Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського
Навчально-науковий інститут історії, політології та права

Дмитро НЕФЬОДОВ

РОБІТНИЦТВО УРСР ПОВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ (1946–1965 рр.) В ІСТОРІОГРАФІЇ

Монографія

Миколаїв
«Іліон»
2018

УДК 930.1:94(477)"1946/1965"-058.243
ББК 63.1(4Укр)6
Н 58

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР:
М. М. ШИТЮК, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського)

РЕЦЕНЗЕНТИ:
О. І. КІЯН, доктор історичних наук, професор (Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка);
І. С. МИХАЛЬСЬКИЙ, доктор історичних наук, професор (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка);
В. А. ПАРХОМЕНКО, доктор історичних наук, доцент (Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського)

Рекомендовано до друку рішенням наукової ради Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (протокол № 3 від 20.06.2018 р.)

Нефьодов Д.
Н 58 Робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) в історіографії : монографія / Дмитро Нефьодов. — Миколаїв : Іліон, 2018. — 404 с.

ISBN 978-617-534-475-0

У монографії вперше комплексно проаналізовано стан і тенденції більше ніж 70-річного процесу дослідження історії українського робітництва повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), здійснено аналіз праць радянських, діаспорних, сучасних українських та зарубіжних істориків, їхнього теоретико-методологічного інструментарію, термінологічного апарату, концептуальних засад. Встановлено перелік недостатньо вивчених та сфальсифікованих аспектів проблеми, що потребують подальшого наукового розроблення, і, в такий спосіб, окреслено перспективні напрями подальших конкретно-історичних досліджень. Для науковців, істориків та кола тих читачів, кого цікавить процес наукового пізнання історії України в повоєнну добу 1946–1965 рр.

УДК 930.1:94(477)"1946/1965"-058.243
ББК 63.1(4Укр)6

ISBN 978-617-534-475-0

© Нефьодов Д., 2018

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 5
ВСТУП 6

Р о з д і л 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми 12
1.2 Репрезентативність історіографічних джерел 37
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження 43

Р о з д і л 2
РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
В 1946–1965 рр.

2.1 Пізньосталінська історіографія проблеми (1946–1953 рр.) 54
2.2 Вивчення проблем робітництва в період хрущовської «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.) 60

Р о з д і л 3
ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
УРСР В РАДЯНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х – ПОЧАТКУ 1990-х рр.

3.1 Неосталінські історіографічні метаморфози другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. 101
3.2 Наукова література періоду Перебудови (1985–1991 рр.) 158

Р о з д і л 4
СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ (1991–2017 рр.)

4.1 Становлення україноцентричної теоретико-концептуальної моделі проблеми 173

4.2 Перегляд радянських оцінок історії повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) 180
4.3 Ґенеза нових тематичних напрямів 200
4.4 Історія повсякденності 213

Р о з д і л 5
ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1946–2017 рр.)
5.1 Робітничий клас УРСР (1946–1965 рр.) в оцінці західної радянології 232
5.2 Українське радянське повоєнне робітництво в роботах істориків діаспори 266
5.3 Проблемно-тематичні напрями в сучасній російській парадигмі 276

ВИСНОВКИ 297
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 321

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР..... Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
АСН..... Академія суспільних наук
ВКП(б)..... Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ..... Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді
ВНЗ..... вищий навчальний заклад
ВТВР..... Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів
ВЦРПС..... Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ДТСААФ..... Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту
ІМЛ..... Інститут марксизму-ленінізму
ІТП..... інженерно-технічні працівники
КП(б)У..... Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС..... Комуністична партія Радянської Союзу
ЛКСМУ..... Ленінська комуністична спілка молоді України
МВС..... Міністерство внутрішніх справ
МТС..... машинно-тракторна станція
НДІ..... науково-дослідний інститут
НКВС..... Народний комісаріат внутрішніх справ
НТП..... науково-технічний прогрес
НТР..... науково-технічна революція
НТТ..... науково-технічне товариство
НТШ..... Наукове товариство імені Шевченка
ОРБ..... окремий робітничий батальйон
РРФСР..... Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСЧА..... Робітничо-селянська Червона армія
РФ..... Російська Федерація
СРСР..... Союз Радянських Соціалістичних Республік
США..... Сполучені Штати Америки
УНІТТ..... Українське наукове інженерно-технічне товариство
УПА..... Українська повстанська армія
УРДП..... Українська революційно-демократична партія
УРРПС..... Українська республіканська рада професійних спілок
УРСР..... Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК..... Центральний комітет
ЦРУ..... Центральне розвідувальне управління
ЦСУ..... Центральне статистичне управління
ФЗН..... фабрично-заводське навчання

ВСТУП

Актуальність теми. Калейдоскопічність української історії на відрізку двох повоєнних десятиліть характеризується полярністю подій, що відбулися, серед яких як небачені до цього світовою історією подвиги і досягнення, так і шокуючі цивілізовану людину XX століття злочини влади і кричущі прорахунки в господарській діяльності. Відновлення економіки України з нульового рівня руїн і згарищ в найкоротші терміни, створення та якісний ривок у розвитку цілого ряду високотехнологічних галузей промисловості, освоєння космосу і створення ракетно-ядерного щита, перехід суспільства з полуіндустріальної стадії розвитку в індустріальну стали результатом героїчної праці в першу чергу мільйонів українських робітників. У той же час перше повоєнне десятиліття стало квінтесенцією, апогеєм злочинного сталінського режиму, з перманентним тиском на українськість у всіх її проявах, жахливим третім голодом, викликаним не так повоєнним неврожаєм, скільки спланованим даруванням українського зерна «братнім режимам соціалістичного табору», репресіями проти інакомислячих і не маючою нічого спільного з реальністю демагогією. Хрущовські адміністративно-територіальні реформи в економіці, істинними причинами яких стали спроби посилити власну владу, а не підвищити продуктивність виробництва, псевдонаукові «кукурудзяні кампанії», екстенсивна політика щодо трудових кадрів та інші безглузді експерименти вказують на відцентрову діалектику повоєнного двадцятиріччя. Однак все перераховане вище лише підкреслює героїзм трудового подвигу українських робітників, змушених жити і працювати «не завдяки, а всупереч».

У сучасній світовій історичній науці історіографічні дослідження є тим стимулюючим фактором, який задає вектори подальших наукових розвідок, оцінює актуальний рівень конкретно-історичного знання з теми. В нас немає підстав не погодитись з твердженням однієї з провідних історіографів сучасності І. Колесник стосовно того, що в сучасну інформаційну добу збільшення потоків інформації ускладнюють функції історіографії [1, с. 25]. В новітній час спостерігається значне посилення розвитку проблемної історіографії, яка починає виконувати

не лише суто наукові, але й дещо ширші – історіософські й соціокультурні функції. Це, у свою чергу, призводить до значного зростання її ролі в подальшому осягненні минулого. Посилення уваги суспільства до запитів і проблем людини стимулює розвиток антропологічно орієнтованої історіографії.

Кожна з існуючих історіографічних традицій (радянська, західна, українська діаспорна, російська, новітня вітчизняна) має як безсумнівні досягнення, так і недоліки. Об'єктивна та неупереджена оцінка накопичених історіографічних фактів і джерел, наявність істотного масиву літератури наук соціально-гуманітарного спектру, в яких розглядаються різні аспекти історії українського робітництва повоєнного двадцятиріччя дозволяє провести історіографічний аналіз праць з даної проблематики, визначити досягнення у вивченні даної теми кожної з існуючих традицій історіописання, позначити найбільш слабо розроблені або фальсифіковані тематичні напрямки і таким чином намітити подальші перспективні вектори досліджень.

Значимість і важливість історіографічної розробки історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) визначається рядом обставин.

По-перше, дослідження повоєнного періоду української історії підійшло до нового рубежу, коли відбувається відкриття багатьох сторін і граней історичного процесу, до цього часу або недоступних дослідникам, або висвітлених тенденційно і неповно. Це стає можливим завдяки відкриттю архівних фондів колишніх партійних архівів, можливістю працювати в архівах силових структур, в яких зберігаються найбільш резонансі справи, про доступ до яких попередні покоління дослідників могли лише мріяти. Поліконцептуальність та методологічний плюралізм сприяють активізації наукового пошуку і в той же час породжують необхідність переосмислення історіографічної ситуації.

По-друге, радянська історична наука будучи генетично вбудованою в політико-ідеологічну систему виявилася в значній мірі заручницею політичних режимів і ідеологем. Простір вітчизняної історіографії виявився населений неоднозначними і неоднорідними працями. У свою чергу, вибудована в працях вчених діаспори та західних радянологів альтернативна версія історії українського робітництва фактично не проникала через «залізну завісу» і не стала предметом об'єктивної наукової дискусії. Обмеживши доступ до праць західних істориків пересічному радянському науковцеві, кремлівські ідеологи повели рішучий наступ проти «українських буржуазних націоналістів» та

«злісних фальсифікаторів радянської дійсності». До того ж, відсутність доступу діаспорних вчених до радянських першоджерел та часткова політизація західної радянології також відчутно знизили фаховий рівень їх праць.

По-третє, пошук витоків, причин і наслідків багатьох явищ і процесів з якими доводиться стикатися сучасним українським реформаторам, вимагає більш глибокого і адекватного проникнення в недавнє минуле. Для кращого розуміння сутності сучасних соціальних, економічних, моральних, політичних проблем, які проявилися в українському суспільстві або знаходяться в латентному стані, потрібне проникнення в тканину радянської повоєнної історії, використовуючи для цього вже накопичений історичною наукою досвід і знання, а також зробивши серйозні і глибокі дослідження як за традиційними, так і за новими напрямками. Тим більше це необхідно нині, коли спостерігається посилення інтересу суспільства до проблем і запитів людини, що в свою чергу стимулює формування антропологічно орієнтованої історіографії – історіографії, спрямованої на вивчення вкладу як окремо взятої особистості в історичний розвиток, так і цілої соціальної групи, якою є робітництво – наймасовіша і основоположна соціальна група радянської цивілізації. Позитивний і негативний досвід державної політики стосовно робітництва має значення для вирішення сучасних проблем масової еміграції кваліфікованої робочої сили з України до країн ЄС, руйнування цінних соціальних верств, безробіття та декваліфікація. Врахування досвіду минулого дозволить уникнути помилок у реалізації сучасних економічних і соціальних програм.

По-четверте, значний дисбаланс між зростанням кількості конкретно-історичних праць з історії українського повоєнного робітництва та їх історіографічним дослідженням. Новітні наукові дослідження, написані з різних методологічних позицій, нерідко заперечують усталені висновки, містять звинувачення в підтасуванні історичних фактів, однобокому аналізі або й прямих історичних фальсифікаціях. Тому історіографічне осмислення усього наукового доробку української (радянської, діаспорної й сучасної) та зарубіжної історіографій наразі є актуальним і необхідним.

По-п'яте, існує багато прогалин, які потребують додаткового з'ясування, ряд проблемних питань з історії робітничого класу УРСР досліджуваного періоду досі не отримали належного висвітлення. Аналітичного осмислення потребує весь дослідницький процес та його результати, що і є важливим завданням історіографії як спеці-

альної галузі історичної науки, яка не лише аналізує надбання попередників, але й продукує нові знання, у тому числі спираючись на дослідження міждисциплінарного характеру та суміжних галузей знань.

Виходячи з цього, подальше вивчення повоєнного робітництва УРСР в даний час неможливе без комплексного історіографічного дослідження, яке б підбило підсумок у вивченні цієї проблеми, виявило прогалини та недостатньо або однобічно висвітлені питання, окреслило перспективи для подальших конкретно-історичних розвідок.

Об'єктом дослідження виступає сукупність основних груп історіографічних джерел з історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.)

Предметом дослідження є історіографічний процес, провідні напрями зародження, становлення і збагачення наукових знань про робітничий клас УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), формування концептуальних засад дослідження, виявлення основних тенденцій і закономірностей розвитку цих знань.

Метою дослідження є з'ясування стану, повноти і достовірності вивчення історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) на основі комплексного історіографічного аналізу праць радянських, зарубіжних, діаспорних і сучасних вітчизняних науковців, виявлення недостатньо досліджених аспектів і вироблення рекомендацій щодо подальшого конкретно-історичного розроблення теми.

Завдання визначаються поставленою метою, підпорядковуються їй і полягають у наступному:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки теми, встановити репрезентативність історіографічних джерел та визначити теоретико-методологічні засади дослідження
- дослідити праці радянських істориків, присвячені робітничому класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), проаналізувати їх науково-теоретичні й методологічні основи, зміст і значення;
- проаналізувати процес становлення новітньої вітчизняної історіографії, охарактеризувати основні концептуальні й методологічні підходи, використовувані сучасними українськими істориками під час дослідження історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), здійснити спробу визначення теоретичної й науково-практичної цінності праць сучасних вітчизняних учених;

– з'ясувати особливості західної радянології, показати основні підходи до висвітлення історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.);
– встановити підходи, трактування та погляди на повоєнне робітництво УРСР (1946–1965 рр.) істориків української діаспори;
– розкрити тенденції та проблемно-тематичні напрями сучасної російської історіографії історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.);
– виявити недостатньо вивчені або сфальсифіковані аспекти проблеми, що потребують подальшого наукового розроблення, і, в такий спосіб, окреслити перспективні напрями подальших конкретно-історичних досліджень історії робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.).

Хронологічні межі дослідження зумовлені специфікою історіографічного напряму монографії і мають два виміри: конкретно-історичний та історіографічний. Перший охоплює період власне історичних подій – 1946–1965 рр. Історіографічний вимір охоплює час наукового опрацювання проблеми, початок якого співпадає з подіями реальної історії, тобто з 1946 р., а верхня межа припадає на 2017 р., що дозволяє охопити найновіші праці з теми, з'ясувати особливості сучасного розвитку знань.

Територіальні межі також мають два виміри. Перший – територія УРСР, яка співпадає з територією сучасної України. Другий вимір стосується географії наукових досліджень і місця публікацій їх результатів. У монографії досліджуються праці, опубліковані як в Україні, так і за її межами.

У монографії **вперше** в історичній науці комплексно проаналізовано стан і тенденції більше ніж 70-річного процесу дослідження історії українського робітництва повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), встановлено, що наявні історіографічні студії лише фрагментарно охоплюють дослідження окремих аспектів теми, більш вузький період або одну з її складових, а тому не дають цілісного уявлення про історіографічний процес, зміни й тенденції в методології і тематиці досліджень представників різних історіографічних традицій; здійснено аналіз праць радянських, діаспорних, сучасних українських та зарубіжних істориків, їхнього теоретико-методологічного інструментарію, термінологічного і понятійного апарату, концептуальних засад і на цій основі з'ясовані стан, повнота і достовірність вивчення історії робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.); розгля-

нуто новітні наукові праці істориків з проблеми, які ще не стали об'єктом історіографічного осмислення, і під цим кутом зору здійснено об'єктивну переоцінку радянської історіографії; проаналізовано зміст конкретно-історичних праць західної історіографії, які також ще не стали об'єктом історіографічного дослідження; до історіографічного аналізу, крім історичних, частково залучено історичний контекст праць представників політології, соціології, культурології та філософії, що значно розширило пізнавальні можливості дослідження проблеми.

Удосконалені періодизація історіографії повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.); класифікація історіографічних джерел; перелік недостатньо вивчених та сфальсифікованих аспектів проблеми, що потребують подальшого наукового розроблення, і, в такий спосіб, окреслені перспективні напрями подальших конкретно-історичних досліджень історії робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.).

Набув подальшого розвитку процес переосмислення низки висновків і концептуальних підходів, домінантних у радянській, зарубіжній і діаспорній історіографії, виявлено і спростовано ряд фактологічних та аналітичних розбіжностей стосовно дослідження численних аспектів проблеми; уточнений теоретико-методологічний та категоріальний апарат історіографічного дослідження.

Теоретичне і практичне значення монографії полягає в систематизації й узагальненні матеріалу, осмисленні його в руслі сучасних тенденцій розвитку світової та вітчизняної історіографічної науки. Здійснений історіографічний аналіз дає змогу встановити неоднозначність, складність і суперечливість вивчення історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), зазначити коло питань, які потребують подальшого конкретно-історичного дослідження.

Основні теоретичні та фактичні положення і висновки дослідження можна залучити до викладання історії України та історіографії історії України, а також з метою підготовки спецкурсів з історіографії. Крім того, матеріали роботи можна використати при написанні узагальнюючих праць з української та зарубіжної історіографії та історії України.

Структура монографії зумовлена поставленою метою, завданнями і характером дослідження. Вона складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

В історичній науці відсутнє об'єктивне і комплексне історіографічне дослідження робітництва УРСР повоєнних десятиліть. Однак історіографічна традиція дозволяє відзначити ряд аспектів, від яких можна і треба відштовхуватися при вивченні заявленої проблеми.

Саме на пролетаріат орієнтувалися більшовицькі партійні функціонери в революційній боротьбі 1917–1921 рр. і в подальшому становленні монопартійного суспільно-політичного ладу в СРСР у 1920–1930-х рр. Безсумнівна актуальність дослідження повоєнної відбудови країни за участю представників робітничого класу відразу після вигнання окупантів у 1943–1945 рр. і значний масив відповідних конкретно-історичних праць, однак, через ряд об'єктивних і суб'єктивних причин, не призвели до одночасного осмислення проблеми і на історіографічному рівні.

З перемогою у Другій світовій війні завершився короткотривалий період послаблення партійного контролю за історичною наукою і розпочалася доба реакції. Ще під час війни, 10 березня 1945 р., директор Інституту історії України АН УРСР М. Петровський на нараді з питань історії України, що проходила в ЦК КП(б)У, у різкій формі розкритикував пропозицію колег ініціювати відкриття всеукраїнського історичного журналу, мотивуючи свою точку зору тим, що «не буде матеріалу, не буде авторів» [1, с. 13]. У Постанові ЦК КП(б)У «Про науково-тематичні плани Відділення суспільних наук АН УРСР та їх виконання» від 23 жовтня 1946 р. наголошено на існуванні великої кількості тем, що нібито втратили свою актуальність, і вміщено заклик більш активно розробляти проблеми сучасного суспільного розвитку, зокрема питання повоєнної відбудови країни. У квітні ж 1947 р. на нараді в ЦК КП(б)У «Про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці» проголошено необхідність посилити вивчення історії історичної науки, створити марксистсько-ленінський курс історіографії.

Логічним продовженням жовтневої Постанови 1946 р. [2, с. 23–29] і квітневої наради 1947 р. [3, с. 31–73] стала Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР» від 29 серпня 1947 р. [4, с. 80–89], де історикам фактично нав'язувалися напрями подальших досліджень, серед переліку яких є й історія робітництва УРСР. Постанова викликала значну кількість обговорень, нарад, доповідних записок і знаменувала новий погром не лише історичної, але й усього спектру суспільствознавчих наук. На нашу думку, перше повоєнне десятиріччя стало одним із найнесприятливіших періодів історії вітчизняної історичної науки, адже остання вбудована в політико-ідеологічну систему й виконувала її функції, що визначалися відповідно до здійснюваного курсу. Таким чином, вітчизняна історіографія повоєнного десятиріччя становила феномен репресованої науки, яка сама стала важливим елементом репресій і не могла виконувати основну – пізнавальну функцію.

Типовими працями кінця 40-х рр. із методології й історії історичної науки є стенограми публічних лекцій члена-кореспондента АН СРСР Г. Панкратової, видані у вигляді брошур і пересипані цитатами зі сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», який, на думку авторки, мав «величезне методологічне значення для історичної науки» [5, с. 7]. Наголошуючи, що історична наука є однією з важливих ділянок ідеології, Г. Панкратова ставила завданням «викриття імперіалістичної суті фальсифікованих книг та підручників з історії СРСР, які публікуються у великій кількості в Америці й ряді маршаллізованих країн» [6, с. 20], а також указувала на необхідність створення повноцінних узагальнювальних праць, у тому числі, з історії робітничого класу [7, с. 33].

На початку 1950-х рр. зміцнюється матеріально-технічна база історичних установ УРСР і дещо посилюється кадровий склад. У 1953 р. Інститут історії України АН УРСР реорганізовано в Інститут історії АН УРСР із розширенням діапазону дослідницької діяльності, однак спеціальний історіографічний відділ через нестачу кваліфікованих кадрів при цьому не створено.

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. майже відразу скорегувала тональність радянської науки: в методологічній та історіографічній праці А. Сидорова «Основні проблеми і деякі підсумки розвитку радянської історичної науки» [8], підготовленій до X Міжнародного конгресу історичних наук в Римі, прізвище Й. Сталіна не згадується (!), тимчасом як у вищезазначених роботах Г. Панкратової 1948 р. і

1950 р. зустрічаємо його відповідно 27 і 78 разів (!) при майже однаковому обсязі праць.

Прихід до влади М. Хрущова і знаковий XX з'їзд КПРС змінили суспільно-політичний клімат в усіх сферах, дозволивши припинити фізичний терор, зокрема серед науковців, хоча негативні тенденції розвитку тривали за інерцією ще декілька років. Покращення стану історичної науки фіксуємо в кінці 50-х рр.: у 1958 р. при Відділі історичних наук АН СРСР відкрито раду з проблеми «Історія історичної науки», на яку покладено завдання координації історіографічних досліджень у країні. Того ж року в Інституті історії АН СРСР створена група по вивченню історії робітничого класу, яка увагу зосередила, в першу чергу, на питанні історії фабрик і заводів [9, с. 209].

Важливого значення мала всесоюзна історіографічна наукова сесія 1959 р., упродовж роботи якої поставлено завдання глибокого вивчення історії розвитку радянської історичної науки. Суголосно тенденціям центру, в АН УРСР утворено координаційну раду з історії, в рекомендаціях якої визначався напрям історіографічних досліджень та актуалізувалось вивчення історії історичної науки в УРСР, проблемної історіографії; при цьому тематика робітництва УРСР визначалася другим за ступенем актуальності напрямом із шести заявлених для розроблення [10, с. 36].

У двох розлогих статтях історіографічного спрямування, опублікованих у журналі «Вопросы истории» за 1959 р., висвітлювався стан наукового розроблення історії робітництва СРСР протягом усієї радянської доби і вказувалося на необхідність створення Наукової ради в АН СРСР з проблеми «Історія робітничого класу СРСР» для ґрунтовного вивчення останнього [11]. Того ж року на сторінках журналу «Комуніст» вийшла редакційна стаття з закликом спрямувати увагу дослідників на вивчення історії робітничого класу «у тісному зв'язку з історією КПРС» [12, с. 64].

Одну з перших спроб цілісного аналізу літератури з історії радянського суспільства та його окремих соціальних груп здійснено під час наукової сесії Ради з історії соціалістичного і комуністичного будівництва в березні 1960 р. В її роботі взяли участь близько 500 науковців з різних установ і ВНЗ СРСР. Учасники сесії звернули увагу на різке відставання вивчення питань соціально-економічного спектру, зокрема історії робітництва, указали перелік тем для подальших конкретно-історичних досліджень [13]. У цьому ж році в Ленінграді відбулася профільна наукова сесія з історії радянського робітничого класу, на

якій, серед інших, пролунала доповідь, присвячена огляду літератури з історії робітництва [14]; цей огляд став спробою підвести підсумки в справі дослідження історії радянського робітничого класу, показати ступінь вивченості окремих питань і зосередити увагу на подальших завданнях.

До проблематики і методики етнографічного вивчення радянського робітництва звернулася В. Круп'янська [15], яка наголосила на істотних результатах у висвітленні культури і побуту робітництва УРСР. Ще в 1953 р. Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР започатковано вивчення культури і побуту робітників Донбасу. Дослідження основних елементів матеріальної культури, суспільних і сімейних взаємин у представників різних галузей промисловості дозволило дати розгорнуту картину культури і побуту українських робітників.

Спроба історіографічного аналізу літератури, присвяченій відбудові промисловості УРСР у 1943–1950 рр., належить В. Єжову, який звернув увагу на недостатність та однобічність праць із цієї проблематики, наголосив на низькому науковому рівні окремих робіт, глорифікаційному тоні багатьох статей, тематичній і хронологічній нерівномірності вивчення відбудови промисловості УРСР [16, с. 121]. Очевидно, що автор адекватно показав рівень історіографічної ситуації, висловивши ряд дискусійних положень, що стимулювали подальший науковий пошук.

1962 р. ознаменувався низкою історіографічних монографій, статей і збірників наукових праць, позначених критикою культу особи Й. Сталіна, характерною для періоду перебування при владі М. Хрущова. Автори історіографічних нарисів високо оцінили стан наукового розроблення теми, водночас указавши широкий перелік тем для подальших досліджень, а також звернули увагу на недостатню вивченість робітництва транспорту, зв'язку, сільськогосподарських робітників, на відміну від промислових [17, с. 446], і наголосили на необхідності створення узагальнювальної праці з історії робітничого класу [18, с. 36]. Полемічний характер редакційної статті «Більше уваги вивченню історії робітничого класу СРСР» в шостому номері журналу «Вопросы истории», де, поряд з уже тенденційною як для того часу критикою впливу Й. Сталіна на розвиток історичної науки, уміщені наступні поради: не потрібно вимірювати науковість праці кількістю використаних архівних матеріалів, а під час написання досліджень слід черпати факти з кіно, преси, бесід із «бувалими людьми» [19, с. 14].

24–27 квітня 1962 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася загальносоюзна наукова сесія з проблеми формування й розвитку робітництва СРСР. Стану наукового розроблення теми і завданням подальших досліджень присвятив доповідь Р. Дадикін, вказавши на необхідність вивчення двох взаємопов'язаних проблем: процесу розвитку робітництва, який, у свою чергу, охоплює глибокі кількісні та якісні зміни, джерела поповнення, зміни умов життя і побуту, культурно-технічний рівень, а також проблему комплексного змалювання головної ролі робітничого класу в галузях суспільно-політичного життя СРСР [20, с. 245]. Науковці Ф. Лось і О. Кудлай запропонували історіографічний огляд літератури з історії радянського робітництва УРСР, та ґрунтовно проаналізувати праці, присвячені повоєнній добі, не змогли [21].

Із середини 50-х рр. в УРСР розпочинається формування наукових осередків та установ історіографічного і джерелознавчого напрямів. У 1959 р. в Інституті історії АН УРСР утворено відділ допоміжних історичних дисциплін, перетворений 1963 р. на відділ історіографії та джерелознавства. З метою координування історіографічних досліджень у республіці в 1964 р. створено Наукову раду з проблеми «Історія історичної науки», яку очолив Ф. Шевченко, а згодом – І. Гуржій і до складу якої, крім співробітників академічних установ, увійшли провідні історіографи з ВНЗ Києва, Харкова, Одеси, Львова, Ужгорода, Кам'янця-Подільського. У Харківському університеті 1964 р. уперше в республіці відкрито спеціалізовану кафедру. Починаючи з 1957 р., в університетах як самостійні підрозділи утворюють кафедри історії УРСР., і на кінець 60-х рр. в УРСР функціонують 9 університетів і 9 педагогічних інститутів з історичними факультетами в їх складі [22, с. 114]. Усе це стимулювало розвиток радянської історіографічної науки.

Окремим елементом структури історичних організацій стали історико-партійні установи, головне місце серед яких займав Інститут історії партії ЦК КПУ, до найактуальніших напрямів досліджень якого входила тематика робітництва як одного з ключових компонентів радянського суспільства. Згідно з радянською ідеологією саме робітничому класу відводилася провідна роль в усіх сферах суспільно-політичного життя. Так, у розвідці В. Юрчука запропоновано аналіз літератури з історії компартії України повоєнного періоду, вказано на відсутність узагальнювальних праць, монографій з історії відбудови промисловості УРСР і негативно оцінено вплив Й. Сталіна на розвиток історичної науки [23].

Осмислює корпус наукових праць із т. з. «соціалістичного змагання» О. Бейліна [24], А. Санцевич розглядає науковий наратив з участі молодого покоління робітників у повоєнній відбудові [25], а В. Дядиченко, Ф. Лось і В. Сарбей визначають загальні тенденції розвитку вітчизняної історичної науки радянського періоду [26].

Помітним напрямом історіографічних досліджень стає критика західних концепцій історії радянського робітництва і соціально-економічної моделі СРСР загалом. У працях із цієї проблематики викриваються «фальсифікатори радянської дійсності» [27]; ставлення в радянській науці до таких робіт залежало від ступеня наближеності їх висновків до наявних у радянській історіографії суджень та оцінок.

В інших умовах розвивається вітчизняна історична наука в еміграції. Події кінця 30-х – першої половини 40-х рр., реалії Другої світової війни стимулювали нове «велике переселення народів»: у Європі з'явилися тисячі переселенців, великий відсоток яких мали політичні мотиви свого переміщення. Третя хвиля української еміграції включала представників наукової інтелігенції, адже повернення в Україну радянської влади гарантувало їм утиски й репресії, а в «найкращому» випадку – заборону займатися науковою діяльністю та позбавлення засобів до існування. Після Другої світової війни лише на території Німеччини й Австрії налічувалося 2,3 млн українських біженців, колишніх в'язнів і остарбайтерів. І хоча в період репатріації значна їх частина добровільно або примусово повернулася в СРСР, 210 тис. відмовилися це робити. Серед емігрантів багато високоосвічених людей: учителів, лікарів, юристів, священиків і близько 200 дипломованих учених.

Двома знаковими постатями української діаспорної історичної науки другої половини 40-х – 50-х рр. стали О. Оглоблин і Б. Крупницький. О. Оглоблин у «Думках про сучасну українську совєтську історіографію» високо оцінив активну видавничу діяльність наукових установ радянської України, хоча відзначив дорогу ціну досягнень тодішньої української історіографії, вказавши на значне тематичне і хронологічне звуження праць – фактично до двох тем: українсько-російських зв'язків і впливу Росії на Україну та класової боротьби українського народу [28, с. 29–30]. Другою хибою повоєнного наукового радянського п'ятнадцятиріччя О. Оглоблин назвав низький науковий рівень робіт, викликаний недоступністю для радянських учених праць світової історичної науки, архівних матеріалів. Негативно оцінює історіограф методологічний інструментарій, відсутність критики

і своєрідний історичний нігілізм, проте закликає пам'ятати, в яких умовах працюють українські радянські історики «на нашій, не своїй землі», і не осуджувати їх [29, с. 80].

Не належачи до другої хвилі еміграції, Б. Крупницький, однак, активну наукову діяльність проводить у другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. В історіософській «Українській історичній науці під совєтами (1920–1950 роки)» він наголошує на кардинальних змінах у стратегічному курсі радянської ідеології: з другої половини 40-х рр. посилення русифікаторських мотивів почало відбуватися в руслі синтезу марксизму і російського націоналізму [30, с. 92]. На думку вченого, повоєнний період – час небувалого погрому української історичної науки, супроводжуваний зникненням цілого покоління істориків та апогеєм імперіалістичної політики Кремля.

Отже, відзначимо, що протягом повоєнного двадцятиріччя небагато вчених займались історіографічним розробленням історії робітництва УРСР відповідного хронологічного періоду як унаслідок об'єктивних причин – історіографічні джерела (конкретно-історичні праці) лише створювалися, так і суб'єктивних – у радянській історичній науці ще не сформувалось одностайне бачення предмета і ролі історіографічної науки. Водночас вельми важливі зусилля В. Дядиченка, В. Єжова, Ф. Лося, А. Санцевича, В. Юрчука (УРСР), а також Д. Баєвського, О. Беркевича, С. Гершберга, Р. Дадикіна, А. Матюгіна, Л. Рогачевської (СРСР) з узагальнення численних публікацій, присвячених проблемам робітництва УРСР повоєнної доби. Ці науковці прагнули виявити досягнення й упущення, окреслити напрями і пріоритети подальших досліджень. Незважаючи на поверховість аналізу й однобічність висновків, притаманних їхнім історіографічним розвідкам, наукова цінність цих студій полягає в перших спробах висвітлення «історіографічної цілини».

У другій половині 1960-х рр. праці з історії радянської історичної науки стають більш систематичними і цілеспрямованими, активно досліджуються проблеми суб'єктів історії, серед яких робітничий клас займав провідне місце.

В узагальнювальній історіографічній монографії «Нариси з історіографії радянського суспільства» доволі низько оцінений стан радянської проблемної історіографії; зазначено, що в більшості праць аналіз літератури підмінений бібліографічними оглядами й рецензіями на книги, та при цьому сама монографія поверхово розкриває зміст радянського історіографічного процесу [31]. В однойменному збірнику

статей 1967 р. привертає увагу історіографічний огляд А. Алексашенко, присвячений проблемі культурно-технічного зростання радянського робітничого класу в історичній літературі, виданій після XX з'їзду КПРС [32]. Автор виявляє негативну тенденцію у виході основної маси монографічних досліджень і наукових статей саме в центральних районах країни і в тому, що незначна їх кількість видана в республіках. На думку історіографа, не всі автори в належній мірі володіють прийомами соціологічного аналізу даних статистики, недостатньо використовують відомості республіканських та обласних статистичних органів [33, с. 283].

Велика роль у підведенні проміжних підсумків історіографічного осмислення історії радянського робітничого класу належить науковій сесії 1967 р., організованій Інститутом історії АН СРСР та Академією суспільних наук при ЦК КПРС. Цей захід став одним із перших наукових зібрань, спеціально присвячених розгляду найважливіших проблем історіографії робітничого класу СРСР. Його завдання полягало в тому, щоб за допомогою всебічного аналізу історичної літератури, присвяченої радянському робітничому класу, виявити дискусійні й невирішені питання та у зв'язку з цим поставити перед фахівцями конкретно-історичні завдання. Історіографічному розробленню повоєнного етапу історії радянського робітничого класу присвятили свої виступи В. Полєтаєв, В. Єжов, А. Малолєтова, І. Остапенко, А. Тюрина. До найменш вивчених аспектів історіографії робітничого класу повоєнного періоду учасники сесії віднесли матеріальне становище робітників [34, с. 257]. Високо оцінюючи рівень вивчення кількісних і якісних змін у складі робітничого класу СРСР, історіографи звернули увагу на нерівномірність дослідження проблеми за періодами. Так, на думку А. Малолєтової, порівняно слабко висвітлені 1946–1950 рр., коли переважно завершилося відновлення чисельності робітників; більш повний і різнобічний аналіз здійснено щодо 1950–1957 рр., коли процес інтенсивного кількісного зростання та якісних змін проходив в умовах удосконалення техніки; продуктивно вивчалися 1959–1965 рр. – період швидкого зростання чисельності робітників у прогресивних галузях промисловості та якісних перетворень структури персоналу, що відбувалися на основі реалізації перших досягнень науково-технічної революції [35, с. 269]. Справедливо вказує вчена і те, що вивчення чисельності і складу робітників УРСР у повоєнне двадцятиріччя проходить менш динамічно, ніж у ряді інших республік СРСР, таких як Білоруська РСР, Молдавська РСР, Азербайджанська РСР.

Першими ґрунтовними комплексними дослідженнями радянської повоєнної історіографії історії УРСР стали роботи А. Санцевича [36]. У монографії «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії» 1967 р. і в захищеній наступного року докторській дисертації значна увага приділена висвітленню історії робітництва в радянській історичній науці. Автор ґрунтовно проаналізував праці, присвячені повоєнній відбудові промисловості в другій половині 40-х рр. та участі в ній робітництва. Оцінюючи літературу до середини 50-х рр., А. Санцевич наголошує на превалюванні тематики діяльності окремих новаторів виробництва, історії підприємств, фабрик і заводів; він позитивно оцінює рішення XX з'їзду КПРС як сприятливі для більш активного розвитку радянської історичної науки, та, разом з позитивними зрушеннями, вказує недоліки у працях, виданих після XX з'їзду партії: це відсутність глибокого аналізу кількісного та якісного зростання робітничого класу як у цілому, так і за окремими галузями; наведення переважно відомих зі статистичних збірників цифрових даних; поверхове відображення історії робітників легкої промисловості республіки [37, с. 51]. Загалом високо оцінюючи стан вивченості історії робітництва УРСР у повоєнній радянській історіографії, А. Санцевич підкреслює необхідність дослідження суспільно-політичного життя робітничого класу, його участі в діяльності рад, громадських організацій. Вчений констатує, що поза увагою науковців залишилися робітники сфери обслуговування й сільського господарства, і зауважує, що вивчення змін складу робітничого класу має велике значення для розвитку виробництва, матеріального, побутового, житлового, культурного забезпечення робітників, розгортання мережі навчальних закладів різноманітного профілю [38, с. 91].

До тотожних висновків стосовно малодосліджених аспектів історії робітництва УРСР приходить В. Романцов [39], на думку якого, в українській радянській науковій літературі достатньо цілісно розглянуті питання виробничої діяльності робітництва, сприяння науково-технічному прогресу, боротьбі за комуністичне ставлення до праці, участь у громадських організаціях. Зосередившись на стані розвитку досліджень із питань кількісних та якісних змін у складі робітництва УРСР повоєнної доби, В. Романцов фіксує, що в історичній літературі не знайшли комплексного висвітлення зміни у складі окремих груп робітництва, майже поза увагою залишилися робітники, задіяні в будівництві, машинобудуванні, транспорті, сільському господарстві. Критично оцінюючи двотомник «Історія робітничого класу Українсь-

кої РСР», науковець виявляє велику кількість помилок, допущених авторами академічного видання під час аналізу кількісних змін робітництва УРСР [40, с. 143], і вказує, що у процесі розгляду підвищення майстерності робітництва недостатня увага приділена тому, як під впливом науково-технічного прогресу поліпшується професійно-кваліфікаційна підготовка робітників. Хоча останній аспект істотно доповнює характеристику робітничого класу, в діяльності якого дедалі більшу роль відіграють інженерно-технічні знання. Нарешті, В. Романцовим встановлено, що вивчення джерел і форм поповнення робітничого класу УРСР залишається чи не найвідсталішою ланкою досліджень.

Дослідженню діяльності КПУ з відбудови і розвитку промисловості УРСР повоєнного десятиріччя в історіографічному зрізі присвячена докторська дисертація І. Остапенка [41]. Використовуючи проблемно-хронологічний метод, він виокремлює такі напрями історико-партійної історіографії як господарсько-організаторська діяльність КПУ з керівництва промисловістю, прискорення науково-технічного прогресу, ідеологічна, політико-виховна робота парторганізацій промислових підприємств і партійне керівництво соціалістичним змаганням. І. Остапенко резюмує невпинне зростання ролі історичної партійної науки і вказує на необхідність поновлення видання міжвузівського наукового збірника «Історіографічні дослідження в Українській РСР», на підвищення ролі історіографічних досліджень, що їх практична значимість залежить від апробації на загальносоюзному й республіканському рівнях [42, с. 359]. Домінування історико-партійної історіографії в історії радянської історичної науки другої половини 1960–1980 рр. засвідчують роботи Я. Калакури [43], І. Шульги [44], Л. Бардагової [45]. Посилення історико-партійної тематики стало результатом виходу значної кількості конкретно-історичних праць, у першу чергу, з тем «КПРС і науково-історичний прогрес» та «Партійне керівництво соціалістичним змаганням». В історіографічних розвідках партійної тематики порушувалися дискусійні питання, визначалися нові завдання і напрями досліджень.

На початку 70-х рр. розпочала активно розвиватися нова форма координації історіографічних досліджень – наукова рада з історії історичної науки при відділенні історії АН СРСР, яка об'єднала історіографів республік і загальносоюзних установ. Саме в означений період унаслідок низки дискусій з питань методології історіографії та проблем періодизації радянська наука прийшла до сучасного розуміння

джерелознавчої та методологічної бази проблемної історіографії. Знаковою в цьому плані є стаття А. Сахарова, в якій поставлено питання, «чи є історіографія частиною історичної науки, самостійною наукою або частиною історії суспільної думки» [46, с. 93]. Історична наука створює основу для розповсюдження історичних знань і має великий вплив на духовне життя суспільства. Для самої історичної науки її історія має важливе значення: дозволяє з наукових позицій оцінити отримані попередниками результати досліджень історії, значення цих результатів для сучасного пізнання історії, визначити наявність недостатньо розроблених питань, накреслити шляхи їх вивчення [47, с. 111]. На думку А. Сахарова, історіографія становить аналіз літератури з будь-якої проблеми. Отже, маємо справу з проблемною історіографією в сучасному розумінні поняття.

Характерною рисою названого періоду стає формування предмета історіографічних досліджень як комплексу проблем історії історичної думки й еволюції організаційних форм розвитку історичної науки та історичної освіти, історії наукових центрів. Полем докладання зусиль історіографа є власне історична наука, форми і шляхи її розвитку, її проблематика, народження і розвиток концепцій, їх документальна основа. Поступово формується більш широке розуміння предмета історії історичної науки. Історіографічні дослідження починають включати в предмет історії науки не тільки еволюцію наукової думки, але і комплекс проблем з історії складання системи організації науки на різних її етапах. Закріплюється розуміння того, що історію науки потрібно трактувати в широкому сенсі, включаючи в неї як об'єкт вивчення не тільки праці істориків, а й матеріали з історії створення цих праць, аналіз атмосфери, «клімату» розвитку науки, політики в цій галузі, історію наукових центрів, періодики, підготовки кадрів, вплив форми і структури організації науки на процес історичних досліджень [48, с. 83].

Розвиток радянського джерелознавства отримав якісно новий імпульс із появою праці «Массовые источники по социально-экономической истории советского общества» [49]. Праця створена авторським колективом під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР І. Ковальченка. Науковці виокремили такі групи масових джерел з історії робітництва як промислова документація, статистичні дані, переписи, вибіркові соціологічні анкетування робітників. Дослідники відзначили, що масові джерела мають фактично необмежені можливості для використання і є віддзеркаленням стану історіографії історії робітничого класу.

Отже, внаслідок кардинальних зрушень у царині історіософії, джерелознавства і методології історіографічні дослідження в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. стають більш динамічними. Їх автори усвідомлюють необхідність аналізу попередніх шарів інформації; історіографічні огляди тепер розглядають як обов'язковий елемент монографій і дисертацій.

Велика кількість конкретно-історичних праць із теми робітництва УРСР повоєнної доби сприяла високому рейтингу її історіографічної затребуваності.

Комплексним підходом до історіографічного вивчення теми характеризується доробок І. Ворожейкіна, докторська дисертація якого і низка монографій, статей та оглядів розкривають зазначену проблему на загальносоюзному рівні [50]. Оцінюючи літературу стосовно кількісних і якісних змін у складі робітничого класу, автор зазначає, що більшість істориків зосереджують увагу на одному аспекті проблеми; указує на відсутність праць про взаємозалежність чинників розвитку робітничого класу. Інша суттєва слабкість літератури про робітничий клас, на думку І. Ворожейкіна, полягає в тому, що дослідники обмежуються вивченням переважно промислових кадрів і залишають у тіні інші групи робітників – будівельників, транспортників, працівників сільського господарства; замало використовують матеріали з історії фабрик і заводів, результати досліджень етнографів, музейні експозиції [51, с. 92]. І. Ворожейкін наполягає, що радянська наука мало уваги приділяє вивченню змін матеріальних умов життя робітників; констатує зачатки дослідження рівня реальної заробітної плати, ролі громадських фондів, забезпечення робочих сімей житлом, предметами побуту і важливою особливістю історіографії радянського робітничого класу УРСР називає участь самих робітників у написанні історії підприємств і промислових центрів. У той же час учений вказує на низький рівень вивчення життя робітничого класу в перші повоєнні роки.

Певним проміжним підсумком радянської історіографії проблеми є монографія І. Ворожейкіна і С. Сенявського, відмітною рисою якої є те, що історія робітничого класу розглядається тут у трьох вимірах: методологічному, історіографічному і конкретно-історичному [52]. На відміну від авторів конкретно-історичних робіт, які переважно зосереджують увагу на досягненнях історичної науки за певний період з окремої проблеми і вказують на необхідність вивчення того чи іншого питання, І. Ворожейкін і С. Сенявський вивчили неопрацьовані або

дискусійні аспекти теми, висвітлили основні проблеми історії радянського робітничого класу, такі як: місце робітничого класу в соціально-класовій структурі суспільства, зміни соціальної природи робітника, його вплив на соціальні процеси; робітник як основна продуктивна сила суспільства, носій науково-технічного прогресу, учасник соціалістичного змагання; роль робітничого класу в радянському суспільстві, у спілці з селянством й інтелігенцією, взаємини з комуністичною партією, участь в управлінні державою. Серед питань, що потребують подальшого розроблення, науковці виділили внесок робітництва в культурний розвиток, покращення умов праці, побуту, матеріального добробуту. Застосування конкретно-історичного підходу під час розгляду питань, висновки і рекомендації авторів монографії значно збагатили її історіографічний аспект і посилили наукову значущість. Однак, безумовно, загалом ця монографія витримана в дусі марксистської ідеології, з притаманними орієнтирами для подальших історичних пошуків.

70-і рр. характеризуються появою більш глибоких і наукомістких історіографічних публікацій, досить різних за змістом: частина з них присвячена обговорюваній нами проблемі в цілому [53], інші – окремим її аспектам і періодам [54]. Думається, їх можна класифікувати в наступний спосіб: загальні роботи, що стосуються методології й історіографії робітничого класу СРСР; історіографічні роботи, присвячені окремим хронологічним періодам, зокрема повоєнній історії робітничого класу; дослідження з історії робітничого класу УРСР та окремих регіонів і міст, а також із конкретних тем.

Серед узагальнювальних історіографічних робіт найбільшою повнотою вирізняються два огляди провідних радянських історіографів на сторінках головного друкованого органу радянської історичної періодики – журналу «Історія СРСР». У цих студіях у зіставленні з попередніми роботами уточнені висновки про ступінь розробленості окремих тем і питань. Позитивно оцінюючи конкретно-історичне розроблення таких проблем як джерела поповнення рядів робітничого класу, зростання його чисельності і питомої ваги, підвищення культурно-технічного рівня, зближення характеру праці робітників із працею інженерно-технічних працівників, вплив цих факторів на соціальний прогрес, автори відзначили фактичну відсутність досліджень, де робітничий клас спеціально розглядався б як елемент соціальної структури суспільства, в його взаємозв'язках і взаємодії та з урахуванням внутрішньокласових відмінностей. На думку вчених, це стало нас-

лідком порівняно вузької спеціалізації у вивченні робітничого класу, зумовленої безперервно збільшуваним потоком інформації, яку неможливо обробити на основі використання тільки історичної методики дослідження [55, с. 11]. Комплексне дослідження робітничого класу істориками, етнографами, економістами, соціологами, філософами може вивести тематику на якісно новий методологічний рівень. Автори оглядів доводять гіпотезу, що постановка і розв'язання великих конкретно-історичних проблем історії робітничого класу вимагають залучення для дослідження більшого, ніж при традиційних методах, обсягу вихідної інформації, різноманітної за характером і змістом. Це передбачає організацію конкретно-соціологічних досліджень, опанування нових «індустріальних» методів оперативного оброблення й аналізу джерел інформації, відповідно потребуючи використання електронно-обчислювальної техніки для оброблення масових джерел, соціологічних досліджень і статистичних матеріалів [56, с. 15].

Як стверджують провідні історіографи 70-х рр., протягом 60-х – першої половини 70-х рр. відбувся поворот від досліджень окремих сторін проблеми до більш комплексного розгляду її різних аспектів, факторів впливу на зміну чисельності, складу, структури робітничого класу. Однією з ключових у цей час є проблема зміни чисельності робітничого класу, його перетворення в домінантний клас. Відповідно підкреслюється доцільність посилення вивчення нових процесів і явищ, зрушень у географії промисловості, транспорту й інших галузей, у географії робітничого класу через подальший розвитком продуктивних сил, формування нових територіально-виробничих і промислових комплексів. До недоліків досліджень віднесені їх перевантаженість фактами, конкретний опис технологічних процесів; зазначено, що в конкретно-історичних роботах 50-х – 60-х рр. поверхово досліджуються такі важливі аспекти соціологічної складової як духовне обличчя, культура і побут, звичаї, традиції, обстановка й інтереси робітників [57, с. 10].

Велику групу становлять конкретно-тематичні історіографічні праці, присвячені окремим питанням історії робітничого класу. Перша історіографічна монографія про соціалістичне змагання належить А. Оприщенку, який аналізує літературу 1917–1959 рр. із цієї проблеми – монографії, статті, брошури істориків, економістів, філософів, а в третьому розділі роботи – опубліковані в 1946–1959 рр. джерела про змагання. Автор підкреслює ґрунтовніше розроблення теоретичних і методологічних питань, розширення проблематики досліджень та їх

історіографічної бази; показує, як поступово поглиблюється трактування проблеми, уточнюється періодизація, розмежовуються поняття «соціалістичне змагання» і «стаханівський рух». Історіографічне висвітлення ролі робітничого класу в розвитку сільського господарства знайшло відображення в публікації С. Івашкина, зміни культурно-технічного рівня робітників – в історіографічних зрізах Р. Худяка [58], Г. Алексєєва [59], С. Найди і Д. Фрейліхера [60]. Історіографічний аналіз радянської соціальної політики щодо робітничого класу проведений В. Дробижевим [61].

Увагу на те, що спеціальні дослідження про зростання культурно-технічного рівня робітничого класу присвячені головним чином трьом групам робітників – шахтарям, машинобудівникам і металургам, звертає Р. Худяк. Він демонструє, що найдетальніше вивчено життя робітників вугільної промисловості, а зміни професійного і культурного рівнів працівників легкої й харчової промисловості, транспортників, будівельників не відображені в історичній літературі. Історіограф аргументовано доводить, що автори більшості праць не простежують органічний взаємозв'язок між розвитком промисловості і змінами в культурно-технічному рівні робітників і, пишучи про розвиток промисловості як основу зростання кваліфікації робітників, зупиняються головним чином на збільшенні випуску промислової продукції та на впровадженні у виробництво нової техніки і технологій. Очевидним типовим недоліком аналогічних розвідок Р. Худяк також називає те, що в них майже не розглядається вплив науково-технічного прогресу на ліквідацію малокваліфікованої й малопродуктивної важкої фізичної праці, виникнення нових професій, зростання знань і кваліфікації робітників, наближення їх культурно-технічного рівня до рівня інженерно-технічної інтелігенції. У більшості наявних на той час статей і брошур розкривався не весь комплекс питань, які включає в себе термін «культурно-технічний рівень»; їх автори ґрунтовно досліджували зростання виробничо-технічного рівня, гірше – освітнього і майже зовсім не звертали уваги на зростання загальної культури робітництва [62, с. 126].

Аналітика загального розвитку радянської історичної науки подана в монографії за авторством В. Дядиченка, Ф. Лося і В. Сарбея [63]. Праця Л. Зака, В. Лельчука і В. Погудіна присвячена комплексному розгляду актуальних проблем історії СРСР, зокрема, промисловому розвитку і робітничому класу в історіографічному зрізі [64]. У 1982 р. світ побачило нове видання підручника для історичних факультетів

«Історіографія історії СРСР. Доба соціалізму» [65], яке відобразило стан як історичної науки в цілому, так і проблемної історіографії зокрема.

Одним з найважливіших напрямків радянських історіографічних досліджень у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. залишалася критика західних концепцій соціально-економічного розвитку радянської держави і, зокрема, становища робітничого класу. Показові в цьому контексті дисертації С. Решетової [66], В. Трунової [67], В. Волкова [68], М. Корольова [69], І. Макухіної [70], М. Нагорного [71], В. Новожилова [72], В. Тетюшева [73], а також статті О. Картунова, І. Шульги [74], Б. Ноткина [75], М. Беспалова [76]. Активізацію протистояння радянських істориків та їх колег із західного світу зумовлювало значне пожвавлення інтересу до радянології з боку останніх та, зокрема, українських зарубіжних істориків (ті утворили в зазначений період Українське історичне товариство й журнал «Український історик» та згодом стали рупором української діаспорної історичної науки).

Оцінка стану радянської історичної науки періоду 70-х – початку 80-х рр. представниками української діаспори кардинально відрізняється від оцінки радянського наукового доробку 50-х – першої половини 60-х рр. Знаковим у цьому відношенні є передрук статті О. Оглоблина 1963 р. в номері «Українського історика» за 1978 р. з нагоди 15-річчя часопису і коментар самого автора стосовно очікуваних результатів та змін в історичній науці УРСР. Так, учений підтверджує свої очікування стосовно перешкод і перекручень, однак виголошує: «15-літня дійсність перевершила найгірші наші побоювання» [77, с. 62]; він обвинувачує радянське керівництво й окремих представників української радянської науки в низькій якості праць, зникненні ряду часописів, тотальному розгромі 1972 р. Л. Винар категоричніше висловлюється про повну залежність української радянської історіографії від директив КПРС і, як наслідок, – про втрату нею характеру академічної дисципліни. На думку діаспорного історіографа, вона віддзеркалює зміни партійної політики стосовно національного питання і є барометром для досліду політичного життя в Україні; «сьогодні історична наука в Україні не існує», – резюмує Л. Винар [78, с. 12]. Теперішній період української історіографії, за Ю. Бадзьо, нагадує часи сталінщини, коли історична наука припинила бути наукою, ставши пропагандивним знаряддям комуністичної партії [79, с. 83].

Як видно, історіографічні праці другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. засвідчують наявність певних результатів історіо-

графічного розроблення тематики повоєнного робітництва УРСР. Зусиллями А. Санцевича, В. Романцова, Я. Калакури, І. Остапенка, а також І. Ворожейкіна, В. Полєтаєва, С. Сенявського, В. Єжова, С. Найди, А. Митрофанової, Л. Рогачевської висвітлюються методологічні аспекти вивчення радянського робітництва, підведено підсумки зробленого, констатовані проблемні ділянки теми і сформульовані актуальні завдання для майбутніх конкретно-історичних робіт. Переважна більшість праць мають загальносоюзний масштаб, відповідно аналіз української історіографії на їх сторінках опосередкований; виключно ж українські історіографічні розвідки презентовані набагато скромніше. На жаль, саме в обговорюване «застійне» двадцятиріччя «поправка на партійність» має найбільшу величину. Однак не дивлячись на максимальну упередженість і тотальну перевагу історико-партійних публікацій, історіографічні праці цього періоду стали логічним відлунням загального стану радянської історичної науки і проблемної історіографії зокрема. У цілому праці як загальноісторіографічного характеру, так і з історіографії конкретних питань сприяли виявленню сучасного тоді стану вивчення історії робітничого класу і постановці подальших завдань дослідження. Вони відобразили принципи висвітлення радянськими істориками конкретно-історичних проблем складу, структури, культурно-технічного рівня робітництва. При цьому до переліку малодосліджених віднесені питання змін у джерелах поповнення й чисельності робітників, рівня матеріального добробуту.

Певні методологічні зміни і часткова переоцінка історіографічного процесу розпочалися в період Перебудови. Тоді ж фіксуємо скорочення історіографічного розроблення історії робітництва. Вершиною узагальнень радянських досліджень історії України став додатковий том багатотомної російськомовної версії «Истории Украинской ССР» – «Историография истории Украинской ССР». Однак систематизація стану історіографії робітництва УРСР залишилась на колишньому рівні. Увагу привертає відсутність аналітичного огляду проблеми в перше повоєнне десятиліття: розгляд історіографії боротьби робітничого класу за відбудову і розвиток промисловості УРСР починається після XX з'їзду КПРС [80, с. 409–410].

Дослідженню ідеологічних та організаційних умов вивчення історії радянського суспільства в період першого повоєнного десятиліття, аналізу кількісних і якісних змін усередині радянської історіографії присвячена монографія О. Барсенкова [81], видана через п'ять років після захисту її автором кандидатської дисертації [82]. Вчений пока-

зує, що, попри ряд негативних особливостей, зроблене в галузі протягом першого повоєнного десятиліття дає підставу розглядати ці роки як важливий етап, протягом якого у вивченні історії радянського суспільства досягнуто значних успіхів.

Методологічні проблеми використання в радянських історичних дослідженнях методів математико-статистичних дисциплін розглянуті в монографії й докторській дисертації Т. Славко [83], де доведено, що використання математичних методів дослідниками радянського робітничого класу є результатом розширення традиційної проблематики, введення в науковий обіг нових комплексів масових джерел, зокрема, єдиного банку даних із трудової й суспільно-політичної діяльності робітників, прагнення науковців виявити нову інформацію, яка більш точно розкриває різні аспекти соціальних явищ і не доступна без застосування математичних методів.

Варті уваги історіографічні дисертації Л. Євселевського [84], В. Жиляєва [85], М. Шамрая [86], А. Шехмуса [87], К. Двірної [88], А. Кирсанова [89], пов'язані з історією промислових підприємств УРСР, підготовкою індустріальних робітників, історико-партійною тематикою.

Характерні для радянської історіографії концепції й оцінки поступово переосмислюються. Знаковою в цьому відношенні стає історіософська стаття А. Гуревич «Про кризу сучасної історичної науки» [90]. Осмислюючи ситуацію другої половини 80-х рр., провідні радянські історіографи приходять до розуміння того, що за лаштунками зовнішньої ідилії накопичуються негативні тенденції догматизму, спрощеного трактування глобальних проблем розвитку радянського суспільства і процесів в економіці, політиці, масовій свідомості. Важливе значення для підведення підсумків історіографічного розроблення теми мав «круглий стіл», проведений у травні 1987 р. в Москві з ініціативи журналу «Вопросы истории» і Проблемної групи з історії радянського робітничого класу. Її керівник В. Дробижев зазначив, що у вітчизняних дослідженнях робітничого класу, на відміну від жодної іншої галузі, мають місце тавтологія, ілюстративність, відсутність чи недостатнє поширення нових підходів, заснованих на обліку реальних соціальних процесів. Учасники засідання констатували необхідність розширення фактичної бази, впровадження сучасних технічних засобів для мобілізації, накопичення й опрацювання даних, застосування математичних та інших методів, що відкривають можливості для отримання більш точних даних щодо комплексу питань, пов'язаних з історією робітничого

класу [91, с. 4]. Відзначені важливість вивчення окремих галузевих, професійних прошарків робітничого класу, працівників тих чи інших сфер виробництва, груп підприємств, актуальність використання міждисциплінарного підходу до дослідження соціального розвитку робітничого класу.

У січні 1989 р. ЦК КПУ ухвалив Постанову «Про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР». АН УРСР підготувала відповідний проект, виходячи з Декларації про державний суверенітет України й необхідності утвердження об'єктивних оцінок історичних подій [92]. Реалізація ж програми розпочалася в добу Незалежності України.

Переосмислювалися традиційні історіографічні підходи й оцінки в цей період і стосовно західної радянології. Критичний аналіз тут уже поєднувався з визнанням досягнень західних колег. Особливої уваги заслуговують у цій площині роботи В. Тонких [93], Г. Мімандусової [94], Л. Скаковського [95] і Е. Віттенберга [96].

Роблячи висновок щодо радянської історіографічної продукції з історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя, треба сказати, що її постійно збільшуваний обсяг не супроводжувався підвищенням наукової цінності, і це призводило до стагнації та зниження наукового рівня конкретно-історичних праць.

Набуття українською історичною наукою незалежності слідом за незалежністю державною надало можливість переосмислити історіографічний процес попередньої доби.

Однією з найважливіших узагальнювальних історіографічних праць новітньої доби є монографія (і докторська дисертація) В. Яремчука, де досліджено дискурси українських радянських істориків на розлогому соціокультурному тлі і виявлено специфіку їхнього змісту й природи української радянської історичної науки [97]. Дослідник установив взаємозв'язок між політичним курсом режиму і його історичною політикою в УРСР та, більш за те, в контексті партійно-державного бачення історії України як фактору історичних досліджень в УРСР розглянув «зовнішній» для української радянської історіографії чинник – вплив загальносоюзного історіографічного процесу на формування уявлень про українське минуле. Велику увагу науковець приділив системі організації й наукових комунікацій в українській історичній науці середини 50-х – середини 80-х рр., осмисленню умов індивідуальної творчості істориків в УРСР, довів політичний

вплив на процес зображення української історії особистої, політичної та національно-культурної ідентифікації українських радянських істориків [98, с. 13–14]. Цінності названій монографії додає авторська періодизація української радянської історіографії історії України післясталінської доби: до першого періоду віднесено 1953–1956 рр. – оформлення офіційного канону на тлі перших зрушень «відлиги»; 1956–1972 рр. – «відлига», «українізація», засудження культу особи Й. Сталіна (з мікрореакцією кінця 50-х – початку 60-х рр. і згортанням критики культу з кінця 60-х рр.); 1972–1987 рр. – реанімація російськоцентричної моделі історії України й часткова реабілітація сталінщини. В. Яремчук резюмує, що, попри різні для відтинків періоду 1953–1987 рр. підходи до окремих питань, історіописання історії України залишалось російськоцентричною «історією переможців» [99, с. 476], головну роль в українській радянській історіографії відігравало владне бачення минулого, утверджуване і підтримуване примусовими методами; а також виділяє 1972 р., відколи історики УРСР повністю усунуті від ухвалення рішень щодо характеру тлумачення минулого.

Важливого значення для переосмислення теоретико-методологічних основ історіографічного проблемного студіювання, зокрема, в контексті досліджуваної проблеми, мали праці А. і В. Коцурів [100], Я. Калакури [101], Л. Зашкільняка [102], Я. Грицака [103], О. Реєнта [104], Л. Таран [105], В. Головка [106], В. Гончаревського [107], В. Бондара [108], Т. Попової [109], К. Гломозди [110], А. Атаманенко [111]. Розлогі оцінки українській радянській історіографії надані на всеукраїнському науково-методологічному семінарі [112] і Міжнародній науковій конференції «Світло й тіні українського радянського історіописання» [113]. З огляду на проблематику нашого дослідження особливо цінні умовиводи І. Колесник: важливою ознакою сучасної історіографічної ситуації вчена вважає формування нового стилю історичного мислення, для якого характерна зосередженість на історіографічних практиках, диверсифікація дисципліни, розмаїття методологій, науковий прагматизм і деідеологізація науки [114, с. 27].

Сучасний доробок у царині історії історичної науки поповнився також рядом досліджень, що простежують розвиток української радянської історіографії. Так, співвідносні з предметом нашого дослідження аспекти знаходимо в публікаціях М. Коваля [115], Н. Завалко [116], О. Кондратенка [117], Т. Гуменюк [118], В. Юрченка [119], І. Терлецької [120] і С. Ващенка [121]. Важливим здобутком сучасного вітчизняного джерелознавства (в історіографічному ключі) стала

публікація документальних джерел з історії функціонування головної академічної артерії вітчизняної науки – Інституту історії України НАН України за радянських часів [122].

Визначенню періодів розвитку української діаспорної історіографії та їх комплексній характеристиці, а також оцінці умов дослідницької праці й інтелектуального оточення присвячені ґрунтовні історіографічні розвідки О. Яся [123]. Діяльність українських історичних інституцій у Канаді в другій половині 40-х – на початку 90-х рр. розкрито в дисертації Н. Гриньох [124]. Специфіку висвітлення англомовною історіографією проблем соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. проаналізовано в дисертації Н. Лаас [125].

Серед проблемних історіографічних досліджень, тематично тотожних нашому, особливу увагу привертає дисертаційна робота В. Павленка, захищена в першій половині 90-х рр. Не дивлячись на історико-партійний характер, у ній об'єктивно відображений стан історіографічного розроблення культурно-технічного рівня робітництва УРСР, осмислено фактори впливу на якісний стан досліджень із цієї проблеми та доведено, що панування командно-адміністративної системи й відсутність демократичних засад у радянському науковому співтоваристві, застійні процеси, негативні тенденції в соціально-економічному і політичному житті негативно позначилися на розвитку історичної науки, сприявши появі однотипних, заангажованих робіт, які не відображали об'єктивного стану справ. Замість надання рекомендацій щодо розкриття актуальних тем конкретно-історичних досліджень, численні історіографи самі повторювали постулати таких розвідок, потрапляючи під вплив антинаукових поглядів окремих авторів конкретно-історичних робіт, – справедливо підсумовує В. Павленко [126, с. 5].

Дослідженню відображення в історичній літературі 60–90-х рр. основних напрямів історії трудових колективів і громадських об'єднань промислових підприємств УРСР присвячена дисертація П. Касперовича [127]. Праця О. Додонова дає панорамне бачення періодизації історії радянського робітництва як у конкретно-історичній, так і в історіографічній площинах. Цікаві умовиводи науковця стосовно новітнього періоду вивчення робітничого класу, що розпочався з розпадом Радянського Союзу в грудні 1991 р. Як зазначає історик, опинившись у принципово іншій громадсько-політичній ситуації, суспільствознавці стали рідше звертатися до проблем історії робітництва; під впливом політичної кон'юнктури деякі дослідники повер-

нулися до негативних оцінок попереднього досвіду його розвитку, і подекуди спостерігалися намагання прибрати з термінологічного обігу власне дефініцію «робітничий клас» [128, с. 71]. Виваженими й об'єктивними оцінками радянської історіографії західної радянології щодо ролі і політичної активності робітництва відзначено іншу розвідку О. Додонова [129], де, висвітлюючи основні положення зарубіжних дослідників з проблем політичної діяльності радянського робітництва, автор зазначає, що в умовах «холодної війни» представники західної історіографії й консервативного, і ліберального напрямів ішли у фарватері соціальних замовлень власного політичного істеблішменту на протидію розвиткові власних робітничих рухів; з іншого боку, вірні принципу непримиренності буржуазної і пролетарської ідеологій, радянські суспільствознавці намагалися розкритикувати всі положення західних політологів, зокрема навіть позитивні [130, с. 18]. При цьому О. Додонов указує на негативну й діаметрально протилежну тенденцію, що з'явилася в період Перебудови, – припинення критики радянськими історіографами навіть помилкових поглядів зарубіжних фахівців, «відкриття усіх «вікон» і «дверей» для відвертого втручання західних ідеологів у внутрішні справи суспільства».

У статті О. Сургай розглянуто деякі проблеми дослідження історії професійно-технічної освіти в 20–50-ті рр. [131]. Про стан наукового розроблення проблеми реформування управління промисловістю 1957 р. в сучасній історіографії розмірковує Ж. Кукуруза [132], висвітленню сучасної вітчизняної історіографії повоєнної відбудови УРСР в 1945–1950 рр. присвячений матеріал Д. Іванова [133], де проаналізовані основні методологічні засади й напрями наукових пошуків дослідників, які характеризуються соціальною спрямованістю тематики.

В останнє десятиріччя проблемне історіографічне опрацювання історії України радянської доби інтенсифікується. Показова тут дисертація Ю. Лаєвської, присвячена з'ясуванню ступеня вивченості перетворень в економіці УРСР за доби М. Хрущова (1953–1964 рр.), у тому числі руху за комуністичну працю і реформи децентралізації управління промисловістю. Дослідниця наголошує: радянська історіографія не спромоглася неупереджено і всебічно висвітлити та оцінити економічні процеси в УРСР, а проблематика руху за комуністичну працю стала найбільш заідеологізованою ділянкою наукового розроблення хрущовських реформ [134, с. 179]. Водночас така загальна теза не може перекреслити доробок декількох поколінь вітчизняних істориків. За Ю. Лаєвською, лише зі здобуттям Україною незалежності відбувається

неупереджене опанування історії країни, інтенсифікується процес деідеологізації суспільствознавчих наук.

Історіографічне змалювання суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 40-х – першої половини 60-х рр. перебуває у фокусі уваги докторської дисертації [135], монографії [136] й низки публікацій Ю. Ніколайця, яким глибоко досліджена, зокрема, суспільно-політична активність робітництва. На нашу думку, історіографічний доробок Ю. Ніколайця нині є вершиною вітчизняної проблемної історіографії з питань, тотожних порушеним у нашій роботі. Мета його пошуків – охопити суспільно-політичні процеси всіх соціальних груп і зосередження на одному факторі зумовлюють опосередкованість його праць щодо предмета нашого дослідження.

Окремі аспекти історіографії заявленої проблеми знайшли відображення в дисертаціях І. Мищака [137], Л. Ведмідь [138] і Н. Брехунець [139]. Ряд публікацій по досліджуваній проблемі опублікований автором даної монографії [140; 141].

Можемо резюмувати, що загальним недоліком сучасних вітчизняних історіографічних дисертацій є майже стовідсоткова відсутність аналізу робіт західноєвропейських і північноамериканських дослідників у якості історіографічних джерел. Найчастіше джерельною базою стає виключно вітчизняний радянський і сучасний український наратив, у деяких випадках додається діаспорна історіографія, і така часткова джерельна база не може гарантувати комплексного охоплення проблеми.

Отже, в сучасній вітчизняній історичній науці наявний ряд нових публікацій з методології й методики історіографічних досліджень. У них порушені не тільки історіософські й теоретичні проблеми перебудови історичної науки, але й визначені нові підходи до низки питань; ці праці очищені від принципу партійності і заполітизованості. Стосовно предмета нашого дослідження варто відзначити спад зацікавленості вітчизняних істориків проблематикою робітничого класу як у конкретно-історичному, так і в історіографічному аспекті.

Окремий пласт робіт становить російська історіографічна література. Пошуку теоретико-методологічних основ нової «парадигми історії» присвячені роботи О. Поршневої [142], І. Ковальченко [143], які заклали історіософську основу новітньої російської історичної науки. Знакові статті Н. Разуваєвої [144], Н. Кузнєцової [145], Ю. Бєлоногова [146], Г. Григор'євої [147], М. Степанова [148], А. Деманова [149], збірник статей «Радянська історіографія» [150], де об'єктивно оцінено

поточний стан проблеми. Автори зазначених робіт доходять висновків, що концепція створеного в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства характеризувала його як вище досягнення соціального прогресу, що не залишало місця для аналізу труднощів і протиріч розвитку. Мала місце абсолютизація гармонії розвитку суспільства [151, с. 49], замовчувалися негативні тенденції в суспільстві і середовищі робітничого класу; вивчення ж реальної ролі робітників, їх історичного місця в суспільстві підмінялося догматичними формулами і схемами. Науковці акцентують увагу на замовчуванні в працях радянських істориків протиріч внутрішнього соціального розвитку, зокрема, значних диспропорцій якісного зростання в умовах життя різних категорій робітничого класу. Розгляд питань матеріального добробуту і побуту робітників нерідко обмежений цифровими даними про зростання номінальної заробітної плати. Погоджуємося, що багато складних проблем і протиріч соціальної динаміки робітничого класу не отримали належного висвітлення, увагу сконцентровано на досягненнях якісного зростання, а властиві окремим категоріям робітників тенденції нерідко поширювали на весь робочий клас. За оцінкою Н. Разуваєвої, в радянській науковій літературі 60-х – 80-х рр. не вдалося дати глибокий аналіз еволюції соціальної структури робітничого класу й умов його соціального розвитку. Вивчення цієї проблеми радянськими істориками не було націлене на головне – з'ясування, якою мірою зрушення в чисельності, складі, культурно-технічній підготовці, добробуті, соціальних зв'язках зумовили зміну становища робітничого класу в суспільстві. Багато проблем у вивченні робітничого класу, за Н. Разуваєвою, пов'язано з недостатністю джерельної інформації статистичного й соціологічного характеру, труднощами опрацювання й слабким володінням методикою аналізу масових джерел [152, с. 52]. Оцінюючи літературу кінця 80-х – початку 90-х рр., дослідники відзначають зародження процесу розчищення історіографічного простору від традиційної концепції висхідного поетапного, від п'ятирічки до п'ятирічки, розвитку радянського суспільства і фіксують стале розуміння необхідності гостро критичної оцінки багатьох сторін історії історичної науки, подолання глорифікаційного історіографічного аналізу. У публікаціях висловлені думки про причини негативних процесів, що вплинули на стан і роль радянського робітничого класу; у кваліфікації тенденцій розвитку російської історичної науки 1990-х – 2000-х рр. підкреслено відмову більшості дослідників від марксистсько-ленінської

схеми пізнання історичного процесу і перехід до багатоконцептуальної моделі [153, с. 248].

Вершиною сучасної російської історіографічної науки, на нашу думку, є докторська дисертація А. Трофимова [154], в якій здійснено комплексний історіографічний аналіз радянського суспільства періоду хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.). Нарівні з аналогічними проектами вітчизняних історіографів Ю. Лаєвської і Ю. Ніколайця, дослідження А. Трофимова частково охоплює предмет і нашого дослідження. Оцінюючи радянську історіографію другої половини 60-х – першої половини 80-х рр., учений відзначив величезний вплив принципу партійності, що вимагав від дослідників діяти в жорстко обмежених методологічних і концептуальних межах. При цьому А. Трофимов визнає факт частої кореляції потребами політико-ідеологічної кон'юнктури завдань сучасної російської науки і те, що в новітній російській історіографії збережене політизоване тло [155, с. 398]. На жаль, у дисертації вченого, як і в вітчизняних новітніх дисертаціях з історіографії, відсутній аналіз зарубіжної літератури, що різко обмежує аналітичні можливості історіографа.

Водночас у російській історіографічній сфері спостерігається підвищений інтерес і прагнення до аполітичної переоцінки внеску зарубіжної (в першу чергу, англомовної) історіографії радянського суспільства, в тому числі робітничого класу, промисловості, індустрії. Внаслідок цього спостерігаємо появу дисертацій переважно історіографічного профілю. Праці В. Дроздова [156], Є. Кодина [157], О. Некрасова [158], В. Кузнєцова [159], О. Орачевої [160], академічне видання «Концепції й оцінки розвитку Росії (XX – початок XXI ст.) в зарубіжних дослідженнях» [161], навчальний посібник «Зарубіжне росієзнавство» [162] неупереджено висвітлюють зарубіжну радянологію. Сучасні російські історіографи доходять висновків, що не дивлячись на наявність у роботах представників зарубіжної історіографії ряду полемічних суджень та оцінок, подані в них інтерпретації економічної політики СРСР 1946–1953 рр. у багатьох відношеннях реалістичні й містять значний аналітичний потенціал. Також до числа досягнень зарубіжної історіографії російські дослідники відносять глибокий аналіз економічних реформ М. Хрущова. Тим часом як у радянській літературі другої половини 60-х – 80-х рр. переважали негативні оцінки реформаторської діяльності М. Хрущова, на Заході виходили роботи, позначені об'єктивністю й широтою поглядів [163, с. 420].

Зі сказаного видно, що в сучасній російській історичній науці наявні роботи з висвітлення різних аспектів економічної історії СРСР повоєнного двадцятиріччя в історіографічній площині. При цьому вивчення робітничого класу в чистому вигляді, як і у вітчизняній історіографії, ведеться слабко. Констатуємо послаблення зацікавленості вчених цією проблематикою і враховуємо відсутність праць, присвячених робітничому класу безпосередньо Української РСР.

Отже, проведений всебічний аналіз історіографічних досліджень заявленої проблематики дозволяє зробити висновок, що тема робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) ще не стала предметом спеціального історіографічного вивчення. Існуюча історіографічна традиція відзначається фрагментарністю. У той же час накопичення значного конкретно-історичного джерельного комплексу та його великий потенціал створює науково-концептуальні передумови для розлогого та спеціалізованого проблемно-історіографічного дослідження.

1.2 Репрезентативність історіографічних джерел

З розвитком історіографічних досліджень проблема історіографічних джерел набула особливого значення як у загальнотеоретичному, так і в конкретно-прикладному контексті. В радянській та сучасній вітчизняній історичній науці досить довгий час тривали суперечки стосовно остаточного визначення самого поняття «історіографічне джерело». Ми погоджуємось з твердженням одного з провідних історіографів-прикладників В. В. Стецкевичем, що історіографічними джерелами є такі матеріали, які несуть інформацію про процеси накопичення наукових історичних знань, генезис, становлення та еволюцію тих чи інших історичних концепцій і наукових проблем, про розвиток і організацію самої історичної науки, її науково-дослідницької школи і лабораторії, теоретико-методологічну та джерельну базу наукових пошуків [164, с. 26]. Тобто, в узагальнено-стислому вигляді історіографічним джерелом вважається будь-яке джерело, що містить відомості з історії історичної науки або окремої наукової проблеми. В нашому випадку – з історіографії робітничого класу УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.).

Виходячи з поширеної в сучасній історіографії моделі класифікації [165], вважаємо за доцільне виділити такі основні групи джерел

історіографії робітничого класу УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.): узагальнюючі синтетичні праці, вузькопрофільні тематичні монографії, дисертації та автореферати дисертацій, статті у фаховій періодиці та збірниках наукових праць, матеріали наукових та науково-практичних конференцій, симпозіумів, «круглих столів», мемуари, навчальна та довідкова література, бібліографічні покажчики, збірники документів та матеріалів.

Зупинимось докладніше на характеристиці груп та їх особливостях.

Синтетичні узагальнюючі видання є одним з пріоритетних видів історіографічних джерел, оскільки їх створенням, як правило, займаються найбільш авторитетні вчені, теоретичні здобутки яких є певним дороговказом для інших дослідників. Такі видання відображають основні напрями історіографічного процесу, а також вплив державних органів на розвиток і тематику історичних досліджень, що характерно головним чином для праць радянського періоду. В тогочасних виданнях чітко розставлені акценти щодо тлумачення тих чи інших процесів в історіографії робітничого класу УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.), визначено основні терміни і поняття, якими повинні оперувати історики при висвітленні подій і явищ.

Не менш важливого значення мають узагальнюючі праці західної історіографії, присвячені історії СРСР загалом, окремим її періодам – першому повоєнному десятиріччю та епосі М. Хрущова, соціальним та культурним проблемам радянського робітництва, економічному розвитку СРСР. Їх аналіз забезпечує загальнотеоретичний компонент дослідження, дає уявлення про ті загальні теорії і концепції, які розроблялися в дослідженнях радянського суспільства і які, внаслідок особливостей англо-американської історіографії, поширювалися також на українське радянське суспільство відповідного періоду. З огляду на те, що Українська РСР була другою за значимістю республікою у складі СРСР, в працях західних дослідників, які постулюють загальну тематику, часто можна натрапити на фактичні дані щодо робітництва УРСР. До аналізу залучено і більш загальні праці задля визначення місця проблематики робітництва УРСР у радянознавчих студіях західної історіографії, оскільки, і це слід особливо підкреслити, західноєвропейська та північноамериканська історіографія історії радянської України існувала лише як складова частина радянології загалом.

Автори сучасних українських синтетичних видань використовують як кращі методологічні напрацювання діаспорних істориків, так і західні новітні історіософські орієнтири.

Однією з особливостей узагальнюючих праць є їх синтезуючий характер, широкі тематичні межі. Узагальнюючі праці відображають рівень розвитку історичної науки на час їх виходу в світ. Вони дозволяють простежити процес дослідження проблеми, визначити пануючі концепції, офіційні оцінки, панорамне бачення й узагальнене розуміння історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя. Більше того, такі праці не тільки підбивають певні підсумки науково-дослідницької праці сотень істориків, але й допомагають визначити внутрішні етапі розвитку історичної думки і краще зрозуміти дослідницьку логіку та культуру історичного мислення. Цим зумовлюється особливе значення узагальнюючих праць підсумкового характеру як історіографічного джерела.

Ключову групу історіографічних джерел складають вузькопрофільні конкретно-історичні одноосібні та колективні монографії, оскільки вони, як правило, актуалізують та розкривають ті чи інші аспекти проблеми, які не отримали належного висвітлення, критично аналізують надбання попередників, вводять до наукового обігу нові історичні джерела та науковий фактаж. І хоча більшість їх цілеспрямовано не присвячені обраній темі, а лише висвітлюють окремі її сюжети, вони дозволяють простежити розвиток наукової думки, динаміку й еволюцію пошуків, процес приросту наукових знань, ситуацію на ниві джерел і, що найбільш важливо, з'ясувати рівень фундаментальності та аргументованості висновків та узагальнень як одного з головних чинників наукової історичної продукції. Крім того, тематика досліджень за певний проміжок часу дає можливість виявити особливості історіографічного процесу в цілому, роль державних органів, політичних партій, громадських організацій тощо в актуалізації окремих історичних проблем, вплив на дослідження певної проблеми тих чи інших історіографічних шкіл.

Важливим історіографічним джерелом, близьким до монографічних досліджень, є дисертації конкретно-історичного напряму. Вони підводять відповідний проміжний підсумок у вивченні того чи іншого аспекту проблеми, демонструють найновіші досягнення історіографії. Науковою новизною дисертацій є введення до наукового обігу нових першоджерел, ґрунтовне та комплексне розроблення обраної теми та постанову кола питань, які потребуватимуть подальшого конкретно-історичного опрацювання.

Найбільш поширеним джерелом вивчення динаміки історіографічного процесу з досліджуваної проблеми є наукові статті у спеціалізо-

ваних періодичних виданнях та збірниках наукових праць. Особливістю даних джерел є вузька спрямованість проблематики і, як наслідок, її глибоке розроблення. В іншому випадку – порушення цілком нових питань, спроба їх попереднього аналізу. Ці джерела дають можливість простежити еволюцію конкретного аспекту в історичному середовищі. Інформативність розвідок вельми різноманітна. Вона дає найбільш широкі можливості для аналізу й дозволяє побачити усі плюси і мінуси розвитку та організації наукових пошуків і якісні зрушення в галузі вивчення як усієї історії українського радянського робітництва, так і обраної теми. Ці джерела дають змогу простежити і зафіксувати саме зародження наукової розробки проблеми, процес її вивчення, формування авторського корпусу дослідників, їх практичну діяльність, погляди окремих істориків, спрямованість і зміни у сфері тематики, динаміку пошуків та видання результатів наукових розвідок, рівень аргументації, зміни на ниві джерел, визначити провідні наукові центри і школи, наступність досліджень, міждисциплінарні зв'язки.

Важливим історіографічним джерелом для переосмислення багатьох питань історії робітництва УРСР стали наукові та науково-практичні конференції, диспути, симпозіуми. Слід визнати, що за радянських часів, в 50–80-х рр. наукові конференції з історичної проблематики присвячувалися, як правило, черговим партійним рішенням, теоретичним положенням, які висували партійні форуми або ж доповіді керівників партії. Лише в умовах незалежності України наукові та науково-практичні конференції стали проводитися регулярно, а на їх обговорення виносяться актуальні питання української історії. В країні стали проводитися міжнародні, всеукраїнські та регіональні наукові та науково-практичні конференції.

Підручники і навчальні посібники серед історіографічних джерел займають специфічне місце адже їх тексти як правило не несуть нових даних. У той же час виклад проблемних питань базується на найновіших досягненнях історичної думки, врахуванні усієї сукупності доступних джерел та їх критичному осмисленні. Специфіка навчальної літератури полягає у доступному, часом науково-популярному, викладі матеріалу й намаганні донести його до якомога ширшого кола читачів. Крім того, навчальна література впливає на формування суспільної свідомості, певною мірою усталює точку зору студентів, у тому числі й майбутніх істориків-дослідників, на ту чи іншу проблему. А тому даний вид джерел може використовуватись у якості додаткового.

Також своєрідним історіографічним джерелом з досліджуваної проблеми є енциклопедична література, путівники, бібліографічні довідники і покажчики. Ця своєрідність полягає в тому, що видані в той чи інший період вони не лише відображають джерельну базу та стан дослідження проблеми, а й дають можливість простежити, які напрями в її дослідженні переважали, які наукові школи досліджували ті чи інші аспекти, відмінності між ними в застосуванні методології дослідження. Крім того, видані в радянський період довідкові і бібліографічні видання, вступні статті, пояснення чи інший допоміжний матеріал дозволяють простежити вплив державних і партійних органів як на тематику досліджень, так і на особливості використання і цитування праць попередників, доступ до їхніх праць чи, навпаки, замовчування. У наш час більшість архівних документів стала доступною для загалу і активно вводиться до наукового обігу. Відповідно, з'явилися довідкові видання, які дають можливість зорієнтуватися у масиві документів та наукових праць з проблеми.

Окрему групу джерел склали публікації документів. Йдеться в першу чергу про чисельні збірники документів і матеріалів, різноманітні добірки документальних матеріалів у часописах, а також праці джерелознавчого напрямку. Погоджуючись з тим, що вони є складовою частиною не стільки історіографічного, скільки конкретно-історичного джерельного комплексну (внаслідок того, що презентують в опублікованому виді першоджерела), ми все одно залучили їх, адже вони допомогли простежити процес пошуків в архівах, уведення в науковий обіг джерел та їх публікацію, проаналізувати і розкрити стан у сфері джерел. Збірники документів та матеріалів сприяють аналізу процесу введення до наукового обігу архівних документів, дають можливість простежити, які документи на конкретному історичному етапі найбільш репрезентативні. Безумовно, для збірників радянського періоду характерна тенденційність, однобічність у доборі документів, проте водночас цінність їх полягає в поданні значного фактичного матеріалу, розширенні джерельного аспекту проблеми. Для збірників документів і матеріалів сучасного періоду характерне різноманіття підходів і поглядів на історію досліджуваного питання, наукова «мультикультурність» і відсутність ідеологічної підоснови в доборі документів.

Серед історіографічних джерел з проблеми варто відзначити також мемуари, спогади, щоденники. Мемуарна література становить особливу групу джерел, що містить інформацію, яка не зустрічається в

офіційних документах, а подається з позиції конкретної людини. Вона відкриває нові ціннісні підходи до аналізу подій, виступає в якості альтернативи їх офіційної версії. Інтерес представляють спогади як керівників комуністичної партії та радянського уряду, так і рядових робітників, адже вони дають змогу зануритись у відповідну атмосферу та сприймати події того часу очима їх безпосередніх учасників. В той же необхідно пам'ятати, що брак об'єктивності у цьому виді джерел – незаперечна істина.

Серед загальної сукупності джерел велику кількість склали публікації історико-партійного напрямку – їх кількість становить приблизно 50% від загальної кількості публікацій. Це відображає орієнтири та дослідницькі інтереси, які панували в історичній науці в 40–80-ті роки. Керуючись інтересами науки, ми не відкидаємо історико-партійну літературу, бо це може створити своєрідний «вакуум» в історіографії проблеми.

Якщо розмістити джерела у хронологічному порядку, то можна зазначити, що найбільше їх видано протягом 60–80-х рр. Саме за ці роки дослідники України змогли підняти і висвітлити найбільш широке коло питань, пов'язаних з проблематикою робітництва УРСР повоєнного відбудовчого періоду. Втім сучасна вітчизняна історична наука як в кількісному, так і в якісному (що важливо) відношенні вже перевершила радянське історіописання.

Відбираючи із сотень і сотень науково-дослідницьких праць найбільш типові, ми виходимо з того, що головною ознакою їх є те, що нового вони внесли у скарбницю проблеми, яка вивчається. Проте це зовсім не означає, що відбиралися лише ті праці, які дають або давали виключно нові відомості. Вивчалися практично усі, у тому числі і такі, що майже не поповнювали наукові знання. Вилучення таких праць із кола досліджуваних, унеможливило б об'єктивну оцінку тих праць, які дійсно вносили нове. Ступінь нового можна визначити лише в процесі співставлення з тим, що панувало в науці в момент появи нового.

Отже, аналіз репрезентативності джерел, їх класифікація і типологічна характеристика дають можливість зробити висновок, що дослідження цілком забезпечене джерельною базою, залучено весь комплекс наукової літератури, рівноцінно представлені хронологічні періоди та історіографії різних країн, що дає можливість виконати поставлені завдання та досягти сформульованої мети.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

Успіх проведення історіографічного дослідження багато в чому залежить від обраної концептуальної моделі, методологічного інструментарію та вміння оперувати ними.

Методологія являє собою певний комплексний засіб з видобутку знань, який включає в себе підбір світоглядних теорій, перелік принципів і сукупність методів.

Сучасні українські історики отримали унікальну можливість вибору з усього світового різноманіття саме тієї теорії, яка найбільш повно підходить під їх світогляд, відповідає характеру спеціалізації, специфіці предмета дослідження і в той же час дозволяє залишатися максимально об'єктивними і неупередженими. З досить великої кількості одно- і багатолінійних теорій історичного процесу сучасні дослідники мають можливість вибирати, а не слідувати нав'язаній ненауковими чинниками концепції. У той же час можливість роботи в мультиконцептуальному полі дає на порядок більше можливостей для більш об'єктивного і всебічного вивчення поставленої проблеми. Єдине правило, якого необхідно дотримуватися при цьому – критичне оцінювання методологічного інструментарію з певною часткою скептицизму з метою не допустити абсолютизації обраної теоретико-методологічної концепції. Особливо актуальним цей погляд на методологію є при проведенні історіографічного дослідження, внаслідок необхідності виявлення історіографом об'єктивного вкладу того чи іншого історика і його праць у становлення і розвиток проблеми в її конкретно-історичному аспекті незалежно від методологічної картини світу.

Відповідно до поглядів на філософію історії знаменитого мислителя Г. Гегеля, існує три види історичної свідомості: початкова, рефлективна і філософська. На думку філософа, початкова історична свідомість є початком історіографії. На даному етапі історики описують події, які відбулися відносно в недалекому минулому, або ж свідками яких є вони самі. Перейнявшись духом епохи і перенісши в сферу духовних уявлень те, що існувало ззовні, створені ними роботи є відображенням самосвідомості народів. У роботах подібного роду відсутня рефлексія, а історик намагається передати на сторінках своєї праці власні почуття і відчуття [166, с. 58].

Рефлективний же тип історичного мислення згідно Г. Гегеля передбачає вже усвідомлення дистанції між істориком і об'єктом його вивчення. Внаслідок чого обумовлюються чотири типи рефлективної

історії: загальна, прагматична, критична і концептуальна. З даного переліку нас найбільш цікавить критична історія, яка вже розуміє усунення розриву між минулим і сьогоденням як самостійну проблему, яку необхідно вирішити на теоретичному рівні. Г. Гегель характеризує її як «історію історії», тому що викладається не історія як така, а дається оцінка історичних праць і досліджується їх істинність і достовірність [167, с. 175]. На концептуальному рівні формується певна схема, яка в нашому випадку відображена в історіографічній традиції.

Виходячи з цієї теорії можна зробити висновок, що саме стиль мислення, репрезентований певною епохою і напрямком мислення кожного конкретного історика і формує розвиток історіографічного процесу. На думку відомого сучасного історіографа О. Кіяна, найважливішою рисою сучасної парадигми історіографії є антропологізація історико-наукових досліджень при якій суб'єкт пізнавальної діяльності – історик – стає головним дослідницьким інтересом [168, с. 251].

Подібне прагнення до антропологізації історіографії має кілька методологічних підходів: партійний, культурологічний і сцієнтистський.

Не заперечуючи вплив соціального походження і суспільно-політичної позиції історика на його світогляд, ми далекі від прийняття принципу партійності в його класичному марксистському розумінні, який поширений в радянській методології. Дисертант рівновіддалений від будь-якої політичної партії, демагогічної кон'юнктури або корисливої ідеології. Більш того, одним з методологічних підходів, на яких базується дане дослідження є надпартійність. Зіставляючи і аналізуючи різні, багато в чому протилежні методологічні концепції – радянську історіографію різних часових періодів (втім розподіл на які досить умовний), західну, діаспорну, сучасні зарубіжну та новітню українську, ми намагалися виділити найбільш цінне в кожній з них і намагалися залишатися «над процесом», не беручи на себе роль «судді» або «вболівальника» якоїсь однієї з методологічних концепцій.

Другим методологічним підходом в світлі антропологізації історіографії став культурологічний підхід, однією зі складових якого є проблема герменевтики історіографії, тобто коли метою і засобом дослідження виступає не тільки розуміння тексту, а й інтерпретація його змісту як форми діалогу автора і історіографа.

Як відзначила одна з провідних історіографів сучасності І. Колесник, в ситуації збільшення потоків інформації функції історіографії ускладнюються [169, с. 25]. В сучасну добу інформаційного суспільства

історіографія, окрім пізнавальної та критично-прогностичної функцій, зосередилась на проблемах мови науки та мовної свідомості. Як відомо, історіографічне дослідження є формою рефлексії щодо розвитку історичного знання. Останнім часом коло завдань історіографічного аналізу істотно розширилося. Окрім питання «яке знання отримане в результаті діяльності істориків і мислителів?», задаємося й питанням «як це знання отримане?» [170]. Серед різноманіття підходів під час вибору ми керувалися тим міркуванням, що у процесі дослідження необхідно тлумачити сотні історіографічних джерел, осягати їх сенс, «внутрішній зміст» і розуміти «чому саме так?», чим керувався автор, що їм рухало під час створення тієї чи іншої наукової праці. Саме тому одним з основних підходів нами обрано герменевтику. Для нас вона важлива насамперед тим, що процес розуміння уявляється як рух за т. зв. герменевтичним колом. З одного боку, текст джерела розглядається відносно історіографічного моменту, тобто тієї соціально-політичної, ідеологічної й економічної ситуації, обставин, у яких перебував історик на момент створення своєї праці. З іншого боку, текст є віддзеркаленням наукового рівня як конкретного історика, так і всієї історичної науки на певному етапі розвитку. Презентування тексту з цих двох позицій, перехід від загального до одиничного і назад є рухом по герменевтичному колу. У цьому і полягає головна суть герменевтичного підходу в історіографічному дослідженні. Дана теорія важлива також тим, що текст вона розглядає як «застиглу мову» (Ф. Шлейєрмахер) [171], як «факт» (М. Хайдеггер) [172]. Текст – свого роду дзеркало, в якому відображені як суб'єктивно-психологічні особливості його автора і рівня історичної науки, так і специфіка доби і часу [173, с. 160].

Третім методологічним підходом в світлі антропологізації історіографії став сцієнтистський підхід, спрямований на з'ясування механізмів виникнення та змін історичних ідей та концепцій. Ми погоджуємося з історіографом О. Кіяном, який стверджує, що принцип історіографічного сцієнтизму на сьогоднішній день має ряд незаперечних переваг як до історіографічного аналізу, так і до синтезу. Історіографічний сцієнтизм вимагає критичного підходу при оцінюванні раніше використаних засобів і методів інтерпретації історичного знання. Останнє стає об'єктивно необхідним у результаті появи у ході розвитку історіографії нових значень і змістовних методологічних новацій в інтерпретації раніше відомих фактів, а це у свою чергу є компонентом взаємозв'язку історіографічного дослідницького процесу [174, с. 254].

Під принципами історичного дослідження розуміються тверді установки, якими історик повинен керуватися в своїй дослідницькій роботі для її максимальної ефективності [175, с. 114]. В дисертації використані основоположні принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності (спадкоємності).

Одним з найважливіших принципів, який використаний нами при проведенні даного дослідження є принцип історизму, який передбачає вивчення процесу накопичення знань, виявлення якісних змін в розробці проблеми і визначення досягнень в порівнянні з попереднім, а не наступним рівнем історичної науки. У змісті принципу історизму слід звернути увагу на визнання будь-яких за спрямованістю змін соціальної реальності (прогресивні, регресивні, циклічні, стагнаційні), самоцінності і самодостатності будь-якого етапу історичного розвитку.

В нашому історіографічному дослідженні, особливо при оцінці радянської історіографії, принцип історизму зумовив необхідність врахування перебування радянських істориків під потужним ідеологічним пресом, кон'юнктурність всього радянського історіописання, тенденційність у виборі тематики та напрямків дослідження, а також обмеженість джерельної бази. Принцип історизму також дав можливість простежити вплив змін в суспільно-політичному житті країни на характер радянської історіографії, зокрема пожвавлення наукового життя в період часткової лібералізації хрущовської «відлиги», стагнаційні тенденції і уніфікація характеру наукових праць в брежнєвську добу та відгук наукової спільноти на горбачовську Перебудову та гласність.

Тематика діаспорної та зарубіжної історіографії направлені на спростування тез і викривлень радянського історіописання, створення незаангажованої історіографії проблеми. Однак завдяки принципу історизму нами враховано факт того, що і представники закордонної історіографії не змогли уникнути впливу суспільно-політичних обставин на історіописання.

Традиційно в наукових дослідженнях в якості найважливішого методологічного принципу проголошується наукова об'єктивність. Слід визнати справедливою його критику з боку ряду сучасних дослідників, оскільки об'єктивність це швидше мета, а не засіб пізнання історичної реальності, тоді як саме це пізнання неминуче несе на собі відбиток епохи, середовища в якій творить дослідник, що веде до його певної упередженості і залежності від політичної кон'юнктури. Разом

з тим прагнення дотримуватися даного принципу є важливою умовою успішності наукового дослідження.

Максимально дотримуватись принципу об'єктивності допоміг інший основоположний науковий принцип – принцип системності – до історіографічного аналізу нами залучено всі наявні історіографічні традиції – радянську, діаспорну, зарубіжну, сучасні українську та російську. При цьому проведений аналіз затребував залучення наукового фактажу політичної історії, політології, економіки, соціології, психології, культурології, філософії.

Принцип всебічності також комплексно пов'язаний із принципами об'єктивності та системності і зумовив необхідність використання якомога повнішого кола джерел, праць представників різних, у тому числі протилежних за поглядами історіографічних традицій і синтез їх досягнень задля цілісного історіографічного дослідження.

Дотримання принципу наступності (спадкоємності) визначило недопустимість відкидання невірних або заангажованих здобутків тих чи інших історіографічних шкіл, адже саме цілісне охоплення як досягнень, так і регресу історіописання зумовлює можливість окреслення тем та проблем, які потребують подальшої конкретно-історичної розробки.

Третю складову частину теоретико-методологічного апарату складають методи дослідження – сукупність прийомів та операцій, які дозволяють із вже відомого матеріалу отримати нове знання.

Специфікою історіографічного дослідження є наявність декількох методологічних рівнів, вищий з яких – філософський. З переліку методів даної групи нами використані аналіз і синтез.

Історіографічний аналіз передбачає розчленування об'єкта дослідження на ряд окремих складових. В нашому випадку ми виокремили зі всієї історіографічної традиції радянську, зарубіжну, діаспорну, сучасну вітчизняну та російську історіографії. Виявлена максимально доступна кількість праць з тематики українського повоєнного робітництва (1946–1965 рр.), встановлена джерельна база, відношення авторів до відповідних історіографічних шкіл і напрямів, мотиви дослідження і вибору теми, зовнішні фактори, які мали вплив на історика в процесі дослідження. Визначення тематики конкретно-історичних праць стало основою для структуризації дисертації. Оцінка обсягу та рівня джерельної бази, а також характеристика методологічного інструментарію виконувалася на всіх етапах роботи і становить основний зміст дисертації. В результаті синтезу всіх виявлених історіографічних

фактів створена цілісна картина стану дослідження теми та історіографічного процесу загалом.

Наступним рівнем вважаються загальнонаукові методи, з яких в першу чергу нами використаний метод класифікації і типологізації, що дозволяє виділити типи тотожних предметів. Без застосування методу типологізації в сучасній історичній науці не проводиться жодне дослідження. Даний метод дав нам можливість виділити аналогічні тематичні напрямки у великому спектрі праць, присвячених робітникам України повоєнного двадцятиріччя, систематизувати і класифікувати на підтеми весь існуючий пласт конкретно-історичних робіт.

Важливим складовим історіографічного дослідження є метод ідеалізації або абстрагування, який передбачає відкидання ряду індивідуальних рис дослідників з метою віднесення їх до певних наукових шкіл. Даний метод є особливо необхідним саме в історіографічному дослідженні, тому що дозволяє виділити недосліджені або викривлені сюжетні конкретно-історичні лінії.

Спеціально-історичні методи займають третю сходинку в градації методів, з яких найважливіша роль відводиться історико-генетичному. Даний метод є частиною принципу історизму і полягає у вивченні генезису того чи іншого явища [176]. Близькими за своєю суттю до історико-генетичного є хронологічний і проблемно-хронологічний методи. Перший з них передбачає аналіз історіографічної традиції в динаміці, другий – виділення із загального предмету дослідження певних підтем в окремий предмет з їх подальшим аналізом. Дані методи також сформували структуру нашого дослідження, визначили прийоми викладу матеріалу.

Персоніфікації історіографічних джерел сприяв біографічний метод. Даний прийом сприяв вичленовуванню і аналізу вкладу конкретних дослідників у вивчення проблеми, а також дав можливість простежити еволюцію поглядів того чи іншого вченого на різних проміжках історіописання, встановити взаємозв'язок між наукою і суспільно-політичною навколо науковою атмосферою, констатувати якісні зміни в історіографічному процесі.

Визначенню структури дисертаційного дослідження сприяв метод періодизації, завдяки якому встановлено взаємозв'язок історіографічних періодів зі змінами в суспільно-політичному житті. Констатується залежність історіописання від ненаукових факторів не тільки в радянській історіографічній традиції, але й в зарубіжній, а також в сучасній історичній науці.

Порівняльно-історичний метод або метод компаративістики сприяв порівнянню як конкретно-історичних концепцій, так й історіописання різних країн. Також даний метод сприяв виявленню аспектів та сюжетів, які потребують подальшого дослідження.

Діалектика методів ретроспективного та перспективного аналізу дозволила актуалізувати отриману історіографічну інформацію. Ретроспективний рух історичної думки від сьогоднішнього дня до минувшини сприяв виявленню наукових досягнень в попередніх історіографічних традиціях. Перспективний аналіз сприяв визначенню актуальних тем для подальшої конкретно-історичної розробки.

Підвищенню об'єктивності дослідження сприяв метод контент-аналізу, а саме виділення та аналіз текстових одиниць, які найчастіше зустрічаються в історіографічних джерелах.

В контексті теоретико-методологічних засад дослідження розглянемо деякі терміни, які найчастіше зустрічаються в дисертації, адже як відомо, цілісне розкриття теми потребує використання чітко визначеного категоріального апарату.

Вважаємо за необхідне окремо позначити використання терміну «клас», який як відомо введений до наукового обігу на початку XIX ст. і замінив такі терміни як «ранг» і «порядок», які використовувались для опису основних ієрархічних груп в суспільстві. Відразу ж хочемо позначити в світлі надпартійності нашого дослідження, що сам термін «клас» використовується нами не в його марксистському розумінні, а як еквівалент терміну «соціальна група», як його використовував В. Ключевський, який в свою чергу запозичив його із французької історіографії першої половини XIX ст.

Кардинальні теоретико-методологічні й концептуальні зміни породили ряд дискусій стосовно дефініції «робітничий клас». Навіть протягом радянського періоду в історичних і соціологічних дослідженнях точилися полеміки з приводу меж робітничого класу, тобто за яким критерієм слід наповнювати змістом це поняття. Відповідно до теорії марксизму, робітничий клас – це наймані робітники, які не володіють засобами виробництва і живуть продажом своєї робочої сили. Марксизм проголошує тезу про те, що тільки робітничий клас створює надлишковий продукт і при цьому не принципово, чи є сама професія матеріально продуктивною (робітник на виробництві, вчитель або лікар). Якщо ж кінцевою метою не є отримання прибутку, то до робітничого класу не можна відносити службовців, працівників

сфери послуг і торгівлі, які зайняті фізичною працею і навпаки працівників промисловості, не зайнятих фізичною працею.

У 40–50-х рр. на Заході і в 50–60-х рр. в СРСР почалася НТР, в результаті якої відбулася трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне (в СРСР цей процес завершений не був) і структура робітничого класу значно видозмінилася, що в свою чергу породило нову хвилю дискусій щодо меж наповнення терміну «робітничий клас».

З «реабілітацією» в новітній час західних соціологічних концепцій інструментарій останніх долучений до зазначеної дискусії. У сучасній світовій науці існує три основні й суттєво відмінні варіанти визначення терміну «робітничий клас». Комплексний аналіз цих варіантів дефініцій здійснений О. Симончук [177]. У першому, найширшому, значенні робітничий клас – це сукупність працівників найманої праці – людей, які продають свою працю заради отримання матеріальної винагороди і залежать від власників засобів виробництва. Однак подібне визначення зазнає потужної критики через надто широке трактування як соціальної бази, так і сучасних процесів диверсифікації, коли численні наймані працівники стають власниками акцій компаній, хоча й не мають права контролювати їх діяльність. У другому (найбільш застосовуваному і в західній, і в радянській соціології) значенні робітничий клас – це люди, зайняті фізичною працею. Нарешті, робітничий клас у найвужчому розумінні – це працівники, зайняті фізичною працею у промисловості. Саме це третє значення – промислові робітники (blue-collar worker) – найчастіше зустрічається в спеціальній літературі, закріпилося воно й у громадській думці. Соціолог О. Симончук підтримує позицію, що дефініція «робітничий клас» наповнювана різним змістом залежно від того, який стратифікаційний критерій акцентований дослідником [178, с. 8].

Під терміном «УРСР» традиційно розуміється територія України, яка входила до складу СРСР зі змінами, які відбувалися протягом повоєнної доби (в першу чергу із передачею Кримської області РРФСР, що відбулася на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р.).

Терміни «українська радянська історіографія», «українські радянські історики» використовуються по відношенню до науковців, які працювали в УРСР, безвідносно до їх світоглядно-ідеологічних відмінностей та ступеня належності до офіційного історіописання.

Суміжні підходи істориків Великобританії і США до вивчення повоєнного радянського суспільства дозволили визначити в нашому дослідженні під терміном «радянознавство» праці в першу чергу представників англомовної західної історіографії. Варто відзначити, що американська радянологія виходить за територіальні межі США в зв'язку з тим, що безпосередньо радянознавство США розвивалося в тісному зв'язку з історичною та політологічною науками Великобританії і Канади і які мали на неї великий вплив. У подальші повоєнні десятиліття вивченням СРСР також зайнялися вчені Австралії, Франції, ФРГ, Японії та ряду інших країн світу, однак першість протягом усього досліджуваного періоду зберігалася за англомовною наукою.

Окремішньою історіографічною традицією і відповідним терміном є «українська діаспорна історіографія», яка включає в себе праці українських вчених-емігрантів, які територіально знаходились поза межами СРСР однак самоідентифікували себе як українці.

Терміни «сучасна (або новітня) українська історіографія» та «російська історіографія» традиційно позначають історіографічні традиції відповідних суверенних держав, які виникли після розпаду СРСР.

Отже, з'ясування змісту найбільш вживаних понять, вибір необхідних підходів, принципів та методів дають змогу проаналізувати увесь пласт історіографічних джерел, вивчити праці з історії робітництва Української РСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), вирішити поставлені завдання дослідження, здійснити узагальнення та оприлюднити перелік питань, які потребують подальшого конкретно-історичного дослідження.

Таким чином, в першому розділі нами охарактеризована ступінь наукової розробки теми, встановлена репрезентативність історіографічних джерел та визначені теоретико-методологічні засади дослідження.

У процесі дослідження стану наукового розроблення заявленої проблеми ми дійшли наступних висновків.

Історіографічне осмислення уявлень про основні закономірності, особливості розвитку українського робітничого класу в повоєнне двадцятиріччя розпочалося в радянській історичній науці паралельно і майже одночасно з власне конкретно-історичними дослідженнями. Однак приклади історіографічного розроблення цього питання нечисленні. У першу чергу, узагальнювалися публікації з проблем фабрик і заводів, повоєнного відновлення важкої промисловості, допомоги робітничого класу колгоспному селянству. В історіографічної ситуації

після XX з'їзду КПРС учені максимально наблизилися до об'єктивних оцінок у зіставленні як із попередніми, так і з наступними поколіннями радянських історіографів, які працювали або за сталінщини, або в умовах неосталінізму. Хрущовська «відлига» дала можливість підвищити науковий рівень досліджень. Історіографи справедливо критикували обмежене використання матеріалу в конкретно-історичних роботах, підгонку його під обрані схеми. Водночас на історіографічну літературу цього періоду наклав відбиток однозначно трактований принцип актуальності, помилкове уявлення про можливість об'єктивного вивчення історії по її «гарячих слідах» без використання першоджерел.

Історіографічна література, видана з середини 60-х – до другої половини 80-х рр., викликає суперечливе ставлення. У цей час приходить усвідомлення сутності й завдань історіографічних досліджень, створено низку праць із загальної історіографії історії радянського суспільства, в яких обґрунтовано предмет, методологію, принципи історіографічного дослідження, джерельну базу. Період середини 60-х – 80-х рр. характеризується виходом історіографічних публікацій, присвячених аналізу праць з історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя. У цих роботах ставиться завдання систематизувати дослідження, подані висновки й характеристика типових недоліків конкретно-історичних розвідок. На жаль, в означений період радянським історикам доводилося працювати в максимально заангажованих умовах. Зазнавши тотального контролю і впливу командно-адміністративної системи, їх роботи стали продуктом свого часу, квінтесенцією принципу партійності. В історіографії з кожною наступною п'ятирічкою все більше домінувало визнання успіхів і замовчування проблемних ділянок наукових розробок. Тому в історіографічних працях доби «застою» не може бути всеосяжного й об'єктивного аналізу літератури з історії робітничого класу повоєнного УРСР.

Кінець 80-х рр. позначений спробами радянських істориків на тлі Перебудови і гласності, що охопила всі сфери суспільства, оновити історико-партійні концепції, осмислити причини, зміст кризового стану вітчизняної історичної науки, запропонувати шляхи виходу з нього. Історіографічна ситуація характеризована різкою переорієнтацією частини радянських істориків у бік тотальної критики всього радянського, зокрема, радянської історичної науки. Попри необ'єктивність, такий підхід уможливив рух історіографічної думки в бік мультиконцептуальності, відбулося значне розширення методологічного апарату.

Новітній історіографічній ситуації властиве критичне переосмислення стану радянської історіографії в цілому і робітничого класу УРСР зокрема. У цей період дослідники працюють у значно більш вільних умовах, чому певною мірою сприяють методологічний плюралізм, часткове відкриття архівів, демократизація науки. Однак при цьому констатуємо значне зниження інтересу до підведення історіографічних підсумків у межах певних періодів, до історіографічного дослідження робітництва УРСР у цілому і в повоєнне двадцятиріччя зокрема.

У такий спосіб, на сьогодні не вироблено стрункої системи положень, які давали б відповідь на питання про сутність процесу наукового вивчення історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя, тобто відсутня власне наукова концепція проблеми. Проведений аналіз історіографічної літератури доводить актуальність теми, обраної для вивчення.

Виявлена та упорядкована джерельна база історіографії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) дозволяє відтворити генезу історіографічного процесу, простежити хід накопичення історіографічних фактів з досліджуваної проблеми, їх об'єктивність і повноту, а також виділити коло питань, які не отримали достатнього висвітлення в історіографії або вивчення яких фальсифіковано та заангажовано і таким чином встановити перелік тем для подальшого конкретно-історичного вивчення.

Теоретико-методологічні засади дослідження історіографії робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) базуються на з'ясуванні ключових термінів та понять дисертації, обґрунтуванні обраних підходів, пріоритетних принципів та методичного інструментарію, обрання яких дадуть змогу вирішити поставлені завдання та досягти мети дослідження.

Розділ 2

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В 1946–1965 рр.

2.1 Пізньосталінська історіографія проблеми (1946–1953 рр.)

Повоєнний розвиток радянської історичної науки ознаменувався небезпечним для неросійських народів поворотом сталінської ідеології – намаганням підмінити стрижневий концепт радянської національної політики «дружби народів», яка хоча б номінально панувала в ідеології 20–30-х рр., на фактично великодержавний шовінізм під гаслом «братерської допомоги старшого брата». Стратегічна мета таких змін убачалась у створенні єдиної радянської спільноти з єдиною національною ідентичністю і самосвідомістю. Виконання цього «завдання партії» покладалося на служителів Кліо, а тематика робітничого класу і допомога РРФСР у повоєнній відбудові Української РСР оптимально підходила в якості «доказової бази» гіпотези.

Переможне завершення війни не принесло матеріального полегшення, адже відразу після вигнання окупантів для українського й інших народів УРСР розпочався новий фронт – трудовий. Тема повоєнної відбудови господарства республіки та участь у ній представників робітничого класу посіла центральне місце, ставши одним з найважливіших замовлень партійних органів. Ця тема мала вкрай важливе ідеологічне завдання – обґрунтувати доцільність продовження використання радянським режимом авторитарних командно-адміністративних методів управління промисловістю і державою в цілому, посилити патріотичне виховання трудящих, значна кількість з яких перебувала на окупованій території та потрапила під вплив німецької антикомуністичної, антирадянської пропаганди.

Важливу роль у професійній діяльності українських радянських істориків, окрім ідеологічних факторів, «внутрішньої» та «зовнішньої» цензур, відігравала національно-культурна ідентифікація, а тому, за влучним висловом історіографа В. Яремчука, говорити про кадри

української радянської історіографії як про сіру, мовчазну і недиференційовану масу виконавців політичних приписів у жодному разі не можна [1, с. 14]. Однак недовготривале послаблення тиску на науковців із боку ідеологічних працівників та партійних структур і посилення національно-патріотичної тематики тривали обернено пропорційно завершенню Другої світової війни. Тост Й. Сталіна «За здоров'я російського народу» на прийомі в Кремлі на честь командувачів військами РСЧА 24 травня 1945 р. символізував стратегічну зміну в національній політиці. А надії істориків, як і українського народу в цілому, на те, що жахи сталінізму і розгул терору залишилися в довоєнній країні, швидко розтанули. Для «пришвидшення» цього процесу з ініціативи ідеологічних органів в Інституті історії України АН УРСР відразу після повернення з евакуації і протягом перших двох післявоєнних років проведено ряд партійних засідань і нарад при ЦК КП(б)У, кульмінацією яких стала Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. Крізь призму відповідної Постанови сталінське керівництво дало зрозуміти, що єдино можливий шлях істориків – пристосуванство і зведення своєї діяльності до розлогих коментарів «Короткого курсу історії ВКП(б)», партійних директив та виголошених промов вождя. Більшість колективних, узагальнювальних праць Інституту, виданих протягом передвоєнних і воєнних років, визнавалися антимарксистськими, а здійснена кооперація Інституту з Інститутом історії АН СРСР призвела до встановлення «шефства» московських істориків над українськими, що остаточно прирікало останніх на провінційність. Уже в листопаді 1947 р. запущено процес виходу повчальних рецензій московських академіків Г. Панкратової та І. Мінца на праці українських науковців.

Головним завданням, поставленим перед колективом Інституту, стало створення узагальнювального «марксистського» короткого курсу історії України. Робота над першим, найбільш повним систематичним викладом вітчизняної історії затягнулася на 12 років, що зумовлено великою кількістю корегувань, виправлень і рядом змін унаслідок перипетій у політичному житті країни. Особливістю другого за рахунком макету «Курсу» стало його видання впродовж четвертої п'ятирічки в 1948 р. Утім на сторінках книги вже відображені численні факти успіху індустріальної відбудови, наведені приклади самовідданої праці українських робітників, акцентована увага на заклик одного з трудових колективів робітників-будівельників організувати змагання

будов п'ятирічки. У результаті такий трудовий підйом будівельників і монтажників підтримав ЦК КП(б)У, який своєю постановою закликав усіх будівельників УРСР включитися в соціалістичне змагання [2, с. 793]. Прагнення Й. Сталіна приписати собі не лише перемогу в війні, але й здобутки повоєнної відбудови призводило до применшення ролі робітників у цьому процесі.

Праці перших років четвертої п'ятирічки становили невеликі брошури з вираженим пропагандистським характером, головною метою яких стало змалювання поточних успіхів відбудови, провідної ролі комуністичної партії в керівництві всіма процесами та переваг соціалістичної системи над капіталізмом. Це нариси О. Білоуса [3], Н. Мора [4], І. Бойка [5], Б. Златоустовського [6], В. Нижника [7]. У цих працях відтворені результати перших років відбудови, зазначено, що в 1946 р. валовий виробіток промисловості Української РСР зріс на 44,9 % порівняно з 1945 р., а в 1947 р. валова продукція республіки збільшилася на 33% у порівнянні з 1946 р. [8, с. 47]; наведені приклади результатів праці передовиків виробництва, в першу чергу шахтарів, металургів, машинобудівників, наголошено на необхідності значного збільшення чисельності робітництва.

Ряд брошур – А. Аракеляна [9], Л. Володарського [10], П. Цвєткова [11] – присвячено опису завдань, поставлених перед робітництвом у четвертій п'ятирічці. Їх автори акцентували на тому, що з усіх районів і республік, що зазнали окупації, найбільшої шкоди завдано народному господарству Української РСР, а також зосереджували увагу на необхідності якнайшвидшого відновлення донбаської вугільно-металургійної бази і коксохімічних заводів, криворізьких залізних і нікопольських марганцевих рудників, енергетичного комплексу республіки, машинобудування, промисловості будівельних матеріалів [12, с. 64–66].

Значну роль у розвідках науковців та агітаторів відводилося змалюванню великих будов п'ятирічки – відновленню Дніпрогесу [13], Донбасу [14], металургійної та машинобудівної галузей [15]. Вийшов ряд праць, присвячених відбудові міст УРСР [16]. Участь молодого покоління робітників у відбудові індустрії, діяльність радянської молоді, комсомолу зображувалася в працях В. Бегми [17], М. Крисюка [18], В. Скоробогатого [19], М. Болтина [20], І. Ніколаєнка [21]. Велике пропагандистське значення мали брошури авторства самих робітників – передовиків виробництва, новаторів, творців трудових починів і рекордів [22]. Головною метою вказаних нарисів від першої особи є

показати розгортання соціалістичного змагання з робітничих низів, зобразити його як свідому ініціативу.

Широке використання безоплатної праці протягом радянської дійсності розглядалося як свідомий і необхідний крок на шляху до комунізму. Втім саме з другої половини 40-х рр. зображення участі в соціалістичному змаганні широких мас робітників зайняло панівне місце у працях і виступах радянських істориків, агітаторів, партійних лекторів. Завданням подібної друкованої продукції стало наукове обґрунтування користі роботи на громадських свідомих засадах, доведення історичної зумовленості її широкого розповсюдження в радянському суспільстві. Посилення соцзмагання розглядалося як важливий чинник прискорення повоєнної відбудови промисловості країни. Роботи Ф. Кошелева [23], О. Зворикіна [24], С. Білоусова [25], І. Іоненка [26] спеціально присвячені розгортанню соцзмагання в промисловості УРСР. Окреме ідеологічне значення мають праці, в яких ідеться про розвиток соцзмагання в західних областях УРСР, – Д. Білявського і В. Колісник [27], Л. Корнійця [28], І. Кулика [29]. За задумом радянських ідеологів, соцзмагання на новозбудованих підприємствах Західної України стало найяскравішим прикладом підтримки населенням регіону політики КПРС та включення його в єдину економічну та суспільно-політичну радянську систему. Автори неодноразово наголошували на швидких темпах здійснення соціалістичної індустріалізації західних областей УРСР, ліквідації їх колишньої економічної відсталості. Після війни в регіоні відбудовано і збудовано понад 2500 великих і середніх підприємств. Львів став великим центром машинобудівної, електротехнічної і металообробної промисловості, питома вага продукції якої зросла в п’ять разів. Число робітників, зайнятих у промисловості, на транспорті і в міському господарстві, становила 15 % від загальної кількості населення Львова проти 4 % у 1939 р. Проведена значна робота з реконструкції нафтової й газової промисловості Львівщини. У Закарпатській області протягом четвертої п’ятирічки відбудовано і збудовано близько 300 промислових підприємств, створені нові галузі – буровугільна, легка, харчова, проведено реконструкцію залізничного транспорту; значно зріс кількісно та якісно відсоток робітничого класу [30, с. 55].

Серед значної кількості типових праць про повоєнну відбудову індустрії УРСР лише в деяких певною мірою відображена трудова діяльність робітників. Ідеться про розвідки Д. Вірника [31], С. Червоненка [32], М. Супруненка [33], Г. Ясницького [34]. Через провідне місце

Української РСР у загальносоюзній індустрії українські сюжети достатньо розлого презентовані і в працях, що видавалися в наукових центрах країни і ставили за мету розкрити процес промислової відбудови всієї держави, історію робітництва СРСР у цілому. Це праці Б. Геращенка [35], С. Гуревича, С. Партигул [36], П. Москатова, І. Баранова [37], збірники матеріалів щодо виконання четвертого п'ятирічного плану [38].

Зображуючи процес повоєнної відбудови УРСР, науковці велике значення надавали участі в ній робітників СРСР загалом, що відігравало важливу пропагандистську роль. Так, Д. Вірник наголосив, що лише у відбудові донецької промисловості взяли участь 74 підприємства Ленінграда, 57 заводів СРСР підключилися до процесу відбудови «Запоріжсталі», робітники Москви, Свердловська, Магнітогорська, Челябінська та інших промислових центрів СРСР мобілізовані на відбудову Донбасу, Криворіжжя, Києва, Харкова, Львова [39, с. 53]. Значні успіхи досягнуто в технічному переозброєнні спектру галузей індустрії. На основі застосування комплексної механізації всіх виробничих процесів вуглевидобутку відбудована вугільна промисловість. Видобуток вугілля в 1950 р. зріс на 57 % у порівнянні з довоєнним 1940 р., а видобуток нафти 1950 р. перевищив довоєнний рівень на 22 %; введено в дію газопровід Дашава – Київ. П'ятирічний план із виробітку електроенергії перевищив довоєнний рівень на 87 %, відбудовано Дніпрогес. Машинобудівна ж промисловість УРСР у 1950 р. перевищила довоєнний рівень у півтора рази [40, с. 51]. Українські робітники взяли безпосередню участь у відновленні Харківського тракторного, турбогенераторного заводів, створенні нових Дніпропетровського автомобільного, Одеського автоскладального, Харківського шарикопідшипникового заводів [41, с. 72]. У праці Г. Ясницького діяльність українського робітництва зіставляється з робітничим класом інших республік СРСР і, зокрема, констатовано певне відставання шахтарів Донбасу від вугільників Сибіру, підміну ритмічної роботи штурмівщиною та ривками [42, с. 69], комплексно досліджено соцзмагання на міжреспубліканському, загальносоюзному рівні та участь у ньому українських робітників усіх галузей індустрії.

Особлива увага в роботах початку 50-х рр. присвячена проблемі працевлаштування демобілізованих ветеранів. До того ж перехід на випуск нових видів продукції вимагав масової перекваліфікації робітників. Одним з найважливіших підсумків розвитку радянської проми-

словості в повоєнний час, який цікавив радянських дослідників, стало розширення виробництва предметів споживання.

У працях початку 50-х рр. простежується думка, що однією з відмінних рис розширеного соціалістичного будівництва є неухильне зростання числа робітників, загальносоюзна кількість яких до початку 50-х рр. склала 39,2 млн чол.; за роки четвертої п'ятирічки підготовлено 3 380 тис. кваліфікованих робітників [43, с. 47]. Водночас одним із найважливіших питань, порушуваних радянськими істориками, стало забезпечення промисловості робочою силою, закріплення постійних кадрів, підвищення їх виробничої кваліфікації, організація комфортних умов праці на підприємствах. Так, С. Гуревич і С. Партигул указали на необхідність переходу до організованого залучення робочої сили, ліквідації плинності кадрів і зрівнялівки в оплаті праці, правильної організації заробітної плати і поліпшення житлово-побутових умов робітників [44, с. 33]. На переконання дослідників, необхідною умовою створення на підприємстві постійних робочих кадрів є послідовне проведення принципу матеріальної зацікавленості в оплаті праці. Історики розглядають застосування відрядної і відрядно-прогресивної оплати праці як найважливішу умову розвитку соцзмагання. При цьому основною причиною успішного застосування відрядно-прогресивної й відрядної оплати праці визнається нове нормування праці в бік збільшення, доводиться залежність зростання виробництва від прискорення науково-технічного прогресу, механізації й автоматизації праці. Технічна озброєність промислових робітників збільшилася в означений період приблизно в півтора рази порівняно з довоєнним рівнем, що, в свою чергу, дозволило вивільнити значні ресурси робочої сили для додаткового збільшення виробництва.

У такий спосіб, перші повоєнні нариси фокусували увагу на високих темпах відновлення індустрії, підвищенні культурно-технічного рівня робітничого класу. Керуючись статистичними даними обсягів валового виробництва, автори цих брошур указували тільки досягнення радянської планової економіки, її перевагу над ринковими відносинами. Суб'єктивний, заангажований підбір фактів, їх підгонка під партійні доктрини, закритість архівів і критичний брак документальних публікацій знизили наукову цінність означених робіт до рівня публіцистики, а суспільно-політичні умови радянської дійсності звели роль науковців до коментування та ілюстрації виключно позитиву.

У працях, присвячених відбудові промисловості, певно відображена і трудова діяльність українських робітників перших повоєнних років.

Однак відсутність джерельної бази, описовий характер, підміна детального аналізу начотництвом і постійним цитуванням «Короткого курсу історії ВКП(б)», а також написання робіт «по гарячих слідах» призвели до вкрай низького рівня цієї продукції, зниження її статусу до пропагандистських панегіриків правлячій партії та науково-популярних нарисів. Як правило, авторами подібних праць ставали не лише професійні історики, але й керівники окремих галузей народного господарства, директори підприємств, передові робітники, партійні і радянські функціонери. Утім корпус цих праць містить значний обсяг фактичних даних, прикладів, передає дух часу.

Роботи перших повоєнних років закладають підвалини процесу становлення радянської історичної літератури з теми повоєнного робітництва УРСР з її міфологемами і протиріччями; відповідно починає зароджуватися й утверджується радянська концепція проблеми.

2.2 Вивчення проблем робітництва в період хрущовської «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.)

Смерть Й. Сталіна, кількарічна боротьба за єдиновладдя і перемога в останній М. Хрущова не могли не принести певних коректив у процес розвитку як республіки, так і СРСР загалом. Закрита доповідь М. Хрущова в лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС справила велике враження не лише на присутніх на партійному форумі, але й на всю країну, хоча текст доповіді офіційно оприлюднений не був. Компіляцію основних тез доповіді громадськості піднесли у значно більш м'якій Постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків». Рішення XX з'їзду сприяли не лише початку десталінізації й лібералізації суспільно-політичного життя, пізніше названого «відлигою». Для історичної науки важливість партійного форуму 1956 р. полягала, в першу чергу, у припиненні розгортання російського великодержавного шовінізму, позиції якого значно посилилися в повоєнне десятиліття за підтримки «батька народів».

Однак, на нашу думку, зведення взаємин історичної науки і радянської влади тільки до беззаперечного виконання істориками директив партійних з'їздів і постанов ЦК партії значно спрощує складний і багатогранний спектр відповідної підпорядкованості. Свідченням цієї тези є спроби змінити стан справ у сфері суспільних наук ще

до XX з'їзду КПРС. Так, уже 1953 р. у тезах відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС та Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «П'ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу (1903–1953 рр.)» вказувалося на необхідність викорінити з практики пропаганду ідеалістичної теорії культу особистості. У жовтні 1953 р. на засіданні кафедри історії КПРС Академії суспільних наук при ЦК КПРС у загальних рисах озвучили критику культу особистості, відповідно переоцінені дисертації, написані в дусі культу Й. Сталіна.

У постанові ЦК КПРС від 24 грудня 1953 р. «Про серйозні недоліки в роботі Державного видавництва політичної літератури» негативно оцінювалися постійне використання істориками великих цитат із праць і виступів Й. Сталіна, слабке розкриття колективної керівної ролі партії, відзначалися негативна тенденція практичної відсутності прогресу у вивченні історії радянського суспільства, зокрема ролі народних мас в історії, відсутність монографічних робіт. Слід додати, що саме в цей період у радянській історичній науці прийшло розуміння того, що основою дослідження радянського періоду вітчизняної історії повинні стати монографічні праці.

У березні–травні 1954 р. в Академії суспільних наук при ЦК КПРС відбулося активне обговорення доповіді Ц. Степаняна «Про протиріччя в розвитку радянського суспільства та шляхи їх подолання в умовах поступового переходу від соціалізму до комунізму» [45, с. 26], у процесі якого пролунала пропозиція необхідної заміни «кийків на товариську полеміку». У 1954–1955 рр. ухвалено низку рішень щодо участі представників радянської науки в роботі Міжнародної соціологічної асоціації і Міжнародної асоціації політичних наук з метою встановлення контактів із зарубіжними вченими, які дотримуються «прогресивних» поглядів і для того, щоб «краще пізнати ідейних ворогів».

Таким чином, смерть Й. Сталіна, практично безкровна боротьба за владу і перші реабілітації у свідомості частини представників суспільних наук ще до XX з'їзду КПРС почали відбуватися латентні зміни, хоча й не кардинальні зрушення. Адже не дивлячись на «потепління» в суспільно-політичному житті, у конституції радянського історіописання залишилися незмінними основні принципи і підходи до історіопізнання. Водночас безумовно відкинуті найбільш «кричущі» ідеологеми сталінської інтерпретації минувшини, хоча російськоцентрична концепція історії зберігалася.

У виступах М. Суслова і А. Мікояна на XX з'їзді партії пролунала різка критика на адресу суспільних наук, звинувачення радянських

істориків у поширенні догматизму, відриву від життя, негативний вплив культу особи. Справедливість критики визнали академік Г. Панкратова і президент Академії наук О. Несміянов. У доповіді М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки» також містилися критика і заклик до перегляду наукових догм, сформульованих у сталінський період.

З завершенням сталінської диктатури в минуле відійшли брутальні методи безпосередньо фізичного знищення за будь-який прояв інакомислення. Демократизація суспільно-політичного життя, особливо в перші роки після XX з'їзду КПРС, сприяла збільшенню творчої свободи істориків. Загальне потепління в національній політиці центру стосовно Української РСР як «другої серед рівних» республік Радянської Союзу та українських радянських істориків зокрема вилилося в заснуванні в 1957 р. «Українського історичного журналу», який став першим фаховим історичним журналом у республіці з середини 30-х рр. Окрім «УІЖу», розпочали видаватися загальносоюзні «История СССР» (1957 р.), «Новая и новейшая история» (1957 г.), «Вопросы истории КПСС» (1957 г.), відбувалося постійне збільшення кількості університетських та інститутських збірників.

Водночас для того, щоб радянські історики припинили сприймати дозовану і виключно контрольовану лібералізацію як абсолютно нову суспільно-політичну формацію, що нібито повністю розірвала зв'язок із деспотичною сталінською тиранією та «опустилися на землю», у 1957 р. колектив одного з провідних фахових історичних видань зазнав показового розгрому. Ідеться про Постанову ЦК КПРС від 9 березня 1957 р. «Про журнал „Вопросы истории"». Офіційно колектив часопису звинувачували у відході від ленінських принципів партійності, неофіційно – у занадто бурхливій десталінізації та незалежності дослідницьких думок. Доля колективу журналу постала взірцем для радянських істориків як попередження проти самоуправства і відходу від офіційного концепту з будь-якого питання.

У подальшому обираючи між «батогом» і «пряником», хрущовське керівництво змістило акцент на «пряник» – матеріальне і моральне заохочення тих учених, які «правильно» досліджували історію. Науковці становили матеріально залежний від влади прошарок, однак у другій половині 50-х рр. за рівнем заробітної плати наука перебувала на першому місці, випереджаючи інженерно-технічних працівників, промисловість, будівництво та інші галузі. Крім того, історична сфера виступала джерелом комплектації партійних структур і, навпаки, –

«запасним аеродромом» після державно-партійної роботи. Усі ці обставини не могли не збільшити лояльність наукових кадрів і, відповідно, вектор обраних досліджень та їх характер.

Відсутність вільного доступу до першоджерел в архівах залишалась однією з головних проблем радянських істориків. Тому розсекречення деяких архівних фондів у хрущовську добу сприяло розширенню джерельної бази робіт. До кінця 1957 р. у системі державних архівів УРСР розсекретили 62 % одиниць зберігання. Роботу в архівах УРСР значно полегшило започаткування в 1958 р. видання путівників, які описували нетаємні архівні фонди [46, с. 130]. Однак, як і всі заходи доби «відлиги», стан архівної справи суперечливий; надалі її невід'ємною складовою також залишалися засекречені фонди. Опрацювання матеріалів спецфондів здійснювалося за умови наявності дозволу від органів безпеки, що траплялося в одиничних випадках. Найбільш закритою частиною залишалися партійні архіви, до роботи в яких допускалися виключно члени партії або кандидати в члени партії за наявності дозволів партійних структур та органів держбезпеки. Правилами роботи партархівів вимагалася перевірка записів, зроблених дослідниками, та за необхідності їх «корекція» працівниками архівів. Попри позитивні зміни архіви залишатися компонентом політичної системи, який обслуговував, у першу чергу, ідеологічні потреби режиму.

Переоцінка М. Хрущовим адміністративного чинника вилилася в започаткування організаційно оформленої координаційної системи наукових досліджень. У кінці 50-х рр. при Президії АН СРСР оформились наукові ради з проблем соціалістичного і комуністичного будівництва, які об'єднали зусилля різних дослідницьких колективів, що працювали над однаковими проблемами. Формувався очевидний перекіс у бік вивчення новітньої історії. За статистикою, дві третини вчених зосередилися в той час на проблемах історії КПРС та історії радянського суспільства [47, с. 31]. У вересні 1958 р. Президія АН СРСР затвердила семирічний план роботи з історичних наук, одним з головних напрямків якого стало вивчення історії будівництва соціалізму і комунізму в СРСР. В УРСР того ж року заснована республіканська координаційна комісія з історії, до складу якої ввійшли представники Інституту історії АН УРСР, Інституту суспільствознавчих наук АН УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Архівного управління при Міністерстві внутрішніх справ УРСР, завідувачі кафедрами університетів. Комісія, однак, не впоралася з координацією всіх наукових досліджень в УРСР, через що відбувся перехід до створення

проблемних наукових рад, які розпочали діяти при Інституті історії АН УРСР з 1961 р. Система останніх постійно видозмінювалася внаслідок появи нових наукових напрямів досліджень.

Указані ради займалися розробленням поточного і перспективного планування, здійснювали контроль за тематикою дисертацій, організовували наукові конференції, сесії, симпозіуми. Значення останніх як засобу комунікації в історичній науці значно зросло в другій половині 50-х рр. Крім безпосередньо наукових результатів і видання збірників матеріалів конференцій, такі заходи сприяли формуванню неформального, непідконтрольного владі клімату в середовищі істориків. Так, 1960 р. у Києві відбулася Всесоюзна наукова конференція «Діяльність КПРС з інтернаціонального виховання трудящих у період розгорнутого будівництва комунізму», у 1961 р. в Москві пройшла аналогічна конференція на тему «КПРС та масові організації трудящих в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства», а у 1965 р. у Києві – «Зміни соціальної структури радянського суспільства» [48], також проведені конференції в Дрогобичі [49], Іваново [50] та в інших містах.

ХХ з'їзд КПРС відкрито закріпив за радянськими істориками статус «бійців ідеологічного фронту». 1959 р. позначився створенням спеціального циркуляру «Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959–1965 рр.» з грифом «для службового користування». Особливого значення цій події надає той факт, що документ підготовлений не Інститутом історії АН УРСР і не вищими партійними органами, а новоствореною спеціальною Координаційною комісією з історії, підпорядкованою Координаційному комітету з суспільних наук, на який відповідно покладалися «координаційні» загальновідомі функції.

Названа постанова стимулювала ряд заходів. Так, у липні 1959 р. відбулася нарада в ЦК КПУ, що поставила перед істориками УРСР завдання здійснити «поворот до проблем сучасності, які диктуються інтересами розгорнутого комуністичного будівництва». Наступного 1961 р. прийнято постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та її аналог – постанову ЦК КПУ «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи з її поліпшення». Постанова фактично зобов'язувала як науково-дослідні установи УРСР, так і представників університетської науки поставити у пріоритет і зосередитись на дослідженні проблем сучасності, створення ґрунтовних праць, які б «теоретично озброювали наші кадри» і допомагали прак-

тично вирішувати завдання комуністичного будівництва. У переліку актуальних тем для розроблення істориками, у тому числі, проходила проблематика робітництва УРСР, презентована в підтемах повоєнної відбудови народного господарства, соціалістичного змагання та його найвищої стадії – руху за комуністичну працю, руху винахідників і раціоналізаторів, історії фабрик і заводів, промислового розвитку, допомоги робітництва працівникам сільського господарства, молодіжної й комсомольської тематики, інтернаціональних зв'язків, участі робітників в управлінні виробництвом, змін у складі та підвищення культурно-технічного рівня робітництва. Подальше вивчення радянськими істориками тематики робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя передбачало ізольоване або комплексне висвітлення цього ряду питань. Як покаже подальше дослідження, вивчення названого спектру відбувалося нерівномірно.

Особливу роль у радянському історіографічному наративі, починаючи з хрущовської доби, відігравали узагальнювальні праці, чиє створення від обрання тематики й укладання змісту до підписання до друку контролювалося та координувалося відповідними відділами партійних установ, а подекуди й ЦК КПУ та ЦК КПРС. Ці праці ставили за мету сформувати в масового читача благонадійну «картину світу», подати єдиновірний варіант минулого. Для науковців із периферії узагальнювальна синтетика слугувала теоретико-методологічним орієнтиром, відступ від якого міг потягти за собою небажані наслідки для вченого. Водночас не можна відмовити в кропіткій роботі десяткам провідних істориків академічних установ і найкращим університетським кадрам із наповнення вітчизняної історіографії науковим фактажем. В узагальнювальних радянських розвідках віддзеркалювався сучасний рівень історичної науки і, що особливо показово, стан суспільно-політичного розвитку країни Рад з його вадами й досягненнями.

Першим радянським варіантом узагальнювальної синтетики стала «Історія Української РСР» у двох томах, над створенням якої наприкінці 40-х – у першій половині 50-х рр. працював колектив Інституту історії АН УРСР. Другий том, присвячений новітньому періоду історії, побачив світ ще до «офіційного початку» хрущовської «відлиги» – в січні 1956 р. [51]. Наступного 1957 р. том перевидано вже зі змінами і доповненнями у світлі промов XX з'їзду КПРС. Ця подія засвідчила започаткування переписування сталінської версії минувшини.

У кінці 50-х – початку 60-х рр. ЦК КПРС ухвалив ряд директивних постанов щодо викладання у вищих навчальних закладах політичної

економії, діалектичного й історичного матеріалізму та історії партії. Вкотре акцентувалася необхідність вивчення актуальних проблем сучасного розвитку радянського суспільства.

У звітній доповіді на XXII з'їзді КПРС М. Хрущов позитивно оцінив ряд досягнень радянських учених у галузі суспільних наук. У Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії, суспільним наукам відводилася роль наукової основи керівництва розвитком радянського суспільства. При цьому саме в 1961 р. процес згортання «відлиги» набув незворотного характеру як у суспільному житті в цілому, так і в історичній науці зокрема.

1962 р. в Україні відбулося декілька нарад істориків за участю представників керівництва КПУ, зокрема, секретаря ЦК КПУ з питань ідеології А. Скаби. На цих нарадах засудили істориків, які або «розгубились і не зрозуміли як слід правильну постановку на XX з'їзді КПРС питання про шкідливість культу особи» або «зайшли настільки далеко, що стали піддавати сумніву всю попередню боротьбу партії проти ідейних противників» (!). Поділяємо твердження сучасного історіографа В. Яремчука, що в 1962 р. партійні органи взяли під свій контроль не тільки напрямок, а й хід перетворень в історичній науці [52, с. 73].

Для закріплення «відкоригованого» курсу та у світлі постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР у грудні 1962 р. в Москві відбулася масштабна Всесоюзна нарада щодо заходів із покращення підготовки науково-педагогічних кадрів з історичних наук. У текстах доповідачі конкретизували зміст тези про негативний вплив культу особи Й. Сталіна на історичну науку; водночас історикам «рекомендовано» надалі змальовувати сталінський період історії в переможному, глорифікаційному ключі. У такий спосіб, на виключно високоранговій нараді тоді задекларовано збереження основних принципів висвітлення історичного розвитку, вироблених у сталінську добу. Фактично в кінці 50-х – на початку 60-х рр. українські радянські історики, як і загальносоюзна Кліо, зазнали мікрореакції – не дивлячись на часткове розширення меж дозволеного, межі вольностей повністю регулювалися і контролювалися рішеннями партійних з'їздів та ідеологічними постановами [53, с. 86]. Саме в таких умовах розвивалася радянська історіографія повоєнного робітництва УРСР у хрущовське десятиріччя.

Особливу увагу радянська історіографія досліджуваного періоду звертала на питання продовження повоєнної відбудови радянської індустрії і внесок у цей процес українських робітників. Поряд з робо-

тами загального характеру [54], найважливіше значення надавалося показу процесу відновлення окремих галузей промисловості, в першу чергу, важкої промисловості, або так званої групи А – металургії, машинобудування, паливної промисловості. У роботах І. Кучми [55], О. Шевченка [56], В. Замкового [57], О. Кудлая [58], К. Земляка, Г. Критенка [59] детально описується відновлення Донбасу, участь у ньому робітників різних спеціальностей – шахтарів, машинобудівників, металургів. Висвітлюючи епізоди героїчного мирного подвигу, автори цих праць захоплюються публіцистичною тональністю на шкоду науковому стилю. Певною мірою названі книги призначені не для науковців, а для вчителів, старшокласників, широкого кола читачів, яким, безумовно, цікаво ознайомитися з професійним життям шахтарів, металургів і представників інших спеціальностей важкої індустрії. Дослідники доводять високу активність робітників у виробничому процесі, наводячи для підтвердження численні дані: 1948 р. лише по Донецькій області 2911 гірників виконали чотирирічні виробничі завдання, 6991 гірник виконав півтора-дворічні завдання; з 254 шахт Донбасу, що мали бути відбудовані за п'ятирічним планом, 179 у 1948 р. вже стали до ладу. Науковці зазначають, що вугільна промисловість Донбасу в 1949 р. досягла довоєнного рівня видобутку, і наголошують на значному виробничому піднесенні за дострокове виконання п'ятирічки робітників і металургійної сфери. У 1948 р. в Україні працювало 26 доменних печей, 102 сталеплавильних агрегатів і 57 прокатних станів; порівняно з довоєнним рівнем виробництво чавуну становило 58 %, сталі – 52 %, прокату – 60 % [60, с. 46].

При цьому в працях цієї тематичної групи наголошено на ряді недоліків, якими супроводжувався процес повоєнної відбудови, а саме: панування на багатьох підприємствах самозаспокоєності, рутини, повільного впровадження у виробництво найновіших досягнень науки й техніки, недостатня увага до проектування нових механізмів; відзначено негативний вплив культу Й. Сталіна [61, с. 48].

Великого значення надавалося висвітленню допомоги союзних республік у відновленні індустрії УРСР, особливо акцентувалася увага на співпраці з РРФСР. М. Буцько і В. Тараненко розкрили фактор шефства підприємств союзних республік над українськими заводами, які вимагали відновлення. Так, над Дніпродзержинським металургійним заводом узяв шефство Ново-Тагільський металургійний завод, над Макіївським металургійним – Магнітогорський металургійний завод, над Харківським тракторним – Алтайський тракторний завод, Мос-

ковський і Горьківський автомобільні заводи, над Запорізьким заводом феросплавів – Челябінський завод феросплавів. Науковці вказали, що таке шефство проявилося у постачанні підшефним підприємствам техніки, виробничого досвіду, прогресивних наукових досягнень, надсиланні на постійну роботу висококваліфікованих робітників, наданні необхідних виробничо-технічних консультацій. Так, для постійної роботи на Харківський тракторний завод прибули з Горького понад 200 кваліфікованих робітників, майстрів, інженерно-технічних працівників. На Львівському заводі «Автонавантажувач» у 1949 р. побувало понад 40 інженерно-технічних працівників із Московського і Горьківського автозаводів, які допомагали освоїти технологічний процес і налагодити поточне виробництво. У Донбас, Кривий Ріг, Придніпров'я, Харків, Керч, Борислав та в інші міста і промислові центри надійшло багато ешелонів з устаткуванням, побутовими речами, продовольством [62, с. 21]. Історики доводять велике значення допомоги з боку союзних республік підготовленими кадрами робітників. Лише з Челябінська і Нижнього Тагілу на підприємства Української РСР прибуло близько 2 тис. робітників та 400 інженерно-технічних працівників. Усього до 1950 р. у Донбас із РРФСР приїхало 90 тис. робітників та інженерно-технічних працівників. У відбудові Дніпрогесу взяли безпосередню участь 712 інженерів і техніків 20 національностей. Протягом перших повоєнних років у Львові перебували 7 900 інженерно-технічних працівників і близько 14 тис. кваліфікованих робітників [63, с. 22].

Перманентний інтерес до відновлення і розвитку індустрії західноукраїнського регіону з боку радянської історичної науки і створення ефекту 100 % підтримки місцевим населенням усіх заходів радянської влади відображається в низці робіт середини 50-х – середини 60-х рр. Цей факт пов'язаний з продовженням протистояння окремих загонів УПА з радянською владою і необхідністю, в свою чергу, створити видимість існування ментального зв'язку населення регіону з радянською владою, який уже остаточно сформувався. Окрему увагу приділено Закарпаттю і Буковині. Відповідній темі присвячений бібліографічний покажчик «Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі» [64]. У працях С. Стефаника [65], Г. Морехиної [66], І. Богодиста [67], Г. Ковальчака [68], М. Арсентьєва [69], М. Гераси-менка, Б. Дудикевича [70] наведено величезний фактаж даних щодо відбудови індустрії західноукраїнських земель. Зокрема, зазначено, що за 1946–1963 рр. промислово-виробничі фонди збільшилися майже в шість разів, кількість великих підприємств на території Буковини

зросла з 255 у 1946 р. до 541 у 1963 р. Разом з розвитком промисловості, розширенням виробництва відбулося зростання робітництва регіону. На кінець 1964 р. порівняно з 1946 р. кількість робітників зросла майже в чотири рази. Змінився і склад робітників, збільшилася кількість жінок: якщо в 1947 р. у промисловості Буковини нараховувалося 22,8 % жінок, то в 1963 р. – 40 %. Кількість робітників, які підвищили свою кваліфікацію, збільшилася в 11 разів [71, с. 103]. Акцентовано увагу на підготовці нових робочих кадрів. У 1945–1955 рр. на підприємствах західних областей щороку в середньому готували понад 53 тис. нових робітників. Це становило 12 % від підготовлених у такий спосіб робітників по республіці. Тільки за роки четвертої п'ятирічки різними формами навчання в західних областях підготовлено понад 250 тис. кваліфікованих робітників із місцевого населення.

Як зазначив І. Євсейчик, усього на кінець п'ятої п'ятирічки на підприємствах західних областей УРСР працювало 345 тис. робітників проти 122 тис. у 1940 р. і 89 тис. – у 1945 р. Понад 80 % від усіх робітників становили вихідці з місцевого населення, за дві повоєнні п'ятирічки щороку в середньому підвищували кваліфікацію понад 63 тис. робітників. На переконання дослідника, показником промислового розвитку західних областей УРСР стала також зміна співвідношення міського і сільського населення: кількість міського населення по цих областях збільшилася в 1955 р. порівняно з 1940 р. – з 21,7 % до 23 %, зокрема на Львівщині – з 31,7 % до 42,1 %, у Чернівецькій області – з 20,5 % до 24,3 %, на Волині – з 16,4 % до 19,7 % [72, с. 74].

Найважливішим фактором, що знайшов відображення в усіх наукових працях, є показ організаційних заходів партії щодо повоєнного відновлення індустрії УРСР і керівництво цим процесом. Роботи Г. Ткаченка [73], Б. Корольова [74] і В. Юрчука [75] спеціально присвячені цій тематиці, як і ґрунтовний збірник документів «Боротьба КПРС за відновлення і розвиток народного господарства в післявоєнний період» [76]. Оцінюючи розвиток робітничого класу, названі дослідники відзначають найважливіший, на їхню думку, фактор – організаційну і спрямовувальну допомогу партії. Наприклад, В. Юрчук указує, що саме за допомогою партії і радянських органів влади вдалося забезпечити відновлення довоєнної чисельності робітничого класу республіки і його подальше зростання, підвищення культурно-технічного рівня. Протягом 1947–1952 рр. в УРСР підготували 3,1 млн нових робітників; за цей час підвищили свою виробничу кваліфікацію 3,8 млн чол. [77, с. 41].

Привертає увагу судження радянських істориків, що ключовим джерелом відтворення робітничих кадрів України стала активна підтримка колгоспного селянства. Після війни відновлена система організованого набору робочої сили на промислові підприємства на основі договорів господарських організацій з колгоспами і колгоспниками. Так, для поповнення вугільних підприємств і копалень республіки робочою силою з колгоспів України тільки в 1946 р. направлено 91,3 тис. осіб. Історики зосередили увагу на аналізі ряду постанов партійних і радянських органів влади, за допомогою яких удалося в найкоротші терміни мобілізувати величезну кількість молоді. Так, Постанова Ради Міністрів від 21 травня 1947 р. «Про порядок проведення організованого набору робітників» [78, с. 23], що передбачала надання ряду пільг для робітників, які прибули на підприємства, зіграла, на думку дослідників, важливу роль. За період із 1946 по 1948 рр. із міст, районних центрів та, головним чином, із колгоспів у промисловість України направили на постійні і сезонні роботи понад 2 млн чол. У результаті здійснених заходів кадри робітничого класу УРСР швидко зростали.

Зазначені вище дослідники аналізують і зміцнення рядів робітничого класу України як фактор посилення партійного впливу на всі сторони його діяльності, що досягалося шляхом збільшення кількості первинних партійних організацій і груп на підприємствах, зростання партійної прошарку серед робітників. У цьому контексті особливо суперечливим виглядає теза про розгортання соціалістичного змагання за ініціативою самих робітників при тому, що водночас указується на директивний характер руху. Постанова ЦК ВКП(б) від 18 травня 1946 р. «Про організацію Всесоюзного соціалістичного змагання за виконання і перевиконання п'ятирічного плану відновлення і розвитку народного господарства СРСР» і ряд постанов ЦК КП(б)У свідчать про щільну координацію руху з боку партійних і радянських структур. Більш того, в роботах радянських дослідників констатується підвищений рівень лекційної пропаганди, роботи семінарів, гуртків політичної освіти. У 1948 р. формами політичної освіти охоплено 642 тис. комуністів, комсомольців, безпартійних; для керівництва політшколами, семінарами, гуртками залучено 44,5 тис. пропагандистів. Велику агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників розпочало проводити республіканське Товариство для поширення політичних і наукових знань, створене 1947 р. Протягом тільки 1947 р. членами товариства прочитано 5 208 лекцій, у 1947–1950 рр. – 299 317.

У 1948 р. у республіці працювало понад 45 тис. агітколективів, що об'єднували близько 800 тис. агітаторів [79, с. 84–85].

Поряд зі сказаним, дослідники вказують ряд недоліків у вигляді систематичного невиконання робітниками норм. Так, державні плани 1946 р. з видобутку руди по Кривбасу виконано на 96 %, державі недодано 250 тис. т руди. З 15 шахтоуправлінь і 36 діючих шахт лише 5 шахтоуправлінь і 15 шахт виконали план. Особливо відставали комбінати «Луганськвугілля» і «Артемвугілля». За 11 місяців шахти цих трестів заборгували державі 75 тис. т вугілля; а план навантаження вугілля по Донбасу виконали на 95,7% [80, с. 87]. За О. Кудлаєм, не дивлячись на те, що видобуток вугілля в Донбасі з механізованим вийманням у забоях перевищував 90 %, машини і механізми часто використовувались незадовільно. Продуктивність врубових машин – головного шахтного механізму – не перевищувала в середньому по Донбасу 2100 т на місяць. Простої через непідготовленість забоїв, поламки машин доходили до 30 % робочого часу машини. Із 1 478 врубових машин не працювало 434, із 2 375 конвеєрних приводів і транспортів – 507, з 542 електровозів простоювало 153. На шахтах своєчасно не запроваджений графік профілактичного ремонту машин, незадовільно здійснювалися добір і підготовка кадрів механізаторів шахт. Критично оцінюючи стан видобутку вугілля, головною причиною цього дослідник називає низьку продуктивність праці. Близько 25 тис. основних робітників комбінату «Донецьквугілля», або 57 % від їх загальної кількості, не виконували норм виробітку. У трестах «Красногвардійськвугілля», «Зуєвантрацит» дві третини основних робітників не виконували норм. Іншою важливою причиною невиконання плану ставала відсутність на деяких шахтах заходів із техніки безпеки. Гальмувала виконання плану надто повільна відбудова окремих шахт. Так, із 63 шахт, які повинні стати до ладу в 1946 р., здати в експлуатацію вдалося 7. План же будівництва житлових приміщень для гірників виконали на 80,2% [81, с. 89].

Приділяє увагу О. Кудлай і руху за механізацію трудомістких процесів на підприємствах металургійної промисловості України, що мало, на думку науковця, вирішальне значення для зростання темпів і масштабів металургійної промисловості. У 1946–1947 рр. здійснено 2 646 заходів із механізації, що значно поліпшило організацію праці і виробництва. 1948 р. за рахунок механізації трудомістких процесів тільки на Макіївському металургійному заводі імені Кірова вивільнено

понад 200 металургів, на Єнакіївському – 108, на Дніпродзержинському ім. Дзержинського – 140 [82, с. 102].

Отже, у працях радянських дослідників хрущовського періоду перманентно продовжувалося дослідження повоєнної відбудови промисловості УРСР та участі в ній українського робітничого класу. Поряд із помітною пропагандистською складовою, у працях присутня і певна критика упущень і недоліків відбудовчого процесу. Зображення героїчної праці українських робітників на трудовому фронті маскувало вади і прорахунки радянського керівництва, його економічні експерименти.

Одною з символічних переваг радянського ладу над капіталістичним проголошувалося соціалістичне змагання, що являло собою масове залучення на виробництві безоплатної праці. Ідеологічною основою радянських праць при цьому виступали відповідні твори класиків марксизму-ленінізму. Під терміном «соціалістичне змагання» в радянській історіографії розумівся патріотичний рух, заснований на ініціативі трудящих [83, с. 264]. Посилене розгортання соцзмагання в повоєнний період пов'язувалося з необхідністю прискорення відбудовчих процесів, а в хрущовський період – зі швидкісною побудовою комуністичного суспільства. У працях А. Данилича [84], М. Хотимченка [85], О. Шкуратова [86], А. Ковальчука [87], О. Кудлая [88], О. Мітюкова [89], О. Денисенка, В. Восполит [90], Г. Алексєєва і В. Смольникова [91] детально досліджений розвиток соцзмагання в період повоєнної відбудови з акцентом на вивчення його поширення серед робітників важкої промисловості, що традиційно розглядалась як основа розбудови економіки.

Для забезпечення виконання умов соцзмагання липневий Пленум ЦК КП(б)У 1946 р. зажадав від партійних організацій конкретного керівництва змаганням, залучення до його організації професійних спілок, забезпечення популяризації кращих досягнень передовиків виробництва. Проведені обкомами КП(б)У партійно-господарські активи зосередили увагу первинних партійних організацій на необхідності підвищення продуктивності праці. З метою агітації та пропаганди поширення досвіду передовиків виробництва під керівництвом партійних органів постійно проводились технічні наради і конференції. Досліджуючи розвиток соцзмагання в галузі важкої промисловості, А. Ковальчук зазначив, що металурги Єнакіївського заводу, заводу ім. Кірова, а також «Азовсталі» в першому півріччі 1946 р. видали понад план значну кількість металу. Вугільники Донбасу в першому році

четвертої п'ятирічки видали вугілля на 11 млн т більше, ніж у 1945 р., а продуктивність їх праці за цей час зросла на 10 %. Уже в 1947 р. Донецька область досягла 59,4 % від довоєнного рівня валової продукції промисловості. Водночас дослідник наголошує, що продуктивність праці робітників металургійної й вугільної промисловості України в перші роки п'ятирічки ще різко відставала від довоєнного рівня, хоча в низці випадків на підприємствах важкої промисловості робітників налічувалося більше, ніж у довоєнний час. Продуктивність праці на одного робітника в 1946 р. на заводі ім. Дзержинського становила 51,7 % від довоєнного рівня, на вугільному комбінаті «Донецьквугілля» – 50 %, у Криворізькому залізорудному басейні продуктивність праці 1947 р. становила приблизно 62,5 %, а на Нікополь-Марганцевому руднику – 61 % від довоєнного рівня. Як одну з причин низької продуктивності праці вчений називає слабку технічну підготовку робітників і недостатню забезпеченість підприємства новою технікою [92, с. 83].

Постійні директивні вказівки партійних органів щодо активізації соцзмагання засвідчують його штучний характер. У постанові про контроль змагання на підприємствах і будівництві УРСР (травень 1947 р.) ЦК КП(б)У, відзначивши досягнення в розгортанні соцзмагання, вказав на те, що ряд окремих партійних організацій недостатньо і некоректно керують рухом. ЦК КП(б)У звернув увагу на необхідність широкого роз'яснення серед робітників значення соцзмагання, доведення до свідомості кожного робітника важливості виконання ним його індивідуальних і колективних зобов'язань, визнав за потрібне підвищити роль комсомолу у виховній роботі серед молодих робітників. 12 вересня 1947 р. ЦК КП(б)У ухвалив чергову постанову, в якій зобов'язав обкоми, міськкоми і райкоми партії посилити роботу профспілкових організацій з керівництва соцзмаганням, зосередивши їх увагу на підвищенні кваліфікації робітників, упровадженні передових методів праці.

Факт наявності великої кількості постанов партійних структур різко дисонує з основною інтенцією радянських праць – ініціативністю робітництва й організації соцзмагання з робітничих низів. При цьому в радянській літературі склалося враження недооцінки особистості робітника внаслідок необхідності роз'яснення йому з боку партійних лекторів та агітаторів необхідності впровадження соцзмагання. Крім того, підносилася картина майже 100 % включення робітничого класу в соцзмагання, для чого активізовували пропагандистську роботу з боку партійних структур і первинних організацій. Так, за економістом

Т. Дерев'янкіним, у 1948 р. на «Азовсталі» після активізації роботи первинного партійного осередку в соцзмагання включилися 91,5 %, а наприкінці 1950 р. – 97,1 % від загальної кількості робітників. На 1 грудня 1949 р. п'ятирічні плани виконало 475 передовиків змагання, починаючи з листопада 1950 р. у рахунок 1951 р. працювало 832 робітника «Азовсталі» [93, с. 125].

У роботах зазначеного періоду постійно вказується на необхідність розширення мережі первинних партійних організацій для впровадження в життя настанов ЦК партії щодо «розширення та активізації» соцзмагання. Цей факт самою радянською історичною наукою інтерпретований у світлі турботи партії про робітників і відбудову промисловості.

Висвітлюючи соцзмагання в період керівництва М. Хрущова, радянські дослідники намагались довести зростання кількості його учасників, різноманітність форм, позитивне значення для радянської економіки. Успішна радянізація західноукраїнських земель і розгром УПА призвели до завершення розмежування істориками території УРСР при відтворенні процесів промислового розвитку та участі в ньому робітничого класу.

В означене десятиріччя активізувалася така форма відображення соцзмагання як твори самих робітників – новаторів, ударників, рекордсменів виробництва. У першу чергу, ідеться про роботи М. Мамая [94], К. Северинова [95], В. Гургаля [96], М. Галина [97], Ю. Куцого [98], О. Колесова [99], К. Лисака [100] та інших [101]. Їх значення для історіографії полягає в зображенні тогочасної радянської дійсності від першої особи, змалюванні виробничих процесів. Водночас внутрішня і зовнішня цензура, відсутність аналізу причин невдач і прорахунків робила ці праці швидше знаряддям пропаганди й агітації, ніж об'єктивним джерелом.

Соцзмагання розглядалося радянськими науковцями як досягнення виключно соціалістичного суспільства і показник підтримки робітничим класом партійного курсу. Однак тенденційний підбір фактів, украй обмежене коло джерел, зосередження уваги лише на «зручних» галузях важкої промисловості й ігнорування аналізу справ у робітничих колективах, що відставали, призводили до суб'єктивних оцінок ролі і значення руху для радянської економіки та суспільства загалом. Об'єктами досліджень переважної кількості праць виступали, як правило, декілька підприємств однієї галузі, охоплюючи територіально межі області або економічного району, а хронологічно – відносно

короткі проміжки часу. Усе це призводило до заангажованих висновків, коли наукові праці виступали лише в якості «наукового обґрунтування» використання командно-вольових методів господарювання.

Однак, з огляду на умови «відлиги», ряд радянських істориків відзначали провал соцзмагання в середині 50-х рр. і, як наслідок, необхідність появи нового руху. У роботах указується значне і тривале відставання вугільної промисловості УРСР. Так, плани вуглевидобутку не реалізували ні в 1954, ні в 1955 р. Тільки в Луганській області в першому кварталі 1956 р. більш ніж 14 тис. гірників основних професій не впоралися з нормами виробітку. При цьому початковий етап руху окремі радянські історики оцінюють більш критично, ніж їхні колеги. На думку О. Мітюкова, неправильно трактувати організацію змагання як суцільний тріумф; значна частина партійних, профспілкових і комсомольських організацій, а також господарських керівників недостатньо використовували можливості для поліпшення соцзмагання, підвищення дієвості його форм. На ряді промислових підприємств не проявили належної турботи про те, щоб змагання стало масовим і в ньому взяли участь усі робітники. Такі «толерантні» недоліки в організації руху поєднувалися з більш конкретними. О. Мітюков зазначив, що соцзобов'язання не завжди враховували конкретні завдання підприємства, ділянки або зміни, не завжди конкретні і реальні, часто переходили з договору в договір, ставали стандартними, в них не вказувалося, за рахунок чого і яким шляхом можна досягти кращих виробничих показників. Історик підкреслив, що багато недоліків допускалося в організації міжзаводських соцзмагань і змагань економічних районів, коли організаторська робота по виконанню взятих зобов'язань підмінялася парадністю і формалізмом. Багато господарських керівників без достатньої відповідальності ставилися до соцзобов'язань, узятих колективами підприємств, унаслідок чого багато з них не виконувалися. Невиконанню соцзобов'язань частиною промислових підприємств значною мірою сприяла неправильна практика, коли президія республіканської ради та обласні ради профспілок, численні профспілкові і господарські організації, підбиваючи підсумки соцзмагання, не враховували виконання соцзобов'язань і брали до уваги тільки виконання державних планів [102, с. 143].

Виведення зі сфери кримінального права трудових відносин унаслідок скасування в 1956 р. сталінського антиробітничого закону 1940 р., який забороняв робітникам самовільний перехід на іншу роботу і прикріплював їх до підприємств, а також фактичний провал

соціалістичного змагання старого зразка вимагали винайдення нової мотивації в нематеріальній сфері. Такою мотивацією для радянського робітничого класу мав стати суспільно-політичний рух за комуністичну працю, який розглядався радянськими науковцями в якості вищої форми соцзмагання і поєднував у собі, за задумом теоретиків, боротьбу за високу продуктивність праці з підвищенням свідомості і вихованням будівників комуністичного суспільства.

Необхідно відзначити часткову об'єктивність зародження руху за комуністичну працю, який бере початок із бажання молодих працівників збільшити продуктивність праці шляхом покращення трудової дисципліни та впровадження у виробництво новітніх технологій. У цьому контексті продуктивна дискусія сучасних вітчизняних дослідників Ю. Ніколайця та Ю. Лаєвської. Ю. Ніколаєць розглядає рух за комуністичну працю як ініціативу рядових молодих працівників, яку, втім, швидко підхопили партійні структури з пропагандистською метою і залученням до руху якомога більшої кількості працівників [103, с. 282]. Ю. Лаєвська, у свою чергу, відкидає твердження Ю. Ніколайця про стихійне виникнення руху і намагається довести його виключно організаційний партійний характер [104, с. 170].

На нашу думку, саме поєднання в радянській дійсності адміністративного фактору з ініціативою робітників призвело до зародження і формування вказаного руху. Цей процес співпав із проголошенням у кінці 50-х рр. завершення побудови соціалізму і входженням країни в так званий період будівництва комуністичного суспільства. Визначаючи причини зародження руху за комуністичну працю, самі радянські історики вказували, що в нових умовах радянські люди прагнули зробити традиційне змагання більш конкретним, збагатити його новим змістом, розширити його сферу з тим, щоб воно охопило всі аспекти їх виробничого і духовного життя – працю, навчання, побут. На переконання тогочасних дослідників, саме на цій основі виникла нова форма змагання – рух бригад та ударників комуністичної праці. Головні особливості і риси нового руху визначалися основними завданнями періоду розгорнутого будівництва комунізму – завданнями створення матеріально-технічної бази комунізму, розвитку комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини, в якій гармонійно поєднуються боротьба за підвищення продуктивності праці на основі оволодіння новітніми досягненнями науки і техніки та насадження принципів комуністичної моралі у праці і в побуті [105, с. 8].

Гаслом нового руху став заклик М. Хрущова на XIII з'їзді ВЛКСМ у квітні 1958 р.: «Вчитися жити і працювати по-комуністичному!» Ініціаторами руху за комуністичну працю вважаються комуністи і комсомольці депо Москва-Сортувальна Московсько-Рязанської залізниці, де в квітні 1919 р. мав місце перший комуністичний суботник. На загальних зборах роликового цеху депо 13 жовтня 1958 р., обговорюючи тези доповіді М. Хрущова на XXI з'їзді КПРС «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 рр.», працівники цеху висунули ідею створити першу комсомольсько-молодіжну бригаду і розгорнути боротьбу за проголошення її комуністичною. 18 листопада 1958 р. преса вперше повідомила про появу бригад комуністичної праці й опублікувала зобов'язання перших бригад Москви, Ленінграда, Магнітогорська. Того ж дня оприлюднені зобов'язання бригад підприємств України. Однією з перших у республіці вступила у змагання за комуністичну працю бригада робітників очисного забою шахти № 5–6 імені Г. Димитрова тресту «Красноармійськвугілля». На підприємствах Харкова першими виступили молоді робітники чавуноливарного цеху заводу транспортного машинобудування імені В. Малишева. Першою серед металургів Дніпропетровщини стала бригада доменного цеху Дніпровського металургійного заводу імені Ф. Дзержинського. Серед шахтарів Донбасу першими є бригади знаменитих тоді на весь СРСР шахтарів-ударників М. Мамая і А. Кольчика [106, с. 9].

25 листопада 1958 р. газета «Правда» у передовій статті «Бригади комуністичної праці» закликала партійні, профспілкові, комсомольські організації й господарські органи «підтримати і очолити» творчу ініціативу учасників змагання, широко використовувати для демонстрації його досвіду всі форми пропаганди та агітації. Високу оцінку новому руху дав грудневий Пленум ЦК КПРС 1958 р. У доповіді на Пленумі М. Хрущов підкреслив, що з ініціативи молоді і комсомолу «народився чудовий рух наших днів – бригади комуністичної праці... Цей благородний приклад знаходить відгук у серцях мільйонів людей» [107, с. 74].

Новий рух підтримали ЦК КПУ, партійні організації республіки всіх рівнів. 19 листопада 1958 р. газети «Радянська Україна», «Правда України», «Комсомольська правда», «Труд» помістили матеріали про перші бригади комуністичної праці. 21 листопада 1958 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив рішення про широку підтримку і поширення руху. ЦК ЛКСМ України схвалив ініціативу молодіжних колективів промислових підприємств республіки. За період з 18 листопада 1958 р. по 27 січня

1959 р. (відкриття XXI з'їзду КПРС), за радянськими даними, до змагання вступило 10 тис. колективів підприємств УРСР.

Традиційно головними заспівувачами пропаганди безоплатної праці на користь суспільства залишалися радянські науковці, яким також дозволялось виконувати роль агітаторів. Травневий Пленум ЦК КПУ 1959 р. зобов'язав науковців висвітлювати успіхи побудови комунізму в країні, рух за комуністичну працю проголошувався головним критерієм комуністичної свідомості кожного громадянина, великим досягненням виключно радянського суспільства [108, с. 669]. Водночас у доповіді на квітневому Пленумі ЦК КПУ 1960 р. «Про стан ідеологічної роботи в Україні та заходи щодо її поліпшення» зазнали критики Інститут суспільних наук АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК КПУ – філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК КПУ і численні кафедри суспільних наук вищих навчальних закладів за догматизм, дослідження застарілих і неактуальних проблем, слабке вивчення питань сучасності; паралельно позначені тоді завдання більш активної участі в пропаганді й узагальненні досвіду комуністичного будівництва.

У перших присвячених аналізу руху за комуністичну працю роботах – В. Сидоренка [109], М. Кириченка [110], О. Мітюкова [111], Н. Шевченка [112], А. Онищенка [113], О. Кудлая [114], І. Логвина [115], П. Шарапи [116] – позначені «історичні коріння» руху, а саме комуністичні суботники 1919–1920 рр. Обговорюючи питання про періодизацію руху, радянські дослідники орієнтуються на критерії масовості, змісту і його організаційних форм. Перший етап, що розпочався в листопаді 1958 р. і тривав до травня 1960 р., за З. Лихолобовою, характеризується зародженням змагання за звання колективів та ударників комуністичної праці і вступом до нього окремих груп робітників. До моменту Всесоюзної наради передовиків руху за комуністичну працю (травень 1960 р.) в ньому брали участь 9 % від трудящих СРСР, що дорівнює приблизно 5 млн чол. Необхідно визнати, що на цьому етапі рух об'єктивно розвивався за рахунок творчого підйому окремих робітників – передовиків виробництва, ударників, рекордсменів. Однак відсутність чітко сформованої системи матеріальної зацікавленості і заміна її моральними стимулами, які виступали мотиваційною силою для невеликої частини робітничого класу, призвели до того, що рух швидко згасав. При цьому розкручування курсу на дострокове виконання семирічного плану і практично повсюдне взяття зобов'язань про перевиконання денних, місячних, квартальних і річних норм при-

зводило до необхідності створення видимості масовості руху. Невиконання ж зобов'язань об'єктивно не висвітлювалося, а приписки і формалізм остаточно залишили рух «на папері».

Радянські історики відносять другу половину 1960 р. і весь 1961 р. до другого етапу руху, протягом якого він, на їхню думку, перетворився в масове і всенародне починання. Число охоплених змаганням робітників збільшилося в цей час із 5 до 17 млн, сформульовані й умови участі у змаганні цілих підприємств, а також характер їх зобов'язань.

XXII з'їзд КПРС проголошений радянськими істориками початком третього етапу в розвитку змагання колективів та ударників комуністичної праці. До початку II Всесоюзної наради передовиків змагання (квітень 1963 р.) в русі брало участь 23 млн чол., або 42 % усіх робітників. Характерною рисою третього етапу стало проголошення так званого «морального кодексу будівника комунізму», що передбачало зразковий порядок не тільки на виробництві, але і в побуті [117, с. 238]. На жаль, спроби дослідників показати якісні зміни в процесі розвитку руху, обравши для цього ступінь масовості змагання, зазнали невдачі внаслідок масштабних приписок кількості його учасників.

Величезну кількість фактів розвитку руху за комуністичну працю на окремих підприємствах, у галузях, економічних районах і містах містять роботи Є. П'янкова [118], В. Пашкова [119], П. Рудого [120], П. Власенка [121], В. Бойченка [122], І. Зеніна [123] та інших [124]. Однак науково-популярний характер більшості публікацій знижує їх рівень до розряду публіцистичних брошур.

У науковій періодиці хрущовського періоду досліджено ряд форм руху, як правило, на прикладі одного економічного району, раднаргоспу або однієї галузі промисловості [125]. На переконання П. Шарапи і П. Васильченка, вищою формою змагання став рух бригад та ударників комуністичної праці, який вони зробили спробу висвітлити на прикладі Дніпропетровського економічного району. Дослідники наголошують, що вже на кінець 1959 р. існувало 500 бригад комуністичної праці з задіяними в них 60 тис. металургів, гірників, машинобудівників і хіміків, та паралельно виявляють ряд недоліків в організації руху. Так, на деяких підприємствах бригадам звання комуністичних присвоювалось передчасно і без достатнього аналізу виконання ними взятих зобов'язань; враховувалась при цьому лише виробнича діяльність колективів. П. Шарапа і П. Васильченко підкреслюють, що на ряді підприємств узагалі не проводилася організаторська робота з залучення

робітників до руху бригад комуністичної праці і не створювались елементарні умови для виконання взятих зобов'язань [126, с. 25].

Досліджуючи роль партії в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки, радянські науковці «усе передове, прогресивне, що народжується і розвивається в колективах комуністичної праці», пов'язували з творчою ініціативою комуністів, їх самовідданою працею. У постанові «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» (січень 1960 р.) ЦК КПРС зобов'язав партійні організації ширше популяризувати передовий досвід промислового виробництва, кращі зразки комуністичної праці. 1 квітня 1960 р. в Києві відбулася республіканська нарада представників бригад та ударників комуністичної праці, в якій узяли участь секретарі обкомів КПУ, голови раднаргоспів, секретарі обкомів комсомолу, відповідальні працівники республіканських міністерств, відомств і організацій. На нараду запросили 956 представників бригад, ланок і дільниць та 866 ударників комуністичної праці. Усього в нараді брало участь близько 2 200 чоловік. Доповідь «Про роль і завдання бригад і ударників комуністичної праці в боротьбі за дострокове виконання семирічного плану розвитку народного господарства Української РСР» містила аналіз зростання колективів та ударників, форм роботи передовиків змагання, критику недоліків. Учасники наради звернулися до всіх із закликом ширше впроваджувати комуністичні форми праці [127, с. 21].

Великого пропагандистського значення мали обласні наради учасників руху. В 1960 р. Полтавським, Одеським, Харківським та іншими обкомами партії, разом з обкомами комсомолу, обласними Радами профспілок і раднаргоспами проводилися відповідні наради. Поширенню досвіду бригад та ударників праці значною мірою сприяли «кущові» наради учасників руху по галузях промисловості. Так, 8–9 липня 1959 р. у Дніпропетровську відбулася нарада, скликана з ініціативи КПУ президією ЦК профспілки робітників металургійної промисловості. У червні 1961 р. у Севастополі пройшла республіканська нарада-семінар перших секретарів обкомів, міськкомів, деяких райкомів комсомолу та комітетів ЛКСМУ великих підприємств, яка тривала чотири дні і в роботі якої взяли участь представники РРФСР, Білоруської, Азербайджанської, Латвійської РСР. У цілому в радянській літературі великого значення надавалося змалюванню організаційних заходів партії щодо розвитку руху, причому це подавалося у вигляді турботи партії стосовно робітників і розвитку промисловості, а не як командний чинник роздмухування змагання.

Варто зазначити, що в умовах часткової лібералізації суспільного життя у працях радянських істориків має місце певна критика руху. Так, відзначено, що на першому етапі розвитку рух за комуністичну працю не набув широкого поширення в ряді галузей промисловості й економічних районів, число учасників змагання за звання бригад та ударників комуністичної праці на той час не перевищувало 5–6 % від загальної кількості робітників. Однією з причин цього є те, що деякі партійні, профспілкові і комсомольські організації помилково вважали, що брати участь у новій формі змагання мають право тільки кращі колективи і робітники. Як наслідок, із цієї помилкової точки зору випливало, що спочатку необхідно завоювати право на участь у змаганні за комуністичну працю, а потім уже включатися в нього. Також дослідники констатують, що окремі колективи прагнули обмежити змагання бригад та ударників відповідними рамками. З цією метою спеціально розроблялися умови і положення, які складалися з великої кількості різних пунктів і стосувалися, як правило, тільки виробничої діяльності учасників змагання. Деякі партійні, профспілкові і комсомольські організації формально підійшли до організації нової форми змагання і штучно підбирали найбільш кваліфікованих робітників у бригади, порушуючи тим самим головний принцип змагання, що вимагає рівних умов для всіх його учасників.

Зобов'язання багатьох колективів, що боролися за звання комуністичних, складалися іноді без обговорення на зборах, у результаті чого часто виявлялися неконкретними, не враховували можливості колективів, шляхи використання резервів [128, с. 185]. О. Мітюков об'єктивно відзначив наявність фактів адміністративного підходу до організації змагання. Окремі партійні комітети зобов'язували первинні партійні організації швидкісними методами створювати колективи комуністичної праці, встановлювали контрольні цифри охоплення робітників змаганням, визначали терміни та їх кількість. Такий підхід до організації змагання в багатьох випадках призводив до поспішності і формалізму у присвоєнні звань колективів та ударників комуністичної праці. Іноді на підприємствах партійні, профспілкові і комсомольські комітети глибоко не вникали у зміст діяльності колективів, що завоювали звання комуністичних, у результаті чого там знижувалися виробничі показники, погіршувався рівень дисципліни. Дослідник визнає, що розвиток нових форм змагання нерідко стримувався через недоліки в організації праці і виробництва, які не дозволяли робітникам брати і виконувати високі зобов'язання. На багатьох підприємствах

слабко демонструвалося, за досягнення яких результатів боролися учасники руху та як виконувалися взяті ними зобов'язання.

Отже, можна зробити проміжний висновок, що в період другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. радянські дослідники значну увагу приділяли такій підтемі робітничої тематики як соцзмагання та його вищій формі – руху за комуністичну працю. Однак, незважаючи на наявність відповідного масиву праць, більшість із них має слабку джерельну базу, обмежувану декількома підприємствами або одним заводом чи фабрикою, а також вузькі хронологічні рамки, що не дає можливості простежити процес розвитку руху. Крім того, переважна частина робіт носить науково-популярний або публіцистичний характер. Відсутні узагальнювальні дослідження по областях і регіонах УРСР, їх порівняльний аналіз. Оцінюючи рівень об'єктивності радянських робіт, необхідно визнати їх тенденційний характер, сумнівну цифрову наповненість, пов'язану з використанням статистичних джерел, сформованих на основі приписок і формалізму. Висвітлення радянськими дослідниками недоліків та упущень у розвитку руху не пов'язується з командно-адміністративною економікою та її плановим характером, що суперечив політиці виготовлення надпланової продукції. Для роботи ж без збоїв і затримок потрібна робота понад норму всіх складових циклу виробництва – від видобутку і доставки сировини до перевезення і збуту продукції. Досягти такого вельми проблематично.

Велику увагу радянська історична наука хрущовського періоду приділяла питанню участі представників робітничого класу в русі винахідників, раціоналізаторів і новаторів виробництва, який розглядався як один зі складових руху за комуністичну працю.

Необхідно відзначити факт розмежування в радянській літературі понять «винахідник-раціоналізатор» і «новатор виробництва». Під другим поняттям розумілися робітники, які принесли у виробничий процес будь-яке істотне поліпшення технології, і цей винахід юридично затверджувався та впроваджувався у виробництво. Критерієм успішного впровадження нової технології або методу вважалася кількість зекономлених ресурсів або істотний матеріальний прибуток.

Термін «винахідник-раціоналізатор» позначав робітника, пропозиція якого з поліпшення виробничого процесу ще не отримала офіційного схвалення і не втілена в життя. Внаслідок цієї відмінності в радянській літературі спостерігається тенденція з зображення масо-

вості руху раціоналізаторів-винахідників і детальне зображення результатів діяльності новаторів (через їх набагато меншу кількість).

Названий рух посилився відразу по завершенню Другої світової війни і мав об'єктивні причини – гостру нестачу інженерно-технічних працівників і відсутність можливості їх швидкої підготовки. Водночас умови початку «холодної війни» потребували всебічного науково-технічного прогресу, рішучих заходів з економії ресурсів. Унаслідок цього проголошувався курс на використання результатів праці раціоналізаторів і винахідників. У період хрущовської доби рух почав розглядатися як досягнення виключно соціалістичної цивілізації, критерій високого рівня суспільної свідомості робітничого класу та як складова руху за комуністичну працю. Саме в такому ракурсі тривало дослідження проблеми.

Пленум ЦК КПРС у грудні 1957 р. звернув увагу профспілок на необхідність посилення роботи з залучення робітників та інженерно-технічних працівників до лав раціоналізаторів і винахідників. На виконання цього рішення 17 січня 1958 р. створено Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів (ВТВР), на яке покладено обов'язки посилення роботи серед трудящих з метою залучення широких мас робітників та інженерно-технічних працівників на виявлення резервів у народному господарстві, на прискорення темпів технічного прогресу, спрямованих на максимальну механізацію й автоматизацію всіх галузей господарства. Перша республіканська конференція первинних організацій ВТВР у Києві 25 серпня 1958 р. завершила створення товариства в республіці. Радянські науковці намагалися довести високу продуктивність діяльності ВТВР. Так, В. Романцов відзначив, що коли 1957 р. економія від упровадження пропозицій становила 125 млн крб, то в 1958 р. вона зросла майже до 170 млн [129, с. 54]. П. Шарапа і П. Васильченко наполягають на масовості руху, пишучи, що в 1959 р. тільки на підприємствах Дніпропетровського раднаргоспу створено понад 100 комплексних бригад раціоналізаторів і винахідників, а також, – що за дев'ять місяців 1959 р. від упровадження у виробництво частини раціоналізаторських пропозицій зекономлено на 13 млн крб більше, ніж за весь 1958 р. [130, с. 22]. Однак, не дивлячись на намагання радянських істориків зобразити ефективну діяльність ВТВР, партійні та радянські органи і в подальшому ухвалювали ряд постанов щодо сприяння розгортанню руху. 20 травня 1960 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо поліпшення впровадження в народне господарство винаходів і раціо-

налізаторських пропозицій», якою зобов'язували господарські і планові органи включати впровадження раціоналізаторських пропозицій до планів освоєння техніки.

Радянськими вченими підкреслено, що з поступовим розвитком винахідництва і раціоналізаторства виникла нова триступенева форма керівництва рухом – первинна організація, обласна рада і республіканська рада, якими вже протягом першого року семирічки виявлені істотні недоліки в керівництві рухом. Помічено також, що територіальна розкиданість підприємств та їх багатогалузевість у кожній області ускладнювали повсякденне і цілеспрямоване керівництво первинними організаціями. Тому вже в 1958 р. з ініціативи раціоналізаторів вугільної промисловості Донбасу виникли об'єднані райради ВТВР для оперативного узагальнення і поширення передового досвіду раціоналізаторів. Важливу роль у збільшенні числа раціоналізаторів В. Романцов відводить розповсюдженню науково-технічної інформації за допомогою преси, радіо і телебачення, констатуючи, що при телецентрах Донецької і Кримської областей вже в 1961 р. працювали телевізійні університети винахідників і раціоналізаторів, до яких залучались відомі вчені і передовики виробництва. Історик особливо підкреслює, що більшість передач телевізійних університетів проводилася безпосередньо з підприємств, що давало можливість тисячам глядачів наочно переконатись у перевагах такого методу пропаганди. В. Романцов акцентує увагу на тому, що наприкінці 1962 р. Державний комітет по радіомовленню і телебаченню разом з Українською республіканською радою науково-технічного товариства створив щомісячний телевізійний журнал «Наука – виробництву» з завданням пропаганди впровадження досягнень науки і техніки у виробництво та поширення передового досвіду. Багаторічна пропаганда по радіо кращих досягнень раціоналізаторів республіки довела необхідність створення радіожурналу як постійної форми пропаганди. 5 лютого 1962 р. Державний комітет по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР та Українська республіканська Рада ВТВР затвердили положення про республіканський журнал «Новатор», на який покладалася пропаганда винахідництва і раціоналізаторства, проведення радіоконсультацій, обмін досвідом роботи, виявлення й усунення недоліків у раціоналізаторстві і винахідництві [131, с. 57].

Ряд істориків фокусують увагу на тенденції впровадження у виробництво результатів численних досліджень, які привнесли переворот у виробництво, внаслідок чого змінився зміст праці робітників.

Незмінно збільшилася питома вага функцій розумової праці, ліквідована, в свою чергу, частина важких некваліфікованих робіт [132, с. 75]. У цілому рух раціоналізаторів і винахідників розглядався в якості засобу інтенсифікації та пошуку резервів виробництва, причому враховувалась не лише економічна складова, але й ідеологічне значення руху в протистоянні двох світових систем, де він виступав прикладом переваги соціалізму над капіталізмом. Утім факт залишення більшості пропозицій винахідників і раціоналізаторів на папері через панування соціалістичної планової економіки, безумовно, замовчувався.

Діяльність робітників-новаторів, а також боротьба робітничого класу за прискорення технічного прогресу в промисловості досліджувалася радянськими істориками хрущовського періоду в контексті створення матеріально-технічної бази комунізму. Висвітлюючи нові форми боротьби робітничого класу за прискорення НТП, вчені особливо виділяли такі, як: огляди виявлення і використання внутрішніх резервів виробництва на підприємствах, комісії сприяння технічному прогресу, громадські конструкторсько-технологічні бюро, інститути робітників-дослідників, громадські бюро економічного аналізу, ради новаторів при раднаргоспах і на підприємствах, громадські інститути і школи комуністичної праці [133, с. 69].

Участь широких мас робітничого класу в громадських оглядах виробництва з метою виявлення і використання внутрішніх резервів підприємств розглядається істориками як один із дієвих засобів прискорення технічного прогресу в промисловості. Протягом таких оглядів здійснювалося кваліфіковане обговорення технічного рівня виробництва і продукції, що виготовлялася, розроблялися конкретні заходи щодо усунення недоліків, вносилися організаційні пропозиції. Результати оглядів узагальнювались у вигляді планів роботи підприємств щодо прискорення технічного прогресу, освоєння нових виробів і вдосконалення технології виробництва. За О. Мітюковим, тільки в період з 1 квітня по 1 серпня 1958 р. на підприємствах республіки створено 13 тис. комісій і рейдових бригад, причому в їх роботі взяли участь понад 300 тис. робітників та інженерно-технічних працівників, які внесли 230 тис. пропозицій. У Луганській області з 15 тис. пропозицій, прийнятих за період чотиримісячного огляду, впроваджено у виробництво 8 тис., у Кривбасі з 3 274 пропозицій упроваджено 2 223, що дало економічний ефект у розрахунку на один рік близько 900 тис. крб [134, с. 71].

Значну увагу О. Мітюков приділяє аналізу дій комісій сприяння технічному прогресу, що виникли на багатьох промислових підприєм-

ствах УРСР після червневого Пленуму ЦК КПРС 1959 р. До складу комісій увійшли передовики виробництва, раціоналізатори, інженери, співробітники науково-дослідних інститутів. Головним завданням цих комісій стало визначити, які види продукції, виробленої тим чи іншим промисловим підприємством, застаріли і повинні зніматися з виробництва, випуск яких нових машин, верстатів і механізмів необхідно налагодити замість застарілих. Значна увага комісіями приділялася розробленню планів освоєння і впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки.

Окремо історик зупиняється на ролі робітничого класу в роботі науково-технічних товариств. Так, за даними О. Мітюкова, у 1961 р. в УРСР близько 10 % членів НТТ становили робітники. На початку 1962 р. в Україні налічувалося 9 тис. первинних організацій НТТ, що об'єднували 370 тис. членів, які брали активну участь у вирішенні проблем технічного прогресу, у роботі з обміну науково-технічним досвідом. Тільки в 1961 р. НТТ України провели близько 30 тис. науково-технічних нарад, конференцій, дискусій, понад 2 тис. конкурсів, 99 тис. лекцій і доповідей. Відзначимо, що О. Мітюков вельми переоцінив значення робітничого класу в НТП, приписавши йому функції інженерного персоналу і працівників науково-дослідних інститутів. Водночас дослідник акцентував суттєві недоліки процесу впровадження раціоналізаторських пропозицій і винаходів. У республіці щорічно залишалися невпровадженими 70-80 тис. раціоналізаторських пропозицій, що О. Мітюков пов'язує з недостатньо чітким і непродуманим інформуванням про технічні новинки, прагненням окремих господарників до «спокійного життя», небажанням ряду керівників підприємств займатися впровадженням тієї чи іншої пропозиції або винаходу [135, с. 95].

Гальмом на шляху подальшого розвитку руху стала відсутність чіткої системи планування економічної ефективності від упровадження раціоналізаторських пропозицій і винаходів. Багато керівників раднаргоспів, міністерств і відомств планували економію від упровадження пропозицій без урахування результатів попередніх років і перспектив зростання, поза зв'язком із планами зниження собівартості продукції. Виконання планів з винахідництва недостатньо контролювалося з боку державних органів. У ряді раднаргоспів і на багатьох підприємствах упровадження передового виробничого досвіду, застосування в широких масштабах того, що позитивно зарекомендувало себе на інших підприємствах та в інших економічних районах часто відставало

від запитів життя. Серйозні недоліки у використанні передового досвіду на багатьох підприємствах пояснювалися радянськими дослідниками формальним ставленням до цієї справи з боку партійних організацій і раднаргоспів, унаслідок чого мав місце значний розрив між пропагандою передового досвіду і впровадженням його в практику. Часто за широко організованою пропагандою передового досвіду через пресу, радіо, телебачення, конференції та збори не слідувала робота з упровадження його у виробництво. Історики вірно визначили, що невміння підкріпити пропаганду передового почину всебічною організаторською роботою з впровадження його в життя призводило до того, що багато цінних починань згасали, не встигнувши розвинутися, а те позитивне, що утвердилося в житті, не виходило за межі одного підприємства.

Дослідниками показано, що в багатьох раднаргоспах і підприємствах існувала тенденція перекладати зобов'язання виявляти і впроваджувати передовий досвід на громадські організації, якими є виробничі наради, ради новаторів, бюро технічної інформації, техніко-економічні ради, тобто на органи, покликані в основному відбирати і рекомендувати той чи інший передовий досвід. Внутрішня і зовнішня цензура не давала можливості здорової критики радянським авторам, однак і в цих зауваженнях простежуємо посил про те, що більшість новаторських пропозицій робітників через бюрократичні перепони залишалася «на папері».

Значну увагу радянська історична наука хрущовського періоду приділяла дослідженню промислового розвитку республіки. В означений період видано великий корпус збірників документів з питань економічного розвитку СРСР і УРСР, блок статистичних щорічників [136]. Діяльність робітничого класу в повоєнне двадцятиріччя певною мірою відображена у присвячених темі відродження і розвитку промисловості працях П. Лященка [137], П. Москатова [138], І. Старовойтенка [139], В. Чунтулова [140], С. Струмиліна [141], О. Вікентьєва [142], П. Рудого [143], Є. Локшина [144] та інших дослідників [145]. У низці розвідок висвітлено працю робітників західноукраїнських областей УРСР [146]; підйом промисловості також відображено в студіях галузевого масштабу [147]. Реформи М. Хрущова з децентралізації управління промисловістю та їх вплив на життя і професійну діяльність робітників проаналізовані в роботах Г. Александренка [148], П. Рудницького [149], Г. Івоніна [150], В. Стецюри [151], І. Романова [152], П. Ващенка [153], Т. Коцюбинського [154], І. Прибильського [155]. З огляду на те, що ці

роботи вийшли в період перебування при владі організатора цих реформ, М. Хрущова, значення і результати змін вельми переоцінені. Особливістю всіх перерахованих вище праць є те, що тематика робітничого класу в них розглядається крізь призму економічної історії УРСР.

Важливого значення з середини 50-х рр. радянські історики приділяли вивченню допомоги робітничого класу сільському господарству республіки. У працях Г. Глезермана [156], Б. Ковалевського [157], І. Шульги [158], І. Неліпа [159], Є. Гуменюка [160], Д. Бекала [161], Д. Юхновича [162] та відповідному тематичному збірнику статей [163] проведено думку, що з метою подолання суперечностей між досягнутим рівнем продуктивних сил у промисловості і відсталими виробничими відносинами в колгоспному селі з ініціативи ЦК КПРС у 1958 р. здійснений перехід до нової форми взаємодії робітничого класу і селянства – торгівлі технікою. Реорганізація МТС, продаж техніки колгоспам, перехід до нової системи заготівель і підвищення закупівельних цін на колгоспну продукцію позитивно оцінені радянською історіографією. Разом із тим, замовчувано факт продажу техніки колишніх МТС колгоспам за завищеними цінами, що спричиняло чергове пограбування села з боку радянської держави.

Д. Бекало розглядає такі напрями взаємодії робітничого класу і селянства, як: удосконалення системи постачання матеріально-технічних засобів виробництва, надання допомоги колгоспам у ремонті і технічному обслуговуванні машинно-тракторного парку, використання взаємного обміну досвідом планомірного ведення великого виробництва, заснованого на передовій машинній техніці, забезпечення колгоспів кваліфікованими механізаторськими кадрами і фахівцями сільського господарства, а потреб промисловості, що розвивається, – робітничою силою, що вивільняється в колгоспах унаслідок технічного прогресу, посилення шефської допомоги колективів промислових підприємств колгоспам [164, с. 7]. Під матеріально-технічною базою колгоспів розумілася сукупність знарядь виробництва, серед яких вирішальна роль в інтенсифікації сільського господарства належала механічним знаряддям праці. Унаслідок створення сільськогосподарських машин у державному секторі виробництва праця робітника трактувалася радянськими дослідниками як основа зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і комуністичного перетворення села.

Питання допомоги робітничого класу УРСР у матеріально-технічному розвитку районів цілинних земель Казахстану розглянуто

Д. Юхновичем [165]. Освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану розпочалося з ухвали на Пленумі ЦК КПРС 1954 р. плану М. Хрущова з освоєння перших 13 млн га. земель. Автор розвідки аналізує допомогу робітників заводів Києва, Харкова, Запоріжжя, Одеси, Миколаєва у вигляді виготовлення понад план тракторів, сільськогосподарських машин, запчастин до них, електрообладнання для «підкорювачів цілини». У цілому необхідно відзначити, що проблематика допомоги робітничого класу селянству відображена в радянській літературі досліджуваного періоду поверхово.

Активно вивчалися в досліджуваний період питання зростання культурно-технічного рівня робітників УРСР. У семантику поняття «культурно-технічний рівень» радянські історики включали сукупність трудових навичок і виробничого досвіду, загальної й спеціальної освіти, соціального ставлення робітників до засобів виробництва, їх культурний кругозір і світогляд, які знаходять вираження у виробничій і суспільно-політичній діяльності [166, с. 3]. О. Кудлай одним із перших комплексно розглянув перелік умов зростання культурно-технічного рівня робітництва. На переконання науковця, значну роль у зростанні культурного рівня робітників відіграли запроваджена в 1949–1950 рр. згідно з постановою уряду СРСР загальна середня освіта у великих промислових містах та обласних центрах і загальне семирічне навчання в решті міст і сільській місцевості, що забезпечило поповнення промислових підприємств більш підготовленими кадрами [167, с. 252].

Подальше реформування системи середньої та вищої освіти проаналізовано в дисертації В. Стадника, який наголошує на якісній зміні умов і характеру праці робітників, широкому застосуванні комплексної механізації й автоматизації виробництва, впровадження нових машин і механізмів, передових технологій, що в свою чергу значно підвищило вимоги до спеціальної й загальноосвітньої підготовки всіх робітників. Учений позитивно оцінює реорганізацію середнього і професійно-технічного навчання робітників 1958 р., аргументуючи це тим, що з 181,5 тис. випускників 1960 р. УРСР тільки на роботу в промислові підприємства і будівництво пішло 49,9 тис. чол. [168, с. 10].

У праці В. Стадника досліджено різні форми і методи підвищення технічних знань і виробничої кваліфікації робітників. На конкретних прикладах показано, як на основі високих технічних знань робітники домагаються успіхів на виробництві й активізують свою творчу діяльність щодо подальшого розвитку технічного прогресу. Велику увагу

дослідник приділяє тому факту, що численні українські робітники не обмежуються отриманням загальної середньої освіти і продовжують навчання без відриву від виробництва у вищих або середніх навчальних закладах. Так, підвищення загальноосвітнього рівня робітників у системі вечірнього і заочного навчання без відриву від виробництва за 1953–1960 рр. в УРСР систематично розширювалося. Якщо в 1952–1953 навчальному році у школах робітничої молоді республіки навчалося 203,7 тис. робітників і службовців, то в 1960–1961 навчальному році – 369,7 тис. чоловік. Число шкіл для дорослих за цей час збільшилося з 11 до 103 [169, с. 11]. У 1961–1962 навчальному році в УРСР понад 56 % усіх студентів ВНЗ навчалися в системі вечірньої і заочної освіти [170, с. 10].

ЦК ВКП(б) і уряд СРСР 30 вересня 1946 р. ухвалили спеціальну постанову «Про заходи по поліпшенню підготовки трудових резервів і збільшенню кількості робітників, які готуються в ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання» (ФЗН). ЦК відзначив недоліки, накреслив завдання щодо навчання і виховання молодих кваліфікованих кадрів і зобов'язав Міністерство трудових резервів ужити заходів із поліпшення роботи шкіл та училищ. У постанові надавалося великого значення підготовці кваліфікованих робітників для всіх галузей господарства, особливо для важкої індустрії. Разом із цим ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів СРСР зобов'язали Ради Міністрів союзних і автономних республік створити ремісничим, залізничним училищам і школам ФЗН належні умови для роботи і надавати їм усебічну допомогу в навчально-виробничій роботі [171, с. 104].

Відповідно до цієї постанови ЦК КП(б)У 28 січня 1947 р. ухвалив спеціальну Постанову «Про черговий прийом молоді в школи фабрично-заводського навчання і ремісничі училища», в якій подав конкретні вказівки щодо поліпшення навчальної і виховної роботи серед учнів. Радянські історики високо оцінюють діяльність шкіл ФЗН і ремісничих, залізничних, гірничопромислових училищ, уважаючи їх основною формою підготовки кваліфікованих кадрів. У 1952 р. у них навчалося 100 тис. учнів. Водночас О. Кудлай констатує численні випадки незадовільної організації роботи з молодими робітниками, відзначаючи, що окремі керівники підприємств мало турбувалися про їх правильне трудове використання і поліпшення культурно-побутових умов. Значну кількість молодих робітників на шахтах, заводах і будовах використовували не за фахом, а на різних роботах за нижчими розрядами проти встановлених під час випуску з училищ і шкіл. Так, на підприємствах

Луганської області не за фахом працювали 3 413 молодих робітників, на підприємствах і будовах Дніпропетровської області – 2 108, зокрема, в металургійній промисловості – 1 255 чол. На багатьох підприємствах для них не створювалися відповідні побутово-культурні умови, перевантажені гуртожитки мали незадовільне обладнання. О. Кудлай констатує, що подібні факти неякісної організації культурно-побутових умов негативно позначились на якості праці робітників і спричиняли значну плинність кадрів, невиконання норм виробітку і прогули. Наприклад, із Донецької області восени 1947 р. вибуло 2 500 молодих робітників, які закінчили школи ФЗН і ремісничі училища [172, с. 256].

Питання про стан трудового використання і поліпшення житлово-побутових умов молодих робітників обговорювалося на III пленумі Української республіканської ради професійних спілок (УРРПС) 24–25 січня 1950 р. Пленум розробив ряд практичних заходів для поліпшення роботи з молодими робітниками на виробництві. Одночасно створювалися кращі культурно-побутові умови. Це сприяло тому, що плинність учнів у навчальних закладах системи трудових резервів знизилася з 4,9 % у 1948–1949 рр. до 1,8 % – у 1951–1952 рр. Проте плинність молодих робітників на окремих промислових підприємствах залишалася великою [173, с. 257].

Окрім розглянутих способів підвищення культурно-технічного рівня робітників, радянськими науковцями проаналізовано й ряд інших. Позитивно оцінено організацію лекцій, технічних конференцій, спеціальних вечорів техніки. Протягом 1949–1953 рр. лише Республіканським товариством для поширення політичних і наукових знань прочитано на промислових підприємствах республіки на політичні, наукові і науково-технічні теми 285 752 лекції. У поширенні виробничо-технічної пропаганди серед робітників важливу роль відігравали, як стверджують радянські дослідники, Українське наукове інженерно-технічне товариство (УНІТТ) і його обласні відділення. Крім популяризації передового досвіду новаторів, узагальнення досвіду винахідників і раціоналізаторів, члени УНІТТ виступали на підприємствах з лекціями, доповідями на науково-технічні теми. УНІТТ допомагало підприємствам консультаціями з виробничих питань, провело на заводах України в 1952 р. 2487 науково-технічних конференцій, сесій, творчих дискусій з виробничо-технічних питань, в яких узяли участь 100 188 членів товариства – інженерів, робітників і науковців [174, с. 260].

Аналіз системи виробничо-технічного навчання робітників безпосередньо на виробництві перебуває в фокусі уваги М. Сущенко, який розкриває зміст виробничо-технічного навчання в його різних формах на прикладах окремих галузей промисловості і промислових підприємств республіки, зазначає недоліки цієї системи, а також вносить пропозицію посилити методичну допомогу з боку республіканського управління по професійно-технічній освіті, підвищити роль республіканської ради профспілок у цій роботі. На думку вченого, система підготовки нових кадрів робітничого класу безпосередньо на виробництві є головною і вирішальною, завдяки їй готується 75 % нових кадрів українських робітників [175, с. 12].

Якісні зміни у складі робочих-металургів, їх боротьбу за технічний прогрес та її взаємозв'язок із ростом культурно-технічного рівня робітничого класу розглянув Ю. Нікольський. Він підкреслив, що підвищенню загальноосвітнього рівня робітників металургійних заводів України сприяло поповнення заводських колективів за рахунок випускників середньої школи; при цьому подальше виробниче навчання випускників шкіл організовувалося шляхом індивідуального прикріплення до висококваліфікованих робітників і бригад, а теоретичне навчання здійснювали досвідчені інженерно-технічні працівники. Дослідивши культурно-технічний рівень робітників вугільної промисловості Донбасу, В. Романцов дійшов висновку, що школи й училища професійно-технічної освіти не мали змоги цілком задовільнити вугільну промисловість робітничими кадрами. Тому, поряд з ними, значну роботу з підготовки й підвищення кваліфікації робітничих кадрів проводили навчальні пункти і комбінати, що працювали безпосередньо при шахтах і трестах. Основною формою навчання в учбово-курсовій мережі, як підсумовує В. Романцов, стало індивідуально-бригадне навчання. У 1959–1961 рр. індивідуально-бригадним методом підготовлено 76 % нових робітників.

Більшість робіт із тематики культурно-технічного рівня робітничого класу та шляхів його підвищення створювалося в так званий «період розгорнутого будівництва комунізму», внаслідок чого найважливішим завданням цього етапу проголошувався підйом культурно-технічного рівня всіх робітників до рівня інтелігенції з тим, щоб усунути відмінність між розумовою і фізичною працею [176, с. 150].

За спостереженням С. Гершберга, до початку 1963 р. 42 % робітників мали середню, неповну середню, вищу і незакінчену вищу освіту. Робітничий клас усе більш поповнювався за рахунок міського насе-

лення, молоді із сімей робітників і службовців, яка приходила на виробництво після закінчення середньої школи. Одним з найбільших джерел кваліфікованих кадрів робітників стали школи й училища системи трудових резервів, перетворені в училища і школи професійно-технічного навчання, що випустили за 10 років 3,9 млн робітників [177, с. 28].

Як свідчення підвищення культурно-технічного рівня українського робітництва О. Кудлай виділив його участь у складанні колективних угод та в боротьбі за виконання цих угод на виробництві, а також при перевірці застосування передових методів праці, матеріально-побутових умов робітників. Дослідник наводить дані, згідно з якими 1951 р. на підприємствах і будовах УРСР відбулося понад 8 тис. загальних зборів і конференцій з укладання колективних угод, у яких узяло участь 85 % робітництва. На цих зборах унесено 13018 пропозицій, спрямованих на поліпшення виробничої діяльності підприємств. У 1953 р. тільки на підприємствах республіканського підпорядкування проведено понад 26 тис. зборів і конференцій, на яких робітники внесли понад 82 тис. різних пропозицій щодо вдосконалення технології виробництва і підвищення продуктивності праці [178, с. 68].

Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей УРСР простежено І. Кошарним [179]. Досліджуючи зростання культурного рівня гірників Донбасу, Р. Худяк пов'язав його з упровадженням механізації й автоматизації, освоєнням робітниками нової техніки і нових форм організації праці, розвитком раціоналізаторства і винахідництва. Водночас науковець наголосив ряд недоліків досліджуваного процесу. Так, успішна підготовка нових кадрів безпосередньо на виробництві певною мірою гальмувалася відсутністю єдиного навчально-методичного керівництва, планування заходів із підвищення кваліфікації робітників не завжди відповідало безпосереднім потребам виробництва, слабко враховувались потреби підприємств у конкретних спеціальностях, недостатньо уваги приділялося підвищенню кваліфікації молодих робітників – випускників шкіл та училищ трудових резервів. Крім того, відзначає Р. Худяк, якість підготовки кваліфікованих робітників знижувалася через недостатність навчально-матеріальної бази багатьох навчальних пунктів і недоукомплектування їх відповідними викладацькими кадрами, використання застарілих програм і підручників, плинність кадрів самих робітників [180, с. 88].

14 липня 1951 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про заміну судової відповідальності робітників і службовців за

прогул, крім випадків неодноразового і тривалого прогулу заходами дисциплінарного і громадського впливу», а Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про товариські суди на підприємствах і в установах» [181, с. 267]. Радянські вчені констатували, що ця постанова уряду мала велике виховне значення і сприяла зменшенню кількості прогулів на промислових підприємствах. Водночас участь робітників в обговоренні питань на засіданнях товариських судів слугувала показником зростання їх громадсько-політичної свідомості і культурного рівня.

Увагу радянських науковців у досліджуваний період привертала також молодіжна тематика – в першу чергу, комсомол УРСР, історії якого присвячені брошури Л. Гладкої [182], В. Дрозденка [183], Я. Серищева [184], С. Кирилової [185], Ю. Єльченка [186]; аналізу участі молодих робітників-комсомольців у розвитку промисловості УРСР присвячений окремий корпус праць І. Ємельянова [187], В. Тишківського [188], С. Кирилової [189], Г. Доброва [190] та інших дослідників [191]. Ця тематика мала важливе ідеологічне значення, адже становила доказову базу підтримки молоддю радянської влади. Особливу роль відводили розвитку первісних осередків комсомолу в західному регіоні, свідченням чого стали дисертації З. Сильченка [192] і Н. Гурладі [193].

Торкається радянська історична наука й питання зміни чисельності професійного складу робітничого класу, соціальних особливостей його структури. Розкриттю цієї проблеми присвячені статті Л. Матвєєвої [194, с. 95–101], А. Митрофанової [195, с. 55–71], В. Полєтаєва [196, с. 117–129], Л. Косолапова [197, с. 29–32], В. Романцова [198, с. 37–42], М. Кима, С. Сенявського [199].

Залежно від місця в процесі виробництва В. Романцов розподіляє промислово-виробничий персонал на такі категорії: робітники, учні, інженерно-технічні працівники, службовці, молодший обслуговуючий персонал, охорона. Характеризуючи зміни структури персоналу промисловості, дослідник зазначає загальну закономірність її поліпшення у вигляді збільшення питомої ваги персоналу виробничих категорій, зокрема, робітників та інженерно-технічних працівників, та скорочення питомої ваги невиробничого персоналу – службовців, молодшого обслуговуючого персоналу, охорони [200, с. 38].

Питання визначення критерію виділення структурних утворень радянського робітничого класу порушує Л. Косолапов, підсумовуючи, що головним тут є рівень кваліфікації. Істориком зазначено, що електрифікація, механізація й автоматизація виробництва, незважаючи на

поглиблення спеціалізації праці, створили в різних галузях промисловості спільність технічних і соціальних основ для подібних зрушень і змін у структурі робітничого класу. Використання системи машин і автоматів та їх обслуговування в будь-якій галузі виробництва призвели до звільнення виробничого процесу від обмежень, пов'язаних із фізичними можливостями робітника, і розширення меж застосування кваліфікованої праці. Погоджуємося з Л. Косолаповим, що під впливом тенденцій науково-технічної революції зникав прошарок малокваліфікованих робітників і тривало зближення робітників середньої високої кваліфікації. Справедливий тут також акцент на необхідності наукової організації праці відповідно до темпів розвитку продуктивних сил. Згідно з даними всесоюзного перепису населення 1959 р. у середовищі робітничого класу відбулося значне скорочення професій немеханізованої ручної праці, виникли нові професії, пов'язані з автоматизацією виробництва [201, с. 7].

Головною особливістю змін у складі робітничого класу УРСР, що відбиває закономірність розвитку промисловості, на думку радянських істориків, є той факт, що динаміка зростання робітничого класу перевищувала як темпи зростання загальної чисельності робітників і службовців республіки, так і темпи зростання промислово-виробничого персоналу. Збільшення чисельності робітничого класу в промисловості України, порівняно з приростом загальної кількості робітників і службовців, свідчило також, що зростання промислового виробництва в республіці випереджало розвиток інших галузей народного господарства і виступало показником збільшення частки працівників, зайнятих у сфері матеріального виробництва та в його провідній галузі – промисловості. При цьому обсяг окремих загонів робітничого класу республіки в аналізований період змінювався нерівномірно внаслідок його залежності від темпів розвитку окремих галузей промисловості і динаміки технічного прогресу в кожній з них [202, с. 27].

В умовах тотального контролю партійних і радянських органів влади над суспільним життям парадоксальною уявляється спроба радянської історіографії зобразити процес активної участі робітничого класу в управлінні виробництвом і контролюванні діяльності адміністрації підприємств. Такий рух розглядався як важливий чинник підвищення продуктивності праці, що, своєю чергою, суперечило устрою соціалістичного суспільства. Проте радянська історіографія приділила цьому аспекту достатню увагу, виділяючи такі форми як колективні угоди, системні наради на підприємствах, а також комісії щодо здійс-

нення парторганізаціями права контролю за діяльністю адміністрації. Грудневий Пленум ЦК КПРС 1957 р. розглянув питання про роботу професійних спілок СРСР і визнав за доцільне перетворити виробничі наради на підприємствах, будівництвах і в радгоспах на постійно чинні за широкої участі робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, а також представників адміністрації, партійних та комсомольських організацій, науково-технічних товариств [203, с. 35].

Акцент на тому, що перетворення виробничих нарад у постійно діючі дозволило значно розширити зміст роботи і посилити їх роль у вирішенні питань виробництва, робить О. Мітюков. На його думку, найбільш суттєва зміна в роботі виробничих нарад полягала в тому, що їх діяльність тепер не переривалася в проміжках між засіданнями, а велася систематично [204, с. 36]. 9 липня 1958 р. Рада Міністрів СРСР і Всесоюзна центральна рада професійних спілок (ВЦРПС) ухвалили постанову «Про затвердження Положення про постійно діючі виробничі наради на промисловому підприємстві, будівництві, в радгоспі і РТС», де чітко визначалися права і завдання виробничих нарад. Їм надавалося право брати участь у розробленні й обслуговуванні проектів поточних і перспективних планів, пропозицій із поліпшення внутрішньозаводського планування, заслуховувати повідомлення керівників підприємств про поточну роботу і про підсумки господарської діяльності. До компетенції нарад також належало розглядати питання організації виробництва, праці, заробітної плати і технічного нормування, плани організаційно-технічних заходів, упровадження нової техніки, механізації й автоматизації виробництва, питання раціоналізації й винахідництва. До складу нарад обиралися передовики виробництва, кращі раціоналізатори і винахідники. У кінці 1961 р. – на початку 1962 р. на підприємствах УРСР працювало 12131 загальнозаводська і 8 662 цехові постійно діючі виробничі наради, до складу яких обрано 891 тис. чол., зокрема 71,2 % робітників; у 1961 р. ними проведено 124 тис. засідань.

Головна увага цих виробничих нарад спрямовувалася на збільшення випуску промислової продукції, підвищення продуктивності праці на виробничих площах. На думку радянських істориків, за таких умов розкривалися внутрішні резерви підприємств, раніше не використовувані або використовувані недостатньо. Логічним висновком цієї тези є те, що керівники підприємств виявлялися не компетентними, тому що втручання в їх роботу представників робітничого класу практично відразу давало позитивні зміни у вигляді підвищення трудової

дисципліни і продуктивності праці. Так, за даними В. Романцова, внаслідок прийняття пропозицій виробничої наради на одній із шахт Донбасу продуктивність праці на ній підвищилася на 38 % [205, с. 13]. На думку С. Клазкина, саме виробничі наради мали істотний вплив на прискорення технічного прогресу [206, с. 202]. Узагальнюючи досвід роботи цих громадських органів, О. Митюков розглядає їх як основну форму участі робітничого класу в управлінні виробництвом [207, с. 8], указуючи паралельно на ряд істотних недоліків, таких як нерегулярне скликання нарад і розгляд на них питань тільки про результати роботи підприємства за певний період часу. Важливі аспекти підвищення продуктивності праці, більш ефективного використання обладнання, економного використання матеріалів, сировини, конкретні заходи щодо поліпшення діяльності підприємств, цехів і дільниць на багатьох нарадах обговорювалися рідко, недостатньо кваліфіковано і поверхнево. Основною причиною недоліків у роботі постійно діючих виробничих нарад, за О. Мітюковим, у більшості випадків є слабке керівництво їх діяльністю з боку обласних рад і фабрично-заводських комітетів профспілок [208, с. 48].

У червні 1959 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про створення в первинних партійних організаціях виробничих і торгових підприємств комісій по здійсненню парторганізаціями права контролю діяльності адміністрації підприємств» і затвердив Положення про комісії [209, с. 525–526]. Ці комісії створювалися з метою посилити партійний контроль над виробничим процесом, за якістю продукції й трудовою дисципліною робітників. Факт створення подібного роду форми громадського контролю суперечив сутності процесу розгорнутого будівництва комунізму, тому що впродовж останнього найвищий рівень самосвідомості всіх членів суспільства (і робітників, у першу чергу, як авангардного класу в соціалістичній і комуністичної формаціях) повинен зумовити відсутність додаткового контролю на виробництві. Водночас радянська історіографія розглядала громадський контроль як глибоко творчий і необхідний процес.

У такий спосіб, на початку післясталінського десятиріччя в процесі наукового розроблення досліджуваної теми відбулися неоднозначні зміни. XX з'їзд КПРС породив глибокі і, що найважливіше, незворотні процеси в радянському суспільстві, спричинив лібералізацію й демократизацію суспільного життя, зокрема й історичної науки. Заклик до радянських істориків із трибуни XX партійного форуму вести боротьбу проти неправдивого зображення радянської дійсності, проти спроб

лакувати її або, навпаки, паплюжити завойоване радянським народом став сигналом до можливості більш об'єктивної, незаангажованої наукової творчості. Однак мікрореакція вже 1957 р. продемонструвала відкочування від досягнень XX з'їзду, стала символом протиріч хрущовської політики. Створення в 1957 р. першого за довгий час наукового республіканського історичного журналу, а також ряду наукової періодики загальносоюзного рівня, разом з виникненням при Президії АН СРСР наукових рад із проблем соціалістичного і комуністичного будівництва, сформували певний випробувальний майданчик для досліджень, обговорень і дискусій. При цьому в досліджуваний період збереглася і в певній мірі посилилася тенденція орієнтування республіканських істориків на своїх колег із загальносоюзних академічних організацій, зведення їх творчості до обґрунтування і коментування директив партійних і радянських органів влади.

Адміністративно-командний поворот до посиленого вивчення історії сучасності, орієнтований на молоде покоління істориків, вихованих у дусі неухильного виконання партійних директив, значно актуалізував проблематику комуністичного будівництва. Конкретно-історичні дослідження повоєнного розвитку робітничого класу УРСР акцентовано проводилися за такими напрямками, як: участь робітників у повоєнному відновленні і подальшому розвитку промисловості, розвиток і посилення соціалістичного змагання та його вищої форми – руху за комуністичну працю, рух винахідників і раціоналізаторів виробництва, досягнення новаторів і внесок робітників у науково-технічний прогрес. Більшість таких робіт мали історико-партійний характер. З огляду на прагнення М. Хрущова реформувати систему управління виробництвом, що отримало втілення у створенні раднаргоспів і децентралізації, виникла необхідність посиленої критики системи, мав місце тенденційний підбір фактів, що свідчили про успіхи реформування. Водночас набагато менше розроблялися такі питання як підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу, зміни в складі, підготовка молодих кадрів, допомога сільському господарству. У цілому, з огляду на той факт, що предметом конкретно-історичних робіт був ще не завершений процес, радянським історикам доводилося виконувати свої праці «по гарячих слідах», чого вимагали партійні функціонери, які курирували науку і прагнули отримати користь у вигляді обґрунтування панівної ідеології. Жертвою таких обставин ставала, в першу чергу, джерельна база праць, презентована нормативно-правовим забезпеченням, статистичними і газетними матеріа-

лами. Характеризуючи стан розроблення досліджуваної проблеми у хрущовське десятиріччя, слід ураховувати суперечливі суспільно-політичні обставини, в яких працювали історики.

Отже, проаналізувавши радянську історіографію робітничого класу 1946–1965 рр., доходимо наступних висновків.

Тематика повоєнного відновлення промисловості й участь у цьому процесі робітничого класу стала одним з найважливіших напрямків радянської історичної науки повоєнного періоду внаслідок великого ідеологічного значення – прагнення обґрунтувати необхідність продовження жорстких адміністративно-командних методів управління в мирний час, довести лояльність і підтримку радянської влади з боку українського населення, значна частина якого тривалий час проживала на тимчасово окупованій території. Особливе ідеологічне значення відводилося зображенню розвитку промисловості й повної підтримки місцевим населенням політики радянської влади в західноукраїнському регіоні, на території якого тоді тривало збройне протистояння з УПА.

Часткове послаблення сталінщини, викликане Другою світовою війною і необхідністю йти на поступки в національно-культурному аспекті, тривало за інерцією певний час після завершення війни і закінчилося фактичним розгромом Інституту історії України АН УРСР у 1947 р. Кооперування республіканських академічних установ до загальносоюзних означало фактичне шефство російських істориків над українськими, приречення останніх на провінціалізм.

Початок зародження самого об'єкта дослідження, закриті архіви і слабка професійна підготовка наукових кадрів зумовили появу відповідного корпусу поверхових робіт публіцистичного та ідеологічного характеру. Акцент на високих темпах відновлення індустрії, розгортання соціалістичного змагання, підвищення кількості робітників і рівня їх підготовки разом із тенденційним підбором виключно позитивних фактів та ігноруванням прорахунків заклали основи спотвореної радянської концепції проблеми.

Протягом другого повоєнного десятиріччя основним призначенням радянської історичної науки, незважаючи на більш сприятливі для її розвитку умови, залишалося коментування і пропаганда партійного курсу. Поява терміна «велике десятиріччя» і проголошення курсу на розгорнуте будівництво комунізму поставили перед істориками завдання досліджувати сучасність, по суті, виконуючи невластиві їм функції соціологічної та політологічної наук.

У розрізі робітничої тематики радянськими істориками досліджувалися, в першу чергу, питання трудової активності робітників, рух за комуністичну працю, відновлення і розвитку промисловості, партійний і громадський контроль виробничих процесів. Проблеми ж підготовки, чисельності та складу робітничого класу, зміни його культурно-технічного рівня і стану матеріального забезпечення практично не вивчалися радянською історичною наукою, зокрема, внаслідок фактичної відсутності документальної та статистичної бази першоджерел.

Часткова лібералізація суспільства, викликана «відлигою», сприяла появі конструктивної критики в низці радянських досліджень. Однак через партійність, обмежене інформаційне й методологічне середовище вітчизняні історики другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. не змогли переступити за межі радянської ідеологічної матриці.

Водночас можна зробити висновок, що саме в 1946–1965 рр. почав складатися методологічний і фактологічний каркас радянської історіографії повоєнного робітничого класу Української РСР.

Розділ 3

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР В РАДЯНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х – ПОЧАТКУ 1990-х рр.

3.1 Неосталінські історіографічні метаморфози другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

Посилення неосталінських тенденцій у внутрішній політиці режиму після приходу до влади в СРСР Л. Брежнєва, розгортання репресивних кампаній проти інакодумців в Україні дали розуміння приходу реакції й того, що влада знову починає карати за найменші прояви альтернативної позиції як у суспільно-політичному, так і професійному житті.

Унаслідок провалу економічних реформ О. Косигіна і чехословацької кризи 1968 р. брежнєвським керівництвом остаточно обрано курс на консервацію усталених суспільно-політичних порядків, відновлення жорсткого контролю над суспільством шляхом зміцнення становища партійно-державної номенклатури.

Залякування вчених, примушування їх до зречення від «хибних» поглядів відбувалося методами «проробок» на зборах партійних організацій, трудових колективів, на наукових конференціях. Результатом, як правило, ставало «каяття» «обвинувачуваного» з визнанням «помилок». Як слушно зазначає історіограф В. Яремчук, такий підхід призвів до майже 100 % інтеграції істориків у радянську систему. Нечисленність виявів антирежимного протесту серед українських радянських істориків навіть у сфері професійної діяльності (не кажучи про політичні акції) підтверджують цей умовивід [1, с. 156].

Головними організаторами історичної науки в досліджуваний період залишалися не наукові інституції, а партійно-державні органи, які не просто контролювали і координували роботу наукових установ, а й брали участь у процесі формування тематичних планів і напрямків

наукової роботи. На посади керівників наукових організацій, відділів, секторів продовжували призначатися виключно довірені і лояльні режиму вчені. Тематика робітництва, як і загалом проблематика радянської сучасності, примусово перетворена в цей час у найпріоритетніший напрям історичної науки. Це давало певні ідеологічні преференції історикам, які займалися цим напрямом, хоча вони потрапляли в залежність від політико-ідеологічних тенденцій і не мали можливості виявляти творчу свободу. Відбувся перегляд низки концептуальних положень. Повоєнне сталінське десятиліття і хрущовський період тепер трактували не з позицій протиставлення, а з точки зору їх наступності та лінійності, що докорінно підміняло ідеологічне середовище і свідчило про поворот до неосталінізму. Помилки і прорахунки хрущовської доби брежнєвське керівництво прагнуло пов'язати виключно з особистістю М. Хрущова, а не з власне системою.

У листопаді 1965 р. відбулося засідання ідеологічної комісії ЦК КПРС, присвячене питанням розвитку суспільних наук. Результатом засідання стала поява нових пріоритетів в історичних дослідженнях і створення нової схеми розуміння хрущовського періоду з акцентом на культивування відповідного суворо негативного образу. Суголосно засіданню комісії ЦК партії пролунали доповіді вченої ради Інституту історії АН СРСР у лютому 1966 р., в яких засуджувався кон'юнктурний підхід хрущовського керівництва до розвитку науки. Зокрема, акцентувалася увага на великому впливі суб'єктивних чинників замість оперування науковими даними, тенденційному підборі фактів з метою підтвердження своєї позиції і, навпаки, замовчування даних, що не вкладалися у штучно створену дійсність, а також штучної актуалізації досліджень [2, с. 48]. Остаточне перетворення творчої наукової роботи в установчо-бюрократичну діяльність, завершення вибудовування чіткої ієрархічної системи та обмеження істориків жорсткими політико-ідеологічними і цензурними рамками призвело до остаточного окостеніння наукової думки. Водночас на XXIII з'їзді КПРС основним завданням суспільних наук знову названо розроблення наукових проблем у тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва і зазначено, що «розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій в практику відіграють не менш важливу роль, ніж використання досягнень природничих наук у сфері матеріального виробництва і розвитку духовного життя народу» [3, с. 50].

Обговорення на засіданні Політбюро ЦК КПРС у листопаді 1966 р. стану ідеологічної роботи винесло М. Хрущову обвинувальний вирок:

ішлося про використання ідеології в особистих цілях, з метою саморекламі, про очорнення історії партії. Подібна політика автоматично протиставляла себе обмеженій, дозованій і виключно підконтрольній «відлизі». Рекомендація дослідникам не звертати увагу на прорахунки і помилки вела до появи нових «білих» плям тепер уже в новітній історії 50-х – першої половини 60-х рр.

У серпні 1967 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» [4, с. 237–251]. Представникам суспільних наук рекомендувалося зосередити сили на вивченні таких питань як комплексне дослідження соціально-політичних проблем розвитку соціалізму і переростання його в комунізм, виявлення соціальних результатів науково-технічної революції, дослідження шляхів і форм зближення умов праці, побуту і культурного розвитку міста і села, органічного сполучання розумової й фізичної праці у виробничій діяльності, дослідження закономірностей розвитку партії та зростання її керівної ролі в комуністичному будівництві, узагальнення досвіду зміцнення союзу робітничого класу і селянства [5, с. 244–245]. По суті, цей документ орієнтував учених не просто вести дослідження лише в зафіксованих партійними постулатами межах, але й указував, яких результатів вони повинні досягти.

Зазначена постанова певно засвідчила на юридичному рівні тенденцію не тільки до тематичної координації, а й до вироблення механізму гальмування творчої складової наукового пошуку й остаточного скочування радянської історичної науки в площину пропаганди і коментування. При цьому документ стимулював радянських істориків до ще більш активного вивчення тематики робітничого класу, джерел його формування, кількісних і якісних змін, його участі в розвитку промисловості і науково-технічного прогресу, зростання культурно-технічного рівня.

Злиття партійної та державної влади в особі Л. Брежнєва і зміцнення його позицій на початку 70-х рр. призвели до чіткого проголошення лінії на необхідність реставрації сталінських порядків, принаймні в сфері трактування історичного минулого, зокрема недавнього.

1972 р. ознаменувався докорінним поворотом у національній політиці відносно неросійських народів СРСР – офіційної сили набрала ідея формування нової історичної спільноти – «радянського народу». Вперше оприлюднена М. Хрущовим на XXII з'їзді КПРС 1961 р., ця ідеологічна концепція, однак, не отримала відображення в його підсумкових

документах і не пройшла в офіційну пропаганду, однак у 1970 р. вона включена у тези ЦК КПРС із нагоди 100-річчя В. Леніна та у доповідь Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС в 1971 р. Такий курс вимагав конструювання єдиної ідентичності й нівелювання національних відмінностей, посилення русифікації сфер суспільно-політичного і культурно-духовного життя. Отже, разом із закінченням періоду лібералізації системи припинено проведення в певному сенсі гнучкої політики в історичній науці з боку її політико-ідеологічних керівників [6, с. 365–366].

Реалізація нового курсу в національній політиці забезпечена масштабною кадровою чисткою партійного і державного апарату 1972–1974 рр. – на найвищі державні і партійні посади призначаються відверті прихильники жорстокого централізму: в травні 1972 р. першим секретарем ЦК КПУ стає В. Щербицький, у жовтні 1972 р. новим секретарем ЦК КПУ з питань ідеології, замість Ф. Овчаренка, обрано В. Маланчука, який протягом 70-х рр. найбільше «сприяв» формуванню вираженого москвоцентризму в історичній сфері.

Особливо показовим стає цькування книги «Україно наша Радянська» авторства «автономіста» П. Шелеста [7], зокрема, за недостатній інтернаціоналізм та ізольований розгляд важливих питань історії України у відриві від загального розвитку радянської держави. Російськомовна «Радянська Україна» [8], що побачила світ 1982 р. і номінальним автором якої вважається В. Щербицький, який змінив П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ, має набагато слабше фактологічне наповнення і водночас відображає основний ідеологічний посил 70-х рр. – виражену «єдинонеделиму» концепцію і посилення русифікації української історії.

Закріплення нової ідеологічної політики в галузі історичних наук відбулося на нараді провідних істориків, керівників наукових установ АН СРСР і всіх союзних республік, а також ідеологічних працівників партії всіх щаблів, що відбулася в Москві у відділі науки та учбових закладів ЦК КПРС 21–22 березня 1973 р. і стала своєрідним сигналом для істориків із периферії «висвітлювати процес створення нової історичної спільності людей – радянського народу» [9, с. 373].

Отже, черговий ідеологічний погром історичної науки першої половини 70-х рр. остаточно підкорив її представників, перед якими режим поставив завдання легітимізувати «остаточне розв'язання» національного питання в СРСР і науково обґрунтувати вступ радянського суспільства в період «розвинутого соціалізму». Підхід до історичної науки з боку можновладців у зазначений період тотожний сталінській

добі, що дає підстави говорити про системність неосталінських історіографічних метаморфоз.

Період другої половини 60-х – 70-х рр. характеризується каскадом узагальнювальних робіт, радянська історіографія видає фундаментальні праці як загальноісторичного, так і вузькоспеціалізованого формату. Вихід протягом 60-х – 70-х рр. узагальнювальних досліджень загальносоюзного значення, таких як 12-томна «История СССР с древнейших времён до наших дней» і «Краткая история СССР» у двох томах [10], увімкнув «зелене світло» для створення фундаментальних праць з історії окремих республік, зокрема Української РСР. У 1967 р. світ побачила нова версія двотомної «Истории Украинской РСР», перевидана 1969 р. російською мовою [11]. Робота над нею розпочалася в 1962 р. і велася впродовж як хрущовського періоду, так і початку брежнєвської реакційної доби.

Водночас розпочалася реалізація проекту багатотомної історії України, яку не вдалося створити в другій половині 50-х рр. У 1968 р., після відповідної ініціативи Інституту історії АН УРСР, ЦК КПУ ухвалив рішення про підготовку багатотомної «Історії Української РСР». Створений протягом 1969–1973 рр. десятитомний рукопис не мав «поправок» на новий консервативний курс, унаслідок чого в липні 1973 р. Президія АН УРСР визначила нову структуру роботи (8 томів у 10 книгах замість 10 томів) і графік підготовки та подання томів до друку. Найсучасніше досягнення української радянської історичної науки побачило світ у 1977–1979 рр. Восьмий том видання розподілений на дві книги: перша охоплює період 1945 р. – 50-х рр. [12], друга – кінець 50-х – 70-ті рр. [13]. У 1981–1985 рр. вийшла доповнена і перевидана російськомовна версія в 10-ти томах. 1981 р. ознаменувався виходом роботи «Історія Української РСР. Короткий нарис» [14].

Протягом 1967–1973 рр. створено безпрецедентне енциклопедичне видання «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 томах [15], яке засвідчило високий рівень української академічної науки, а також регіонального краєзнавства. Ця робота не мала аналогів ні серед союзних республік, ні за межами СРСР. Незважаючи на шаблонність томів, описовість, декларатизм і заідеологізованість, для свого історичного періоду видання стало унікальним.

Друга половина 60-х – перша половина 70-х рр. характеризуються появою низки узагальнювальних робіт з історії радянського робітничого класу. Це фундаментальна «Історія робітничого класу Української РСР» у двох томах [16], «Краткая история советского рабочего класса.

1917– 1967» [17], «Рабочий класс СССР (1951–1965 гг.)» [18], «Советский рабочий класс. Краткий исторический очерк (1917–1973)» [19], двотомна «История рабочих Донбасса» [20]. Також у цей період створено ряд підручників і навчальних посібників з історії радянського робітничого класу [21], економічної історії СРСР [22] та концептуальний підручник «История СССР. Эпоха социализма» [23].

З огляду на колосальний обсяг наукової літератури, виданої радянськими істориками, актуальним досягненням науки стало видання низки бібліографічних покажчиків узагальнювального, економічного [24] і спеціалізованого характеру [25].

Важливе значення для підвищення наукового рівня робіт радянських істориків мала публікація в означений період значної кількості джерел. У першу чергу, відзначимо появу серії збірників документів і матеріалів «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР» [26], економічного довідника «60 победных лет. 1917–1977. Цифры и факты» [27], а також двотомника «Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов» [28].

Серед мемуарів радянських рядових робітників, бригадирів, новаторів особливо слід виділити спогади В. Лельчука [29], М. Гусева [30], С. Антонова [31], П. Колесникова [32], И. Арзамасцева [33], И. Гудова [34], И. Смирнова [35], М. Александрова [36], А. Сабова, А. Юркова [37], ряд збірників спогадів [38].

Однак у цілому брежнєвське керівництво проводило цілеспрямовану політику з обмеження доступу до архівних матеріалів. Так, у березні 1973 р. відбулася нарада істориків під головуванням завідувача відділом науки ЦК КПРС С. Трапезнікова, на якій вирішено закрити доступ до ряду архівів та архівних фондів, і надалі це рішення втілено в життя.

Як видно, оцінюючи наукове середовище та умови існування радянської історіографії другої половини 60-х – першої половини 80-х рр., слід констатувати виражене посилення позицій консервативного крила партії, планомірний наступ реакції й неприйняття будь-якої альтернативної точки зору. Проте, навіть ураховуючи жорстоке дотримання принципу партійності, консервацію методологічних та історіософських підходів до осмислення минулого і створення нових праць, необхідно визнати, що в досліджуваний період радянська історіографія повоєнного робітничого класу УРСР досягла вершини свого розвитку.

Одним з найбільш актуальних тематичних напрямків робочої проблематики в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. стало

дослідження її соціальної структури, чисельності, кількісних та якісних змін складу. Цей аспект найбільш докладно розкрито в роботах провідних радянських дослідників новітнього періоду історії: С. Сенявського [39], Д. Шелеста [40;], В. Романцова [41], О. Смирнова [42], М. Супруненка [43], О. Шкаратана [44] та інших. Згідно з радянською ідеологічною матрицею, радянський робітничий клас – це клас соціалістичного суспільства, який, на відміну від пролетаріату за капіталізму, володіє знаряддями і засобами виробництва, працює на підприємствах, що становлять вищу, загальнонародну форму соціалістичної власності, неухильно зростає чисельно, підвищує свій матеріальний добробут і культурний рівень, проявляє на основі високої свідомості творчу активність у політичному, господарському і культурному житті держави, здійснює керівну роль у суспільстві – до побудови комунізму [45, с. 45]. С. Сенявський поділяє робітничий клас за складом на промислових робітників (найчисленніша група, презентована енергетиками, металургами, хіміками/нафтохіміками, машинобудівниками, металістами, робітниками паливної, деревообробної, легкої, харчової промисловості, робітниками промисловості будівельних матеріалів), робітників будівництва, транспорту, сфери обслуговування та сільського господарства [46, с. 427].

Характеризуючи робітничий клас спільністю ставлення до засобів виробництва, провідною роллю в громадській організації праці та як єдине джерело основних засобів існування, радянські дослідники відзначали також багатоаспектну соціальну диференційованість робітників [47, с. 4]. Акцентовано, що протягом досліджуваного періоду відбувається швидке кількісне зростання робітничого класу і докорінні якісні зміни його складу [48, с. 4], що розвиток промисловості, будівництва і транспорту в умовах науково-технічної революції стає матеріальною основою зростання чисельності і вдосконалення складу робітничого класу; вказується, що в повоєнне двадцятиріччя він виріс кількісно, збільшивши питому вагу в загальній чисельності населення, зросла його роль як провідної економічної сили суспільства. Б. Гвоздьов відзначає, що в період Другої світової війни і в перші повоєнні роки відбулися значні зміни в регіональному розміщенні чисельності робітничого класу. Вони визначалися евакуацією й наступною частковою реевакуацією населення, введенням загальної трудової повинності і переходом у повоєнний час до вільного набору робочої сили, демобілізацією армії й поверненням на фабрики, заводи і будівництво

кадрових робітників, форсованими відновлювальними роботами в районах, постраждалих від окупантів, створенням нових промислових комплексів. Поділяємо думку дослідника про суттєві зміни в складі робітничого класу в розглянутий період. У роки війни на підприємствах різко зросла кількість тимчасових робітників, залучених до сфери виробництва в порядку трудової мобілізації. Значну питому вагу у складі робітничого класу становили жінки, підлітки і пенсіонери. У перші повоєнні роки масовий відхід із підприємств осіб, які розглядали своє перебування там як тимчасове, викликане умовами воєнного часу, не компенсувався в потрібному обсязі кадровими робітниками з числа демобілізованих воїнів, що зумовило тимчасове скорочення чисельності робітників і службовців у промисловості. У наступні роки відбувається швидке зростання корпусу робітничого класу і досягнення його довоєнного рівня [49, с. 120].

Як зауважує В. Романцов, відновлення чисельності робітничого класу УРСР у різних галузях промисловості відбувалося відносно рівномірно. Швидкими темпами зростала кількість робітників вугільної промисловості, яка вже в 1946 р. майже досягла довоєнного рівня. Оскільки вугілля займало провідне місце в паливному балансі республіки, вугільна промисловість мала розвиватися більш швидкими темпами, ніж інші галузі. Крім того, у відбудовний період у цій сфері промисловості до надходження нових машин і механізмів з метою прискорити збільшення видобутку вугілля застосовувалася значна кількість малокваліфікованої робочої сили, підготовка якої потребувала порівняно небагато часу. Завдяки швидкому зростанню в 1946–1950 рр. чисельності робітників в усіх галузях промисловості України вдалося майже досягнути, а в деяких галузях навіть перевищити відповідний довоєнний показник. Так, у 1950 р. загалом чисельність робітничого класу в промисловості УРСР становила 1862 тис. чол. (119,1 % від довоєнного рівня) [50, с. 39].

Оцінюючи динаміку зростання чисельності робітничого класу в 1951–1958 рр., В. Романцов наголошує: середньорічні темпи його приросту в цілому у промисловості республіки, а також в окремих її галузях за ці роки значно нижчі порівняно з відбудовним періодом. Так, у промисловості республіки 1951–1958 рр. середньорічні темпи приросту робітничого класу становили 5,7 %, відповідно в чорній металургії – 6,2 %, вугільній промисловості – 7,1 %, машинобудуванні й металообробленні – 6,5 %, легкій промисловості – 8,8 %, харчовій – 6,9 %. Відповідно середньорічні темпи приросту робітничого класу в

1951–1958 рр. зменшилися майже в 1,5–2 рази стосовно 1946–1950 рр. У період повоєнної відбудови збільшення випуску промислової продукції відбувалося за рахунок уведення в дію значної кількості підприємств і збільшення нових виробничих потужностей, що вимагало швидкого кількісного зростання робітничого класу; при цьому в 1951–1958 рр. промисловість республіки зробила значний крок уперед на шляху технічного прогресу, що забезпечило приріст її валової продукції внаслідок зростання продуктивності праці у значно більших розмірах, ніж у відбудовчий період [51, с. 41].

За підрахунками авторів двотомника «Історія робітничого класу Української РСР», 1959 р. у промисловості, будівництві, транспорті, на підприємствах і в органах зв'язку УРСР зайнятими є 6 519 тис. чол., зокрема, близько 5 354 тис. робітників. Крім того, 446 тис. робітників задіяно в торгівлі, на підприємствах громадського харчування, заготівлі, в органах матеріально-технічного постачання і збуту; понад 880 тис. – у невиробничих галузях: житловому і комунальному господарстві, органах охорони здоров'я, освіти, науки, мистецтва, побутового обслуговування, управління. Усього серед міського населення тоді нараховувалося понад 7 980 тис. робітників. Оперуючи республіканськими даними загальносоюзного перепису населення 1959 р., автори двотомника дали фахову характеристику робітництва УРСР і зазначили, що найбільшими загонами стали металісти і робітники електро- і радіопромисловості (близько 1 030 тис.), гірники (до 417 тис.), металурги і ливарники (понад 100 тис.), робітники на силових установках (125 тис.), деревообробники (147 тис.), хіміки (55 тис.), будівельники (475 тис.), залізничники (216 тис.), швейники (239 тис.), харчовики (146 тис.), взуттєвики (близько 70 тис.), робітники негалузевих груп (338 тис.) [52, с. 386–387]. Склад робітничого класу УРСР за галузями промисловості відбиває основну закономірність розвитку радянської економіки – домінантний розвиток важкої промисловості. Тому питома вага робітників цих галузей серед робітничого класу всієї промисловості республіки найбільша.

Оцінюючи зниження темпів зростання чисельності робітничого класу в промисловості 1959–1964 рр., В. Романцов пов'язує цей процес із суцільною механізацією й автоматизацією виробничих процесів, унаслідок чого значну частину приросту валової продукції одержували шляхом підвищення продуктивності праці. Так, порівняно до 1958 р. валова продукція промисловості УРСР у 1964 р. зросла на 67 %, у тому числі машинобудування і металооброблення – на 126 %, чорної

металургії – на 59 %, легкої промисловості – на 40 %, харчової – на 39 % [53, с. 43].

Дослідивши кількісні зміни складу робітників Донбасу, В. Близнюк установив, що середньорічне зростання чисельності робітників і службовців у 1946–1950 рр. становило 108,6 тис., а в 1951–1955 рр. – 60,4 тис. чол. [54, с. 94]. Відбулися зміни і в кількісному складі сільського робітничого класу. У 1958 р. в сільському господарстві Донбасу працювала 141 тис. робітників і службовців, зокрема, робітників радгоспів і підсобних сільгосппідприємств – 113 тис. Їх чисельність протягом досліджуваного періоду зросла на 33 %. Основною причиною значного збільшення корпусу сільських робітників стало розширення мережі підприємств із перероблення сільгосппродуктів, перетворення ряду приміських колгоспів на спеціалізовані радгоспи, збільшення випуску сільськогосподарської продукції [55, с. 97].

Оцінюючи динаміку приросту робітничого класу протягом повоєнного двадцятиріччя, В. Романцов дійшов висновку, що вони значно вищі, ніж темпи приросту населення республіки. Так, якщо чисельність населення УРСР з 36,6 млн у 1950 р. зросла до 45,1 млн в 1965 р., тобто на 23,2 %, то кількість робітників промисловості – відповідно з 1862 тис. чол. у 1950 р. до 3953 тис. чол. у 1964 р., тобто на 112,3 %. Це обумовило і зростання питомої ваги робітників промисловості серед робітників і службовців, зайнятих в економіці УРСР з 27,8 % в 1950 р. до 31,3 % у 1964 р. [56, с. 44]. Як зазначив дослідник, у цілому з 1950 р. до середини 60-х рр. кількість працівників промисловості, будівництва і транспорту УРСР зросла з 3,7 млн до 8 млн чол., тобто більше ніж удвічі, а чисельність населення республіки – лише на 25 %. У результаті цього питома вага названих загонів робітничого класу збільшилася з 10 % до майже 17 % [57, с. 34].

Отже, радянські історики визначили, що найбільш швидкими темпами збільшувалась чисельність робітників, зайнятих у провідних галузях економіки. Зросла їх питома вага в загальній чисельності робітничого класу. У сільському господарстві зросли корпус і питома вага працівників державних підприємств. За 50–60-ті рр. чисельність сільськогосподарських робітників УРСР збільшилася з 297,5 тис. чол. у 1950 р. до 934,9 тис. чол. – у другій половині 60-х рр. Сільськогосподарські робітники стали одним із найбільших галузевих загонів робітничого класу УРСР. Питома вага робітників радгоспів серед зайнятих у сільському господарстві зросла з 4,3 % до 14,5 %. Це істотно вплинуло на соціальне обличчя села в бік зростання серед сільського насе-

лення частки робітничого класу. Тобто протягом післявоєнного періоду відбувалося збільшення чисельності робітничого класу УРСР. Загальна кількість робітників республіки збільшилася з 3 млн чол. У 1945 р. до 9,7 млн чол. – у 1965 р. Корпус зайнятих в індустріальних галузях (промисловості, будівництві та транспорті) збільшився в 2,3 рази при зростанні населення республіки на 29 %. Питома вага робітничого класу серед населення УРСР зросла з 18,6 % до 34,4 % [58, с. 376].

Погоджуємося з С. Сенявським у тому, що кількісне зростання робітничого класу вже само по собі впливало на зміни в соціальній структурі радянського суспільства, збільшуючи частку працівників індустріальних галузей, а всередині останніх – питому вагу безпосередніх виробників матеріальних благ – робітників та інженерно-технічних працівників [59, с. 210]. Ядром робітничого класу, яке об'єднувало його внутрішній склад, залишалися промислові робітники. Разом із робітниками будівництва, транспорту і зв'язку, які найбільш дотичні до них за характером праці і ступенем концентрації в виробничих колективах, вони становили близько 2/3 радянського робітничого класу. Важливішу роль у рядах робітничого класу став відігравати сільськогосподарський загін [60, с. 6]. На переконання радянських дослідників, наочно проявилась взаємозалежність кількісного зростання робітничого класу і прогресивних змін у соціальній структурі суспільства; акцентувалося, що значне зростання питомої ваги робітничого класу серед населення країни за рахунок відповідного зменшення частки колгоспного селянства і кооперованих кустарів, а всередині промисловості – за рахунок службовців, є явищем прогресивним, що підсилює економічний і політичний вплив робітничого класу [61, с. 48].

Радянські історики констатували взаємозв'язок підвищення ролі галузей, що забезпечують технічний прогрес і подальше вдосконалення структури промислового виробництва з подальшим перерозподілом трудових ресурсів по галузях економіки. Вчені показували, що НТР впливає на зміну соціальної структури робітничого класу через зміну змісту і характеру праці. Це проявлялося в активному витісненні професій важкої і малокваліфікованої праці, у швидкому зростанні числа працівників, які обслуговували нову техніку і чия кваліфікація визначалася відповідним рівнем загальноосвітньої та спеціальної теоретичної підготовки; у появі нових складних професій, викликаних до життя впровадженням нової техніки; у значно швидшому зростанні

чисельності робітників провідних професій порівняно з загальною кількістю тих, хто працював [62, с. 69].

У розглянутий період більш швидкими темпами, ніж промисловість у цілому, розвивалися галузі, що визначали технічний прогрес – електроенергетика, хімічна і нафтохімічна промисловість, машинобудування, приладобудування, електроніка. Водночас у таких галузях як чорна металургія, легка промисловість, промисловість будівельних матеріалів і деяких інших зростання чисельності робітників тривало повільніше, ніж у всій промисловості. Історики пояснювали цей факт упровадженням у виробництво більш сучасної техніки, механізацією й автоматизацією виробничих процесів, застосуванням прогресивних технологій [63, с. 62].

Аналізу змін якісного складу робітничого класу повоєнного УРСР присвячено ряд публікацій В. Романцова, який показує відбиття наслідків війни на віковій структурі робітників промисловості республіки. У 1947 р. існував наступний розподіл за віком: до 19 років – 17,7 % від їх чисельності, від 20 до 25 років – 19,7 %, від 26 до 49 – 52,5 %, від 50 до 59 – 8,3 %, 60 років і більше – 1,8 %. Такі цифрові показники дали змогу науковцю констатувати: робітники до 19 років та особи пенсійного віку становили на початку першої повоєнної п'ятирічки 19,5 % від загальної чисельності робітників промисловості, що зумовлювалось гострою нестачею робочої сили. Залучення до праці на підприємствах осіб пенсійного віку В. Романцов пояснює тим, що більшість із них мала великий виробничий досвід і високу кваліфікацію, а саме в таких робітниках відчувалася особлива потреба; літні робітники виявляли патріотизм, усвідомлюючи тяжкий стан промисловості, зруйнованої війною, і добровільно йшли працювати на підприємства. При цьому за післявоєнний період у структурі робітництва за віком відбулися істотні зміни. У 1963 р. питома вага робітників до 19 років серед них становила 5,8 %, робітників у віці 20–25 років – 23,7 %, 26–49 років – 61,8 %, 50–59 років – 7,9 %, 60 років – 0,8 % [64, с. 15]. Отже, за 1947–1963 рр. частка молоді, зайнятої у виробництві, скоротилася в три рази. Це, безумовно, позитивне явище, яке свідчить про створення для молоді шкільного віку умов для навчання в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах. Фіксує В. Романцов також зміни складу робітничого класу за стажем безперервної роботи у 1947–1963 рр.: переважала категорія робітників зі стажем п'ять і більше років (майже 53 %), питома вага зі стажем до одного року скоротилася майже втроє, а від одного до трьох років – удвічі [65, с. 17].

Більш детально вказаний аспект розглядає Я. Подпригорщук, підкреслюючи, що зміна якісного складу робітничого класу виразилася у збільшенні в його структурі питомої ваги осіб із більш тривалим стажем безперервної роботи. У промисловості спостерігалося скорочення відсотка робітників зі стажем безперервної роботи до трьох років при різкому збільшенні питомої ваги робітників зі стажем від п'яти до десяти років. Інтенсивніше цей процес тривав у галузях важкої промисловості. Автор дисертації констатує, що протягом п'ятої п'ятирічки категорія робітників із безперервним виробничим стажем п'ять років і більше стає в промисловості основною [66, с. 12].

Висвітлив Я. Подпригорщук якісні зміни і в структурі професійного складу робітників, аргументовано довівши, що під впливом технічного прогресу в повоєнне двадцятиріччя відбулося відмирання професій із переважанням ручної фізичної праці, виникнення нових і зміна багатьох старих професій. Так, кількість професій у вугільній промисловості скоротилася з більш ніж 100 на початку п'ятої п'ятирічки до 20 – у 1959 р. Серед робітників із видобутку вугілля з 1950 р. по 1954 р. питома вага шахтарів, задіяних у механізованих процесах, збільшилася з 18,7 % до 22,6 %, а відсоток гірників, зайнятих переважно фізичною працею, зменшився на 7,4 %. Виникли такі професії як машиніст і помічник машиніста комбайна з дистанційним управлінням. Фактично ліквідовані в цей час професії відбірника породи, коногона, конюха на підземному транспорті.

За рахунок скорочення робітників низької кваліфікації відбулося поліпшення структури працівників промисловості. Якісно новим явищем у цьому процесі є те, що він відбувався за рахунок підвищення питомої ваги інженерно-технічних працівників (ІТП), яка збільшилася на 1,8 %, і за рахунок скорочення частки робітників, зменшеної на 1 %. Робітники, за підсумком аналітиків, у зазначений період стали одним з основних джерел поповнення складу ІТП [67, с. 21].

Як вірно визначили О. Гелюта і В. Старовєров, специфічною рисою індустріального розвитку повоєнних років, що істотно вплинула на зміну складу робітничого класу, стало широке застосування у виробництві втілених у техніці нових наукових відкриттів. Уведені в дію великі підприємства промисловості, транспорту і будівництва базувалися на нових технологічних процесах [68, с. 40].

Автори монографії «Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.)» рекомендують виділяти в категорії зайнятих фізичною працею три соціально-професійні групи, що істотно різняться між

собою: індустріально-фізичної праці, аграрно-фізичної та фізичної праці у сфері обслуговування. До першої групи, крім головного загону робітничого класу – промислових робітників, – відносяться робітники будівництва і транспорту. У групі зайнятих аграрно-фізичною працею за рівнем кваліфікації та змістом праці дослідники виділили бригадирів, механізаторів, працівників постійної спеціалізації в тваринництві та рослинництві, а також працівників без вказівки спеціальності. Нарешті, у сфері обслуговування в указаний термін, за даними авторів монографії, зайнятий численний загін працівників фізичної праці – продавці, перукарі, робітники комунально-побутових служб [69, с. 99].

Важлива дискусія в радянській історіографії 70-х рр. торкалася питання меж складу робітничого класу і можливостей їх розширення. На думку авторів монографії «Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма», під впливом науково-технічної революції та спричинених нею змін в умовах і змісті праці відбувалося певне розширення меж робітничого класу. Впровадження нової техніки на підприємствах сприяло інтелектуалізації праці на виробництві, появі нових професійних груп робітників. Так, у праці сталеварів на електропечах частка розумових зусиль становила 70 %, у праці наладчиків автоматичних ліній – 95 % [70, с. 187], тобто в робочому класі збільшилася чисельність інтелігентних робітників, характер праці яких вимагав спеціальної середньої й вищої освіти. Вчені акцентують очевидність того, що склад робітничого класу не можна обмежувати робітниками, зайнятими тільки фізичною працею; інтелектуалізація праці робітників веде до поступової нівеляції соціальних меж між робітничим класом та інтелігенцією, насамперед тими її групами, які зайняті в матеріальному виробництві. При цьому показано, що включати до складу робітничого класу інтелігенцію, зайняту в сфері виробництва, неправильно. Спостерігаються в означений термін істотні відмінності між більшістю робітників і більшістю представників інтелігенції за їх місцем у системі суспільного виробництва, за змістом і характером праці.

На думку В. Кисельова, робітники, пов'язані з високомеханізованим і автоматизованим виробництвом, піднімаються на такий культурно-технічний, виробничо-кваліфікаційний і загальноосвітній рівень, при якому подальший розвиток виробництва веде до стирання відмінностей між ними та інженерно-технічними працівниками. Унаслідок цього, доводить історик, чим інтенсивніше змінюється характер праці і зростає кількість висококваліфікованих робітників, тим успіш-

ніше нівелюються істотні відмінності між інтелігенцією і робітничим класом у цілому. Відповідно, чим однорідніше за характером праці стає сам робітничий клас, тим успішніше повинен відбуватися процес стирання граней між ним та інтелігенцією за характером праці і культурно-технічним рівнем [71, с. 102]. Зі свого боку, С. Сенявський і В. Тельпуховський виступають проти розширення меж робітничого класу за рахунок включення в нього окремих загонів інтелігенції. Вони вважають, що, поряд зі ставленням до форми власності, одним із критеріїв приналежності до робітничого класу служить характер і зміст праці, що і відрізняє робітників від інтелігенції і службовців. У досліджуваний у розвідці період зміст праці зберігає свою соціально-економічну спрямованість. Авторами позначено, що до складу робітничого класу можна включати тільки ті категорії науково-технічних працівників, які виконують функції кваліфікованих робітників [72, с. 375].

У фарватері тотожних умовиводів перебувають і дисертації Л. Кучкіної [73], С. Єлісєєва [74], Є. Смирнова [75], М. Голованя [76]. Серед факторів, що характеризують зміни складу робітничого класу, Д. Шелест виділив територіальну структуру і показав, що розподіл чисельності робітників за територією відповідало рівню і масштабам промислового розвитку тієї чи іншої галузі. Найбільш численний загін робітничого класу повоєнного двадцятиріччя знаходився в Донбасі і Придніпров'ї. Поряд з подальшим збільшенням чисельності робітників в індустріально розвинених районах України, формувалися нові великі загони радянського робітничого класу у знову освоюваних західних районах республіки, а також на територіях, де тривало капітальне будівництво, створювалися промислові комплекси, нові галузі індустрії [77, с. 41].

Велике значення радянські історики в означений період приділили комплексному вивченню структури робітничого класу. Зокрема, Л. Кемень виходить із того, що становлення соціально-однорідного суспільства має передумовою становлення однорідної праці, яка не виключає професійних відмінностей між робітниками, ускладнення професійної структури робітничого класу, зумовленої розвитком та вдосконаленням техніко-організаційного поділу праці впродовж розгортання НТР. На думку Л. Кеменя, вирішальною умовою дослідження тенденцій зміни соціальної структури робітничого класу є виявлення органічного взаємозв'язку соціальних і професійних структурних рухів. Історик аргументовано доводить, що це співвідношення і виражає

поняття соціально-професійної структури робітничого класу, яке вміщує проблему зв'язку соціальних і функціонально-виробничих характеристик різних груп. У дисертації Л. Кеменя проблема синтезу професійних (кваліфікаційних) і соціальних характеристик груп робітничого класу розглядається виходячи з того, що професійні характеристики безпосередньо не збігаються з соціальними. Як наслідок, учений доходить висновку, що групи робітників, помітно відмінні за професійною ознакою, можуть належати до однієї соціальної групи і навпаки [78, с. 18].

Указаний синтез, за Л. Кеменем, виражає соціально-професійна структура, яку не можна ототожнювати з поняттям професійної структури робітничого класу, як не можна відривати чи протиставляти соціальну і професійну структури. Дослідник конкретизує поняття «соціальна структура», розуміючи під ним сукупність різних соціальних шарів робітничого класу, існування яких обумовлено соціально-економічною неоднорідністю праці, що відбиває загальні риси тієї соціально-економічної системи, всередині якої здійснюється праця, і виражає відносини між працею цієї групи і працею суспільства в цілому. Професійна структура робітничого класу визначається технікоорганізаційним поділом праці і виражає відмінності між групами робітників із точки зору технічних аспектів способу поєднання особистісних і речових елементів виробництва. У фокусі аналізу Л. Кеменя соціально-професійна структура, під якою розуміється розподіл робітників за групами, обумовлений одночасно соціально-економічним та організаційно-технічним поділом праці. Вона відображає професійну структуру робітничого класу в його соціальній ієрархії й демонструє зв'язок функціонально-виробничих і соціально-економічних відмінностей усередині робітничого класу. Л. Кемень резюмує, що, при всій багатогранності змін соціальної структури, провідним елементом організації системи робітничого класу є його соціально-професійна структура, яка становить конкретне вираження взаємозв'язку процесу зростання соціальної однорідності робітничого класу та висхідної диференціації й інтеграції професій та спеціальностей протягом розгортання НТР.

За оцінкою Л. Бляхмана, соціальна структура робітничого класу включає в себе взаємопов'язані і взаємодіючі внутрішньокласові групи й відносини між ними. Провідне місце займають соціально-професійні прошарки, виниклі всередині класу на базі суспільного поділу праці. Особливу увагу історик приділяє тому факту, що основи

соціальної структури робітничого класу складаються на виробництві, хоча зв'язок між зрушеннями у структурі виробництва і змінами в соціальній структурі робітничого класу опосередкований змінами професійно-кваліфікаційної структури [79, с. 188]. Дослідник зазначає, що соціально-економічна неоднорідність праці породжує зв'язок певного кола професій з окремими соціальними верствами в робітничому класі; професія або група професій виступає як характерна риса соціальної групи. При цьому Л. Бляхман виявляє й зворотну залежність: зміни в професійній структурі, включаючи зміни змісту професій впливають на соціально-економічну структуру працівників виробництва. У якісно різних рівнях кваліфікації робітників різних професій виражена соціально-економічна неоднорідність праці.

Однією з найважливіших робіт із тематики соціальної структури робітничого класу є монографія О. Шкаратана. Під соціальною структурою автор розуміє сукупність взаємопов'язаних суспільних груп, історично сформованих спільнот людей (класів, націй, виробничих колективів) і зв'язків, відносин між ними, що утворилися на основі певної економічної структури. Таке визначення, на думку вченого, дозволяє виділити соціальну структуру з різноманітних структур суспільства [80, с. 29].

Належність конкретних соціальних груп до робітничого класу О. Шкаратан рекомендує визначати за трьома взаємопов'язаними критеріями, що відображають його положення, функції та властивості в трьох основних сферах: а) у виробничій сфері – приналежність до сукупного робочого; б) у соціально-економічній сфері – приналежність до працівників державних підприємств і установ, які отримують заробітну плату як свою частку в розподілі матеріальних благ відповідно до обсягу та якості праці; в) у соціально-політичній та ідейно-психологічній сфері – приналежність до людей, які усвідомили свою класову єдність, свої класові інтереси і цілі, які беруть участь у діяльності з керівництва суспільством і виробництвом.

Під соціальною структурою безпосередньо робітничого класу О. Шкаратан розуміє сукупність функціонально пов'язаних, взаємодіючих шарів і груп, об'єднаних спільністю класових ознак і які розрізняються за некорінними економічними (первинними й основними) та соціально-психологічними (вторинними і неосновними) ознаками. Соціально-економічний аспект виявляється в поділі на працю організаторську і виконавчу, а остання, в свою чергу, – на розумову і переважно фізичну, кваліфіковану і некваліфіковану. Підходячи до

визначення конкретних чинників соціальної диференціації робітничого класу, О. Шкаратан першим критерієм виділяє поділ на групи зайнятих розумовою і переважно фізичною працею. Водночас, за оцінкою дослідника, в повоєнне двадцятиріччя такий розподіл уже не є чітким, а існує у вигляді поступових переходів через ряд проміжних типів – від працівників творчої, інтелектуальної праці до працівників інтелектуальної фізичної праці і далі – до працівників важкої, одноманітної фізичної праці.

Другим критерієм О. Шкаратан вважає поділ на організаторів і виконавців у виробничому процесі, з поступовим переходом від професійних керівників через змішані типи учасників громадського самоврядування до виконавців. Такий фактор стосовно робітників переважно фізичної праці вчений убачає у приналежності до груп професій різного кваліфікаційного рівня, а стосовно до працівників розумової праці – функціонально-кваліфікований поділ на працівників, які виконують функції соціального управління (керівники трудових колективів), керівництва і контролю за виробничим процесом (технологи і подібні до них фахівці), виконавчої науково-технічної праці (дослідники, конструктори тощо) [81, с. 156]. Перераховані О. Шкаратаном емпіричні критерії виділення соціальних шарів заміряють показниками: це тип трудової діяльності, посада, професія, кваліфікація, участь у громадському управлінні.

Очевидна надзвичайно широка наведена О. Шкаратаном класифікація поділу радянського робітничого класу, аж до включення до лав робітників представників вищої ланки управління і керівників підприємств. Така соціальна диференціація вченого визначена судженням про керівну роль робітників у радянському суспільстві і підготовку управлінських кадрів виключно з середовища робітничого класу, що є вельми дискусійною позицією. До того ж навіть ЦСУ СРСР наводить менш дробову кваліфікацію, в якій промислово-виробничі робітники виключно за ступенем механізації робіт поділяються на: а) зайнятих керуванням і наглядом за роботою автоматів; б) тих, хто виконує роботу за допомогою машин і механізмів; в) тих, хто виконує роботу вручну, зайнятих при машинах і механізмах; г) тих, хто виконує роботу вручну поза машинами і механізмами; д) тих, хто виконує роботу вручну з налагодження і ремонту машин і механізмів [82, с. 330].

Для вибору методів вимірювання кваліфікаційно-професійних відмінностей і, відповідно, характеристик структури робітничого класу, формованого на основі цих відмінностей, Всесоюзний науково-

дослідний інститут профтехосвіти запропонував в основу класифікації покласти рівень загальноосвітньої та спеціальної підготовки, необхідної для виконання складної кваліфікаційної праці. При цьому автори методики віднесли а) до сфери кваліфікованої праці ті професії, для оволодіння якими потрібні мінімум загальноосвітніх та науково-технічних знань і спеціальна професійна підготовка в професійно-технічних навчальних закладах або безпосередньо на виробництві строком не менше від трьох місяців; б) до професій малокваліфікованої праці – професії та спеціальності, що не ввійшли до переліку професій і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка кваліфікованих робітників у профучилищах і безпосередньо на виробництві та які вимагають короткострокової підготовки безпосередньо на робочих місцях; в) до рівня некваліфікованої праці – професії, оволодіння якими не залежить від наявності у працівника певних загальноосвітніх знань, не вимагає спеціальної підготовки і обмежується виробничим інструктажем і вивченням правил техніки безпеки [83, с. 350–351].

За темпами зростання професій В. Романцов розподіляє робітників на три групи. До першої з них він відносить робітників, професії яких пов'язані з обслуговуванням сучасної виробничої техніки. Це апаратники, машиністи, наладчики, настроювачі автоматів, електромонтери й електрослюсарі. Вони відзначаються високим рівнем загальноосвітньої підготовки, знанням електротехніки, вмінням здійснювати нагляд і контроль за автоматами і машинами. Дослідник указує, що діяльність цієї категорії робітників максимально наближена до такої праці, коли людина виконує функції наглядача і регулятора виробництва. До другої групи В. Романцов відносить робітників, професії яких також викликані до життя подальшим піднесенням технічної оснащеності виробництва. Це слюсарі-складальники, слюсарі-монтажники тощо. Для оволодіння цими професіями також необхідний високий рівень загальноосвітньої і професійно-технічної підготовки, оскільки вони значною мірою пов'язані з розумовою працею. Більш повільні темпи розширення цих професій у повоєнний період науковець пояснює певним відставанням механізації й автоматизації слюсарних і монтажних робіт. Третю групу, за В. Романцовим, формують робітників, зайняті малопродуктивною фізичною працею. Збільшення їх кількості в 50-ті – першій половині 60-х рр. також пов'язане з відставанням темпів механізації й автоматизації допоміжних робіт [84, с. 139].

Поділяємо міркування О. Шаталової щодо об'єктивного прояву соціальної структури робітничого класу в ряді конкретних структур. Перш за все, радянська історична наука в робочому класі виділяла галузеву структуру, обумовлену поділом суспільного виробництва на великі сфери. Вона включала індустріальний загін (робітники промисловості, транспорту, будівництва), аграрний загін (робітники сільського господарства, лісової та рибної промисловості), робітників сфери обслуговування (торгівля, харчування) та науки і наукового обслуговування (експериментальне виробництво) [85, с. 25]. О. Шаталова також установила, що суспільний поділ праці на види і відповідна диференціація всередині них зумовлюють виділення професійної структури робітничого класу. Професійний поділ означає угруповання робочих за видами конкретної діяльності, спільності знань і навичок у певній галузі. Із професійною тісно пов'язана кваліфікаційна структура, що припускає існування робітничих професій високої, середньої та низької кваліфікації. За оцінкою радянських істориків, в умовах НТР професійно-кваліфікаційна структура робітничого класу в значній мірі залежить від культурно-освітнього рівня робітників. Тому в радянській історіографії пропонується також виділяти культурно-освітню структуру робітничого класу, яка складається з груп різних за ступенем розвиненості духовної культури і тривалості загальної та спеціальної підготовки (початкова освіта, неповна середня, середня загальна, середня спеціальна і вища) [86, с. 26]. Кількісні зміни в структурі радянського повоєнного робітничого класу такі, що, за О. Шаталовою, попри безперервне збільшення чисельності робітників у результаті поступального розвитку економіки, виникнення нових, прогресивних галузей промисловості, відбувається зниження темпів приросту чисельності робітників. Історик резюмує, що випереджальними темпами в обговорюваний період розвиваються загони робітничого класу, пов'язані з машинобудуванням, приладобудуванням, радіоелектронною промисловістю, паливно-енергетичним комплексом і хімічним виробництвом. Великий загін робітничого класу склався в сільському господарстві. Через розширення масштабів будівництва на селі, розвитку транспорту, державних сільськогосподарських підприємств робітничий клас становив ⅓ від сільського населення. Основою зростання сільськогосподарського загону робітничого класу, за О. Шаталовою, стає індустріалізація сільськогосподарського виробництва, підвищення рівня його механізації.

Відповідно до трактування радянської історичної науки другої половини 60-х – першої половини 80-х рр., кількісні та якісні зміни складу повоєнного робітничого класу, прогресивні зрушення в його професійно-галузевій і територіальній структурі стали важливим фактором визрівання соціальної структури радянського суспільства. Історики тлумачили ці зміни як найважливіший чинник зближення класів і соціальних верств, розумової та фізичної праці.

Процеси відновлення довоєнної кількості і подальшого зростання робітничого класу відбувалися за рахунок джерел поповнення, пов'язаних із використанням трудових ресурсів країни. Їх масштаб і функціонування залежали від рівня приросту працездатного населення, тобто від демографічного чинника і від фактору економічного – темпів зростання потреб галузей економіки. Однією з головних проблем повоєнного періоду стала втрата Радянським Союзом за роки Другої світової війни 20 млн чол. Чисельність же населення УРСР на передодні радянсько-німецької війни вдалося перевершити лише в 1958 р. [87, с. 143]. Ці цифри не включають т. зв. непрямі втрати від збільшення смертності і різкого скорочення народжуваності порівняно з довоєнним періодом. Крім того, відбулося скорочення ресурсів робочої сили, причому в найбільш працездатному віці, що істотно впливало на темпи відновлення і розвитку країни. Проблема відтворення робітничого класу, підготовки молодих кадрів і підвищення кваліфікації знайшла достатньо широке висвітлення в працях радянських дослідників другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. У першу чергу, це ґрунтовні монографічні дослідження й дисертації С. Сенявського [88], Д. Шелеста [89], В. Романцова [90], О. Смирнова [91], С. Матяша [92], О. Шаталової [93], а також розвідки В. Креневича [94], В. Єжова [95], М. Кучеренка [96], П. Тимофєєва [97], О. Вишневського [98], М. Пилипенка [99], О. Завадської [100], П. Доброва [101], Г. Дем'янова [102].

Значну увагу джерелам і формам поповнення робітничих кадрів промисловості приділив О. Смирнов, справедливо застерігши від приниження ролі колгоспного селянства в поповненні рядів робітничого класу до першої половини 60-х рр. [103, с. 90] і підкресливши, що саме 50-ті рр. стали періодом формування умов, за яких робітничий клас почав відтворювати свій склад значною мірою на власній соціальній основі за рахунок молодого покоління. Дослідник переконує, що вказана тенденція значно посилилася в 60-ті рр., однак наведені цифрові показники не підтверджує посиланнями на першоджерела, що значно знижує наукову цінність роботи.

Оцінюючи значення реевакуації робітників у роки четвертої п'ятирічки як одного з джерел поповнення робітничих лав, О. Смирнов указує, що багато евакуйованих робітників не поспішали повертатися на старі місця роботи внаслідок матеріально-побутових труднощів у цих районах. На підприємства важкого машинобудування, розташованих у Харківській, Запорізькій, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській і Миколаївській областях, з евакуації прибуло тільки 574 чол. [104, с. 146]. Крім того, як підкреслює дослідник, освоєння нової техніки вимагало від робітників підвищення технічних знань, а кваліфікація багатьох із них не відповідала рівню робіт, які їм доводилося виконувати. Тому багато керівників підприємств заповнювали недоліки якості робочої сили її кількістю, створюючи в себе кадрові резерви. Практично це означало створення контингенту надпланових працівників, тобто надлишків робочої сили. О. Смирнов зосередив увагу на тому, що для повоєнного періоду основними формами залучення нових робітників у виробництво стали державний організований набір (оргнабір), розподіл випускників шкіл та училищ системи державних трудових резервів, плановий набір робітників самими підприємствами і перерозподіл працівників на інші підприємства чи галузі. Так, до кінця четвертої п'ятирічки продовжувалися різного роду мобілізації населення. Безпосередньо після закінчення війни значна частина робітників, залучених за оргнабором, прямувала на відновлювальні роботи й використовувалася при відновленні житлового фонду, промислових підприємств, шосейних і залізничних доріг. Інша частина робітників, які надійшли за оргнабором, прямувала, головним чином, у металургійну, паливну, енергетичну і лісову промисловість. О. Смирнов констатує, що оргнабір став додатковим залученням робітників і до кінця четвертої п'ятирічки втратив актуальність [105, с. 159].

Оригінальна методика вивчення джерел поповнення робітничого класу запропонована С. Сенявським і базована на підході до визначення методологічних принципів проблеми джерел поповнення робочої сили в соціалізмі в цілому. На відміну від радянських економістів, які концентрували увагу на джерелах зростання чисельності і змінах складу робітничого класу в певних галузях промисловості або районі, С. Сенявський підійшов до дослідження проблеми з точки зору вивчення і визначення джерел відтворення робітників як класу. В основі встановленої їм класифікації лежить соціальний критерій, який визначається за родом занять. Цей принцип класифікації автор виводить з аналізу структури радянського суспільства. Також у його моно-

графії докладно вивчені форми поповнення і перерозподілу робітничих кадрів, особливу увагу приділено т. зв. громадським закликам; розкрито роль системи професійно-технічної освіти в поповненні робітничого класу кваліфікованими індустріальними кадрами; подано зведену статистику про кількість робітників, підготовлених у системі трудових резервів, та відзначено такі особливості її розвитку, як уведення замість призову молоді принципу добровільності і значне підвищення загальноосвітнього рівня прийнятих для навчання осіб. Водночас відзначено виникле протиріччя між недостатньо високим рівнем підготовки робітничих кадрів у самій системі трудових резервів і потребами промисловості у кваліфікованих робітниках; розглянуті й інші форми відтворення кваліфікованих робітничих кадрів, зокрема, підготовка їх на підприємствах і через загальноосвітню школу з виробничим навчанням. С. Сенявський переконує в недоцільності такої форми підготовки робітників [106, с. 147].

В іншій монографії, у співавторстві з В. Тельпуховським, С. Сенявський класифікує джерела відтворення робітничого класу в такий спосіб: а) колгоспне селянство; б) незайняте в економіці працездатне населення; в) регулювання складу виробничих і невиробничих працівників як непрямий резерв відтворення робітничого класу; г) демобілізовані воїни РСЧА; ґ) промкооперації; д) учні загальноосвітніх шкіл [107, с. 94]. Автори дослідження резюмують, що під впливом НТП у післявоєнний період швидкими темпами розвивалися виробничі сили і вдосконалювалися виробничі відносини, розширювалися можливості для більш раціонального розподілу і перерозподілу трудових ресурсів між галузями економіки. Так, зростання механізації праці в сільському господарстві, розвиток кооперативно-колгоспної власності дали можливість вивільнити частину сільського населення і спрямувати його в індустріальні галузі економіки, що робило колгоспне селянство одним з основних джерел поповнення робітничого класу. Разом з тим, роль колгоспного селянства в поповненні рядів робітників у різні роки варіювала. Заслугою В. Тельпуховського і С. Сенявського стало подальше розроблення питання про роль учнів загальноосвітніх шкіл у поповненні робітничого класу. Якщо до початку 50-х рр. випускники денної загальноосвітньої школи поповнювали ряди інтелігенції, вступаючи до ВНЗ, то потім все більша їх кількість розпочала вливатися в ряди робітничого класу, приходячи безпосередньо на виробництво або в ПТУ. У книзі проаналізовано підготовку кваліфікованих робітничих кадрів, показано вдосконалення методів і форм їх

навчання; справедливо зауважений паралелізм у підготовці за одними і тими самими спеціальностями на виробництві і в навчальних закладах профтехосвіти, недостатня забезпеченість сучасним технічним обладнанням навчального процесу. Однак висновок авторів про те, що якість підготовки робітників на підприємствах за інших рівних умов вище, ніж у системі держтрудрезервів, на нашу думку, є дискусійним [108, с. 244]. У дисертації Є. Смирнова, присвяченій аналізу кількісних і якісних змін у складі робочих-будівельників УРСР, указується, що питома вага випускників профтехучилищ у будівництві УРСР поступово зростала. Встановлено, що за досліджуваний період підготовлено і передано виробництву більш ніж 473,1 тис. чол. Постійно зростала при цьому кількість навчальних закладів і кількість учнів у них, удосконалювалася матеріально-технічна база ПТУ будівельного профілю, підвищувалася якість підготовки робітничих кадрів [109, с. 19].

Істориками встановлено, що протягом двох післявоєнних десятиліть загальна кількість колгоспників, які брали участь у сільськогосподарському виробництві, скоротилася з 6 553 тис. до 5 583,4 тис. чол. Такі зміни радянська історична наука оцінювала виключно позитивно, як результат «розвитку продуктивних сил і виробничих відносин» [110, с. 28]. Унаслідок цього колгоспне селянство в повоєнний період, як і в довоєнні роки, залишалося одним з основних джерел поповнення лав робітничого класу. В. Романцов констатує, що в 1959–1963 рр. приплив колгоспного селянства у промисловість набрав найбільшого за післявоєнний період розмаху, що пояснюється, з одного боку, подальшим розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, а з другого, – антинауковими методами керівництва хрущовської верхівки сільським господарством. В Україні за ці роки загальна кількість колгоспників, безпосередньо зайнятих у сільськогосподарському виробництві, зменшилася на 1 млн чол., а число працівників радгоспів збільшилося майже на 350,9 тис., тобто в індустріальні загони робітників щороку вливалося до 130 тис. колгоспників [111, с. 30].

Встановлено В. Романцовим і те, що окремим джерелом поповнення робітничого класу в повоєнний період стала промислова кооперація. Зокрема, у 1956 р. до лав робітників СРСР улилося 500 тис. членів промкооперації. У 1960 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів ліквідувала промкооперацію, внаслідок чого до лав працівників державної промисловості УРСР влилося понад 292 тис. колишніх членів промислових артілей, серед них 252 тис. становили робітники [112, с. 31]. 2 серпня 1954 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову «Про організацію

виробничо-технічної підготовки молоді, яка закінчила середню школу, для роботи на виробництві». Постанова передбачала створення в системі професійно-технічної освіти (держтрудрезервів) технічних училищ, до яких приймалася молодь із повною середньою освітою. За даними Державного Комітету Ради Міністрів УРСР із професійно-технічної освіті, у республіці з 1954 по 1958 рр. кількість технічних училищ зросла з 66 до 104, а число учнів у них збільшилося з 16,1 тис. до 32,2 тис. У 1959 р. усі ремісничі, залізничні, гірничопромислові, будівельні, технічні училища і школи реорганізовані в міські та сільські профтехучилища. Такі зміни В. Романцов кваліфікує як ключовий фактор поповнення лав робітничого класу УРСР підготовленими спеціалістами [113, с. 71], зазначаючи, що в училищах і школах профтехосвіти УРСР за 25 післявоєнних років підготовлено понад 2 584 тис. молодих робітників.

Вченим зазначено, що підготовка кваліфікованої робочої сили на виробництві посідала провідне місце в забезпеченні економіки кваліфікованими робітничими кадрами. Безпосередньо на підприємствах промисловості, будівництва і транспорту готували робітничі кадри масових професій, попит на які не могли задовольнити навчальні заклади професійно-технічної освіти. В. Романцов називає ряд переваг виробничого навчання. Оскільки основна маса нових робітників готувалася без відриву від виробництва, вони і в період навчання брали участь у виробничому процесі. Крім того, навчання робітника відбувалося в тих самих умовах, у яких після набуття кваліфікації він розпочинав працювати, що виключало період акліматизації; нарешті, навчання на виробництві коштувало значно дешевше і потребувало менше часу. В. Романцов установив, що основними формами підготовки кваліфікованих робітників безпосередньо на виробництві протягом післявоєнного періоду стали індивідуальне, бригадне і курсове виробничо-технічне навчання, а також підготовка у школах при підприємствах. За підрахунками іншого радянського дослідника, Д. Шелеста, такий метод підготовки майже на 80 % задовольняв потреби в робочих кадрах промисловості, будівництва, транспорту та інших галузей економіки [114, с. 139]. Основним недоліком індивідуально-бригадних форм підготовки вчені вбачали в тому, що робітників навчали виконувати лише нескладні операції, тому при змінах виробничого процесу вони мали перекваліфіковуватися. В. Романцов доходить висновку, що за допомогою виробничого навчання безпосередньо на заводах, фабриках, шахтах та інших промислових підприємствах підготовлено

понад ⅘ усіх основних робітників, які прийшли у промисловість за післявоєнний час [115, с. 106].

З ростом темпів виробництва і прискоренням НТП у повоєнне двадцятиріччя для все більшої маси людей виникає необхідність перекваліфікації або вдосконалення кваліфікації, набутої під час початкового навчання. Необхідність та обсяг перепідготовки визначалися не тільки НТП, а й великими масштабами руху кадрів, тим, що значна частина робітників одночасно зі зміною місця роботи змінювала професію. Найбільш ефективними формами навчання для підвищення кваліфікації робітників із метою суттєвого розширення їх професійних навичок та отримання нових знань за суміжними професіями, на думку О. Шаталової, стали виробничо-технічні курси, а також курси цільового призначення, які, як підсумувала авторка, стали найбільш гнучкою й оперативною формою підвищення кваліфікації. Ці курси дозволяли швидко організувати навчання в разі заміни обладнання чи встановлення додаткових потужностей на підприємствах. Близько 25 % від кількості робітників промисловості, які підвищували кваліфікацію, навчалися саме на цих курсах [116, с. 106].

Вивчаючи джерела і форми поповнення робітничого класу, підготовку молодих кадрів і підвищення кваліфікації, радянські дослідники встановили неоднорідність їх значення протягом різних часових сегментів. Так, протягом четвертої та п'ятої п'ятирічок основними джерелами поповнення робітничого класу стали колгоспне селянство, учні загальноосвітніх шкіл, працездатне населення, зайняте в домашньому й особистому підсобному господарстві, та інваліди, які не повністю втратили працездатність, скорочені з адміністративно-управлінського апарату службовці, демобілізовані воїни, члени промислової кооперації. Для залучення трудящих на виробництво в цей час використовувались такі форми поповнення робітничого класу як громадський заклик, організований набір, трудові резерви і набір робітників власне підприємствами [117, с. 61]. При цьому джерела і форми поповнення робітничого класу значно змінилися протягом другого повоєнного десятиліття. Знаковими в цьому аспекті є результати ґрунтовного соціологічного дослідження С. Матяша, в якому детально розглядаються докорінні зміни в другому повоєнному десятилітті у співвідношенні джерел відтворення робітничого класу – зниження ролі «зовнішніх» джерел і зростання питомої ваги поповнень із робітничого середовища. Вчений дійшов висновку, що кількісні зміни в соціальній структурі суспільства, зменшення чисельності груп населення,

що традиційно поповнювали робітничий клас, призвели до суттєвих зрушень у джерелах поповнення кваліфікованих робітничих кадрів промисловості. Серед молодих робітників зменшилася частка вихідців із селян і в цілому з сільської місцевості та зросла чисельність потомственних робітників, а також вихідців зі службовців [118, с. 115]. Зростання ролі робітничого класу як джерела формування власних поповнень, що отримало в літературі назву «самовідтворення», і відповідне збільшення абсолютної чисельності і питомої ваги потомственних робітників є однією з найбільш істотних характеристик аналізованого процесу радянської історіографії другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. На думку радянських фахівців, подібна тенденція значно посилювала соціальну однорідність робітничого класу, сприяючи розвитку його якісного складу.

Наукове життя в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. стало більш активним, що забезпечувало організацію і проведення великої кількості науково-практичних конференцій, симпозіумів і «круглих столів» за тематикою радянського робітничого класу. З метою комплексного підходу до вивчення зазначеної проблеми об'єднують зусилля історики, філософи, економісти, створюються спеціалізовані проблемні і координаційні ради, соціологічні дослідження. Особливо слід виділити республіканську наукову конференцію з проблеми «Історія робітничого класу УРСР в епоху соціалізму» [119], наукову сесію «Робітничий клас СРСР – авангард комуністичного будівництва», всесоюзні наукові конференції «Робітничий клас та індустріальний розвиток СРСР» [120], «Партія та робітничий клас в умовах будівництва комунізму», Міжнародну теоретичну конференцію «Робітничий клас та його партія в сучасному соціалістичному суспільстві», всесоюзну наукову конференцію з історії робітничого класу, Міжнародний форум дослідників робітничого класу і робітничого руху. Проблематика робітничого класу частково знайшла відображення і в роботах, присвячених безпосередньо розвитку промисловості УРСР. Питання висвітлення історії підприємств України розглядалися на трьох республіканських конференціях з історичного краєзнавства (Полтава, 1982 р.; Вінниця, 1982 р.; Чернігів, 1984 р.).

Перманентний інтерес радянські вчені продовжували виявляти до вивчення індустріального розвитку західноукраїнського регіону, щоб через контраст порівняння стану промисловості в дорадянський і радянський періоди довести перевагу соціалістичного ладу над капіталістичним. Особливо слід виділити праці І. Компанійця [121],

М. Арсентьєва [122], Г. Ковальчака [123], А. Ткачука [124], Г. Кравченка [125]. Відомо, що загін робітничого класу західних областей УРСР наприкінці четвертої п'ятирічки зріс до 300 тис. чол., і разом з будівельниками і залізничниками складав понад 400 тис. чол. Дослідники наголошують: характерною ознакою формування промислових кадрів стало те, що вони зростали переважно за рахунок місцевого населення, головним чином, західноукраїнського села і вихідців зі східних областей України [126, с. 696]. Утім, у роботах не зазначається у відсотковому співвідношенні кількість саме місцевого населення, що могло не підпасти під вибудувану прокламаційну концепцію.

Установлено, що швидкі темпи зростання промислового виробництва призвели до докорінних змін у загальній структурі економіки західних областей УРСР. У середині 60-х рр. питома вага населення, зайнятого поза сільським господарством, становила 54 %, а промислова продукція вдвічі перевищувала сільськогосподарську. За підрахунками О. Кудлая, протягом трьох повоєнних років в економіку західних областей УРСР направлено близько 9 тис. одиниць різного промислового устаткування для фабрик і заводів. За роки четвертої і п'ятої п'ятирічок загальна сума державних капіталовкладень у промисловість західноукраїнського регіону становила 1,4 млрд крб [127, с. 15]. За рівнем індустріального розвитку західні області України майже наблизились до середнього рівня східних областей УРСР. У 1965 р. лише в промисловості (без колгоспних підприємств) працювало понад 600 тис. чол., зокрема 528 тис. робітників; діяло понад 600 підприємств із кількістю працівників 100 і більше, у тому числі близько 300 підприємств, які мали понад 500 зайнятих робітників кожне [128, с. 698].

Важливу роль для повоєнної відбудови економіки мало відродження електроенергетики. Четвертим п'ятирічним планом ставилося завдання повністю відбудувати зруйновані електростанції, форсувати їх відродження і будівництво, з тим щоб зростання їх потужностей випереджало відбудову і розвиток інших галузей. Питання електроенергетичної безпеки глибоко розкрито в працях «Розвиток електрифікації СРСР (40–60-ті рр.)» [129] та «Електрифікація СРСР» [130]. В узагальнювальних розвідках «Економіка Радянської України 1945–1975 рр.» [131], «Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР» [132], а також монографічних дослідженнях П. Рудого [133], М. Хлусова [134], Т. Дерев'янкіна, С. Кульчицького [135] надано комплексну характеристику всіх галузей радянської промисловості.

Важливим аспектом робочої проблематики, як і раніше, залишалася тема соціалістичного змагання і руху за комуністичну працю. Не маючи під собою реальної економічної основи, ця форма «творчої активності» робітників, однак, стала одним із «китів» радянської пропаганди. Зрив форсованого «вступу в комунізм» спровокував зміну формулювання назви руху – «за комуністичну працю» трансформувалося в «рух за комуністичне ставлення до праці». Згідно з радянським трактуванням, сутність соцзмагання полягала, насамперед, у розвитку виробничої активності робітників, у виявленні їх організаторських здібностей і талантів, у прагненні внести у виробництво накопичений досвід, що сприяє раціональній організації праці, виробництва й управління [136, с. 197]. Явні ознаки відставання соціалістичної економіки від країн Заходу в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. конкретизували основний сенс і назву соцзмагання «в підвищенні ефективності суспільного виробництва» [137, с. 176].

У радянській літературі є різні точки зору на питання періодизації руху. Більшість дослідників виділяють початковий етап нового змагання – листопад 1958 – січень 1959 рр. Далі розвиток руху за комуністичну працю в одних роботах розглядається за роками, в інших – в основу періодизації покладено партійні з'їзди. При цьому характерні риси і специфіка руху на кожному етапі його розвитку не розкриваються. Л. Рогачевська виділяє два основні періоди в розвитку руху за комуністичну працю в роки семирічки. Перший період – від початку нового змагання до першої Всесоюзної наради передовиків руху за комуністичну працю (травень 1960 р.); другий – від цієї наради до кінця семирічки (1965 р.) [138, с. 40].

На думку Є. Бейліної, соцзмагання в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. більш активно сприяло зростанню культурно-технічного рівня робітників, стало вимагати все більш високої кваліфікації, загального зростання культури. На відміну від попередніх періодів, воно стало зобов'язанням, без його виконання звання ударника не присуджували [139, с. 287]. Негативно оцінює Є. Бейліна вплив перебудови управління промисловістю за територіальною ознакою, ініційованої М. Хрущовим у 1957 р., яка «замкнула соцзмагання колективів усередині економічного району, призвела до ослаблення зв'язків між спорідненими підприємствами і до погіршення роботи по обміну виробничим досвідом» [140, с. 296].

Питання внеску робітничого класу України в розвиток нових форм соцзмагання порушено в монографії М. Шепети. Окрім загально-

відомих і досліджених, автор висвітлив такі форми як соцзмагання за дострокове освоєння проектних потужностей підприємств, за використання додаткових резервів виробництва для перевиконання планів, за оволодіння суміжними професіями, за збільшення випуску продукції на виробничих площах, за оволодіння новою технікою та краще її використання, за комплексне впровадження передового досвіду, за ущільнення допоміжного часу, за зменшення трудомісткості кожної виробничої операції та багато інших. Науковець розглядає участь робітників у соцзмаганні не лише як форму їх виробничої активності, але й як засіб залучення до управління виробництвом; стверджує, що, виконуючи взяті зобов'язання, робітники практично оцінювали наявні прийоми праці, виявляли недоліки керівництва різними ланками виробництва, вносили доповнення в плани і норми, домагалися кращого використання устаткування, сировини і матеріалів [141, с. 32]. У результаті глибокого аналізу М. Шепета виявляє ряд недоліків соцзмагання (які, безумовно, не виходили за межі радянської парадигми) в його організації, підміну повсякденної і тривалої роботи парадністю й компанійщиною. Поділяємо думку, що ряд партійних, профспілкових і господарських керівників у процесі організації соцзмагання основну увагу звертали на кількісні показники, мало турбуючись про якість, відповідно в більшості галузей промисловості робітників преміювали головним чином за виконання і перевиконання виробничих завдань без урахування показників якості продукції. Гальмувало розвиток соцзмагання, за М. Шепетою, і те, що управлінські органи слабко контролювали виконання зобов'язань, чому багато з них не виконувались. Особи і колективи, які не виконували взятих зобов'язань, відповідальності за це не несли [142, с. 35].

За підрахунками В. Романцова, на початку 1960 р. в Україні за звання комуністичних змагалося 40 підприємств, а наприкінці 1962 р. – 6 932. Рухом за звання колективів та ударників комуністичної праці в цей час охоплено 42,8 % робітництва республіки. Звання комуністичних удостоєні 77,6 тис. бригад (947 тис. чол.), а звання ударника комуністичної праці – 441,3 тис. чол. Однак змаганням за комуністичну працю окремі загони робітничого класу УРСР охоплювались нерівномірно: у хімічній промисловості питома вага учасників змагання становила 72 %, у машинобудуванні – 52,9 %, металургійній промисловості – 57,1 %, на залізничному транспорті – 75,6 %, у вугільній промисловості – 34,1 %, харчовій – 39,6 %, у будівництві та промисловості будматеріалів – 39,2 %. В. Романцов пояснює це неоднаковою підгото-

вленістю працівників різних галузей промисловості: у тих галузях, де значного поширення набули механізація й автоматизація виробничих процесів, участь у русі за комуністичну працю брали більше працівників, а там, де рівень професійно-кваліфікаційної підготовки робітників фіксувався нижчий, питома вага учасників змагання помітно менша [143, с. 171].

Вагомим внеском В. Романцова вважаємо виявлення ним, як і рядом його попередників, ряд недоліків руху. Так, наголошено, що господарські і профспілкові організації (на відміну від М. Шепети, В. Романцов уникає формулювання «партійні працівники») в гонитві за розширенням масовості руху за комуністичну працю знижували вимогливість до його учасників. У ряді випадків прагнення робітників змагатися за звання ударника комуністичної праці не підкріплювалося відповідними організаційно-технічними заходами; мали місце випадки адміністрування, поспіху при присвоєнні почесних звань [144, с. 174].

За оцінкою радянських дослідників, у кінці 50-х – першій половині 60-х рр. виникли і набули поширення такі форми змагання як індивідуальне, бригадне, за професіями, а також змагання колективів агрегатів, сільниць, змін, цехів, підприємств за високопродуктивне використання техніки, комплексну механізацію виробничих процесів, зразкову культуру виробництва, за бездефектну здачу продукції з першого пред'явлення, за додатковий випуск продукції з тією самою кількістю робітників і впровадження наукової продукції. Розмаху набула також практика укладання договорів на змагання між колективами споріднених підприємств, коли переможцям присвоювали звання «Кращий за професією», «Майстер золоті руки» тощо [145, с. 105].

Низка специфічних рис соцзмагання періоду семирічного плану (1959–1965 рр.) відображена в монографії «История социалистического соревнования в СССР» [146], автори якої вказують, що новим у цьому змаганні стало (характерне і для попередніх етапів змагання) розгортання боротьби за дострокове виконання планових завдань в органічному зв'язку з боротьбою за швидке освоєння нової техніки і більш досконалих технологічних процесів. Меті підвищення продуктивності обладнання відповідало і змагання за впровадження швидкісних режимів роботи машин, верстатів, агрегатів; найбільш масовий характер рух швидкісників отримав у металообробній промисловості [147, с. 139]. Виділені в названій монографії також наступні форми змагання: за досягнення вищої продуктивності праці на кожному робочому місці; за досягнення вищої продуктивності на кожному виді обладнання;

боротьба за особистий внесок кожного працівника в подальше підвищення продуктивності праці; змагання за збільшення продукції з кожної одиниці обладнання; за підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці і щоденне перевиконання норм виробітку на 10 %; за пошук і використання внутрішніх резервів, за раціональне використання основних фондів [148, с. 155].

У цілому варто відзначити, що в 70-х рр. соцзмагання проголошено «найважливішим засобом виховання комуністичного ставлення до праці, формування і розвитку соціалістичного способу життя» [149, с. 123]. Більш за те, винятково важливу роль змагання в пропаганді радянського способу життя і праці підтвердило законодавче закріплення в Конституції СРСР 1977 р. (ст. 15), де воно названо в ряду чинників, використовуючи які «держава забезпечує зростання продуктивності праці, підвищення ефективності виробництва і якість роботи, динамічний, планомірний і пропорційний розвиток народного господарства» [150]. Цей факт надзвичайно актуалізував необхідність дослідження соцзмагання, зокрема, в повоєнне двадцятиріччя.

Даючи характеристику соцзмагання, автори монографії «Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма» виділили дві його основні функції: економічну і соціальну. Економічна функція традиційно пов'язана з вирішенням виробничих завдань і спрямована на підвищення економічної ефективності; соціальна ж функція змагання розглядається як засіб підвищення культурно-технічного рівня, зміцнення організованості спільної діяльності робітників, удосконалення відносин товариства і співпраці в ньому. Вчені визначають, що соціальні функції змагання виявлялися в досліджуваний період не тільки всередині трудових колективів, але й на рівні суспільства – в сенсі його впливу на взаємини класів і соціальних груп. Внутрішньогалузеві, республіканські й загальносоюзні типи змагання сприяли підвищенню провідної ролі робітничого класу, зміцненню спілки робітників із селянством та інтелігенцією [151, с. 180].

Отже, в радянській історичній науці 70-х – першої половині 80-х рр. соцзмагання і комуністичне ставлення до праці протиставлялося конкуренції капіталістичної економіки, проголошувалося потужним фактором самоорганізації робітничого класу. Крім того, в низці робіт підкреслювалося, що участь робітників у соцзмаганні стала засобом їх залучення до управління виробництвом [152, с. 125]. Недостатнє матеріальне забезпечення підприємств, прийом зобов'язань без урахування реальних умов і резервів, недостатня вимогливість і поспіх у

присвоєнні почесних звань, на думку М. Шепети стали істотними недоліками в процесі організації руху і значно вплинули на його результати [153, с. 27].

Участь молодих робітників УРСР у соцзмаганні висвітлено в дисертаціях В. Городяненко [154], М Голованя [155], статті А. Бількевича і Ф. Чернявського [156]. У присвяченій аналізу кількісних і якісних змін складу робочих-будівельників УРСР кінця 50-х – 60-х рр. дисертації Є. Смирнова справедливо зауважено, що будівельники одними з перших долучилися до більш високої форми змагання – руху за комуністичне ставлення до праці. На 1 січня 1963 р. у будівництві і промисловості будівельних матеріалів України за звання комуністичних змагалися 209 підприємств і 1627 цехів; рухом за звання колективів та ударників комуністичної праці тоді охоплено 39,2 % робітників галузі [157, с. 22].

Історико-партійний аспект, а саме керівництво змаганням з боку партійних організацій по всій вертикалі, висвітлено у статтях В. Палішко [158], О. Воробйова [159], О. Кисілевського [160], О. Бистрієвського [161], Ю. Сергієнка [162], О. Іваницької [163] та Г. Марискевич [164]. Факт втручання і тотального контролю організації змагання традиційно проголошувався «турботою партії».

Квінтесенцією історико-партійної історіографії стали «Очерки истории Коммунистической партии Украины» [165], а також видання істориками партії за активного рецензування партійними функціонерами в кожній області УРСР у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. нарисів історії обласних партійних організацій [166].

Найважливішим питанням робочої тематики для радянської історіографії залишалося висвітлення участі представників робітничого класу в русі раціоналізаторів і винахідників, а також у розвитку науково-технічного прогресу. У середині 50-х рр. розпочалася науково-технічна революція, і цей час радянською наукою трактувався як переворот у засобах праці, пов'язаний зі створенням автоматизованих виробничих комплексів, оснащених ЕОМ і здатних виконувати повторювані операції [167, с. 52]. Крім того, на переконання К. Федини, науково-технічний прогрес вплинув не тільки на виробництво, але і вніс докорінні зміни у зміст праці робітників, розширивши їх функції та зблизивши їх роботу з діяльністю інженерно-технічних працівників [168, с. 7]. Згідно з радянською ідеологією, НТР, як і розвиток суспільного виробництва загалом, не є самоціллю. За твердженням економіста П. Ігнатовського, НТР викликала глобальні зміни в соціальній структурі

суспільства, вплинула на характер і зміст праці, сприяла зростанню кваліфікації робітників [169, с. 183]. Л. Бляхман акцентує, що внаслідок НТР сформувався робітник нового типу, змінилася галузева структура робітничого класу через збільшення частки робітників, зайнятих у найбільш прогресивних галузях виробництва, безпосередньо пов'язаних з використанням досягнень НТР [170, с. 317].

За підрахунками В. Романцова, з кожним роком кількість робітників-винахідників і раціоналізаторів зростала, а їх винаходи і раціоналізаторські пропозиції давали більший економічний ефект. Лише протягом 1948 р. на підприємствах важкої промисловості України впроваджено близько 16,5 тис. раціоналізаторських пропозицій, економічний ефект від упровадження яких склав понад 150 млн крб [171, с. 179]. Водночас у роки п'ятої п'ятирічки, незважаючи на високий темп повоєнного відновлення економіки, мали місце суттєві недоліки у справі підвищення технічного рівня промисловості, сільського господарства, транспорту й інших галузей. В основі технічного відставання радянської промисловості лежали різні причини. На думку експертів, позначалася обмеженість матеріальних і грошових ресурсів для здійснення одночасної й високотехнологічної реконструкції численних підприємств і виробництв; виявлялися недоліки планування і недостатнє використання зарубіжного науково-технічного досвіду; крім того, машинобудівні міністерства, підвідомчі їм науково-дослідні інститути, конструкторські бюро і заводи спрямовували зусилля переважно на створення машин і механізмів, що полегшували працю робітників на основних виробничих операціях, тимчасом як механізація інших ланок технологічного процесу здійснювалася повільно [172, с. 12]. Констатують історики також диспропорції в рівнях оснащеності не тільки підприємств, але й галузей. У результаті вповільнення темпів технічного переозброєння машинобудівних підприємств, а також динаміки розроблення цією галуззю нової техніки для ряду провідних галузей промисловості в 1955 р. порівняно з 1954 р. кількість новостворених найважливіших типів машин та устаткування для металургійної, паливної, електротехнічної промисловості й енергетики скоротилася в два-три рази. Виявилося відставання ряду заводів від провідних зарубіжних фірм за якісними характеристиками однотипних верстатів, тракторів, автомобілів, трансформаторів; пересувних електростанцій та інших машин – продуктивністю, витратою палива, ресурсом роботи, вагою, швидкістю, автоматизацією управління [173, с. 13].

Важливе значення на шляху подолання технічного відставання мала нарада конструкторів, технологів, головних інженерів і директорів підприємств, працівників НДІ та заводських лабораторій, проведена в квітні 1955 р., на якій обговорювалися питання технічного прогресу в промисловості, упровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки. Ці самі питання перебували в центрі уваги Всесоюзної наради працівників промисловості, що відбулася в травні 1955 р. у Москві. Результати обох нарад лягли в основу рішень XIX з'їзду партії і липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС. У директивах по п'ятому п'ятирічному плану з'їзд поставив завдання «піднести масовий рух винахідників і раціоналізаторів, інженерів, техніків, робітників і колгоспників за подальше технічне удосконалення і розширення виробництва, за всебічну механізацію, полегшення і подальше оздоровлення умов праці» [174, с. 67]. Липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС, розглянувши питання «Про завдання по дальшому піднесенню промисловості, технічному прогресу і поліпшенню організації виробництва», також указав на необхідність поліпшення партійної роботи з винахідниками і раціоналізаторами. Як бачимо, указаний рух штучно стимулювався партійними директивами замість реальної економічної мотивації.

У травні 1957 р. рішенням ЦК КПРС утворено Державний комітет Ради Міністрів СРСР по новій техніці (Держтехніка СРСР). Одночасно у всіх господарських міністерствах заснована посада заступника міністра з питань нової техніки. Йому підпорядковувалися технічні управління і відділи, які безпосередньо керували галузевими НДІ і практичною роботою на місцях. В інтересах залучення робітників до активної роботи по впровадженню у виробництво технічних нововведень на підприємствах і будівництвах тоді ж створені виробничо-технічні ради, керівництво якими доручено головним інженерам підприємств.

Як указує В. Смирнов, у цей період у русі винахідників і раціоналізаторів чітко визначилися наступні характерні риси: постійно збільшувана кількість робітників, які беруть участь у цьому русі, і перерастання індивідуальних форм у колективні [175, с. 111].

Історико-партійна тематика знайшла відображення в дисертаціях М. Плюща [176], Г. Дем'янова [177], О. Лихолат [178], С. Матяша [179], де висвітлено діяльність партії по керівництву науково-технічним прогресом в УРСР.

Аналізуючи різні форми і методи масової й організаторської роботи партійних організацій задля розгортання масової технічної творчості, радянські дослідники найбільше виділяли збори раціоналізаторів,

місячники, огляди і конкурси на кращу постановку раціоналізаторської роботи, зльоти новаторів, поїздки на споріднені підприємства для вивчення й обміну досвідом, лекції, семінари, конференції [180, с. 125]. За підрахунками В. Романцова, загальна кількість прийнятих пропозицій у 1957 р. склала 263,2 тис., із них упроваджено у виробництво 205,4 тис. У 1965 р. кількість таких пропозицій склала вже 607,4 тис., з яких запроваджено у виробничий процес 515,7 тис. [181, с. 182].

Значну допомогу раціоналізаторам надавали громадські конструкторські бюро (ГКБ), до складу яких уходили кваліфіковані інженери, техніки і робітники. Вони не обмежувалися наданням допомоги раціоналізаторам, але й самі розробляли і впроваджували у виробництво пропозиції, розробляли проекти комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів, модернізації устаткування [182, с. 83].

Історик В. Романцов детально зупинився на недоліках організації руху, зазначивши, що на багатьох підприємствах велика кількість раціоналізаторських пропозицій довгий час перебувала на стадіях розгляду, розроблення і випробування. Деякі прийняті пропозиції роками не впроваджувалися. У 1957 р. на підприємствах республіки залишились не впровадженими у виробництво понад 57 тис. раціоналізаторських і винахідницьких пропозицій. Учений навів дані про підприємства, де робота з раціоналізаторами і винахідниками не велася, технічні ради і комісії по раціоналізаторству і винахідництву не працювали, утискалися законні інтереси раціоналізаторів у матеріальному заохоченні [183, с. 121].

Починаючи з другої половини 60-х рр., радянські дослідники значну увагу приділяють такій комплексній підтемі як підвищення культурно-технічного рівня робітників. Помітно змінюється методика вивчення питання, стає менше повторення висновків економічних або філософських робіт, посилюються спроби інтегрувати відомості суміжних наук, виявити фактори, що впливають на зростання культурно-технічного рівня. Тому предметом вивчення стають такі характеристики робітника як освіта, кваліфікація, дисципліна, якість праці, змагання, раціоналізаторство і громадська активність.

Увагу економістів, філософів, істориків привертає дискусія, метою якої стає уточнення меж власне поняття. У процесі полеміки виділено точку зору тих авторів, які звужують аспект дослідження і кількість ознак поняття «культурно-технічний рівень». У їх роботах розглядаються питання загальної освіти, технічних знань, виробничого досвіду і професійної підготовки. Однак при аналізі конкретних даних ці

дослідники простежують процеси взаємовпливу професійно-технічних і морально-політичних чинників. Прикладом такого підходу може служити монографія «Соціальний розвиток робітничого класу СРСР», де вжито термін «культурно-технічний рівень робітничого класу» як синонім виробничої кваліфікації робітників і сукупності всіх її елементів і передумов (досвіду, знань, загальної культури). Учені розглядають прогрес виробничої кваліфікації робітників у площині розвитку в них здібностей до праці все більшої складності, причому у структурі праці істотно зростає питома вага розумової діяльності, роль самостійного ухвалення рішень. Погоджуємося, що розвиток цих здібностей обумовлено підвищенням рівня (збільшенням обсягу) професійної підготовки (як первинної, так і в формах підвищення кваліфікації та навчання новим професіям), виробничого досвіду, спеціальних знань більш широкого профілю, загальної культури (зокрема, в сенсі загальної освіти) [184, с. 67]. Таке авторське тлумачення виключає можливість прямого розгляду політичних аспектів поняття.

Ряд дослідників запропонували виділити в понятті «культурно-технічний рівень» самостійні проблеми: підвищення культурного рівня і професійно-технічну підготовку. Так, В. Єжов у виступі на науковій сесії, організованій АСН при ЦК КПРС та Інститутом історії АН СРСР у травні 1967 р., запропонував застосовувати не універсальну формулу «культурно-технічне зростання», а говорити про підвищення культурного рівня, включаючи загальноосвітню підготовку, і про ступінь професійно-технічної підготовки як про самостійні процеси [185, с. 266].

Вплив продуктивних сил і суспільної свідомості на зростання культурно-технічного рівня підкреслив І. Ворожейкін і назвав серед обов'язкових ознак рівень освіченості, професійної підготовки і загальної культури. Він визначив, що перераховані ознаки багато в чому залежать від соціального ладу суспільства і тим самим передбачають аналіз не тільки професійно-технічних показників культурно-технічного рівня робітника, але і певних рис його суспільної свідомості [186, с. 120]. В іншій роботі історик, у співавторстві з С. Сенявським, робить спробу узагальнити наявні в радянській історіографії судження про зміст поняття «культурно-технічний рівень», виділяє дві крайні позиції, що трактують термін вузько і розширено, а також відзначає, що обмежувати це поняття виробничою стороною його розвитку недоцільно [187, с. 136].

У роботах О. Смирнова, присвячених комплексному висвітленню розвитку робітників промисловості СРСР у післявоєнний період, кон-

кретно-історичний аналіз зрушень на культурно-технічному рівні ведеться за комплексом показників, що характеризують загальну і спеціальну освіту, трудові та культурні навички, професійну підготовку, а також елементи суспільної свідомості (трудову, творчу і громадську активність) [188, с. 39].

Одним із головних напрямків культурно-технічного зростання робітничого класу, на думку переважної більшості радянських дослідників, стало підвищення загальноосвітніх, професійно-технічних та економічних знань [189, с. 157]. І. Жукова констатує, що прогрес науки і техніки залежить від підготовленості робітників до вирішення постійно ускладнюваних завдань виробництва, зокрема, від підвищення рівня освіти [190, с. 85].

Оцінюючи загальноосвітню підготовку робітників повоєнного часу, О. Смирнов, своєю чергою, вказує, що вона не суперечила тодішній технічній базі. Рівень розвитку останньої в багатьох аспектах залишався на стадії простих механізмів, управління якими в більшій мірі базувалося на виробничому досвіді і професійної вправності. По-іншому ситуація склалася в 50-х рр., коли набрав темпи науково-технічний прогрес і через що рівень освіти робітника перетворився на важливий компонент підвищення культурно-технічного рівня [191, с. 283].

За підрахунками В. Романцова, за період з 1952 по 1959 рр. питома вага робітників без початкової освіти скоротилася майже вдвічі, на чверть зменшилася кількість осіб з освітою за чотири-сім класів, а частка робітників з неповною середньою і більш високою освітою зросла до 51,4 % [192, с. 128]. Саме останні склали найбільший загін робітничого класу УРСР. На початок 1959 р. робітники України посідали серед національних загонів робітничого класу СРСР одне з перших місць за рівнем загальноосвітньої підготовки. З кожної тисячі робітників УРСР вищу, середню і неповну середню освіту мали 456 чол. (у цілому в СРСР – 386 чол., у РРФСР – 370 чол.).

Велике значення під час оцінки рівня загальної підготовки робітників радянські історики приділяли системі вечірньої й заочної освіти, яка стала основним каналом отримання середньої освіти для працюючої молоді. Якщо в 1950/1951 навчальному році в системі вечірніх і заочних шкіл навчалося 1 438 тис. чол., то в 1960/1961 навчальному році – 2 770 тис. чол. [193, с. 161]. Дослідивши підйом культурно-технічного рівня робітників металургійної промисловості УРСР за 1959–1965 рр., К. Черних констатувала, що в означений період на великих металургійних підприємствах відкриті підготовчі курси,

консультаційні пункти, створені вечірні факультети і відділення, що сприяло зростанню числа робітників із середньою та вищою освітою. За вказане семиріччя кількість студентів вищих закладів освіти, учнів без відриву від виробництва металургійних професій збільшилася в 3,2 рази, а учнів технікумів – у 1,2 рази [194, с. 9]. У роботі К. Черних розглянуто дієвість виниклих у досліджуваний період форм підвищення культурно-технічного рівня робітників, таких як школи майстрів, школи комуністичної праці, заводи-втузи, загальнотехнічні факультети. Історик зосереджує увагу на тому, що навчання робітників на підприємствах не обмежувалося програмою техмінімуму, а включало елементи інженерно-технічних знань; підготовка робітничих кадрів на виробництві проводилася в основному шляхом індивідуально-бригадного навчання. Детально проаналізувавши актуальні в указаний час форми підвищення кваліфікації робітників, науковець довела важливе значення виробничо-технічних курсів, де робітники отримували не тільки спеціальні, але й загальнотехнічні знання. У програмах курсів з основних металургійних професій більш ніж половина навчального часу відводилася на вивчення предметів, що розширюють технічний кругозір робітників. Дослідницею підраховано, що тільки в 1965 р. виробничо-технічні курси закінчило близько 12 тис. робітників провідних професій металургійних підприємств УРСР [195, с. 10].

Об'єктивно актуальною залишалася підтема допомоги і співпраці робітничого класу з представниками українського села, стан якого в радянську добу мав статус «наздоганяючого» в порівнянні з іншими сферами економіки і, зокрема, промисловості. Особливо катастрофічне становище сільського господарства України в повоєнні період. Німецькі окупанти розграбували і знищили 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1 300 МТС, відібрали у колгоспників 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн коней та ін. Після вигнання загарбників у сільському господарстві республіки залишалася ⅓ довоєнного парку тракторів і комбайнів, у 2–3 рази менше за інших сільськогосподарських машин. У 1946 р. колгоспи УРСР нараховували 5 567 тис. працездатних колгоспників проти 6 679 тис. у 1940 р., тобто 85 % від довоєнної кількості [196, с. 90]. Таким чином, відновлення сільськогосподарської сфери стало однією з найважливіших задач післявоєнного періоду, і відповідно цей процес отримав широке висвітлення в радянській науковій літературі.

За замовчуванням найбільшу кількість робіт у зазначеній підтемі складають праці історико-партійного спрямування. У монографіях і

статтях П. Снитка [197], І. Шульги [198], Б. Ковалевського [199], М. Шепети [200], В. Плисюка [201] проаналізована організаторська робота партійних структур усіх рівнів по розгортанню допомоги сільському господарству з боку робітників промисловості УРСР. Встановлено, що більшу роль у технічному оснащенні сільського господарства УРСР зіграла допомога інших республік СРСР. Так, до весни 1947 р. в Україну прибуло 11 тис. тракторів, понад 1 тис. комбайнів, 7 тис. вантажних автомашин [202, с. 55].

В історико-партійній літературі зазначається, що важливі завдання щодо поліпшення технічного оснащення сільського господарства ставилися перед промисловістю в директивній формі на лютневому Пленумі ЦК ВКП(б), у постанові якого вказувалося: «Вважати забезпечення сільського господарства тракторами і сільськогосподарськими машинами першочерговим і найважливішим державним завданням» [203, с. 39]. Виконуючи рішення вересневого (1953 р.), лютнево-березневого (1954 р.) і наступних пленумів ЦК КПРС, партійні органи провели значну роботу з посилення шефської допомоги колективів промислових підприємств українському селу. Ця робота, за М. Шепетою, конкретизувалася в таких формах як проведення нарад керівників і секретарів партійних організацій промислових підприємств та установ, зборів представників шефних і підшефних організацій, семінарів для керівників і членів бригад, які направлялися міськими організаціями для проведення роботи на селі. Науковець акцентує увагу на тому, що шефська допомога велась за принципами господарського розрахунку, на основі виробничо-фінансових договорів, що укладалися між міськими організаціями і колгоспами, МТС і радгоспами, задля того, щоб така допомога не носила благодійного характеру і реалізовувалася не за рахунок перекачки державних засобів із міста в село [204, с. 112].

У цілому необхідно відзначити, що допомога робітничого класу колгоспному селянству в підйомі сільського господарства України вивчалася радянськими вченими другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. у чотирьох наступних напрямках: а) участь робітників тракторного і сільськогосподарського машинобудування України в боротьбі за технічне оснащення сільського господарства; б) шефська допомога робітничого класу у зміцненні матеріально-технічної бази колгоспного виробництва; в) участь робітничого класу у зміцненні МТС і колгоспів кваліфікованими кадрами; г) роль робітничого класу в проведенні політичної та культурно-масової роботи в українському

селі. Особливий акцент робиться на тому, що виробнича допомога робітничого класу в повоєнний період спрямовувалася, в першу чергу, на розв'язання базових питань механізації й автоматизації колгоспного виробництва, висвітлення процесів електрифікації підшефних колгоспів, організації в них ремонтних майстерень, механізації форм та інших трудомістких процесів [205, с 406]. У статті І. Божка резюмовано, що робітники промислових підприємств України надали значну допомогу селу в підготовці кадрів механізаторів, слюсарів, токарів у позаробочий час на громадських засадах; лише на Харківському тракторному заводі за роки четвертої п'ятирічки пройшли виробничу практику і навчання понад 2 тис. спеціалістів сільського господарства [206, с. 81].

Радянські історики наголошують, що першорядне значення в питанні розширення масштабів оснащення сільського господарства новітньою технікою мав процес його електрифікації. За Д. Рященком, за роки четвертої п'ятирічки в Україні завдяки допомозі промислових робітників електрифіковано 3388 колгоспів, що склало 18 % від кількості колгоспів республіки. Науковець детально проаналізував застосування електроенергії в колгоспному виробництві у вигляді запровадження електродоїння корів, електростриження овець, механізації подачі води та приготування кормів [207, с. 90].

Питання електрифікації українського села найбільш комплексно розглянуто в працях О. Малька [208], де, зокрема, відзначено, що розвиток електричних ліній і створення єдиної енергосистеми республіки забезпечили значне збільшення централізованого постачання електроенергії сільському господарству. У 60-х рр. електрифікація колгоспів і радгоспів проводилася переважно шляхом підключення до державних енергетичних систем та електростанцій, а також до сільських електростанцій збільшеної потужності. За підрахунками О. Малька, значно зріс обсяг державних капіталовкладень для сільської електрифікації, що дозволило розгорнути в широких масштабах спорудження опорних підстанцій та ліній електропередачі сільськогосподарського призначення. Новим у сільській електрифікації 60-х рр. стало утворення механізованих колон, які виконували всі основні роботи зі спорудження електроліній, підключення сільськогосподарських підприємств до державних енергосистем, зводили сільські електростанції. Це призвело до зростання загальної протяжності сільських електроліній у 4,4 рази, використання електричної енергії сільським господарс-

твом збільшилося в 7 разів, що значно прискорило його індустріалізацію [209, с. 88].

Вирішальна роль у технічному оснащенні колгоспного і радгоспного виробництва, надана колективами підприємств транспортного і сільськогосподарського машинобудування, комплексно розглянута В. Васильєвим [210], який акцентує, що в перші повоєнні роки зусилля машинобудівників спрямовувалися на швидке відновлення промислових підприємств; у 50-ті рр. широко розгорнулася боротьба за раціональне використання внутрішніх резервів і підвищення продуктивності праці. Справедливим вважаємо твердження, що оснащення сільського господарства високопродуктивною машинною технікою значно підвищило в повоєнне двадцятиріччя рівень механізації сільськогосподарського виробництва [211, с. 77]. За підрахунками В. Селунської і Т. Сивохіної, у 1965 р. на підприємствах промисловості вироблялося 380 найменувань машин [212, с. 78].

Одним з основних напрямків участі робітничого класу в повоєнному відновленні і розвитку сільського господарства, на думку радянських істориків, стала шефська допомога колективів підприємств України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС у 1946–1958 рр. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 9 березня 1946 р. «Про державний план розвитку сільського господарства на 1946 р.» зобов'язувала промислові підприємства надавати допомогу МТС, колгоспам і радгоспам у проведенні ремонту тракторів і сільськогосподарських машин; забезпечувати їх за кошти підприємств запасними частинами, металом, інструментом, обладнанням; надавати допомогу в будівництві та обладнанні МТС; надсилати в МТС ремонтні бригади. Водночас зобов'язання, які брали на себе колективи шефських підприємств у роки четвертої п'ятирічки, зазвичай обмежувалися виробничими справами й ухвалювалися тільки на час однієї сільськогосподарської кампанії, найчастіше – посівної [213, с. 41].

За оцінками Т. Дмитренко і В. Кузакова, у 60-х рр. у найбільших промислових центрах здійснювалася організаційна перебудова шефської допомоги. За підшефними господарствами тепер закріплювали «кущі» організацій, у кожному з яких, як правило, спільно діяли колективи заводів, будівельних і транспортних підприємств, науково-дослідних інститутів або навчальних закладів, із числа яких виділялися головні підприємства, що відповідають за весь комплекс робіт. Головними зазвичай ставали підприємства машинобудівної та металообробної промисловості. Нову структуру шефських зв'язків обумовили

зміни в сільськогосподарському виробництві. З одного боку, після реорганізації МТС (1958 р.) і скорочення чисельності колгоспів за рахунок їх укрупнення і реорганізації у радгоспи зменшилася кількість підшефних господарств. З іншого боку, збільшилася кількість шефських організацій через зростання великих промислових підприємств, зі включенням в активну шефську роботу науково-дослідних інститутів, проектно-конструкторських, будівельних і транспортних організацій. Вчені визначили, що основним методом шефської роботи в 60-х рр. став план-договір. Він складався на основі перспективних планів, що дозволяло вчасно оформляти і затверджувати детально продуману угоду. Значення цих факторів у 60-х рр. зростало, тобто підшефне господарство укладало угоду з групою підприємств, і обсяг наданої допомоги на договірних засадах постійно збільшувався. У плані-договорі визначалися конкретний обсяг робіт, термін їх виконання, виконавці. Підшефне господарство зобов'язувалося відшкодувати підприємству-шефу матеріальні витрати [214, с. 52]. Останній аспект акцентований у радянських дослідженнях. Вчені конкретизують той факт, що питання про економічний бік відносин промислових і сільськогосподарських підприємств став найважливішим у шефській роботі. У перші повоєнні роки наголос у шефській роботі робився на громадські засади і безоплатну допомогу. Матеріальна підтримка іноді виявлялася на договірних засадах, з частковою оплатою витрат промислових підприємств, але частіше – без оплати. Однак розширення обсягу і зміна характеру шефства порушили з початку 50-х рр. проблему компенсації промисловим підприємствам частини їх матеріальних витрат, а в 60-ті рр. роботи по господарському будівництву, електрифікації, механізації трудомістких процесів у сільськогосподарському виробництві проводилися шефськими підприємствами вже в основному на принципах господарського розрахунку. Водночас учені наполягають, що поява госпрозрахунку не означала приниження ролі самодіяльності, ініціативи робітників. Розвиток громадських начал знайшов відображення в залученні до шефської роботи громадських конструкторських бюро, технічних рад, науково-технічних товариств [215, с. 428].

Участь робітників Української РСР у розвитку хімізації колгоспно-радгоспного виробництва і меліорації земель показана в розвідці О. Малько, яким установлено, що розвиток індустрії мінеральних добрив значною мірою залежав від роботи будівельних організацій, що споруджували заводи і цехи для виробництва туків. Науковець підкреслює, що під час будівництва, а також реконструкції хімічних підприємств

мали місце серйозні недоліки, пов'язані з неповним освоєнням капіталовкладень, прорахунками в проектуванні, несвоєчасним забезпеченням об'єктів будівельними матеріалами. При цьому історик високо оцінює роботу колективів хімічних підприємств України, наводить дані, згідно з якими з 1959 по 1963 рр. останні виробили 1 млн т мінеральних добрив понад план, а випуск хімічних засобів захисту рослин зріс з 5,9 тис. т у 1958 р. до 12,6 тис. т – у 1963 р. [216, с. 63]. Оцінюючи участь робітників у реалізації програми меліорації сільськогосподарських земель, О. Малько відзначив важливу роль зміцнення виробничо-технічної бази водогосподарських організацій, змалював процес побудови протягом кінця 50-х – першої половини 60-х рр. ряду зрошувальних та осушувальних систем: Бортницької, Інгулецької, Трубізької, першої черги Каховської зрошувальної системи і Північно-Кримського каналу [217, с. 69]. Дослідник дійшов висновку, що важливим наслідком допомоги робітничого класу в хімізації колгоспного і радгоспного виробництва, в розвитку меліорації земель стало подальше наближення сільськогосподарської праці до праці індустріальної за рівнем фондоозброєності, організованості, кваліфікації, науково обґрунтованої технології. Б. Ковалевський також високо оцінив внесок робітничого класу в хімізацію і меліорацію сільськогосподарського виробництва. За його підрахунками, поставки мінеральних добрив за семирічку збільшилися в 4 рази, а площа зрошуваних земель в УРСР зросла більш ніж у 3,4 рази [218, с. 40].

Питання реорганізації машинно-тракторних станцій у 1958 р. стало одним із центральних у дисертації І. Алексєєнка, який розглянув створення передумов для реорганізації МТС, для нових форм зв'язків робітничого класу з колгоспами, проаналізував заходи партійних організацій зі здійснення директив лютневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС, що ухвалив постанову «Про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій». На переконання дослідника, перехід механізаторів і фахівців з МТС у колгоспи, закріплення їх за колгоспами значно підвищили питому вагу працівників індустріальної й інтелектуальної праці в колгоспах [219, с. 27].

Третім напрямком вивчення допомоги робітників України сільському господарству стало дослідження внеску робітників у зміцнення МТС і колгоспів кваліфікованими фахівцями та керівними кадрами.

Варто зазначити, що за роки війни різко знизився загальноосвітній рівень сільського населення за рахунок призову в армію кваліфікованих механізаторів, керівників і фахівців МТС і колгоспів. Станом

на 1 січня 1946 р. у сільському господарстві України налічувалося 16 873 фахівці з вищою і середньою освітою, що становило близько половини мінімальних потреб у них. Гостра потреба в кадрах привела до того, що на керівних посадах у МТС і колгоспах стали працювати люди без необхідної освіти, практичного досвіду й організаторських здібностей. Найбільші труднощі в перші повоєнні роки МТС відчували з кваліфікованими інженерно-технічними працівниками. До початку 1946 р. у МТС України з 4 018 механіків тільки 61 (1,5 %) мав вищу освіту, 1 055 чол. (26,3 %) – середню, а механіків-практиків із початковою освітою налічувалося 2 902 (72,2 %). У Житомирській, Тернопільській, Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській областях указаного періоду у складі механіків МТС фахівці з вищою освітою відсутні [220, с. 114]. За оцінкою В. Васильєва, робітничий клас України активно включився в рух за зміцнення МТС кадрами механізаторів та інженерно-технічних працівників. У містах і районних центрах з промисловості, транспорту і будівельних організацій відбиралися робітники, інженери і техніки для проведення занять у школах і на курсах механізаторів. За період 1946–1952 рр. в УРСР підготовлено 417 417 механізаторів, зокрема, 270 482 трактористи, 12 321 бригадир тракторних бригад, 2 264 механіки, 46 886 комбайнерів [221, с. 116].

Водночас вченими встановлено, що в першій половині 50-х рр. незважаючи на часткові успіхи, між масштабами підготовки фахівців у навчальних закладах республіки та їх потребою на місцях існував великий розрив. У зв'язку з цим вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС зобов'язав ЦК компартій республік і партійні організації всіх рівнів підібрати і направити з промисловості інженерів-механіків для роботи в машинно-тракторних і спеціалізованих станціях в якості директорів, головних інженерів і завідувачів ремонтними майстернями. Цей крок комплексно розкрито в дослідженні М. Шепети. Він підкреслює, що поповнення колективів МТС інженерами і техніками дало можливість зміцнити їх підготовленими керівними та інженерно-технічними кадрами; замінена в цей час значна частина директорів МТС, головних інженерів, завідувачів ремонтними майстернями, старших механіків та інших фахівців, які не мали достатньої інженерно-технічної підготовки і не могли забезпечити кваліфіковане керівництво великим механізованим сільськогосподарським виробництвом [222, с. 58]. Однак, зазначає дослідник, такий захід не зміг вирішити проблему зміцнення колгоспів керівними кадрами. У зв'язку з цим у березні 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову

«Про заходи щодо подальшого зміцнення колгоспів керівними кадрами» і звернення до всіх організацій, робітників, інженерно-технічних працівників «Про надання допомоги колгоспному селу в зміцненні відстаючих колгоспів керівними кадрами». У постанові вказувалося на необхідність відібрати і направити на добровільних засадах на керівну роботу в колгоспи не менш ніж 30 тис. досвідчених фахівців. За підрахунками О. Кудлая, в Україні з числа тридцятитисячників обрано головами колгоспів та їх заступниками 4107 чол. [223, с. 31].

Радянські історики дійшли висновку, що приплив в українське село численних представників робітничого класу вніс у середовище колгоспного селянства традиції, звички, організованість, дисциплінованість і свідомість та позитивно позначився на господарській діяльності колгоспів. Численні господарства і цілі райони за порівняно короткий термін ліквідували відставання й увійшли до числа передових [224, с. 61].

Оцінюючи роль робітничого класу у проведенні політичної та культурно-масової роботи в українському селі, констатуємо значний внесок колективів підприємств-шефів у післявоєнне відродження і зміцнення матеріальної бази сільських культурно-просвітніх установ. Вони не тільки надсилали в підшефні колгоспи агіткультбригади, проводили вечори зустрічей, концерти, спектаклі та інші заходи, але і надавали значну організаційно-методичну допомогу сільським клубам і бібліотекам у підвищенні рівня і посиленні зв'язку виховної та культурно-масової роботи з практичними завданнями [225, с. 191].

Результатом радянської історіографії з питання взаємодії робітничого класу з українським селом є теза про те, що впровадження у виробництво досягнень науки і передової практики, електрифікація, застосування новітніх машин і механізмів змінили характер праці колгоспного селянства – відбулося його максимальне зближення з працею промислового робітника [226, с. 253]. Цей факт використовувався істориками для підтвердження ідеологічної концепції стирання граней класових і соціальних відмінностей.

Поряд зі сказаним, в аналізованому процесі констатують і негативні тенденції. Так, мало місце протиріччя між новаторськими починами і швидким згасанням значного їх числа. В. Васильєв указує, що під час проведення шефської роботи практикувалася безоплатна матеріальна допомога МТС і колгоспникам за рахунок промислових підприємств; при цьому часом керівники підприємств не виправдано завищували вартість робіт, виконаних для своїх підшефних. Особливу увагу дос-

лідник звернув на той факт, що недоліки у зміцненні найважливіших ланок колгоспного виробництва кваліфікованими індустріальними кадрами керівників, інженерно-технічних працівників і механізаторів призвели до плинності представників робітничого класу впродовж їхньої практичної діяльності. Серед фахівців, спрямованих у МТС і колгоспи, зустрічалися люди, не підготовлені до керівної роботи в сільському господарстві, у діяльності партійних організацій, замість конкретної допомоги, допускалося адміністрування [227, с. 194].

Згідно з радянською історіографією, робітничий клас відігравав важливу роль у підвищенні продуктивності праці, в науково-технічному прогресі. Саме в діяльності робітників, насамперед, здійснювався синтез науки і техніки, зв'язок науки з виробництвом, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Будучи фактором підвищення продуктивності праці, розвитку виробництва, робітничий клас відбивав інтереси суспільного прогресу [228, с. 104].

У зв'язку з цією концепцією, одним з найважливіших є питання участі робітників в управлінні виробництвом. Під цим визначенням радянська історична наука розуміла виконання соціально-економічних функцій, які означали ухвалення і реалізацію рішень, пов'язаних із визначенням шляхів ефективного ведення виробничо-господарської діяльності та розпорядженням продуктами виробництва, а також забезпеченням трудової і виробничої дисципліни і контролем за адміністративними органами [229, с. 152]. Упродовж розроблення цієї теми перед радянськими вченими ставилося завдання створити видимість участі робітників в управлінні виробництвом, піднести їхню соціальну значимість. У працях В. Кисельова [230], І. Остапенка [231], М. Шепети [232], В. Городяненка [233], І. Божка [234], а також у монографії «Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма» [235] показані такі форми участі робітників в управлінні виробництвом, як постійно діючі виробничі наради, науково-технічні товариства, самодіяльні об'єднання типу громадських бюро, творчі групи впровадження наукової організації праці, товариські суди, профспілки [236, с. 157].

Найважливішою формою участі робітників в управлінні виробництвом дослідники називають виробничі наради [237, с. 96]. На підставі вивчення першоджерел М. Шепета пише, що в післявоєнний період на підприємствах УРСР широкого поширення набули бригадні, групові, дільничні, цехові і загальнозаводські виробничі наради. На них обговорювалися питання виконання виробничої програми, норм виробітку і завдань робітниками, поширення нових методів праці,

стану трудової дисципліни. За твердженням М. Шепети, беручи участь у виробничих нарадах, робітники дізнавалися про діяльність не тільки своєї ділянки, відділу, цеху, але й суміжних, пов'язаних із ними виробничих ланок. Участь в обговоренні питань, порушуваних на виробничих нарадах, виховувала у робітників почуття відповідальності за результати праці колективу. За підрахунками дослідника, тільки в 1954 р. на підприємствах республіки відбулося понад 1 млн виробничих нарад, які взяли до розгляду 1 млн 700 тис. пропозицій, з яких 1 млн 400 тис. є виконаними [238, с. 42].

М. Шепета констатує, що поряд з виробничими нарадами, важливою формою участі в управлінні виробництвом стали загальні збори робітників, на яких обговорювалися питання розвитку виробництва, підвищення його економічної ефективності і технічного рівня, дотримання трудової дисципліни, побутового і культурного обслуговування робітників. Хоча на ряді підприємств УРСР робочі збори проводилися рідко, часто погано готувалися і проходили на низькому рівні, при незначній кількості відвідувачів і слабкій активності робітників. На окремих підприємствах, замість зборів, проводилися конференції, причому делегати не обиралися робітниками, а призначалися профспілковими органами з числа активу, в результаті чого серед них зустрічалося мало рядових робітників. Дослідник також зазначає, що на багатьох підприємствах на обговорення робітничих зборів рідко виносилися важливі питання виробництва і культурно-побутових умов; так само нечасто виступали з доповідями і звітами із найважливіших господарських питань керівні працівники районних, міських та обласних організацій, міністерств, відомств і підприємств [239, с. 47]. Оцінюючи колективні договори як одну з форм участі робітників в управлінні виробництвом, М. Шепета справедливо вказує, що, обговорюючи проекти колективних договорів, підбиваючи підсумки їх виконання, робітники вносили багато пропозицій щодо підвищення ефективності виробництва, домагалися усунення недоліків у роботі підприємств, критикували діяльність адміністрації. Вчений розглядає колективні договори як засіб масового контролю «знизу» за діяльністю адміністрації, і, з огляду на радянські реалії, таке твердження є полемічним.

Дослідження особливої форми участі молодого покоління робітників в управлінні виробництвом – т. зв. «Комсомольський прожектор» – належить В. Городяненко. За підрахунками дослідника, протягом 1962 р. в Україні у діяльності штабів «КП» взяло участь 200 тис.

комсомольців, а в 1965 р. – вже близько 500 тис. юнаків і дівчат. Історик доводить, що значимість громадських організацій, які залучають молоде покоління до управління виробництвом, не вичерпується економічним ефектом, оскільки їх діяльність має важливе соціальне значення. Участь робітничої молоді в справах підприємства виховувала і зміцнювала колективізм, свідому дисципліну, давала можливість молодим робочим набувати досвід управлінської діяльності [240, с. 21].

Окремою формою участі робітників в управлінській роботі стало їх включення в діяльність профспілок. За спостереженням І. Божка, у повоєнні роки відбулося об'єднання й укрупнення виробничо однорідних профспілок, що сприяло подальшому зміцненню та розвитку їх зв'язків із робітничими масами. За даними вченого, на 1 січня 1949 р. в УРСР діяли Українська Республіканська Рада профспілок, 25 обласних Рад, 2 центральні комітети, 27 Республіканських комітетів, 403 обласні, 70 843 фабрично-заводські, будівельні та місцеві комітети. І. Божок підкреслює, що профспілкові організації України у своїй діяльності спиралися на численний актив; лише протягом 1950 р. кількість активістів зросла на 406 тис. чол. і досягла 1,5 млн чол. [241, с. 68].

За підрахунками істориків, частка робітників, які в тій чи іншій мірі взяли участь в управлінні виробництвом у повоєнне двадцятиріччя, склала близько половини їх загальної чисельності [242, с. 162]. Безумовно, це питання в радянській науці заангажоване, тому що тотальний контроль партійних органів над усіма сферами життя радянського суспільства є визнаним фактом.

Подібно до вивчення участі робітників в управлінні виробництвом, історики значну увагу приділяли висвітленню суспільно-політичної активності робітника. Під цим терміном радянська історична наука розуміла «якості його особистості, які, проявляючись у справах, вчинках, поведінці і діяльності у сфері соціально-політичних відносин, характеризували його не тільки як працівника, а й як громадянина соціалістичного суспільства, члена колективу, громадських організацій» [243, с. 163].

Посилення ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті, на думку О. Козлова, обумовлено чисельним і якісним зростанням його рядів у зв'язку з розвитком науково-технічної революції, збільшенням концентрації робітників на великих підприємствах, підвищенням рівня освіти і кваліфікованих робітників, їх усвідомленості й організованості [244, с. 17]. Суспільно-політична активність робітників виявлялася в їхньому інтересі до соціальної інформації, у цілеспрямо-

ваній участі у зборах, лекціях, заняттях у мережі партійної й комсомольської освіти, а також у практичній громадській діяльності, яка є, на переконання істориків, вищим ступенем суспільно-політичної активності [245, с. 164].

Характеризуючи процес розвитку радянського суспільства, соціолог І. Берхін акцентував увагу на тому, що радянська держава в повоєнне двадцятиріччя становила особливу форму класового союзу робітників, колгоспного селянства і соціалістичної інтелігенції під керівництвом робітничого класу. На думку вченого, збереження панівного становища робітничого класу стало вищим типом демократії, становлячи пролетарську демократію – демократію для трудящих, для переважної більшості суспільства [246, с. 31].

Згідно з марксистсько-ленінською теорією розвиток соціалістичної державності і переростання держави у громадське самоврядування є двома сторонами єдиного процесу відмирання держави. Специфіка політичного керівництва робітничого класу розглядалася радянськими ідеологами як історично останній етап політичного керівництва суспільством узагалі, як підготовка соціально-економічних, ідеологічних, духовних передумов досягнення неполітичних форм і методів управління при комунізмі. Особливо акцентований цей вектор у роботах другої половини 60-х рр., в умовах, коли входження в добу комунізму розглядалося в найближчій перспективі.

Основною формою участі робітничого класу в суспільно-політичному житті радянська історична наука вважала державно-політичну форму, здійснювану через Ради. Ця форма, за В. Кисельовим, відігравала вирішальну роль і безпосередньо виражала ставлення робітничого класу до колгоспного селянства й інтелігенції [247, с. 185]. За підрахунками дослідника В. Романцова, серед депутатів Верховної Ради Української РСР II скликання (1947 р.) налічувалося лише 27 робітників. Утім після ухвалення ЦК КПРС спеціальної постанови «Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і посилення їх зв'язків з масами» (1957 р.) вже через два роки, в березні 1959 р., до Верховної Ради УРСР обрано 105 робітників (23 % від корпусу депутатів) [248, с. 202].

За даними авторів фундаментальної «Історії робітничого класу Української РСР», у складі місцевих Рад депутатів трудящих УРСР, обраних у березні 1963 р., з 412 тис. депутатів дві третини становили робітники і колгоспники, безпосередньо зайняті на виробництві. Найактивнішу участь узяли українські робітники у виборах до місце-

вих рад у березні 1965 р., після яких майже наполовину обновився склад депутатів, а в міських Радах – більш як на 60 % [249, с. 453].

Велике значення в працях В. Єжова [250], А. Кондрацького [251], а також дисертаціях І. Божка [252], Л. Шевченка [253], А. Горелика [254], М. Улаєва [255], Г. Дем'янова [256] відведено висвітленню взаємин робітничого класу і партійних структур. Дослідники не виділяють представників останніх в окрему соціальну групу, акцентуючи увагу на нерозривному зв'язку робітників і правлячої партії. Так, Я. Подпригорщук звертає увагу на зростання питомої ваги робітників у партійних структурах УРСР серед прийнятих кандидатами в члени КПРС із 16,6 % у 1950 р. до 27,5 % – у III кварталі 1955 р. [257, с. 17]. У дисертації А. Кондрацького відзначено, що в найбільших промислових центрах республіки робітники становили більшість зарахованих до партійних рядів. У 1964 р. у Донецькій, Запорізькій і Ворошиловградській областях серед прийнятих у члени партії 50–60 % становили робітники. З середини 50-х – по середину 60-х рр. кількість робітників у КПУ збільшилася на 490 860 чол., а їх питома вага у складі республіканської партійної організації зросла з 33,1 % до 39,5 % [258, с. 12].

Залучення людей фізичної праці до участі в управлінні суспільством по лінії громадських органів також ставало предметом спеціального вивчення. «Громадська організація» в СРСР трактувалася як «об'єднання радянських людей, створене відповідно до їх інтересів, з їхньої волі, на засадах добровільного членства та самоврядування, з метою розвитку їх самодіяльності і активності, спрямованої на будівництво комунізму» [259, с. 187]. Аномальною особливістю функціонування громадських організацій у Радянському Союзі стало їх повне підпорядкування партійним і державним структурам до злиття з ними. За твердженням В. Кисельова, участь робітничого класу в громадських організаціях стала також найважливішою формою здійснення його керівництва в політичній сфері суспільства.

Відповідно до рішення листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС утворений Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР; у республіках, краях, областях, містах, районах відповідно сформовані місцеві комітети партійно-державного контролю; на підприємствах, будівництвах, колгоспах, радгоспах, установах створені групи сприяння, а в цехах, ділянках, бригадах – пости сприяння партійно-державного контролю [260, с. 34]. На початку 1964 р. на підприємствах, будовах, транспорті УРСР діяло 145 тис. груп і постів сприяння партдержконтролю, в яких працювало 825 тис. контролерів.

Організуючи перевірку виконання директив партії та уряду, народні контролери зосереджували увагу на виявленні й використанні резервів промислового виробництва, зміцненні дисципліни [261, с. 454]. Утім реальний механізм впливу і результати їх діяльності не висвітлені.

Участь робітників у вихованні молодого покоління та оборонно-спортивній роботі висвітлювалася крізь призму діяльності Всесоюзного добровільного товариства сприяння армії, авіації та флоту СРСР (ДТСААФ). А. Кондрацький відзначив, що в 1965 р. обласними організаціями республіки до ДТСААФ залучено від 57 % до 69 % населення [262, с. 128].

Окремим аспектом участі робітничого класу в суспільно-політичному житті є діяльність профспілок. У 1958 р. значно розширені права низових профорганізацій в управлінні виробництвом, поліпшенні умов праці та побуту робітників. Їм надано право участі в розробленні виробничих планів підприємств та установ, право заслуховувати доповіді керівників підприємств та установ про виконання виробничого плану, зобов'язань за колективним договором, заходів по організації й поліпшенню умов праці, матеріально-побутового і культурного обслуговування робітників і вимагати усунення виявлених недоліків, а в разі необхідності ставити перед відповідними організаціями питання про усунення чи покарання господарських керівників, які порушують їх закони [263, с. 25].

Вбачаючи в профспілках своєрідні «школи управління», радянські історики трактували їх як «резервуар державної влади взагалі і особливо господарсько-адміністративного апарату» [264, с. 356]. І. Берхін детально висвітлює цей процес, наголошуючи, що в першій половині 60-х рр. в управління профспілок перейшли питання охорони праці, соціального страхування, пенсійного забезпечення й охорони здоров'я [265, с. 33].

Перехід окремих функцій державних органів до громадських організацій особливо помітний у сфері громадського порядку. У 1965 р. в УРСР діяло понад 30 тис. народних дружин, що налічували близько 2 млн чол.; у 1964 р. існувало більш ніж 36 тис. товариських судів, з яких близько 13 тис. – на підприємствах, будовах і транспорті [266, с. 453]. Залучення широких мас робітників до управління виробництвом і суспільством у цілому сприяло їх участі у всенародних обговореннях документів, що визначають основні напрямки економічного і соціально-політичного розвитку суспільства, вважають В. Селунська і Т. Сивохіна [267, с. 73].

На переконання В. Кисельова, вихідці з робітничого класу склали кістяк партійного, державного, комсомольського, профспілкового, господарського апарату, військових командних кадрів, діячів науки і культури [268, с. 186]. У зв'язку з цим продуктивним є умовивід С. Сенявського щодо формування вихідцями з робітничого класу нової інтелігенції – робітничо-селянської, що виражала інтереси робітників і стала їх повноважним представником на тих ділянках державного, економічного, суспільного і культурного життя, де до організованості робітничого класу необхідні також вузькопрофільні знання [269, с. 243].

Усебічного і акцентованого розвитку в радянській історіографії другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. отримало питання інтернаціональних зв'язків українських робітників. Особливу увагу цьому аспекту приділили М. Шепета [270], В. Єжов [271], Н. Петрова [272], І. Шульга [273], Г. Опріщенко [274]. Історики виділили в темі декілька напрямків, серед яких взаємодія українських робітників з робітниками інших республік Радянського Союзу; внесок робітничого класу Української РСР в економічний розвиток країн соціалістичного табору; зв'язки робітників України з робітниками країн, що розвиваються.

Серед форм співпраці робітників Української РСР з робітниками інших радянських республік широко вивчено економічну взаємодопомогу, соцзмагання колективів споріднених підприємств, обмін передовим досвідом і виробничими досягненнями, спільне будівництво промислових об'єктів. М. Шепета підкреслює, що вагомість взаємодії між робітниками Української РСР і союзних республік виявилася при спорудженні великих гідроелектростанцій, магістральних газо- і нафтопроводів, каналів, великих заводів і фабрик [275, с. 76]. Дослідник конкретизує, що в будівництві Каховської ГЕС брали участь робітники 25 національностей; замовлення Каховської ГЕС виконували понад 300 міст Радянського Союзу. Для забезпечення шахт і заводів Донецької області необхідним обладнанням і матеріалами працювали десятки тисяч робітників Сибіру, Уралу, Білорусії, Грузії, Москви, Ленінграда, Ярославля. Підприємства тринадцяти областей РРФСР постачали устаткування для Запорізького автомобільного заводу. Московські і Ленінградські метробудівці допомагали киянам у прокладанні підземних магістралей [276, с. 418]. Водночас радянські дослідники висвітлили внесок робочих України у спорудження потужних промислових об'єктів в інших республіках СРСР, зокрема, участь у будівництві великих гідроелектростанцій на Волзі, Дону, Ангарі, Іртиші, Курі, Сир-Дар'ї.

Донецькі шахтобудівники виконували відповідальні завдання зі спорудження шахт у Карагандинському басейні [277, с. 62].

Велику увагу приділено дослідниками міжреспубліканському соціалістичному змаганню. На їх переконання, воно сприяло тому, що досягнення передовиків виробництва однієї республіки ставали здобутком робітників усіх республік СРСР. Як відзначив М. Шепета, соцзмагання колективів промислових підприємств різних республік допомагало в найбільш короткі терміни і з більшою ефективністю вирішувати господарські завдання, об'єднувало і згуртовувало робітників різних національностей у боротьбі за виконання виробничих завдань [278, с. 126].

Аналізуючи внесок робітничого класу УРСР в економічний розвиток країн, що розвиваються, та країн соціалістичного табору, радянські науковці особливу увагу приділили обміну передовим досвідом, соцзмаганню між спорідненими підприємствами, підготовці кадрів для промисловості, спільним розробленню і використанню передових методів праці, постійним виробничим контактам між колективами підприємств одного і того самого профілю. Ґрунтовно досліджено участь українських робітників у спорудженні промислових об'єктів у країнах соціалістичного світу та в новоутворених країнах, що звільнились від колоніального гноблення, наведено приклади співпраці з робітниками підприємств Болгарії, Угорщини, Румунії, НДР, Чехословаччини, Китаю, Індії, Алжиру, В'єтнаму.

Головною, наскрізною для радянських праць, присвячених інтернаціональним зв'язкам робітничого класу УРСР, є теза про те, що лише завдяки допомозі інших республік СРСР (у першу чергу, РРФСР) та організаційній ролі КПРС Україні вдалося відновити промисловий потенціал і розбудувати свою економіку

Висвітленню підвищення матеріального добробуту робітників також присвячено чимало історичних розвідок. На той час рівень добробуту робітничого класу в найбільш загальному вигляді відбивався сумарними, синтетичними показниками рівня життя, такими як дані про реальні доходи, загальний обсяг споживання матеріальних благ і послуг, про споживчий бюджет і сукупні доходи сімей різних груп робітників.

Перший з цих показників – реальні доходи – характеризував ту кількість матеріальних благ, в яких реалізовувалися грошові і натуральні доходи (за вирахуванням податків), отримані в формі оплати праці, виплат з громадських фондів та інших доходів, що використову-

ються для задоволення матеріальних і культурних потреб. Крім того, в реальні доходи радянськими вченими включалися матеріальні витрати установ сфери обслуговування, які частково відображали споживання безкоштовних послуг, що трактувалося як доказ беззастережної переваги соціалістичної системи.

На жаль, у загальносоюзних статистичних публікаціях не наводяться показники, що характеризують динаміку реальних доходів безпосередньо робітничого класу – в них немає даних про зростання реальних доходів у розрахунку на душу робочого населення (робітників і членів їх сімей). Однак державні статистичні органи регулярно публікували відомості про рух реальних доходів робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого, а також близькі до них показники зміни реальної заробітної плати робітників промисловості і будівництва з додаванням пенсій, соціальної допомоги та з урахуванням безкоштовного навчання, лікування, інших виплат та пільг, ліквідації безробіття, скорочення тривалості робочого дня. Хоча в цих даних не знаходили відображення певні зрушення в рівні життя (зокрема, викликані змінами співвідношення працівників та утриманців), вони вірно відображали головну тенденцію. До того ж радянська статистика наводила показники, що відбивали зростання реальних доходів у розрахунку на душу всього населення країни. Оскільки робітничий клас становив в аналізоване двадцятиріччя більшість населення, середні дані про реальні доходи населення характеризувалися дослідниками з відомим наближенням як рівень життя і робітничого класу в тому числі.

Культурний прогрес, збільшення потреб, розгортання НТР зумовили, на думку істориків, швидке зростання місця послуг у ряду чинників, що визначають добробут. Унаслідок цього узагальнювальні показники добробуту робітничого класу виражалися не тільки даними про реальні доходи, а й доповнювалися відомостями про загальний обсяг благ і послуг, споживаних населенням, про споживчі бюджети і сукупні доходи сімей [279, с. 139].

Розгляд динаміки рівня матеріального добробуту робітників, зокрема, містять роботи економістів та істориків А. Вайнштейна [280], Г. Гетьмана [281], С. Сенявського [282], В. Єжова [283], О. Смирнова [284], О. Кудлая [285], Б. Казанцева [286], В. Сидоренка [287] та ряд колективних узагальнювальних монографій [288].

Досліджуючи зростання реальних доходів, заробітної плати і розвиток соціального забезпечення, автори академічної праці «Історія

соціалістичної економіки СРСР» наводять дані, згідно з якими матеріальні ресурси для накопичення і споживання на душу населення після закінчення перших повоєнних 15 років перевищили майже в 4 рази довоєнний рівень [289, с. 542].

За підрахунками О. Смирнова, неодноразове зниження роздрібних цін на товари масового споживання в період з 1947 р по 1954 р. призвело до зниження рівня роздрібних цін у 2,3 рази. За рахунок цього реальна заробітна плата робітників, досягнувши в 1948 р. довоєнного рівня, продовжила підвищуватися [290, с. 279]. З 1953 по 1958 рр. реальна заробітна плата робітників збільшилася на 23 % [291, с. 379].

Процес упорядкування заробітної плати в першій половині 60-х рр. детально досліджений В. Сидоренком, який звернув увагу на скасування оподаткування мінімальної заробітної плати і зниження на 40 % розміру податків із заробітків від 60 до 70 крб на місяць. У результаті проведення заходів, спрямованих на поліпшення умов праці і побуту робітників, їх реальні доходи зросли в 1960–1961 рр. майже на 100 млн крб [292, с. 39].

Особливу увагу радянські вчені звернули на тенденцію до вирівнювання заробітної плати різних груп робітників. Так, автори монографії «Соціальний розвиток робітничого класу СРСР» економічною основою цього процесу позначили технічний прогрес, пов'язаний зі зростанням кваліфікації та складності праці більшості робітників, посилювану індустріалізацію економіки, впровадження досягнень НТП. Дослідники довели, що протягом повоєнного двадцятиріччя одним з найважливіших проявів зближення заробітної плати різних груп робітників стала ліквідація надмірного розриву між низькооплачуваними категоріями робітників та основною масою робітничого класу. Цей процес забезпечений шляхом кількаразового підвищення мінімальних ставок заробітної плати [293, с. 151]. 27 січня 1957 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову про переведення на скорочений робочий день, підвищення і впорядкування заробітної плати робітників, керівників та інженерно-технічних працівників, гірничорудних, металургійних і коксохімічних підприємств. Протягом трьох наступних років більшість робітників переведено з восьмигодинного на семигодинний робочий день, а в подальшому робочий тиждень трансформовано з шестиденного на п'ятиденний із восьмигодинним робочим днем. Цей факт трактувався в радянській історіографії як черговий доказ переваги радянського соціалістичного ладу [294, с. 154]. З числа інших факторів, які прямо чи побічно впливали на підвищення

матеріального добробуту робітників, радянські дослідники особливо виділяли створення системи загального пенсійного забезпечення, перехід до якої за допомогою громадських фондів розпочався в шостій п'ятирічці з прийняттям Закону «Про державні пенсії» (1956 р.). Дослідники констатують тоді факти розширення кола осіб із правом на пенсії та значного збільшення власне пенсій. Середні розміри пенсій робітників і службовців за старістю зросли більш ніж у два рази, мінімальні – в чотири-п'ять разів. Одночасно підвищилися в 1,5 рази пенсії за інвалідністю та в разі втрати годувальника. У результаті, починаючи з середини 50-х рр., літні робітники і службовці, які працювали більшу частину життя на державних підприємствах і в установах, мали можливість отримувати пенсії за старістю, в більшості випадків достатні для задоволення первинних потреб [295, с. 160].

Високо оцінено науковцями поліпшення житлових умов робітників, наведені дані, згідно з якими лише протягом 1962–1965 рр. у містах і робітничих селищах за допомогою держави і за рахунок коштів трудящих уведено в експлуатацію житлові будинки загальною площею понад 53 млн кв. м., конкретизовано заходи щодо покращення сфери освіти, охорони здоров'я, загальний культурний рівень життя робітників [296, с. 469]. Л. Вітрук відзначає високі темпи житлового будівництва, широке впровадження в побут електроніки, водопроводу, центрального опалення, газифікацію, розширення обсягу комунально-побутових послуг [297, с. 63].

У такий спосіб, радянська історична наука приділила значну увагу висвітленню рівня матеріального добробуту робітничого класу та його динаміці протягом повоєнного двадцятиріччя.

Отже, дослідивши радянську історіографію другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. із проблеми розвитку робітничого класу України в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.), можемо відзначити наявність великого масиву різноманітних історіографічних джерел: від фундаментальних узагальнювальних академічних праць і дисертацій до журнальних статей і розвідок. Особливістю історіографічної ситуації досліджуваного періоду стала наявність значної кількості робіт, створених за межами республіки, переважно в союзних науково-дослідних центрах. Незважаючи на охоплення великої кількості аспектів теми та її комплексне вивчення силами не тільки істориків, але й філософів, соціологів, економістів, етнографів, до середини 80-х рр. стає очевидним, що радянська історіографія зжила себе в «класичному» історико-партійному аспекті. Незважаючи на достатню кількість

праць, створених виключно з наукових позицій, усі радянські дослідники залишалися всередині радянської «матриці», і вихід із неї міг відбутися тільки за наявності кардинальних позанаукових стимулів, появою яких ознаменовано вже другу половину 1980-х рр.

3.2 Наукова література періоду Перебудови (1985–1991 рр.)

Проголошення 23 квітня 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС генеральним секретарем М. Горбачовим необхідності масштабних змін у радянській економіці, а також заява про початок повномасштабних реформ у всіх сферах життя радянського суспільства на січневому Пленумі 1987 р. увійшли в історію під терміном «Перебудова» і мали кінцевою метою всебічну демократизацію сформованого в СРСР суспільно-політичного та економічного ладу. Стосовно стану суспільних наук і радянського суспільства в цілому, квінтесенцією цього курсу стала політика гласності – спроба максимальної відкритості в діяльності державних установ і свободи інформації, неприпустимість замовчування проблем, відчутне послаблення цензури.

На XXVII з'їзді КПРС, що «зібрався на крутому переломі в житті країни», стан суспільних наук оцінений критично, відзначено їх відрив від життя, недооцінка суспільствознавцями гостроти назрілих проблем, схоластика і споглядальність у дослідженнях. Перед ученими вказаної категорії ставилося завдання навчитися урокам минулого для сьогоднішніх і прийдешніх справ.

На перший погляд здавалося, що з'явилися умови для повернення в науку духу творчості, перегляду штучних схем і конструкцій. Однак незабаром з'ясувалося, що радянська історична наука виявилася не готова до такого повороту, коли потрібно вийти з заданого русла. На думку А. Трофимова, потенціал реагування історичної науки на зміни в суспільстві в другій половині 80-х рр. обмежений низкою факторів. І, в першу чергу, це інерція радянської історіографічної традиції, що визначала у покоління істориків стійке уявлення про критерії науковості: наявність внутрішньої самоцензури; орієнтацію на дотримання партійних настанов і документів як істини в останній інстанції та останнього слова в галузі науково-теоретичної думки; багаторічну ізоляцію радянських істориків від основних напрямків світової історичної думки XX століття при відчутті власної переваги і володіння «істинно науковою» методологією пізнання; неможливість вільного

доступу до історичних архівів і наукової інформації; відсутність культури діалогу і ведення наукової полеміки [298, с. 61].

Окресленому гальмуванню «сприяла» колишня система взаємин влади та історичної науки. Діяльність радянських істориків продовжували «спрямовувати та координувати» чотири впливові установи:

1) відділ науки і навчальних закладів ЦК КПРС, який став основним контролюючим органом, що стежив за дотриманням партійної лінії;
2) Інститут марксизму-ленінізму з підзвітними йому аналогічними республіканськими інститутами і Центральним партійним архівом;
3) відділення історії АН СРСР, зокрема, академіки і члени-кореспонденти, які ухвалювали рішення щодо основних напрямів розвитку історичної науки;
4) державні архіви, підконтрольні Головному архівному управлінню, а також партійні органи й організації, в які входили вчені-історики.

Однак, на нашу думку, зводити все до сліпого підпорядкування і виконання наказів не правомірно. Історична наука йшла вперед, формуючи нові ідеї, хоча залишалися кордони, вихід за які не допускався. Ситуація змінювалася в міру наростання кризи Перебудови як прагнення до очищеного від нашарувань і деформацій соціалізму. У середовищі істориків також розгорнулася гостра боротьба, де в якості аргументів використовувався стан справ в історичній науці і переглядалися основоположні принципи і висновки радянської історіографії.

У другій половині 80-х рр. зароджується процес звільнення історичної науки від жорстких ідеологічних догм і методологічно заданих параметрів. Початком реальних зрушень в історичній науці прийнято вважати 1987 р., з якого на хвилі гласності починають відкриватися сторінки недавнього минулого. Політичне керівництво країни надавало великого значення історичному обґрунтуванню концепції Перебудови й аналог знайшло у повоєнне двадцятиріччя, друга частина якого – 1954–1964 рр. – стала називатися першою Перебудовою. На 1988–1989 рр. позначився інтерес до історії. Через політичне замовлення в численних публікаціях післясталінське десятиріччя починає протиставлятися попередньому – сталінському десятиріччю повоєнної реакції і брежнєвському «застою». Увагу вчені зосереджують на проблемах політичної історії. З лінією XX з'їзду пов'язують можливість побудови

гуманного соціалізму, в реформаторській діяльності М. Хрущова бачать витоки першої Перебудови. Боротьбу «сталіністів» і «антисталіністів» у середині 50-х рр. розглядають крізь призму боротьби «реформаторів» і «консерваторів» у роки Перебудови другої половини 80-х рр.

У 1988 р. спільними зусиллями відповідних відділів та кафедр ІМЛ і АСН при ЦК КПРС, ряду Вищих партійних шкіл, інститутів історії союзних республік підготовлено перелік пріоритетних напрямків і проблем розвитку історико-партійної науки. Зверталася увага на необхідність пріоритетного дослідження функцій партії не за сферами суспільного життя, а за логікою проблем, пов'язаних з реалізацією цих функцій. Дослідникам пропонувалося звернутися до причин, характеру, чинників, проявів суб'єктивізму в практиці соціалістичного будівництва, еволюції характеру партійного керівництва від політичного до адміністративного, боротьбі з культом особи Й. Сталіна, причин її непослідовності й незавершеності. Тим самим у постановці основних напрямків досліджень уже проглядалися кінцеві результати, з точки зору ясності концептуальних підходів того часу.

Будучи в роки Перебудови важливим інструментом політики гласності, історична наука в руслі нових політико-ідеологічних підходів зайнялася формуванням нової картини в свідомості сучасників щодо подій нещодавнього минулого. У жовтні 1989 р. у ЦК КПРС відбулася стратегічно важлива нарада істориків, на якій обговорювалися актуальні проблеми розвитку радянської історичної науки. Відкриваючи нараду, член Політбюро, секретар ЦК КПРС В. Медведєв зазначив, що від рівня історичної свідомості суспільства багато в чому залежить напрямок і темпи перетворень у країні. Він констатував, що історики виявилися не готові до роботи, яку треба виконати. Післянепівський розвиток країни оцінено як суцільний потік злочинів, помилок, регресу; відзначено, що вчені не повинні проходити повз антиісторичних домислів, але водночас «не можна діяти старими методами заборон, слід спиратися на методи наукової дискусії, зайняти вірну позицію, вести лінію, яка відрізнялася б від праворадикальної і ліворадикальної» [299, с. 65]. Промовці на нараді – іменити історики І. Ковальченко, А. Іскандеров, В. Логінов, С. Кулешов, Г. Смирнов та інші представники історичної науки – говорили про необхідність більш визначеної та розгорнутої позиції ЦК КПРС у питаннях ідеології, про те, що хронічне запізнювання радянських істориків – результат попереднього етапу розвитку історичної науки в СРСР; висувалися пропозиції створення

партійного замовлення в області організації науково-видавничої роботи, вивчення документів, надання історикам сторінок партійної преси.

Важливою віхою стала міжнародна наукова конференція істориків, проведена в Москві 1990 р., у роботі якої взяли участь понад 40 зарубіжних учених і одна з секцій якої присвячувалася обговоренню повоєнні історії радянського суспільства. У звіті про наукову і науково-організаторську діяльність Відділення історії АН СРСР за 1990 р. зверталася увага на важливість цієї події, підкреслювалося, що «фактично відбувся перший у СРСР конгрес радянологів світу, на якому учасниками виступили в рівній мірі радянські, і зарубіжні історики» [300, с. 66].

Таким чином, слід підкреслити, що в 1987–1989 рр. в історичній науці, як і в цілому в радянському суспільстві, з'явився плюралізм думок, який, однак, проявлявся в основному в межах марксизму і суперечки щодо якого тривали між прихильниками соціалістичних ідей.

У досліджуваний період значно підвищився науковий рівень монографічних досліджень з означеної теми; привертають увагу індивідуальні монографії радянських дослідників. Так, Е. Клопов, комплексно розглянувши основні аспекти розвитку радянського робітничого класу – кількісне зростання, особливості відтворення, зрушення в складі і структурі робітничих кадрів, прогрес загальної і професійної культури, підвищення добробуту робочих сімей, посилення соціальної активності робітників у сферах виробництва, – дійшов висновку, що період кінця 50-х – першої половини 60-х рр. став часом постійного і значного зростання соціального потенціалу. Вивчивши модифікацію процесів кількісного збільшення робітничого класу, вчений встановив, що в означений термін істотно знизилися темпи зростання чисельності робітників, зменшилося до відносно невеликих величин поповнення робітничого класу з «зовнішніх» джерел; вирішальну роль у цьому процесі відіграли вихідці з робітничого середовища, в першу чергу, робоча молодь. У результаті в переважній більшості трудових колективів промисловості та інших галузей економіки швидко підвищувалася питома вага кадрових робітників [301, с. 310].

При цьому Е. Клопов акцентував увагу на одночасному розширенні соціальних кордонів радянського робітничого класу. На думку дослідника, цьому сприяли, з одного боку, процеси ідентифікації з індустріальними робітниками за положенням у суспільному виробництві і характері праці, структурі інтересів і потреб, способу життя,

соціальним зв'язкам розширюваного кола «позаробочих» груп трудящих, а з іншого, – зміни в галузевій структурі робітничого класу, розповсюдження його виробничої діяльності на сільське господарство, галузі соціальної інфраструктури, науку і наукове обслуговування. Учений зазначив, що в 60-і рр. більшого розмаху набули процеси соціальної мобільності, переміщень великих мас робітників і дітей робітників до лав працівників розумової праці, а вихідців з інтелігенції та колгоспного селянства – в робітничий клас. У складі населення країни зросла питома вага як власне робітничих сімей, так і соціально-гетерогенних родин, до складу яких належить один чи декілька робітників [302, с. 311].

Головною причиною прискорення процесу підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу Е. Клопов вважає масовий відтік у 60-і рр. із суспільного виробництва тих груп робітників, які поповнили ряди робітничого класу на етапі форсованої індустріалізації. На зміну їм прийшло нове покоління робітників, які мали одну незаперечну перевагу: вони приходили на виробництво, отримавши, як правило, кращу загальну освіту, а також більш ґрунтовну і систематичну професійну підготовку.

Незважаючи на в цілому традиційну позитивну оцінку процесів економічного і соціального розвитку, в роботах радянських дослідників другої половини 80-х рр. з'являється ґрунтовна і конструктивна критика. Так, Є. Міннібаєв, простеживши соціальний розвиток радянського робітничого класу, визначив, що в 60-і рр. соціальні потреби робітників зростали швидше, ніж рівень технічної оснащеності праці, її умов і характеру. Це знайшло відображення в незадоволеності працівників, які мали відповідну кваліфікацію, але займалися важкою ручною працею. Причому відсоток робітників, не задоволених характером і змістом праці тим вище, чим нижче їх кваліфікація і технічна оснащеність робочого місця [303, с. 86]. Історик змушений констатувати недостатньо рішучу і непослідовну політику радянського та партійного керівництва, яка не забезпечила в розглянутий період необхідні темпи технічної реконструкції, зберегла інерцію екстенсивного розвитку виробництва на старій технічній базі. Є. Міннібаєв акцентує увагу на тому, що ще в 60-х рр. основна частина робітників працювала на техніці і за технологіями, що склалися в період індустріалізації, а низькі темпи модернізації виробництва призвели до загострення як економічних, так і соціальних проблем. Він фіксує, що особливо велика частка незадоволених характером і змістом праці в цей час серед

молодих робітників, які, отримавши середню освіту, змушені займатися немеханізованою працею низької кваліфікації.

«Виправдання» соціологічної науки в СРСР у досліджуваний період послужило стимулом до появи ряду праць, предметом розгляду яких стали проблеми соціального розвитку. Однією з перших таких робіт є колективна монографія «Соціальна політика Радянської держави. Зміцнення провідної ролі робітничого класу в соціалістичному будівництві» [304], авторський колектив якої зробив, по суті, першу спробу дослідити радянський робітничий клас як об'єкт соціальної політики Радянської держави. Монографія написана на основі документів центральних і місцевих партійних і державних органів, законодавчих актів, планів економічного і соціального розвитку, даних статистики, соціологічних досліджень, матеріалів періодичної преси. Однак використання переважно опублікованих матеріалів певною мірою звузило дослідні аспекти монографії, особливо аналіз та узагальнення форм і методів діяльності держави в соціальній сфері. Під терміном «соціальна політика» автори визначають політику «побудови безкласового, соціально однорідного суспільства» [305, с. 6], проте ця точка зору не підкріплена архівними джерелами. Водночас у монографії має місце системна підміна предмета дослідження викладом уже вивчених питань історії робітничого класу. Розгляд же самої соціальної політики легко переходить в опис економічної, науково-технічної політики, організаційно-господарської, ідейно-виховної, культурно-освітньої роботи. Загальні підсумки соціально-економічного прогресу радянського суспільства не цілком органічно пов'язані з основними формами і методами здійснення соціальної політики, спрямованої на розвиток робітничого класу. У роботі залишилися не дослідженими проблеми, що безпосередньо торкаються соціального розвитку різних шарів робітничого класу, таких як зміст праці, мікроклімат виробничих колективів, культурно-технічний рівень. Приклади ж, що наводяться по окремих підприємствах і без глибокого аналізу, не вийшли на рівень значних узагальнень. Також соціологічний напрямок вивчення радянських робітників презентований у монографіях «Населення СРСР за 70 років» [306] і «Социальный облик молодёжи (на материалах Украинской ССР)» [307].

Дослідивши тенденції розвитку робітничого класу як найбільшої соціальної групи, Л. Ланцова стверджує, що в умовах форсованого екстенсивного зростання перших повоєнних п'ятирічок створення нових робочих місць і забезпечення елементарних життєвих умов для пра-

цівників стало більш актуальним, ніж підйом їх кваліфікації; тим більше що низький рівень механізації й автоматизації виробництва зумовлював відповідний рівень кваліфікації робітників, тобто соціально необхідний клас освіченості мас відзначався вище, ніж виробничо необхідний. З цією обставиною Л. Ланцова пов'язує властиві розвитку робітничого класу протиріччя, які пов'язані, з одного боку, з автоматизацією виробництва, а з іншого, – зі збереженням високої питомої ваги фізичної, важкої некваліфікованої праці. Протиріччя нераціонального розподілу робочої сили і деформації кваліфікаційної структури робітничого класу породжувалися недосконалістю техніко-технологічної структури продуктивних сил. Дослідниця підкреслює, що в 60-і рр. можливості екстенсивної моделі розвитку, потенціал наявного техніко-технологічного способу виробництва виявилися вичерпаними або близькими до цього; єдиною альтернативою уповільнення соціально-економічного розвитку країни став перехід до інтенсивного шляху розвитку, широке використання досягнень науково-технічного прогресу, впровадження господарського розрахунку, товарно-грошових відносин, надання самостійності підприємствам, демократизація суспільного життя в країні, чого, однак, не сталося.

Невірна інвестиційна політика, порушення пропорцій в економіці, витратний механізм господарювання, – підкреслює Л. Ланцова, – призвели до посилення диспропорцій, уповільнення процесу перерозподілу робочої сили, зокрема, в невиробничу сферу; істотно знизилися темпи приросту національного доходу. У цих умовах спроби збереження високої частки накопичення привели до практики залишкового фінансування соціальних програм; ослаблення соціальної орієнтації економіки, в свою чергу, відобразилося в розмиванні стимулів трудової діяльності [308, с. 11].

Квінтесенцією радянської археографічної науки стало продовження випуску серії збірників документів і матеріалів під назвою «Промисловість і робітничий клас Української РСР». У 1987 р. опубліковано том, присвячений семирічці 1959–1965 рр. [309], двома роками пізніше, в 1989 р., – том про повоєнне відновлення економіки всього СРСР і внесок у цей процес робітників Української РСР [310]. Суголосна названому виданню збірка документів і матеріалів «Відновлення Придніпров'я 1946–1950 рр.» [311], а також «Документы великого созидания. Источники по истории Украинской ССР» [312]. У другій половині 80-х рр. надруковано останнє, дев'яте, фундаментальне видання – «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях

з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1986 рр.)» у 12-ти томах, з яких 8–10-й томи охоплюють історико-партійні першоджерела періоду повоєнного двадцятиріччя [313]. У 1985 р. опублікований узагальнювальний бібліографічний покажчик «Історія робітничого класу Української РСР», в якому зібрані і впорядковані більшість робіт із досліджуваної тематики [314].

Друга половина 80-х рр. стала періодом чергового спалаху особистостей, які сподівалися завдяки проголошеній політиці Перебудови домогтися реальної демократизації громадського життя. Розпочалася переоцінка історії радянського суспільства – до поширення версії, за якою негатив процесу розвитку пояснювався встановленням диктатури пролетаріату, проникненням тоталітаризму в усі сфери розвитку суспільства. Доповіді учасників конференцій, диспутів, «круглих столів», які проводилися в зазначений період, відрізнялися не тільки бажанням переосмислити минуле, але й амплітудою думок. За підсумками їхньої роботи тоді складені ґрунтовні, тематичні збірники статей [315].

Незважаючи на те, що більшість схем, які пояснюють історичне минуле, заперечували історію радянського суспільства, складаючись разом у свого роду «руйнівну концепцію» історії країни, певне позитивне значення для наукового осмислення суспільних процесів вони мали. Як підкреслила І. Разуваєва, завдяки їм відбулося розчленування історіографічного простору від традиційної концепції висхідного поетапного, від п'ятирічки до п'ятирічки розвитку радянського суспільства, відкинуті далекі від дійсності положення та ідеї, пов'язані з концепцією короткого курсу ВКП(б). Прийшло розуміння необхідності гостро критичної переоцінки багатьох сторін історії, подолання згладженості історичного аналізу, вивчення змісту суспільних процесів у його різнобічності [316, с. 54].

В аналізований період почали з'являтися роботи, об'єктом вивчення яких стали колишні лідери радянської держави, а також видатні партійні діячі. У першу чергу, це монографії українського історика Ю. Шаповала, присвячені М. Хрущову [317] і сталінському періоду [318], російських істориків Ф. Бурлацького [319], А. Пономарьова [320], Р. Медведєва [321]. Головною особливістю перерахованих досліджень стала переоцінка внеску тієї чи іншої особистості в розвиток радянського періоду історії. Також у 1989 р. світ побачили два збірники матеріалів, присвячених особистості М. Хрущова [322].

Значна увага в роботах другої половини 80-х рр. приділена аналізу економічного розвитку, виявленню причин відставання радянської держави. Пошук першооснов невдач у ряді випадків зводили до прорахунків у соціально-економічній політиці перших повоєнних десятиріч. Це монографічні дослідження А. Тичини [323], Р. Бєлоусова [324], Д. Чернікова [325], Ф. Бурлацького [326], О. Лациса [327], В. Мау [328], І. Радіонової [329]. Виходять роботи, дотичні до нових аспектів робітничої тематики. Так, В. Даниленко провів комплексний аналіз багатогранної діяльності радянського робітничого класу зі здійснення корінних перетворень у галузі освіти і культури Української РСР. Учений розкрив роль робітників у зміцненні матеріально-технічної бази культури, підвищенні загальноосвітнього рівня, формуванні кадрів інтелігенції, підйомі культури села, зміцненні культурних взаємин радянських республік. Інтерес викликає глибоке дослідження автора участі робітників у художній і літературній творчості [330].

Інтерес становить стаття дослідника Ю. Сиволоба, який критично проаналізував історію соціалістичного змагання та його форм, указав на причини невдач у процесі розгортання руху. Вчений зазначив, що сформована у сталінські часи морально-етична концепція змагання, незначною мірою модернізуючись, не змінювалася суттєво ні в часи повоєнних змін, ні в хрущовську добу. Фактичне ігнорування необхідності змін у господарському механізмі, матеріальних стимулів, безпосередньо прив'язаних до якості й кількості праці, ставка переважно на свідомість як головний важіль ініціативи на практиці позбавляли чимало цінних за своїми потенціями починань необхідної масовості, стабільності в часі й не давали очікуваного ефекту [331, с. 19]. Характеризуючи виниклий у 1958 р. рух за комуністичну працю як такий, що випливав із реальних потреб суспільства і відповідав настрою передової його частини, Ю. Сиволоб констатує, що в умовах безпідставно форсованого переходу до «будівництва комунізму», намагаючись видати бажане за дійсне, бюрократи від змагання за умов тихої згоди інших суспільних структур штучно форсували зростання лав учасників руху, оголошуючи ними навіть тих, хто часом не міг упоратися навіть з плановими завданнями, порушував дисципліну [332, с. 20].

Водночас у досліджуваний період зберігалася тенденція стандартної оцінки нещодавнього радянського минулого, зокрема, і повоєнної робітничої тематики. К. Кондратюк, провівши комплексний аналіз діяльності профспілок на матеріалах Української РСР у період другої половини 40-х – 50-х рр., у цілому не вийшов за межі «класичної» ра-

дянської теоретико-методологічної концепції [333]. Ряд колективних монографій [334], а також дисертації О. Латуна [335] і А. Хахлюка [336] присвячені висвітленню виробничих зв'язків робітників України з представниками робітничого класу інших союзних республік, у цих працях бачимо тенденційний акцент на тому, що тільки завдяки економічній допомозі фахівців з інших республік, передовсім, РРФСР, удалося відновити промисловість України в повоєнний період. Традиційним при цьому залишався історико-партійний аспект, презентований працями В. Юрчука і І. Кожухало [337], С. Дубініної [338], В. Шкури [339] і Я. Калакури [340].

Апогеєм радянської історіографії робітничого класу, зокрема, повоєнного двадцятиріччя, став ряд узагальнювальних фундаментальних робіт. Побачили світ четвертий і п'ятий томи «Історії радянського робітничого класу» [341], російськомовний варіант «Історії Української РСР» [342], «Робітничий клас Української РСР: традиції і сучасність» [343], «Історія народного господарства Української РСР» [344]. Ці роботи стали вершиною радянської академічної науки й увібрали її досягнення і недоліки. У названих працях увага зосереджена на тому, що розвиток робітничого класу в три повоєнні п'ятирічки характеризувався подальшим зростанням чисельності і питомої ваги робітників найважливіших галузей економіки, пов'язаних з індустріальним характером праці і високим ступенем концентрації їх на виробництві. Вчені встановили, що ядром робітничого класу залишалися промислові робітники. Вони разом з робітниками будівництва, транспорту і зв'язку, які найближче примикали до них за характером праці і ступенем концентрації в виробничих колективах, як і раніше, складали близько двох третин радянського робітничого класу. У той же час дослідниками відзначено, що в міру зростання механізації і наростаючого процесу індустріалізації сільськогосподарського виробництва, все більше місце займав в рядах робітничого класу УРСР його сільськогосподарський загін. Під впливом нової техніки видозмінювалися вигляд, характер праці, форми організації і ступінь концентрації колективів робітників торгівлі та інших невиробничих галузей [345, с. 427]. У вказаних роботах акцентовано увагу на процесі стабілізації до 50-х років основного складу кваліфікованих індустріальних кадрів, що не могло не вплинути на збільшення числа робітників із більшим стажем безперервної роботи на підприємстві. Особливу увагу вчені приділили НТР, прискорення темпів якої в кінці 50-х – першій половині 60-х рр. призвело до охоплення всіх сфер людського життя і, перш за все,

виробничої. На думку радянських істориків, прискорюючи прогрес, НТР призвела до докорінних змін у робітничому класі. Це виразилося в чисельному зростанні робочих кадрів у провідних галузях промисловості, що визначають технічний прогрес. При цьому в узагальнювальних роботах перебудовчого періоду системно підкреслювалося, що НТР сприяла появі нового типу робітника, для якого характерні активна участь у роботі науково-технічних товариств, перехід від найпростішого раціоналізаторства до масового винахідництва на основі наукових знань, участь у дослідницькій діяльності [346, с. 370].

У такий спосіб, простеживши розроблення історії робітничого класу Української РСР у радянській науковій літературі другої половини 60-х – початку 90-х рр., можна зробити наступні висновки:

1. У середині 60-х рр. у зв'язку зі створенням нової Програми КПРС і перманентним процесом гуманізації всіх сфер суспільного життя, що розпочалася після XX з'їзду партії, у науковому середовищі спостерігався розквіт плюралізму наукових поглядів (які не виходили за рамки радянської матриці). Актуалізації робітничої тематики в значній мірі сприяв адміністративний фактор – у 1967 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищенню їхньої ролі в комуністичному будівництві», в якій указував, що розроблення проблем, пов'язаних з діяльністю робітничого класу, є однією з актуальних завдань історичної науки.

2. У роботах радянських дослідників, які спеціалізувалися на робітничій тематиці, одне з центральних місць зайняло прагнення довести провідну роль робітничого класу в радянському суспільстві, його значення в зростанні економічного та науково-технічного потенціалу суспільства, підйомі матеріального добробуту людей. Відзначалося, що робітники є цементуючою силою процесів інтернаціоналізації, суспільного життя, сприяли процесам соціального зближення. Проводилася думка, що роль робітників неухильно підвищувалася в міру розвитку суспільства. Наведені дані, які тенденційно підбиралися для «доведення» вказаної концепції, заповнювали практично всі роботи узагальнювального характеру про робітничий клас. Питання про те, яким є механізм реалізації вказаного соціального потенціалу, по суті, навіть не ставилося. Замовчувалися негативні явища в суспільстві і в середовищі робітництва. Вивчення реальної ролі робітників, їх історичного місця в суспільстві підмінялось догматичними формулами і схемами. На слабку розробленість цієї проблеми звернено увагу в роботах деяких дослідників. Але і в цих працях проблема не

отримала поглибленого розгляду, а лише позначена. Як усі дослідження періоду, вони виходили з постулату зростання провідної ролі робітничого класу в суспільстві, хоча і наголошували на необхідності якісно визначити характер цієї ролі.

3. Одним з найважливіших напрямків досліджень стало вивчення внутрішнього розвитку робітничого класу, кількісних і якісних змін, динаміки поступу. До основних процесів внутрішнього соціального розвитку робітничого класу відносили його кількісне (абсолютне і відносне) зростання (при зниженні приросту чисельності), зростання питомої ваги кадрових робітників, посилення тенденції до самовідтворення, концентрації переважно в індустріальних галузях і в великих виробничих колективах. Найважливішою тенденцією якісного розвитку стала тенденція зростання кваліфікації і освіти робітників, збільшення в їх складі кваліфікованих і висококваліфікованих професій. Говорилося про підйом добробуту, зростання заробітної плати, прогрес споживання, вдосконалення побуту. У той же час багато авторів замовчували реальне посилення протиріч внутрішнього соціального розвитку, зокрема, величезні диспропорції в якісному зростанні, в умовах життя різних загонів робітничого класу. У центрі уваги істориків перебували, головним чином, робітники промисловості. Значно менше вивчено розвиток робітництва транспорту, сільського господарства, науково-виробничої сфери, сфери обслуговування. Розгляд питань матеріального добробуту і побуту робітників нерідко обмежувався в історичній літературі цифровими даними про зростання заробітної плати (причому номінальної, а не реальної), розмірами житлового будівництва, випуску товарів народного споживання. При цьому в роботах вчених недооцінювалися протиріччя і витрати процесу. Таким чином, багато складних проблем і протиріч соціальної динаміки робітничого класу не отримали належного висвітлення. Увага концентрувалася на досягненнях якісного зростання. При цьому тенденції, властиві окремим загонам робітників, нерідко поширювалися на весь робітничий клас.

4. У роботах про соціальну структуру робітничого класу практично не ставили питання про нові види соціальної диференціації. Радянські історична та соціологічна науки не помічали ті групи населення, які займали привілейоване або навпаки найбільш відстале становище в суспільстві. Не ставилося питання про нові форми соціальної нерівності. Слабко розкривалася неоднорідність робітників, пов'язана з характером праці. Виходили з того, що відбувається інтенсивне стирання

міжкласових відмінностей. Так і не вирішене питання стосовно кордонів робітничого класу, його соціальної природи, сутності і характеру соціальних змін у робочому середовищі. Загальний, надмірно теоретизований характер носила дискусія про соціальну природу робітничого класу, сутність і характер його соціальних змін. Не вдалося дати глибокий і відповідний історичним реаліям аналіз еволюції соціальної структури робітничого класу та умов його соціального розвитку в повоєнне двадцятиріччя. Численні недоліки вивчення проблеми пов'язані з недостатністю джерельної інформації статистичного і соціологічного характеру, яка перебувала тоді в розпорядженні вчених, труднощами оброблення і слабким володінням методикою аналізу масових джерел (перепису, одноразових обліків, матеріалів засобів масової інформації).

5. Важливим напрямком наукового пошуку стало вивчення соціальної активності діяльності робітників у сфері економіки та суспільно-політичного життя. У першу чергу вивчалася трудова активність робітників на виробництві, їх участь у соцзмаганні, технічній творчості, раціоналізації та винахідництві. Також опубліковані роботи про участь робітників в управлінні виробництвом, їх державну діяльність, роль у громадських організаціях. Загалом кількість робіт із історико-партійної тематики величезна. Затушовувалися труднощі і негативні явища в розвитку виробничої активності робітників. Дослідники будували дослідження на базі джерел, які багато в чому спотворювали реальний стан справ, за паперовими показниками і звітами. У результаті їх висновки все більше розходилися з дійсністю. Мало приділялося уваги комплексному аналізу тих негативних явищ у сфері праці, які знижували виробничу активність робітничого класу. Не можна не відзначити, що при опрацюванні теми трудової активності акцент робився на вивченні передових підприємств.

Інший аспект цього напрямку досліджень – діяльність робітничого класу в сфері управління, його участь у суспільно-політичному житті суспільства. Зроблені спроби систематизувати різні форми управління в межах підприємства. Виділялися такі громадські формування, як постійно діючі виробничі наради, громадські відділи кадрів, наради бригад, ради наставників, громадські конструкторські бюро, ради новаторів. Аналізувався досвід цих громадських формувань. Історики вивчали діяльність робітничого класу в Радах, в управлінні державними справами; основна увага приділялася характеристиці масштабів робочого представництва в Радах і визначенню основних напрямків

роботи. Однак спрощений, однобічний підхід проявився, перш за все, в тому, що проблему аналізували переважно через призму кількісних показників. Якісний бік державної діяльності робітників аналізувався надзвичайно скупо. Бюрократичний виконавчий апарат усе більше віддаляв від участі в управлінні виборні органи державних і громадських організацій. Відбувалося фактичне відсторонення трудящих, робітничого класу від процесу виробництва і реалізації політики.

Таким чином «запрограмованість», «закатаність» і лакування змісту досліджень навколо стандартного набору проблем і підходів призвели до однобічності аналізу складних проблем розвитку робітничого класу.

6. Незважаючи на проголошення курсу на Перебудову всіх сфер суспільного життя, курсу на гласність і демократизацію, період другої половини 80-х – початку 90-х рр. не позначився появою ґрунтовних новаторських наукових праць, що відповідають потребам розвитку суспільства. Історики повільно долали традиційні підходи і не змогли відійти від радянської матриці, не запропонували переосмислення радянського історичного минулого, зокрема, повоєнної історії робітничого класу.

Разом з тим, у досліджуваний період окреслені певні позитивні тенденції. Учені спробували визначити перелік конкретно-історичних протиріч розвитку радянського робітничого класу. Одне з основних протиріч зводилося до того, що, попри значне збільшення соціального і виробничого потенціалу робітничого класу і підвищення підготовленості до творчої професійної діяльності, умови праці робітників фактично погіршилися. Послаблення можливостей трудящих у реалізації соціального потенціалу дослідники пов'язували з певними суспільними детермінантами. Частина авторів розвивала положення про соціальне відчуження від власності і влади. Як виробник матеріальних благ, робітничий клас виявився, зазначалося в публікаціях, витісненим від процесу управління і розпорядження власністю. Від імені трудящих нею розпоряджалися партійні функціонери. Централізація власності формувала механізм влади, що не потребує соціального пріоритету робітничого класу. Політичний процес розвивався в такий спосіб, що система управління суспільством через апарат державної влади ставала все більш розгалуженою і сильною, а самоврядування трудящих не отримувало широкого розвитку.

За оцінками дослідників другої половини 80-х рр., між офіційно проголошеними положеннями про провідну роль робітничого класу і

реальними умовами його існування і професійної діяльності в повоєнні десятиріччя немає нічого спільного. В історіографію увійшло чітке усвідомлення і можливість констатувати, що за декларативними фразами про те, що робітничий клас є панівною політичною силою і господарем виробництва, не стояло реальних механізмів для реалізації проголошуваних можливостей. Іменем робітничого класу прикривалася політика, яка не мала нічого спільного з інтересами народу і власне робітничим класом. Сформована командно-адміністративна система стала гальмом у розвитку країни, призвела до глибокої економічної, політичної й ідеологічної кризи, соціальних протиріч. Одним із таких протиріч, за констатацією істориків перебудовчого періоду, стало, по суті, протистояння між робітничим класом і трудящими, з одного боку, і бюрократією – з іншого. За сміливим переконанням ряду істориків, саме в період кінця 50-х – першої половини 60-х рр. розпочала формуватися велика кількість органів виконавчої влади, зацікавлених у збереженні колишніх порядків і таких, що прагнули саботувати зміни, які підривали їх положення.

Учені дійшли висновків про політичну організованість робітничого класу в досліджуваний період. На думку істориків, попри постійне декларування, що КПРС – партія робітничого класу, безпосередньо робітники займали в ній підлегле становище; виявилися позбавлені й такої традиційної форми своєї організації, як профспілки, що стали продовженням адміністрації підприємств. Соціальне відчуження робітничого класу як від власності, так і від влади, тривале відсторонення рядових трудівників від управління суспільством і виробництвом стали, на думку дослідників, свідченням серйозного відступу держави від справжніх інтересів народу, означали поразку робітничого класу.

Розділ 4

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ (1991–2017 рр.)

4.1 Становлення україноцентричної теоретико-концептуальної моделі проблеми

Загальновідомі події початку 1990-х рр., розбудова демократичного суспільства та остаточна перемога плюралізму думок призвели до відмови від принципу партійності в науці та отримання суспільствознавством можливості багатовекторного розвитку. Вироблення новітніх теоретико-методологічних основ, пізнавального інструментарію, становлення україноцентричних тематичних напрямів, накопичення фактологічного матеріалу сприяли формуванню національного історіописання.

Розпочаті в перебудовчу добу помітні й позитивні зрушення в теоретико-методологічній, концептуальній та історіософській областях історії України отримали активне продовження в 1990-ті рр. Водночас слід зазначити, що неочікувано потужний поштовх до радикального переосмислення як усієї історії України, так і повоєнного двадцятиріччя і місця українського робітництва в цьому часовому проміжку, за своєю природою стало наслідком не внутрішньої логіки розвитку безпосередньо історичної науки. Оновлення поступу вітчизняного історіописання зазнало потужного зовнішнього політичного імпульсу 1991 р., який, завдяки підготовленому ґрунту, започаткував радикальне переосмислення вітчизняного історіописання.

У результаті зникнення СРСР і постання незалежної України вітчизняна історична наука автоматично отримала суверенний статус. Мирна реорганізація академічних інституцій та збереження кадрового складу як у ВНЗ, так і в наукових установах не викликала можливих матеріальних і моральних потрясінь. При цьому заборона комуністичної партії призвела до зникнення історико-партійної галузі історичних знань радянської доби, що дозволило українській історичній науці розвиватись на демократичних засадах. Відсутність люстрацій і

нерозв'язання політично вмотивованих кадрових війн сприяли збереженню кадрового потенціалу. До того ж, переважна більшість вітчизняних фахівців сприйняла ідею української державності та суверенізацію історичної науки.

Формування незалежної вітчизняної Кліо поставило перед її представниками ряд концептуальних, фундаментальних, засадничих питань: з яких позицій та в якому контексті, під яким кутом зору слід вивчати і писати (а часто – і переписувати) українську історію. Задля реального, а не паперового унезалежнення та водночас для інтеграції в світову історичну спільноту обрано курс на україноцентризм на загальноприйнятих світовим науковим товариством теоретико-методологічних засадах і сучасних методиках і технології історичної гносеології. В умовах оновлення єдино можливим стало рішення про необхідність віднайдення комплексних інтегральних підходів до об'єкта дослідження та поєднання вже опанованих й апробованих багаторічною практикою методологічних і методичних засад історичного пізнання з новими [1, с. 223]. Головним умовиводом початку 90-х рр. стало розуміння того, що в фокусі уваги дослідників має перебувати людина (людність, спільноти, соціальні групи), тобто вивчати українську історію слід з історико-антропоцентричних позицій.

Ураховуючи ступінь впливу теоретико-методологічних здобутків та історіософських осягнень минувшини на історіографію, а тим більше на конкретно-історичну проблематику, маємо на меті висвітлити ключові віхи становлення концептуальних, засадничих положень новітньої історичної науки. Важливими і принциповими в розбудові та становленні незалежного українського історіописання, розробленні важливих теоретико-методологічних питань стали історіософські праці Л. Зашкільняка, Я. Калакури, С. Кульчицького, Л. Таран, О. Реєнта, І. Колесник.

Влучні міркування Л. Зашкільняка про те, що сучасний вітчизняний історіографічний процес розвивається значною мірою під впливом методологічних позицій романтизму і позитивізму, розроблених у XIX ст. Стосовно соціального призначення історичних знань така методологія, попри її претензії на об'єктивність і незаангажованість, служить конкретним політичним та ідеологічним потребам, що змушують сприймати минуле і продукувати знання з заздалегідь визначеним результатом. Учений наголошує, що натомість світова історіографія, від якої українську науку тривалий час ізольовано, пройшла пов'язаний зі спробами неупередженого розгляду історичних проце-

сів у їх соціально-культурній багатоманітності період «модерності» і зробила за останню чверть століття рішучий крок у бік «постмодерну» [2, с. 28]. Головне ж значення постмодернізму полягає в намаганні звільнитися від диктату, визначеного наперед бачення минулого з позицій ідеологізованого сьогодення, виходячи з яких до минулого підходили вибірково, вибираючи з нього те, що здавалося гідним уваги, але спотворювало минулу реальність, накидаючи їй невластиве відображення.

У вказаній праці доведено, що сучасна світова історична наука вимагає нового бачення минулого, коли йдеться не про «зовнішню історію» об'єктів, а про «внутрішню історію» суб'єктів, тобто про безпосередню історію «людини», синкретично пов'язану з нагромадженням і використанням здобутків її генія. Людина, особистість, індивідуальність стають альфою й омегою історії [3, с. 32].

Оцінюючи розвиток новітньої української історіографії, Т. Попова особливу увагу приділяє дослідженню процесів її інституалізації, розуміючи під цим терміном формування її когнітивної системи, інфраструктури і системи відносин із суспільством, що в сукупності набуває завершеної форми на дисциплінарній стадії розвитку цієї галузі історичних знань. У процесі когнітивної інституалізації складається консенсус стосовно основних сегментів історіографічного знання як компонентів когнітивної системи історіографії: це визначеність історіографічної проблематики, корпусу історіографічних джерел і методів роботи з ними, формування теорії й методології історіографічних досліджень, створення історіографічних концепцій. Соціальна інституалізація переважно виявляє себе на рівні інфраструктури, де організація історіографічної науки постає як у матеріальних формах (становлення спільноти фахівців-історіографів, системи установ – історіографічних структур в академічних і навчальних центрах: відділи, комісії, кафедри, спеціалізовані ради по захисту дисертацій; утвердження історіографії як навчальної дисципліни в системі професійної підготовки істориків, історіографічна періодика), так і в нематеріальних: формування системи нормативів дослідницької практики історіографів [4, с. 64–65].

Об'єктивно наголошуючи на важливості гуманітарної орієнтації української науки, член-кореспондент НАН України О. Реєнт констатує, що зі здобуттям Україною незалежності у широких кіл громадськості і державних можновладців складається хибне враження про потребу підтримки лише тих сфер наукових знань, які виходять безпосередньо

на економічний результат, тимчасом як саме з гуманітарними науками пов'язане формування системи цінностей, орієнтирів і потреб, сталість інтересів суспільства, морально-правовий клімат у державі. Істотно впливає на статус гуманітарного циклу в державі більша розмитість у ньому межі між фундаментальними і прикладними дослідженнями; при цьому суспільне значення гуманітарних досліджень значно масштабніше порівняно з природничими і точними науковими пошуками [5, с. 3]. Погоджуємося з твердженням дослідника, що сучасна історична наука не може ігнорувати своїх самообґрунтування й самоідентифікації для уникнення власного гальмування і квазінауковості.

Наполягає на недопущенні сходження молодої вітчизняної науки до провінціалізму й Л. Таран, зазначаючи, що основним завданням української (і світової) історіографії є подолання як позитивізму, так і марксизму на шляху до методологічного плюралізму, і що саме це дозволить по-новому висвітлити історичний шлях України в цілому та в окремих його складових [6, с. 87].

За вдалим висновком О. Яся, сучасна людина перебуває на перехресті «відмінних, конкуруючих, доповнюючих, інколи калейдоскопічних інформаційних середовищ», що призводить до глибокого занурення у віртуальний простір, безперервну гонитву за інформацією [7, с. 359]. Суголосна цьому меседжу засторога знаного українського історіографа Я. Калакури, що складний і суперечливий процес повернення історичній науці її природних функцій у період переходу й трансформації українського суспільства від радянського тоталітаризму до демократії наштовхується не тільки на загальну кризу всіх сфер суспільного життя, зокрема й науки, освіти й культури, але й на спротив консервативних сил, носіїв старої ідеології [8, с. 23]. Своєрідною квінтесенцією роботи Я. Калакури бачиться умовивід, що пріоритетним орієнтиром для вітчизняних істориків сучасності стає створення наукової історії українського народу в контексті цивілізаційного виміру, який сповідує гуманістичний, антропологічний, синергетичний й аксіологічний підходи [9, с. 24].

Аналогічно висвітлюючи це питання, дослідник А. Зякун робить висновок про вдале обрання і комплексне використання широкого методологічного інструментарію, що дозволяє уникнути директивної заміни марксизму на будь-який інший «…ізм» із його подальшою абсолютизацією [10, с. 55].

Продуктивними уявляються також міркування В. Бондара щодо «флюгерної» переорієнтації багатьох вітчизняних істориків із радянського й імперського наративів на національну платформу, втім із виробленням досить примітивних елементів національного канону історіописання, ритуальною апеляцією до патріотичних настанов, спрощеною чорно-білою аксіологією та поверховою заміною радянської моделі «соціалістичного будівництва» на національну «за українську державність» [11, с. 98].

Знаковою в теоретико-методологічній царині вітчизняного історіописання стала робота І. Колесник «Українська історіографія: концептуальна історія», метою якої, за словами авторки, стало «відтворення концептуальної історії історіографії як теорії та історії історичної науки на українському ґрунті» [12, с. 24]. Влучні й актуальні міркування дослідниці про складний шлях історіографії від розмовної мови до теоретичного концепту, від практик історичного письма, опису і критики подій, історії-науки до перетворення на спеціальну галузь, рефлексивну дисципліну, самосвідомість науки [13, с. 24]. У роботі порушено питання необхідності термінологічних уточнень і роз'яснень поняття «історіографія», актуалізоване й тим, що ще в 2006 р. на методологічному семінарі «Нова українська історіографія: образи, методи, напрями» дослідником Г. Касьяновим також окреслено коло проблем сучасного історіописання, серед яких особливо виділено термінологію, якість наукових текстів, проблему трансформації теорій у практику, підготовку фахівців, ігнорування дистанції між автором та його текстом, а відтак занадто особистісні рівні полеміки [14, с. 14].

Історик О. Удод із сумом констатує факт героїзації жертовності в українській історії, що, в свою чергу, стала складовою офіційної політики пам'яті та директивно насаджувалась як тематика історичних наукових праць. Історіограф відзначає системну ескалацію трагізму як результат подібної віктимізації історичної пам'яті і висуває тезу, що для усунення негативних наслідків тривалої віктимізації українського історичного канону наукове співтовариство має переконати політикум і суспільство припинити використовувати історію в політичній боротьбі. Для України з її історичним досвідом та етнічним складом потрібно сформувати таку модель національної пам'яті, яка б відповідала завданням націєтворення і водночас не викликала протистояння, поляризації суспільства [15, с. 118].

Про зміну конкурентоспроможності історичного знання внаслідок настання сучасної епохи глобалізації та інформатизації і, як наслідок,

про перетворення статусу і завдань історіографії йдеться в колективній монографії «Дисциплінарні виміри української історіографії». Розкриваючи широкий спектр проблем щодо становлення вітчизняної історіографії, В. Бондар справедливо зазначає, що сучасний світ вбачає в істориках не безсторонніх коментарів чи кодифікаторів величі певної культури, нації чи класу, але, швидше, перекладачів і посередників, а також суспільних терапевтів, які допомагають суспільству «засвоїти» епізоди з минулого, тимчасом як українські історики лише певною мірою вписуються в цю відносно нову для них роль [16, с. 276].

Попри зазначені недоліки, оцінюючи концептуальний розвиток новітнього вітчизняного історіописання, К. Гломозда відзначив як позитивні зрушення як розширення доступу до повного спектру праць вітчизняних і зарубіжних авторів, зникнення поділу на вітчизняну й діаспорну науку, зміцнення контактів із зарубіжними фахівцями, уведення до наукового обігу великої кількості джерел, посилення уваги до регіональної та мікроісторії, тенденцію до «професіоналізації» історичної науки та імунітет до квазіпатріотичної риторики [17, с. 89].

Погоджуємося, що саме історіографія мала і має особливий статус у плані методологічної переорієнтації вітчизняної історичної науки і, поряд з науковими, пізнавальними, виховними функціями, набуває широкого значення, стає засобом формування історичної і національно-державницької свідомості народу [18, с. 137]. Сучасні історики послуговуються здобутками західної методології, зокрема інтелектуальної історії, культурної антропології, мікроісторії, соціальної й економічної історії, історії ментальностей і повсякдення, психоісторії, ґендерної історії, історії уявлень, усної історії [19, с. 287].

Повертаючись до аналізу процесу становлення теоретико-концептуальної моделі історіографії проблеми, слід дослідити появу загальноісторичних праць періоду 90-х рр. та їх значення для генези нашого питання. 1990-ті – 2000-ті роки відзначились першими (і вельми вдалими) спробами створення комплексних дискурсів з історії України ХХ ст. та всього історичного розвитку. У першу чергу, це роботи В. Барана [20], В. Даниленка [21], Ю. Шаповала [22], В. Литвина [23], Т. Гунчака [24], В. Юрчука [25], С. Кульчицького [26], ряд колективних праць [27], окремі посібники та довідники [28]. Ми свідомі того, що фактографія з досліджуваної проблеми українського повоєнного робітництва в цих працях досить обмежена, однак саме ці розвідки заклали концептуальний фундамент дослідження історичного розвитку України з позицій україноцентризму, по-новому, об'єктивно і

поза принципом партійності змалювали основні глибинні процеси історичного поступу української нації, зокрема, в повоєнний період.

Сучасними дослідниками доведено, що ідеологічний курс післявоєнної доби серйозно деформував суспільно-політичне життя українського суспільства, що, в свою чергу, вело до втрати знання про реальний стан і потреби суспільства. Ідеологія примусу викликала внутрішній протест і недовіру критично налаштованих громадян; частина яких переходила на життя за подвійними стандартами [29, с. 416].

Не дивлячись на той факт, що масові репресії проти «ворогів народу», як у 1930-х рр., виявилися непотрібними [30, с. 28], у цілому державне насильство і терор після війни не послабилися. Більш за те, після Другої світової війни в УРСР розпочалася нова хвиля сталінського терору, що проявлялося в постійному дисциплінуванні населення, депортаціях небажаних народів, посилюваній диференціації щодо власних громадян [31, с. 133].

Депортації цілих народів, як переконливо доводить І. Вєтров, вимивали з України значну кількість потенційних робочих рук, порушували соціальні зв'язки і деформували структуру населення. Крім того, відчутним негативним соціальним наслідком війни стала суттєва зміна статевого складу дорослого населення республіки. Через відсутність необхідної кількості чоловіків жінки змушені опановувати суто чоловічі професії, працювати на фізично важких і шкідливих роботах, що в поєднанні з іншими несприятливими факторами погано впливало на стан їхнього здоров'я, надовго відривало від родин і дітей [32, с. 166].

Головним гальмом як суспільно-політичного, так і економічного розвитку, на переконання переважної більшості вітчизняних дослідників, продовжував залишатись особисто Й. Сталін, авторитет якого безмежно зріс. Не маючи уявлення про нові тенденції в цивілізаційному розвитку, він планував на перспективу в три п'ятирічки вугільно-сталеві параметри розвитку, властиві довоєнній індустріалізації СРСР. Унаслідок цього Радянський Союз залишався на індустріальній стадії розвитку, тимчасом як провідні країни Заходу входили в постіндустріальну добу [33, с. 388].

У повоєнний період Й. Сталін отримав ще один дієвий (на рівні з репресіями) важіль впливу: оскільки в тогочасному суспільстві він асоціювався з перемогою у війні, це приховувало вади режиму, помилки влади, соціальну стратифікацію й несправедливість, відсутність демократичних свобод, низький рівень життя розорених війною

людей [34, с. 28]. Однією з головних тенденцій, які сформували свідомість і, що ще важливіше, підсвідомість радянських людей у повоєнний час, за І. Вєтровим, став досвід життя в окупації, супроводжуваного терором, економічним визиском і пограбуванням, депортаціями, примусовим вивезенням на роботу до Райху. Усе це створило підґрунтя для порівнянь на користь радянської влади, що сприймалась як доволі жорстка, але «своя». Як доводить вчений, згадки про всі образи і кривди, заподіяні більшовицьким режимом, не змогли істотно змінити рівень лояльності переважної частини суспільства до правлячої верхівки. Нарікання здебільшого спрямовувались на адресу місцевої влади, що виявляла нерозпорядність, бюрократизм, байдужість до людських потреб. Усвідомлюючи, що лише через важку повсякденну працю можна подолати жахливу руїну, люди «впряглися» у спільні зусилля, завдяки чому республіка поступово поставала з попелу [35, с. 172].

Від середини 1950-х рр. розвиток УРСР як потужної в економічному плані республіки поступово переходив у нову фазу, відмінну від попередніх довоєнного і повоєнного періодів, суть якої полягала в переорієнтації від накопичення до споживання. Під цією тезою розуміють значні зрушення в економіці з закінченням сталінської доби, покращення побутових умов життя, відчутні здобутки в соціальній сфері, які збільшили підтримку радянської влади [36, с. 429]. Загалом сучасні історики об'єктивно відзначають той факт, що в період хрущовської «відлиги» добробут населення помітно зростає порівняно з періодом сталінської диктатури [37, с. 17].

4.2 Перегляд радянських оцінок історії повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.)

З набуттям Україною незалежності та становленням суверенної вітчизняної науки розроблення робітничої тематики представниками соціально-гуманітарної сфери загальмувалось, ставши менш престижним. Увагу науковців міцно і надовго привернули до себе ті події та сторінки вітчизняної історії, які прийнято називати «білими» – сфальсифіковані, малодосліджені або не досліджені взагалі. До того ж позбавлення робітництва декларованого статусу «гегемона суспільства» і ролі «головного локомотива на шляху до комунізму», зменшення чисельності, деморалізація й пасивність самих робітників також зменшили мотивацію дослідників займатись цією проблематикою.

Однак попри очевидну втрату позицій і відчутне зменшення обсягів друкованої (а нині й електронної) продукції, робітнича тематика продовжує залишатися «в обоймі» дослідження повоєнного розвитку України.

Зміни в соціальній структурі та соціальних верствах робітників, основні напрямки і механізми, тенденції й перспективи, галузеві та формаційні особливості цих змін простежені А. Заблоцькою. Згідно з її концепцію, в соціальному відношенні запропоновано розрізняти робітників за характером і змістом праці (зайняті механізованою, ручною працею, ремонтники і наладники), за рівнем кваліфікації (низької, середньої і високої), загальної освіти (чотири ступені – від нижчої, ніж неповна середня, до вищої), за розміром заробітної платні (низько-, середньо- і високооплачувані). За наведеною системою, соціальна структура складається з верств чотирьох перерахованих вище типів, і кожен робітник входить до всіх чотирьох. Ці верстви взаємопов'язані і водночас автономні, їх можна вважати характерними для індустріальної стадії розвитку економіки, яка наздоганяє провідні західні країни. А. Заблоцька доводить, що в соціальній структурі робітників у досліджуваний нами період наявні два протилежні за вектором спрямованості процеси: диференціація й інтеграція, тобто збільшення розбіжностей та їхнє зменшення. Перша тенденція переважає у структурних змінах за характером і змістом праці, друга – за рівнем загальної освіти і зарплатні. У сфері професійної кваліфікації безумовної переваги одного з цих процесів дослідниця не виявляє [38, с. 5].

На основі даних професійно-кваліфікаційних переписів науковець з'ясовує, що в аналізований період у всіх галузях важкої промисловості України простежується стійка і стабільна тенденція як абсолютного, так і відносного збільшення верстви робітників механізованої праці. Найбільша її питома вага в машинобудуванні, найменша – у вугільній промисловості. Швидше за все її збільшення відбувалося в хімічній галузі. У чорній металургії верства робітників механізованої праці зростала повільніше, ніж у машинобудуванні і хімічній промисловості. А. Заблоцька довела, що прогресивні якісні зміни верстви робітників механізованої праці відбувалися за чотирма основними напрямками: скороченням обсягу виконуваних робітниками цієї верстви ручних операцій; розширенням сфер і появою нових видів механізованої й автоматизованої праці; професійною універсалізацією; формуванням різних прошарків залежно від рівня механізації і співвідношення між фізичною і розумовою працею. Проте ці процеси помітно відставали

від кількісних показників; названі кількісні і якісні зміни носили еволюційний характер, властивий незавершеній індустріальній стадії [39, с. 13].

Об'єктивність, мультикультурність і незаангажованість, можливість обрати будь-яку з наявних у сучасній світовій історичній науці методологій дослідження стимулювали перегляд радянських оцінок повоєнного робітництва УРСР поза принципом партійності. Можливість уперше за довгі роки створювати історичні знання задля науки, а не для обґрунтування політичного курсу сприяла оновленню поглядів на, здавалось би, повністю опрацьовані та вичерпані теми.

Одним із таких питань є тематика відновлення кадрів, навчання і підготовки молодих робітників, перекваліфікація вже навчених на вимогу часу і прогресу виробництва. Велику увагу цій темі приділили І. Бишовець [40], А. Реуцька [41], В. Король [42], І. Коляда, Р. Ралко [43], М. Плющ [44], К. Жбанова [45].

Проаналізувавши історичні умови формування і функціонування системи освіти працюючої молоді та підлітків у повоєнний період, Г. Кучеренко відзначила, що розгортання мережі шкіл робітничої та сільської молоді відбувалося у складних політичних і соціально-економічних умовах. На їхній роботі, як і на функціонуванні всієї освітньої галузі, негативно позначалися брак приміщень, опалення, підручників і шкільного приладдя. Мали місце факти безвідповідального ставлення працівників освітніх відомств до проблем навчання трудящої молоді та підлітків, не завжди створювалися необхідні умови для навчання молоді у вечірніх школах з боку керівників виробничих колективів. Водночас навіть в умовах труднощів об'єктивного і суб'єктивного характеру в 1943–1950 рр. в Україні в цілому сформовано дієздатну мережу вечірніх шкіл робітничої молоді, що дало змогу охопити навчанням більшість молодих людей і підлітків, які мали бажання здобути загальну середню освіту без відриву від виробництва. За підрахунками науковця Г. Кучеренко, в 1950 р. кількість шкіл досягла 4896, а учнів у них – 286600 осіб. Не в останню чергу популярність вечірніх шкіл серед робітничої молоді та підлітків у повоєнні роки пов'язана з тим, що за навчання в старших класах не бралася плата, як у денних школах. Вечірні школи відповідали прагненню молодих людей, зайнятих на виробництві, одержати середню чи семирічну освіту без відриву від виробництва, що відкривало перед ними шлях для продовження навчання в технікумах і вищих навчальних закладах [46, с. 16].

Висвітлюючи практику здобуття середньої освіти без відриву від виробництва, Г. Кучеренко зосереджує увагу на тому, що започаткована в перший повоєнний рік заочна форма навчання з часом набуває подальшого розвитку. Заочні відділення і навчально-консультативні пункти відкриваються при денних і вечірніх середніх загальноосвітніх школах. Така форма здобуття початкової, семирічної і середньої освіти, на думку Г. Кучеренко, відповідала прагненням молоді і підлітків, а також людей старшого віку. Цьому сприяло й відкриття в 1949 р. міжобласних заочних шкіл. Не зважаючи на наявні проблеми (брак навчально-методичних матеріалів, низьку успішність) заочне навчання забезпечувало доступність освіти для всіх верств населення: так, на кінець 1949/1950 навчального року в заочних школах республіки навчалися 3522 учні, з яких 563 склали екзамени на атестат зрілості [47, с. 46].

Спроба дослідити роль робітництва України, насамперед, його виробничу діяльність і внесок у розвиток промисловості республіки в 1953–1958 рр., запропонована Н. Ткачук: вона розкриває причини піднесення і згасання трудової активності робітників, позитивні й негативні чинники в системі підготовки кадрів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Значна увага в цій розвідці приділена проблемам підготовки і підвищення кваліфікації робітничих кадрів, від яких у значній мірі залежало високопродуктивне використання і подальше вдосконалення техніки збільшення випуску промислової продукції, зниження її собівартості і поліпшення якості. Н. Ткачук показує спробу по-новому поставити і розв'язати ці питання в 1950-ті рр., аналізує роботу загальноосвітніх шкіл, технічних училищ, технікумів, що готували робітників, поєднуючи виробниче навчання (з елементами інженерно-технічної підготовки) з трудовим, політехнічним і фізичним вихованням. Різними формами навчання, що забезпечували підготовку нових кадрів робітників і підвищення їх кваліфікації, охоплено велику кількість трудівників безпосередньо на виробництві, і внаслідок значних успіхів у цій справі в 1953–1958 рр. з'явилось чимало робітників нових професій, пов'язаних зі зростанням технічного рівня підприємств. За підрахунками дослідниці, якщо в 1951 р. в республіці підготовлено 475 тис. нових робітників, то в 1958 р. – 511 тис., підвищили кваліфікацію відповідно 673 тис. і 872 тис. чол. [48, с. 15]. На думку історика, при всій недосконалості, половинчастості реформ у галузі управління і підготовки кадрів в умовах хрущовської «відлиги», вони все ж до певної міри активізували виробничу діяль-

ність робітників, що сприяло підвищенню продуктивності праці й інших техніко-економічних показників промисловості України.

У праці Б. Буяка зроблено спробу дослідити процес становлення робітництва в західних областях УРСР, шляхи підвищення його загальноосвітнього та професійного рівнів, висвітити зміни в соціально-економічному і культурно-просвітницькому становищі працівників промисловості цього регіону. Увагу акцентовано на тому, що частина населення західноукраїнських земель не сприйняла факт утвердження радянської влади в краї, в результаті чого розгорнулася запекла збройна боротьба, що загострювала політичні й соціальні суперечності. Тому формування робітничого класу, на думку партійного і радянського керівництва, розцінювалося як вирішальний крок до побудови соціалізму у стратегічно важливому регіоні. Б. Буяк відзначає певну штучність збільшення робітничих кадрів через т. з. примусові оргнабори. У західних областях об'єктом останніх стало селянство, у першу чергу, сільська молодь. Історик звертає увагу на те, що однією з вагомих причин сільських оргнаборів стала тривала тоді боротьба в західноукраїнському селі. Перетворюючи селянина в робітника, радянська влада знижувала соціально-економічну напругу, підкуповувала його гарантованим міським забезпеченням і ставила під пильний громадсько-адміністративний контроль [49, с. 123]. Б. Буяком здійснено ґрунтовний аналіз такого напряму забезпечення кадрової політики в західноукраїнському регіоні як переведення туди великої кількості робітників зі східних областей та інших республік СРСР і наголошено, що шефство східних областей відбувалося шляхом закріплення представників партійних і комсомольських організацій за відповідними західними областями УРСР задля посилення асиміляції й русифікації. Водночас науковець підкреслює, як правило, недостатню обізнаність цих людей з особливостями регіону, куди їх направляли: не компетентні в тій чи іншій галузі, вони припускалися серйозних помилок, зловживань, мало місце з їх боку й упереджене ставлення, недовіра до місцевих кадрів. Не дивлячись на вказані недоліки, вчений доходить висновку, що працівники промисловості західноукраїнського регіону в повоєнний період отримали всі реальні можливості для підвищення свого культурно-освітнього рівня, ліквідоване безробіття, формувався матеріальний добробут і зростало соціальне забезпечення, що, у свою чергу, сприяло швидкій індустріалізації [50, с. 178].

На основі комплексного аналізу джерел, що характеризують державну політику стосовно забезпечення важкої промисловості

робочою силою та засоби залучення людей до відбудови, М. Лобода здійснила вдалу спробу висвітлити виробничі умови й соціально-побутове становище трудівників важкої промисловості в повоєнну п'ятирічку. Визначивши категорії трудових ресурсів, які держава залучала до відбудови важкої промисловості, та з'ясувавши шляхи надходження робітництва на підприємства і будови, М. Лобода виявила, що мобілізація місцевого ринку робітників не могла забезпечити всі відбудовувані об'єкти достатньою кількістю робочих рук. У такій ситуації уряд вирішив розв'язати цю проблему шляхом централізованого перерозподілу трудових ресурсів з усіх регіонів республіки за рахунок збільшення їх питомої ваги в пріоритетних тоді галузях виробництва. Дослідниця встановила, що в результаті цього протягом першої повоєнної п'ятирічки на відбудову важкої промисловості України додатково залучені робітники, мобілізовані за оргнаборами з усіх областей республіки; учні і випускники професійних та ремісничих училищ, демобілізовані воїни з лав Червоної армії, репатрійовані радянські громадяни, іноземні військовополонені, інтерновані та мобілізовані німці, в'язні системи НКВС – МВС [51, с. 37]. Окремо й детально в названій праці висвітлено залучення до відбудови демобілізованих і репатрійованих радянських громадян, які розглядались радянською владою, насамперед, як додаткове джерело робочої сили для відбудови зруйнованого війною економічного потенціалу країни; якщо до першої категорії громадян застосовувалися численні заохочувальні заходи для отримання добровільної згоди на роботу, то представники другої перебували здебільшого в безправному становищі: їх нерідко відправляли на роботу в копальні чи на підприємства відразу з пересильних пунктів, навіть без можливості заїхати додому в рідне місто чи село. При цьому в обох випадках М. Лобода констатує значну кількість виключень. Демобілізовані, попри їх права, тривалий час не могли влаштуватися на оплачувану роботу, не отримували житло та інші передбачені пільги, а репатріанти, пропрацювавши певний час на виробництві, ставали стаханівцями, активно включалися в громадське життя підприємств [52, с. 49].

Проаналізувавши соціально-економічну і суспільно-політичну зумовленість виникнення, функціонування та зміни у структурі, формах і змісті системи підготовки робітничих кадрів, А. Селецький [53] довів, що в повоєнний період остання стала дієвим засобом ідеологічного впливу на молоде покоління, своєрідним інструментом культивування «гвинтикової психології» в робітничому середовищі; особливо

актуалізованої в часи соціалістичних напружень другої половини 50-х рр., коли внаслідок десталінізації загострився промисловий конфлікт, що виявлявся в економічних робітничих заворушеннях та інших проявах браку довіри до режиму. З другої половини 50-х рр. посилилися протести проти низької заробітної плати і незадовільних умов праці, викликаних економічними труднощами, нехтуванням владою елементарними робітничими правами, недостатніми промисловими капіталовкладеннями, слабкою механізацією. Саме тому, за А. Селецьким, система трудових резервів становила ідеальний інструмент для досягнення політичних завдань, мала високий рівень організації, повне матеріальне забезпечення, потужний за освітнім рівнем викладацький колектив (протягом трьох повоєнних п'ятирічок система державних трудових резервів УРСР налічувала 645 училищ та шкіл, де навчалося більше 154 тис. учнів). Дослідник наголошує, що для посилення ідеологічного впливу на робітничу молодь, яка формувалася в закладах системи трудових резервів, партійно-державне керівництво вживало додаткові заходи, такі як: запровадження посади помічника директора училища та школи ФЗН із культурно-виховної роботи, створення спортивного товариства «трудові резерви», розгортання соцзмагань у закладах системи трудових резервів. Тобто, виникнувши в період глобального світового зламу, ця система будувалася і діяла відповідно до запитів тогочасного радянського суспільства в період його випробувань та як історично детермінована система професійної підготовки робітничих кадрів, засіб організації праці і форма ідеологічного впливу, відповідала вимогам свого часу.

Роль т. з. громадського призову у поповненні лав робітничого класу ґрунтовно дослідили С. Кульчицький і Л. Якубова. За їх підрахунками, з жовтня 1947 р. по травень 1948 р. за путівками ЦК ЛКСМУ на шахти Донбасу прибули 12 тис. молоді. 14 червня 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР ухвалили постанову «Про громадський призов молоді для роботи на найважливіших будовах, розташованих у східних і північних районах СРСР і в Донбасі», що цей документ з'явився услід за ініціативою ЦК ЛКСМУ, який розгорнув із 1955 р. масштабну організаційну роботу з мобілізації комсомольців і молоді на новобудови вугільної промисловості республіки. За 1955–1958 рр. на будівництво 37 «комсомольських» шахт з усіх областей України прибуло 113 тис. осіб. С. Кульчицьким і Л. Якубовою встановлено, що питома вага жінок у робітничому класі Донбасу становила 38,4 %, а погалузева питома вага жіночої праці поділялася в такий спосіб: вугільна про-

мисловість – 35,1 %; чорна металургія – 30 %; машинобудування – 37,5 %; харчова промисловість – 51,8 %; легка промисловість – 69,5 %; будівництво – 44,827 %. Відсоток жінок у вугільній промисловості зменшувався повільно: до 30,7 % в 1950 р. і 29,9 % – у 1957 р.; значна кількість жінок працювала навіть на підземних роботах, і змінюватися становище почало лише після ухвали Радою міністрів СРСР 13 липня 1957 р. спеціальної постанови про запровадження заходів щодо заміни жіночої праці на підземних роботах у гірничодобувній промисловості та на будівництві підземних споруд. Лише в середині 60-х рр. жінки звільнені від важкої фізичної праці у вказаній галузі [54, с. 570].

Комплексний аналіз системи соціального забезпечення інвалідів війни в УРСР у роки війни та в період післявоєнної відбудови, а також наслідки її функціонування для інвалідів-фронтовиків здійснила Г. Гордієнко, яка, встановивши їх кількість в УРСР після закінчення війни, відзначила тенденцію до зростання чисельності інвалідів війни до вересня 1946 р., а також те, що після ухвалення постанови ЦК КП(б) У від 16 вересня 1946 р. розпочався зворотний процес – зменшення їх кількості на обліку в соцзабезах республіки. Застосовувалося нове тлумачення категорії «інвалідність», і головною причиною цієї акції стала загроза дефіциту бюджету соціального забезпечення в УРСР. За підрахунками Г. Гордієнко, на середину вересня 1946 р. в УРСР на обліку в соцзабезах перебувало 616400 інвалідів війни; з урахуванням інвалідів-фронтовиків військ НКВС (12 тисяч у 1945 р.) чисельність покалічених військових в УРСР на середину вересня 1946 р. сягнула не менш ніж 628400 осіб [55, с. 8].

Науковець встановила, що головним видом соціального забезпечення інвалідів-фронтовиків стало працевлаштування: зокрема, станом на 1 січня 1947 р. в УРСР 88,3 % інвалідів війни отримали роботу, причому серед них інвалідів I групи працевлаштовано 15,1 %, II групи – 77,1 %, III групи – 97,6 %; на 1 січня 1950 р. інвалідів війни I групи працювало 34,3 %, II групи – 87 %, III групи – 99,1 %. Водночас адміністративно-примусовий характер працевлаштування інвалідів-фронтовиків, справедливо вказує Г. Гордієнко, суттєво нівелював цей вид соціального забезпечення; більш за це, протягом післявоєнного періоду працевлаштовані інваліди не отримали покращених умов праці, зменшення норм виробітку порівняно зі здоровими працівниками, зменшення робочого часу, збільшення розцінок на вироблену ними продукцію. У розвідці Г. Гордієнко досліджено навчання і перекваліфікацію інвалідів війни як важливу форму їх реінтеграції в післявоєнний період:

партійно-урядове керівництво приділяло цьому питанню значну увагу, оскільки ефективне його вирішення прискорювало залучення інвалідів війни до активної трудової діяльності. Навчання і перекваліфікація фронтовиків відбувалися на курсах при евакошпиталях, на підприємствах і в навчальних закладах Міністерства соціального забезпечення, однак через намагання багатьох інвалідів війни уникнути навчальних закладів плани з перекваліфікації не виконувалися; причина пасивності інвалідів війни полягала в тому, що Міністерство протягом 1944–1947 рр. не спромоглося створити належні умови навчання і перекваліфікації.

Оскільки мобілізація місцевого населення проходила важко і не забезпечувала потреби відбудови в робочій силі, відновлення трудових ресурсів Донбасу відбувалося головним чином за рахунок керованих зовнішніх міграцій населення, здійснюваних воєнно-адміністративними методами шляхом спрямування номенклатурних працівників через ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, комсомольсько-молодіжні призови, мобілізації молоді до шкіл ФЗН, оргнабори, спрямування репатрійованих та інтернованих, констатує М. Алфьоров [56]. Ці заходи, на його думку, дозволили збільшити чисельність населення регіону і заклали фундамент для його повоєнного залюднення, але разом з тим постало питання про подальше зростання зовнішніх міграцій і про закріплення прибулого населення в регіоні, щоб відновити й забезпечити його репродуктивний потенціал. Історик довів, що в системі міграційної політики відновлення загальної чисельності регіону мало підпорядковане значення, оскільки головна увага приділялася забезпеченню місцевості робочою силою, а також констатував викликане воєнно-адміністративними методами державної міграційної політики невдоволення, що зумовлювало масове дезертирство з підприємств і виїзд за межі регіону значної частини прибулих [57, с. 154]. Саме внаслідок цього, а також через голод 1946–1947 рр., як указує науковець, наприкінці 40-х рр. формується розуміння необхідності змін методів організації зовнішніх міграцій. М. Алфьоров резюмує, що, хоча миттєвих практичних результатів постанова ЦК ВКП(б) «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» (28.02.1948 р.) не дала, проведені заходи дозволили збільшити чисельність населення регіону і забезпечити промисловість робочою силою, проте відмова від воєнно-командних методів у післясталінський період не спричинила потужних трансформацій у міграційній політиці. Оскільки екстенсивний розвиток виробництва неможливий без подальших керованих міграцій, вони

тривали, але вже як комсомольсько-молодіжні призови, що вело до нових зовнішніх міграцій, які й забезпечили подальше зростання механічного приросту населення регіону. Одним з головних висновків М. Алфьорова бачимо положення про зміни національного складу населення регіону: зменшення питомої ваги українців до 57,9 % у Луганській області та до 55,6 % – у Донецькій [58, с. 156].

У студії В. Короля запропоновано комплексний аналіз функціонування навчальних закладів системи державних трудових резервів під час повоєнної відбудови економіки України і встановлено, що їх організація й діяльність відповідали чинній тоді тоталітарній моделі держави та плановій адміністративно-командній економіці, а самі вони відіграли ключову роль у відтворенні кадрового потенціалу індустріального робітництва, призвівши до вимушеної міграції та урбанізації юнацтва, сприяючи його русифікації та заідеологізованому мілітаризованому вихованню та значно вплинувши на радянізацію молоді з приєднаних під час Другої світової війни територій [59, с. 17].

Об'єктивно висвітлено процес подолання повоєнної розрухи сучасними вітчизняними вченими, зокрема С. Кислинською [60], О. Бажаном [61], Ю. Ніколайцем [62]. А. Саржан, автор вагомих праць із соціально-економічного розвитку Донбасу в повоєнний період і подальші десятиліття [63], оцінюючи повоєнне відновлення регіону, акцентує увагу, в першу чергу, на найсильніших відцентрових протиріччях, що супроводжували цей процес. Так, швидкі темпи промислового розвитку, що випереджали загальнореспубліканські показники, та активна допомога багатьох регіонів країни у відновленні господарства поєднувалися з величезними труднощами, посилюваними командно-адміністративною системою. Місцеве партійно-державне керівництво, виконуючи вказівки центру, не суперечило політиці будівництва нових велетнів металургії, хімії, машинобудування, і все це сильніше, ніж у довоєнні роки, деформувало структуру економіки Донбасу, посилювало соціальні проблеми [64, с. 27]. А. Саржан підкреслює як одну з найскладніших проблем початкового періоду відновлювальних робіт нестачу трудових ресурсів: важлива роль тут демобілізованих воїнів, жінок, молоді, які, однак, не могли покрити необхідний обсяг ресурсів; широко використовувалися при відновленні промисловості Донбасу і так звані робітничі батальйони, формовані з колишніх військовополонених та осіб, що відбували адміністративно-кримінальні покарання, й інтернованих. При цьому дослідник доводить, що місцеві органи далеко не завжди рахувалися з бажанням репатріантів, зазвичай не

враховуючи рівня їхньої професійної підготовки та кваліфікації при розподілі на підприємства. Для багатьох репатріантів подібне працевлаштування перетворювалося на трудове заслання, коли вони приписані до шахти і не мали права на звільнення [65, с. 310]. А. Саржан спростовує положення радянських істориків стосовно нестачі трудових ресурсів часів відбудови, указуючи на нераціональне використання робітників.

Комплексний історико-економічний аналіз основних шляхів розвитку суднобудівної промисловості України в повоєнне двадцятиріччя запропоновано В. Куцевським: у його розвідці розкрито характерні риси відновлення й тенденції розвитку галузі в повоєнний період, схарактеризовано процес реконструкції і зростання виробничо-технічної бази суднобудування, висвітлено динаміку ключових економічних показників і досягнення в удосконаленні основних видів продукції суднобудування, а також роль українських суднобудівників у забезпеченні судами транспортного і промислового флоту країни. За підрахунками В. Куцевського, за двадцять післявоєнних років чисельність робітників галузі збільшилася в чотири рази, основні виробничі фонди – в шість, а валова продукція – в 19,9 рази, тобто зростання валової продукції відбувалося на базі збільшення маси засобів праці, вдосконалення техніки й технології виробництва. У дослідженні показано, що в цілому досить високими і динамічними стали також темпи зростання продуктивності праці: на одного працівника промислово-виробничого персоналу обсяг вироблення за 20 років збільшився у п'ять разів. Найважливішим фактором забезпечення зростання продуктивності праці стало створення міцної технічної бази суднобудування за рахунок упровадження нової техніки і передових технологій. Зростання ж продуктивності праці – один з основних шляхів зниження собівартості продукції, що остання, в свою чергу, є найважливішим узагальнюючим показником ефективності виробництва. У зв'язку з цим значну увагу В. Куцевським приділено дослідженню руху собівартості виробництва суден, її структури. Вченим визначено, що в повоєнне двадцятиріччя питома вага витрат живої праці в загальній сумі витрат на виробництво зменшилася з 59,3 % у 1946 р. до 25 % – в 1965 р. Прогресивні зміни вчений пов'язує з початком НТР і показує, що в основі зниження собівартості суден лежить зниження трудомісткості та, як наслідок, скорочення циклів будівництва суден [66, с. 16]. Науковець резюмує, що в результаті реалізації програми капітальних вкладень у суднобудування України відроджена і розширена вироб-

ничо-технічна база, що позначилось у зростанні основних виробничих фондів (у 1965 р. вони склали 618 % від обсягу 1946 р., збільшившись більш ніж у п'ять разів, внаслідок чого українське суднобудування перетворилося на високорозвинену галузь промисловості.

Дослідивши відбудову і функціонування місцевої промисловості України в 1943–1950 рр., науковець О. Тітіка зазначила, що за роки війни та окупації завдано величезних збитків і на час звільнення окупованих районів від загарбників ця промисловість перебувала в стані розорення. У той самий час істориком встановлено, що основою сталінської стратегії відновлення економіки України став принцип першочергового відродження основних галузей важкої промисловості, внаслідок чого відбудові місцевої промисловості відводилася другорядна роль.

Значну увагу О. Тітіка звернула на той факт, що жорстка регламентація управління галуззю з адміністративно-командних позицій позбавляла виробничників належного динамізму й гнучкості в їхній діяльності, можливості плідно використовувати свій технічний потенціал, не створювала умов для ефективної праці в інтересах виробничих колективів. Дослідниця переконує, що складний і багатогранний процес відбудови і подальшого розвитку місцевої промисловості не забезпечувався належними капіталовкладеннями, матеріально-технічними й людськими ресурсами та майже цілковито здійснювався за рахунок внутрішніх і місцевих ресурсів. Також О. Тітіка підкреслює факт ускладнення вирішення відбудовних завдань нестачею робочої сили, особливо кваліфікованих робітників і спеціалістів і, поряд з цим, високо оцінює функціонування місцевої промисловості, оскільки остання розвивала промислове виробництво у віддалених від промислових центрів районах, залучала до продуктивної праці в суспільному виробництві місцеве населення [67, с. 16].

Такій специфічній формі господарсько-економічного життя в СРСР як промислова кооперація та її функціонуванню в повоєнний період присвячене дослідження В. Клименка. Історик зазначає, що відновлення промислової кооперації проходило у складних соціально-економічних і суспільно-політичних умовах післявоєнного буття, а одразу по війні відчувалося послаблення жорсткого контролю над господарсько-економічним життям. Діючи в цьому напрямку, Й. Сталін пішов на відновлення ряду ліберальних засад діяльності промислової кооперації, вилучених із практики в довоєнний період. Розпочавши роботу майже з нуля, система промислової кооперації

почала швидко нарощувати обсяги й асортимент виробів. Однак рішення про інтенсивне відновлення роботи промкооперації зачіпало ряд принципових моментів радянської внутрішньої політики, і першим тут внутрішнє неприйняття владною верхівкою країни кооперативного, тобто, за її переконаннями, «приватнокапіталістичного» сектора з ідеологічних причин. Та не зважаючи на це, аналіз матеріалів дав дослідникові підстави твердити, що в умовах повоєнного періоду кооперативні артілі вповні використали свій потенціал: динамічність, зацікавленість у результатах праці, свідоме ставлення своїх членів до пошуку резервів для розвитку виробництва. При цьому В. Клименко підкреслює, що саме відносно невеликі розміри артільних виробництв і незначна, порівняно з державними підприємствами, чисельність працівників довели спроможність швидко подолати проблеми організаційного періоду, своєрідну масу інерції становлення великого виробництва. Науковець переконує, що суттєвим чинником подальшої долі промкооперації стало те, що, з огляду на важкі життєві умови, в міру розвитку кооперативної промисловості почалося перетікання трудових ресурсів, передусім найбільш ініціативних, енергійних фахівців, із державного до кооперативного сектора виробництва, зокрема з галузей освіти, науки, важкої промисловості. Допустити подальший розвиток подій у цьому напрямку керівництво країни вважало неможливим і тримало кооперативний сектор під жорстким контролем; це гальмувало роботу останнього, оскільки державні органи втручалися не лише в загальні питання, а й у поточну економічну діяльність кооперативних осередків та їх об'єднань. В. Клименко доходить висновку, що в повоєнні роки відроджена промислова кооперація відіграла велику роль у відновленні нормальних умов життя, налагодивши для населення масове виробництво товарів широкого вжитку. Швидке відновлення кооперативної промисловості невдовзі після звільнення території України навіть в екстремальних умовах продемонструвало значні потенційні можливості кооперативних форм організації господарського життя, їх здатність до творчого пошуку і максимального використання економічних ресурсів відбудови народного господарства, поліпшення побутових умов життя населення, добір організаційно-виробничих форм, які найбільше відповідали реальним умовам та виробничим традиціям, зокрема соціокультурного характеру. Промислові кооперативні артілі налагодили випуск необхідних населенню товарів широкого вжитку й надали значний обсяг життєво важливих побутових послуг [68, с. 171].

Погоджуємося з положенням В. Клименка про те, що промислову кооперацію сталінське керівництво сприймало тільки як тимчасовий засіб для переборення гострих економічних труднощів та підйому народного господарства. Тому не дивно, що, хоч вона продемонструвала високу ефективність і динамічність роботи, радянське керівництво після подолання найбільш гострих кризових явищ у налагодженні мирних умов життя поступово пішло на згортання її діяльності. Цілком об'єктивним уявляється висновок історика, що радянська держава повною мірою не скористалася можливістю розвинути цю форму організації трудової діяльності громадян, зробити її ефективним важелем економічної політики, що стало значним упущенням радянського керівництва доби «відлиги»; відповідно рішення про ліквідацію промкооперації стало логічним кроком радянського керівництва в загальному контексті гучно проголошеного КПРС стратегічного завдання – будівництва комуністичного суспільства [69, с. 174].

Процес відбудови і розвитку міського господарства відразу після вигнання окупантів з території України висвітлений у роботі В. Дудник, яка наголошує, що обсяг і характер планів відбудовних робіт у міському господарстві України продиктований кількома факторами: масштабними руйнуваннями, необхідністю оперативного вирішення житлово-побутових проблем, збільшенням чисельності населення міст після визволення і специфікою функціонування командно-адміністративної системи. Визначальними при цьому стали рішення щодо поточного і капітального ремонту, капітальної відбудови і нового будівництва, надання кредитів приватним забудовникам; важливими ж для розвитку міст стали директиви про розвиток енергетики, транспорту, виробництва предметів широкого вжитку, налагодження системи побутових і комунальних послуг [70, с. 13]. В. Дудник підкреслює, що обмежені фінансові, матеріальні, трудові ресурси не могли забезпечити рівномірний розвиток усіх сфер життєдіяльності міст. Навіть пріоритетні сфери (водо- й енергопостачання, газове господарство, каналізація, транспорт) не мали гарантованих і систематичних джерел підтримки. На цьому тлі потреба населення в товарах широкого вжитку, об'єктах побутового сервісу (лазнях, пральнях, перукарнях тощо) опинилась на периферії уваги центральних і місцевих органів.

Справедливим вважаємо акцент дослідниці на тому, що одним із засобів виконання відбудовних робіт на той час стало масове залучення некваліфікованої робочої сили, зокрема з сільської місцевості, яка використовувалася на розбиранні завалів, розчищенні руїн, прибиранні

території, висадженні дерев. Водночас для виконання технологічно складних, будівельних, транспортних, комунікаційних видів робіт некваліфіковані працівники були непридатні; на будовах повоєнної п'ятирічки, транспорті, комунальних підприємствах переважала ручна, немеханізована праця, від чого страждала якість виконаних робіт. Максимальне ущільнення термінів, здешевлення вартості відбудовних робіт, спрощення проектних рішень та відсутність високих технологій і високоякісних матеріалів спричинили ряд негативних наслідків: розміщення промислових зон поблизу житлових масивів, застарілі каналізаційні системи ускладнювали екологічну ситуацію, недоброякісно зведене житло створювало дискомфорт і викликало потребу систематичного ремонту. Ці та інші обставини в розвитку повоєнного урбанізованого середовища збереглися на тривалий час. В. Дудник встановила, що відбудовна концепція радянського уряду поглибила диспропорцію в розвитку окремих регіонів і міст; поступово відмінності культурно-побутової, виробничої та соціальної інфраструктури у великих і малих містах виявлялися все більше, і навіть у промислових і культурних центрах протягом відбудовного періоду не вдалося задовольнити потреби в житловому фонді, транспорті, побутовому обслуговуванні [71, с. 17].

У фокусі розвідки В. Желтухіна перебувають головні напрями й особливості, мета і завдання виробничої діяльності індустріальних робітників України в повоєнний період, значну увагу звернено на з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників акумулювання застійних явищ в економіці та їх вплив на характер виробничої діяльності робітників. В. Желтухін показує зацікавленість робітників у корінних змінах в економічній сфері і в цілому позитивно оцінює реформи М. Хрущова, спрямовані на десталінізацію й лібералізацію суспільства, підвищення ефективності виробництва. Водночас історик відзначає половинчастість, помилки і прорахунки в ході реформ, а також їх слабку опору на ініціативу робітників і неврахування світового досвіду господарювання. В аналізованій праці доведено, що стосовно України реформи давали шанс підвищити ефективність економіки й соціальної політики. Створено такі нові галузі, як атомне і кріогенне машинобудування, порошкова металургія, налагоджено виробництво електронної. мікроелектронної й лазерної техніки, зріс випуск синтетичних алмазів. При цьому, констатує В. Желтухін, в економіці України залишалися серйозні перекоси, в переважній масі підприємств мало що змінилося, оскільки економічна система, механізм управління зали-

шалися тими самими. Рівень організації виробництва і технічна оснащеність більшості промислових підприємств, особливо шахт, не відповідали новим завданням, залишалися важкими й умови праці робітників [72, с. 12].

Варто погодитися з думкою В. Желтухіна, що виробнича діяльність робітників України підпорядковувалась інтересам СРСР, його економічному комплексу; політика центру спрямована на максимальне прив'язання найважливіших галузей промисловості України до поставок сировини й комплектуючих з інших республік, а українські національні інтереси враховувались слабко. Дослідником встановлено, що втілення в життя реформ тривало здебільшого без реального включення робочої людини в усі державні і громадські структури як повноправного і відповідального суб'єкта, що вело до відчуження її від виробництва, розриву між суспільними й особистими інтересами, зниження активності в усіх сферах суспільного життя. Не викликає заперечення теза В. Желтухіна, що адміністративно-командна система негативно впливала на виробничу діяльність робітників і вела до зниження результативності промислового потенціалу України, що викликало соціальне невдоволення, байдужість і розчарування робітників. Посилення соціальної напруженості стримувалось ідеологічними і репресивно-наказовими методами роботи партійно-державного апарату; свобода як акт вибору, совість і думка особистості робітника ігнорувалися; і власне поняття «свободи» визнавалося правомірним тільки щодо колективного суб'єкта – для робітника воно означало пристосування до колективу, обставин. Така реалізація «свободи» послаблювала і в більшості випадків нівелювала творчі починання робітників в управлінні виробництвом. Системним висновком В. Желтухіна вважаємо умовивід про те, що виробнича діяльність індустріальних виробників, їх трудова і громадсько-політична активність стримувалися повновладдям бюрократичного управлінського апарату; через політику крайнього статизму вищою цінністю у виробництві стали не інтереси робітників, не цінності людини та її праці, а інтереси держави, її військова могутність. Отже, в буднях «будов комунізму», в тіні пріоритетів військово-промислового комплексу складалася самознищувальна економіка, що ігнорувала потреби робітника [73, с. 31].

Розкриттю урбанізаційних процесів в УРСР упродовж повоєнного періоду в контексті партійно-державної політики щодо розвитку міських поселень і регулювання міграцій населення присвячені праці Я. Гирича, Н. Шипік і О. Тевікової. Я. Гирич доводить, що наслідком

діяльності держави став значний міграційний рух у міста, часткове зняття адміністративних обмежень щодо свободи пересування знизило можливості держави по контролю за міграціями, відповідно повоєнний період характеризується завершеним формуванням суспільства міського типу в Україні, що має свої регіональні особливості й відмінності. Історик визначає, що кількість урбанізованих регіонів в УРСР зросла з 6 до 9 (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кримська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області), і пов'язує це з концентрацією промислового виробництва в зазначених областях, констатуючи появу двох міст із населенням понад мільйона мешканців – Києва і Харкова, початок формування міських агломерацій навколо найбільших міст. Дослідивши динаміку урбанізаційних процесів за даними загальних переписів населення, Я. Гирич встановив, що появі нових міст навколо сировинних і виробничих баз промисловості сприяв екстенсивний характер її розвитку, чому і постала нагальна потреба значної кількості зайнятих осіб для новозбудованих підприємств. Науковець переконує, що основними напрямами міграційної політики радянської держави стали організація вирішення проблеми браку трудових ресурсів шляхом примусового чи добровільного переселення, намагання поставити під контроль міграційний рух і перемішати населення, зокрема, з метою гальмування консолідації національних сил [74, с. 14].

Основні соціально-демографічні процеси в Донбасі 1943–1955 рр. та їхній вплив на ситуацію в регіоні визначені дослідницею Н. Шипік, за підрахунками якої, на час визволення від окупантів на цій території залишилося 46,4 % від довоєнної чисельності населення регіону. Більш помітне скорочення населення в містах. Протягом 1943–1955 рр. відбувалося стрімке зростання населення регіону: довоєнного рівня залюднення досягнуло в 1951 р., загалом за весь період населення Сталінської області збільшилося на 153 %, Ворошиловградської – на 118,7 %. Особливістю процесу відновлення населення в Донбасі стала подальша урбанізація, хоча за рахунок природного приросту чисельність населення регіону збільшилася лише на третину. Н. Шипік зосереджує увагу на тому, що головною складовою зростання населення регіону стали потужні міграції: щорічно до Донбасу приїжджало в середньому близько півмільйона осіб, причому форми і характер міграцій різноманітні – від добровільно-індивідуальних до примусових. Державні механізми регулювання міграційних потоків діяли в межах адміністративно-командної системи, що створювало можливості за

короткий час концентрувати значні людські ресурси. З часом відбувалася трансформація міграційних потоків. У 1943–1945 рр. їх основною формою стали трудові мобілізації, у подальшому замінені оргнабором, який протягом 40-х років ще мав мобілізаційний характер. Протягом усього аналізованого періоду проводилися також мобілізації до шкіл ФЗН і сільськогосподарські переселення. У першій половині 1950-х рр., на тлі закінчення відбудови основної кількості промислових об'єктів і певної насиченості робочою силою, зростало значення агітації й добровільних міграцій. Зворотнім боком активного втручання держави в ці процеси став екстенсивний характер використання трудових ресурсів, коли кількісними показниками перекривалася загальна низька ефективність праці мобілізованих.

Має рацію Н. Шипік, зазначаючи, що хоча головну державну мету – накопичення необхідного для відбудови трудового потенціалу досягнуто, загальні міграційні показники й реалізація окремих державних механізмів продемонстрували низьку ефективність міграцій при залюдненні регіону. Закріпленню мігрантів не сприяли незадовільні матеріально-побутові умови існування, недбала організація праці та використання позаекономічних методів її стимулювання; утримання ж репатріаційного спецконтингенту виявилося навіть гіршим за умови життя німецьких військовополонених. Історик доходить висновку, що темпи приросту населення й обсяги міграцій у Донбасі в 1943–1955 рр. стали найвищими в Україні, що зумовлено великими людськими втратами в ході війни, соціально-економічною специфікою регіону з високою концентрацією в ньому великих підприємств та значною потребою робітничих кадрів для їх відбудови. Відповідно Донбас кваліфіковано в розвідці як регіон-реципієнт [75, с. 16], проте питання впливу міграцій на посилення його русифікації не висвітлено.

У праці О. Тевікової зроблена спроба розкрити особливості демографічної структури населення УРСР і зміни в ньому в період 1953–1964 рр. Як зазначає автор роботи, у результаті втрати традиції багатодітності і впливу інших чинників упродовж 1953–1964 рр. спостерігалася тенденція зниження коефіцієнта природного приросту населення; демографічні параметри визначали деформації статево-вікової структури суспільства: дисбаланс проявився в переважанні жінок (1959 р. жінки становили 56 % проти 52 % у 1939 р.). Спостерігаються в цей час також коливання між різними віковими групами. За підрахунками О. Тевікової, УРСР кінця 1950-х рр. становила за віковим складом молоду країну, адже особи віком до 30 років складали 52 %

від загальної кількості населення; однак згодом помітним стає процес старіння нації. Соціальну структуру українського суспільства презентували декілька великих груп: робітники (40,9 %), службовці (17,3 %) і колгоспники (41,4 %); пріоритетним при цьому став робітничий клас – «провідна, рушійна сила суспільства», і другорядною групою – колгоспники. Це, а також значна відсталість села й непродумана політика зміни сільської поселенської структури, на думку історика, спричинили активну урбанізацію (якщо 1950 р. частка сільського населення складала 65 %, то 1965 р. – вже 50 %). На розвиток суспільства впливали також міжреспубліканські міграції, як правило, керовані владою. Масові переміщення людей зумовили високу мобільність населення, виїзд за межі України значної кількості осіб працездатного віку призвів до зростання частки росіян і зменшення українців у національно-етнічному складі УРСР. О. Тевікова резюмує, що соціально-демографічні виміри населення характеризувалися в той час суперечливими процесами: з одного боку, формувалося розвинуте суспільство індустріального типу, з другого, – ці процеси руйнували національні традиції і сприяли поступовій втраті національної самобутності [76, с. 8].

Об'єктивно оцінити соціалістичне змагання та комуністичне ставлення до праці як феномени радянської цивілізації намагається П. Панченко, зазначаючи, що радянська економіка базувалася на хибних економічних засадах, внаслідок чого непомірна ідеологізація праці сприяла зосередженню уваги на самих фактах соцзобов'язань, великих вартісних показниках і масштабах будівництва, а трудове суперництво фактично втоплене в політизації й ідеологічній ейфорії. Історик наголошує, що особливо потворних деформацій це суперництво зазнало за часів М. Хрущова, коли керівні партійні та профспілкові органи робили все для того, щоб згасаюче трудове суперництво в документах виглядало як прогресивне. П. Панченко наводить факти того, як навмисно бралися занижені зобов'язання, а потім шляхом взяття зустрічних підвищених зобов'язань створювалося штучне уявлення «невпинного просування до нових висот»; водночас, при пафосному піднесенні такої картини, нічого не робилося для істотного поліпшення матеріального становища й умов праці простих робітників, руками яких розв'язувалися ці соціалістично-зобов'язальні завдання. Негативні моменти замовчувалися, а в пресі, на радіо, телебаченні, в місцевих засобах інформації гучно лунали славослів'я про взяті соцзобов'язання, успішні наслідки соцзмагання, повідомлялося про колективи-

переможці [77, с. 39]. Визнаючи наявність вираженого формалізму й бюрократизму в організації трудового змагання робітників, Н. Ткачук не погоджується з більшістю вітчизняних фахівців, які повністю відкидають його роль у розвитку промислового виробництва. Науковець упевнена, що після війни, особливо в 50-ті рр., змагання результативно діяло незалежно від того, яку мету переслідували його натхненники й організатори, і звертає увагу на те, що в досліджуваний період, зокрема після XX з'їзду КПРС, змагання набрало більш конкретних, а тому ефективніших форм і, головне, підкріплювалось насиченням виробництва новою технікою й передовими технологіями, поліпшенням матеріального становища робітництва. Та хоча «відлига» активізувала трудову діяльність робітників, певно змінила організацію змагання, здебільшого воно все-таки проходило за старими методами, і на перше місце, як і раніше, висували моральне заохочення замість матеріальної зацікавленості, орієнтацію на високу «соціалістичну» свідомість. Форми змагання переважно по-старому носили формальний характер, зводячись до документального оформлення зобов'язань. Дослідниця констатує, що багато трудових колективів і галузей систематично не справлялися з завданнями державного плану по важливих показниках, хоча в них змагання мало масовий характер [78, с. 19].

Комплексне дослідження розвитку соціально-класової структури українського повоєнного суспільства і місця в ньому робітництва запропоновано в монографії Р. Руденка, який встановив, що повоєнне двадцятиріччя характеризоване важливими соціально-економічними змінами в українському суспільстві, новими тенденціями, перетвореннями, заходами щодо вдосконалення соціальних відносин. Соціальні зміни у складі робітництва вчений пов'язує з формуванням територіально-економічних комплексів та урбанізацією, які, у свою чергу, визначили зрушення в соціально-класовій структурі суспільства [79, с. 18]. Справедливо відзначено Р. Руденком той факт, що особливість якісних і кількісних змін у складі робітничого класу полягала у зв'язку науки –техніки –виробництва з соціальними процесами суспільства під впливом НТР, а також констатовано, що, хоча ці процеси відбувалися суперечливо й гальмувалися, у відповідь на вимоги НТР водночас зростали освітній і культурний рівень робітництва, кваліфікація, творча активність [80, с. 21].

Отже, вітчизняні дослідники резюмують, що за рахунок нелюдських умов праці робітників у досліджуваний період нарощування потужностей важкої промисловості, зокрема металургійної та вугледобувної, а

також енергетики суттєво здешевлено, а робітництво здійснило фактично неможливе, причому йдеться не лише про оспіваний радянською пропагандою трудовий героїзм, але й про нехтування радянською верхівкою народом, яким вона на словах опікувалася [81, с. 299].

4.3 Ґенеза нових тематичних напрямів

За оцінками сучасних істориків, апогеєм сталінізму є його повоєнний період. Він мав значний вплив на майбутній розвиток українського народу, а 1945–1953 рр. стали визначальними віхами в його історії: подальшим утвердженням тоталітарного режиму і початком десталінізації. Прямим наслідком тоталітарної й авторитарної моделей держави є певна моральна деформація українського суспільства, перехід від активної політичної позиції до позицій аполітичності, абсентеїзму. Зважаючи на те, що сталінський режим привів до створення відповідного тоталітарного типу радянської (зокрема, української радянської) людини – «гомо совєтикус», без детального вивчення цих процесів неможливо визначити, які корективи потрібно внести в суспільну свідомість, як вплинути на моральний стан українського народу на сучасному етапі, щоб подолати трагічні наслідки минулого [82, с. 7]. Саме з цих стартових позицій сучасна вітчизняна історіографія підходить до вивчення радянського повоєнного періоду. Відсутність ідеологічних і бюрократичних перепон та наявність нових умов наукової творчості нині сприяють розробленню підтем, дослідження яких за радянської доби неможливе.

Однією з таких підтем, що майже не опрацьовувалася радянськими істориками, є використання праці військовополонених, інтернованих, повернутих репатріантів та остарбайтерів. Велику увагу цьому питанню приділено науковцями М. Лободою [83], А. Чайковським [84], Д. Алєксєєвою-Процюк [85], О. Потильчак [86], Н. Калкутіною [87].

Науковий доробок Д. Алєксєєвої-Процюк презентований ґрунтовним вивченням передумов, причин, практичних завдань, особливостей, форм і методів організації, розбудови й функціонування системи розміщення, утримання, забезпечення та трудової експлуатації контингентів, які перебували під охороною на території України. Науковцем наголошено на специфіці розміщення, утримання й забезпечення військовополонених та інтернованих на території Української РСР, адже глобальні руйнування створювали проблеми з організацією та облаштуванням таборів, забезпеченням бранців найнеобхіднішим;

водночас, масштабність відбудовчих робіт визначила щільність розміщення значних спеціальних контингентів, передусім на промисловому Сході і Півдні України [88, с. 185]. Дослідниця характеризує типові проблеми повоєнного періоду, що впливали на стан трудових ресурсів військовополонених та інтернованих, ефективність використання їхньої праці, серед яких, у першу чергу, називає незабезпеченість житлом, незадовільні умови харчування, ступінь побутового і матеріально-технічного постачання, порушення організації техніки безпеки, нецільове використання фахівців, відволікання їх на незначні другорядні роботи, незадовільну організацію праці, незабезпеченість робітників спецодягом, інструментом та обладнанням тощо.

Оцінюючи внесок полонених у відбудову, Д. Алєксєєва-Процюк наголошує, що в повоєнний період, в умовах припинення надходження нових контингентів, працездатні бранці стали важливим чинником стабілізації виробничих показників підприємств, а між останніми розгорнулося справжнє суперництво за цей трудовий фонд. Поступове перетворення трудового ресурсу військовополонених на дефіцит усе частіше спонукало керівництво МВС УРСР, табірні адміністрації ігнорувати ресурсно-виробничі потреби підприємств республіканського підпорядкування на користь союзних відомств; до того ж на місцях не завжди зважали на директивні вказівки щодо покращення умов утримання, медичного обслуговування й харчування бранців. Подекуди вони залишалися тяжкими, що призводило до втрати контингентом працездатності. Незважаючи на проблеми аналізованого часу, у розвідці наведено дані, згідно з якими загальні показники ефективності трудового використання військовополонених протягом 1946–1953 рр. значно покращилися. Загальні тенденції показували позитивну динаміку зростання чисельності трудового фонду і підвищення продуктивності праці. Зростання ефективності працевикористання бранців пояснюється дослідницею не лише покращенням матеріально-побутових умов їх утримання, харчування, медичного обслуговування, матеріальним заохоченням передовиків. Не менш важливим, на думку історика, є посилення вимог до організації праці і техніки безпеки на виробництві.

Після війни розширилась і сфера використання військовополонених та інтернованих на роботах за спеціальністю. Підвищенню продуктивності їх праці, серед іншого, сприяло налагодження фахової підготовки через мережу спеціальних курсів. У цей час характерною стала тенденція певної «лібералізації» організації праці бранців:

широких масштабів набуло розконвоювання, використання на роботах дрібними групами, разом із цивільним населенням. Дослідниця доходить висновку, що розміщені на території Української РСР військовополонені й інтерновані склали значний і важливий контингент трудових ресурсів, який ефективно використовувався на відновленні зруйнованого війною господарства. Його загальна чисельність з 1944 по 1953 рр. становила близько 500 тис., тобто приблизно четверту частину загалу цих спецконтингентів у СРСР. Характеризуючи їхній внесок у повоєнну відбудову як суттєвий, Д. Алєксєєва-Процюк наголошує, що головний тягар відбудовчого періоду лягав на плечі радянських громадян [89, с. 194–195].

Висвітленню участі військовополонених Німеччини та її союзників у повоєнній відбудові Південної України присвячена дисертація миколаївської дослідниці Н. Калкутіної, в якій, зокрема, встановлено, що основною формою організації праці військовополонених стала бригадна форма з частковим самоуправлінням. Такий спосіб управління трудовим колективом, за підрахунками Н. Калкутіної, виявився малоефективним через незацікавленість полонених бригадирів у підвищенні продуктивності праці: вони, користуючись відсутністю контролю з боку управлінь таборів і госпорганів, не стимулювали до цього своїх підлеглих. Історик підтверджує, що госпорган, які використовували спецконтингент, порушували практично всі форми організації праці. Основним порушенням типового трудового договору стало неналежне забезпечення підприємствами, які використовували працю спецконтингенту, харчуванням та обмундируванням полонених згідно з кліматичними умовами; також не було облаштованих місць обігріву в осінньо-зимовий період. Ці фактори призводили до фізичного ослаблення та загибелі частини трудового фонду, незважаючи на запроваджену трудову диференціацію за групами працездатності і важкістю робіт. Споживацьке ставлення до невичерпного трудового ресурсу НКВС (МВС) перешкоджало усвідомленню необхідності створення для військовополонених нормальних умов роботи. Не забезпечувалася госпорганами і техніка безпеки, що ставало причиною численних травм, каліцтв і смертельних випадків на виробництві, а взяли під контроль і частково вирішили цю проблему лише в 1948 р. [90, с. 204].

У процесі дослідження Н. Калкутіною з'ясовано, що масштабність відбудовчих робіт у Південній Україні визначила пріоритетність концентрації в цьому регіоні значних спецконтингентів. Аналіз галузей їх використання засвідчив, що головними споживачами трудового ресурсу

полонених стали підприємства суднобудівної й металургійної промисловості; далі йшли підприємства машинобудівної галузі, енергетичні підприємства та великі будівельні організації, що відповідали за цивільне будівництво, відбудову портів і шляхів сполучення. Історик підраховує, що питома вага військовополонених у загальній кількості робітників на підприємствах регіону становила від 50 до 80 %. До 1947 р. частка військовополонених Півдня в загальній кількості трудового фонду, закріпленого за підприємствами і будівництвами республіки, становила вже 23 %. Отже, саме спецконтингент таборів НКВС (МВС) стає потужним виробничим ядром першої повоєнної п'ятирічки.

Доводить Н. Калкутіна й те, що залучення спецконтингенту до відбудовчих програм значною мірою вирішувало проблему кадрового забезпечення, а відтак мало сприяти виконанню виробничих завдань підприємств. Проте незважаючи на кількісну перевагу військовополонених над вільнонайманими робітниками, продуктивність праці перших завжди нижча. Середнє виконання виробничих норм військовополоненими на підприємствах Півдня в 1946–1948 рр. становило 70–90 %, відсутність мотивації до виконання і перевиконання норм виробітку позбавляла переважну їх більшість зацікавленості у результатах своєї праці. Н. Калкутіна справедливо наголошує, що трудове використання спецконтингенту на Півдні найбільш рентабельним та ефективним стало в 1948–1949 рр., коли прибуток від праці полонених перевищив витрати на їх утримання, а самі вони повністю інтегрувалися в економіку країни. Сприяли цьому, по-перше, поступове звільнення таборів від непрацездатного контингенту, а, по-друге, чинник репатріації: військовополонені й інтерновані сподівалися використати високі виробничі показники для першочергового повернення на батьківщину [91, с. 206].

Цінним вважаємо висновок Н. Калкутіної, що трудове використання іноземних військовополонених сприяло вирішенню проблеми дефіциту робочої сили, яка загрожувала зривом уведення в експлуатацію стратегічно важливих промислових і господарських об'єктів та відновлення житлового фонду. Той факт, що дислоковані в Південній Україні табори відносились до таких, що функціонували найдовше, підтверджує: регіони, що зазнали нищівних руйнувань, потребували і найбільшого вливання робочої сили, а отже, праця військовополонених стала важливим чинником реконверсії промисловості та подальшого економічного розвитку регіону [92, с. 207].

У праці київського історика О. Потильчака доведено, що насильницька депортація сотень тисяч іноземців (переважно етнічних німців) на територію Української РСР проводилася з метою забезпечення дешевою робочою силою об'єктів відбудови стратегічно важливих галузей економіки. Інтерновані іноземці використовувалися переважно на підприємствах трудомістких галузей – у вугільній промисловості та чорній металургії Української РСР. Територія ж республіки розглядалася урядом як найважливіша ресурсно-промислова база для розміщення «трудового фонду» інтернованих. О. Потильчак показує, що в 1945–1949 рр. на території 9 східних, південних і центральних областей Української РСР створено 180 окремих робочих батальйонів (ОРБ) для розміщення й трудової експлуатації мобілізованих та інтернованих іноземних громадян: зокрема, у Сталінській області – 79, Ворошиловградській – 46, Дніпропетровській – 36, Запорізькій – 11, Одеській – 4, у Кіровоградській та Вінницькій областях – по одному. Через цю мережу пройшло не менш як 220 тис. осіб, що становило понад 75 % від усіх іноземців, котрі перебували в Радянському Союзі зі статусом «інтерновані й мобілізовані особи» [93, с. 22].

Відзначає О. Потильчак і те, що створена в Україні протягом 1945–1949 рр. мережа установ утримання та примусового трудового використання інтернованих стала найчисленнішою й найбільш розгалуженою в СРСР; за структурно-організаційними характеристиками вона стала цілісною автономною системою примусової праці, ґрунтованої на принципах і досвіді радянського військового полону. Водночас ОРБ інтернованих належали до режимних установ подвійного підпорядкування: організаційно керувалися відповідними наркоматами, а в питаннях охорони, режиму утримання й обліку контингенту – НКВС (МВС). Підтримувані в табірних зонах для інтернованих режим та охорона мало відрізняли їх від подібного в таборах військовополонених.

Варто погодитися з науковцем у тому, що трудові ресурси інтернованих сконцентровано виключно у виробничій сфері та лише на підприємствах стратегічно важливих галузей економіки. Протягом 1945–1949 рр. основними методами структурних змін у табірній мережі для інтернованих залишались організація, реорганізація, зміна дислокації, нумерації, «розукрупнення» установ, передача їх іншим господарським органам, а також ліквідація ОРБ. Основний контингент інтернованих для режимних установ України депортували у лютому–квітні 1945 р.; надалі ці надходження епізодичні і не мали визначального ресурсного значення, а провідним методом табірного адміністру-

вання став перерозподіл контингентів робочих батальйонів. Метою діяльності уповноважених органів МВС упродовж періоду роботи з інтернованими залишалося забезпечення фізичного збереження їхнього контингенту для ефективного трудового використання. О. Потильчак резюмує, що ОРБ й управлінські структури, які опікувалися інтернованими іноземцями, стали як чільною й невід'ємною складовою мережі установ радянського військового полону повоєнного періоду, так і сегментом усеохоплюючої системи примусової праці в СРСР у 30-х – 50-х рр.

Те, що поширення дармової примусової праці створювало ілюзію її дешевизни, доводить М. Лобода: витрати на утримання воєнізованої охорони, адміністрації табору, неефективність праці знесилених людей, що працювали, як правило, не за спеціальністю, без відповідних машин і механізмів та без матеріальних стимулів, робили собівартість готової продукції вищою, ніж на підприємствах з вільнонайманими робітниками [94, с. 89].

Малодослідженій проблемі становища цивільних примусових робітників Райху в Україні присвячене ґрунтовне докторське дослідження С. Гальчака. Радянський уряд розглядав мільйони репатріантів як важливий резерв робочої сили для відбудови зруйнованого господарства країни, і, доводить історик, незважаючи на декларовані радянською державою права і свободи репатріантів, у реальному житті політичний статус людини, яка поверталася до СРСР із-за кордону, мало відрізнявся від статусу кримінального злочинця – на цих людей чекали ті самі бесіди з працівниками НКВС, НКДБ, заведення спеціальної «справи», заборона проживання в столичних містах. С. Гальчак зазначає, що паралельно під час фільтрації вирішувалося питання про використання кожного репатріанта з максимальною користю для СРСР, велика їх кількість направлена у трудові батальйони, використовувані у відбудові й експлуатації шахт Донбасу, промислових центрах республіки та СРСР у цілому. Усі прибулі на Батьківщину потребували матеріальної допомоги як держави, так і місцевих господарських органів. Утім, за підрахунками історика, не дивлячись на «закладання» в місцеві бюджети грошової допомоги, репатріанти її так і не отримували. Більш за те, крім об'єктивних труднощів, пов'язаних із післявоєнною руїною, репатріантам постійно доводилося терпіти образи, необґрунтовані підозри, а то й відкриту зневагу з боку керівників підприємств. Повернувшись додому, остарбайтери-робітники стали не вільними людьми, як вони очікували, а безправними виконавцями волі командо-

адміністративної системи, від яких вимагали ударної праці й беззастережного виконання накреслених партійно-державними органами трудових рубежів [95, с. 22]. Порівнюючи становище репатріантів у хрущовську добу, С. Гальчак указує, що воно покращилося через послаблення паспортного режиму, реалізації низки соціальних програм, поліпшення житлових умов, однак остарбайтери так і не відчули себе «повноцінними членами славної великої сім'ї будівників соціалізму» [96, с. 26].

Окремі аспекти проблем робітництва окресленого періоду розглянуто в монографіях українських істориків, присвячених аналізу репресій та діяльності дисидентського руху, – Г. Касьянова [97], Ю. Бадзьо [98], М. Шитюка [99], В. Іваненка [100], Б. Захарова [101]. У низці праць про опозиційний рух простежуємо окремі сюжети, присвячені участі робітників у русі незгодних. У першу чергу, це праці О. Бажана і Ю. Данилюка [102], І. Стасюка [103], А. Русначенка [104], М. Мозговського [105] і О. Рабенчука [106].

У дисертації С. Василенка проаналізовано репресивну політику влади, спрямовану проти різних категорій робітників, передовсім, тих, хто: під час війни зрадив Батьківщину або залишався на окупованій території чи примусово працював у Німеччині; порушував трудову дисципліну чи ставив під загрозу виконання планів; проявляв невдоволення чи з певних причин не подобався владі. У перші повоєнні роки особливо зазнавала репресій велика кількість репатріантів. За С. Василенком, через обласні збірно-пересильні пункти тільки з 1 липня 1945 р. до 1 січня 1946 р. пройшло 1 334 425 репатріантів, зокрема цивільного населення – 1 128 561 осіб (85 %). З 1 млн 250 тис. українців, які повернулися з каторжних робіт у Німеччині, 360 тис. відправлені до таборів як «зрадники Батьківщини». Ті, хто залишався на волі, відчували труднощі з працевлаштуванням, пропискою, одержанням житла і т. ін. У кожній анкеті введено спеціальну графу, в якій громадяни мали вказувати, чи були вони або їх близькі родичі в полоні чи на окупованій території. С. Василенком розглянуто умови перебування колишніх репатріантів у робітничих батальйонах, куди їх відправляли примусово. Так, тільки до Ворошиловградської області у складі робітничих батальйонів направлено 60,6 тис. репатріантів – представників 51 національності. Найчастіше трудармійців спрямовували на відбудову й експлуатацію шахт Донбасу або на лісозаготівлю [107, с. 10].

Спробу комплексного аналізу національно-визвольного руху в Україні в середині 50-х – на початку 90-х рр. пропонує А. Русначенко,

акцентуючи увагу на тому, що значний спротив системі влади в цей період виявляє саме робітництво: страйки робітників у повоєнний період, спорадичні й неорганізовані, згодом переростають у могутній робітничий рух проти тоталітаризму і влади компартії. Вчений уперше на документальний основі розглядає витоки робітничого спротиву, а згодом – і руху після завершення складання промислового робітничого класу на власній базі, а також детально висвітлює той факт, що робітники, попри участь їх у роботі майже всіх партійних органів, ніколи не мали в них переважного впливу, і відсоток їхнього представництва там нижчий, ніж їхній склад у партії загалом. Тобто твердження пропаганди про КПУ як про робітничу партію не відповідало дійсності [108, с. 18].

У СРСР існувало індустріальне суспільство, однак абсолютна більшість робітників середньої чи низької кваліфікації, що характерно якраз для суспільства доіндустріального. А. Русначенко підкреслює, що власне радянське робітництво стало додатковим, не планованим владою продуктом цього суспільства, проведеної модернізації. Науковець показує, що робітники не мали реальних впливів ні в компартії, ні в інших владних структурах, але невдоволення робітництва зумовлював не тільки низький реальний статус в управлінні виробництвом чи в суспільстві: важливі фактори тут і низька заробітна плата, погані житлові умови, умови праці на заводах, фабриках, у шахтах тощо. Формально володіючи всім у державі, робітники так само безправні, як і майже всі інші верстви суспільства. Профспілки залишалися приводним ременем партії на виробництві, тому зберігалося відчуження робітників від виробничого процесу і влади в цілому. Як показові проявами такого відчуження А. Русначенко називає високу плинність кадрів і страйки на підприємствах, докладно аналізуючи причини обох цих виявів. Погоджуємося, що ступінь експлуатації робітників на радянських підприємствах значно вищий, ніж на капіталістичних підприємствах Заходу. Оскільки робітників уже не обмежували кримінальними покараннями за зміну роботи з власної ініціативи, плинність кадрів на деяких підприємствах республіки в 60-ті роки сягала 30–70 %. Наводить дані А. Русначенко і про безробіття в Україні вказаного періоду, спростовуючи тезу про повну зайнятість у республіці в часи побудови соціалізму.

У дослідженні М. Брегеди висвітлено процес десталінізації й суспільні настрої українського населення в 1953–1964 рр. [109]. Автор відзначає, що після смерті Й. Сталіна, попри намагання нової влади,

зникає ореол безгрішності партійного керівництва, люди поступово відходять від позицій аполітичності, абсентеїзму, численні представники робітництва починають відверто висловлювати свої думки стосовно суспільно-політичного життя країни. Історик акцентує увагу на тому, що ставлення до радянської влади в різних регіонах УРСР неоднакове: значну підтримку влади виявляло населення великих, промислово розвинутих областей, робітничий клас, життєвий рівень якого вищий стосовно колгоспного селянства [110, с. 153]. Оцінюючи XX з'їзд КПРС і його внесок у процес десталінізації, М. Брегеда справедливо відзначає, що сказане М. Хрущовим з трибуни з'їзду означало для простих трудівників не тільки розчарування у «вожді», але й викликало сумніви в справедливості режиму. У розвідці послідовно обґрунтовано думку, що оскільки багато українців розуміли, що попередні злочини тоталітаризму не можна звести до діяльності однієї особи, природно поставало питання про правомірність жертв, які приніс народ на вівтар комуністичної партії, про винуватців злочинів проти народу і покарання винних. При цьому М. Брегеда наголошує: спалах репресивної активності влади як відповідь на розповсюдження неконтрольованого вільнодумства значною мірою розвіяв соціальні ілюзії, породжені розвінчанням сталінського культу на XX з'їзді КПРС [111, с. 156].

У свою чергу, О. Додонов розглядає характерні особливості участі робітників у повоєнному суспільно-політичному житті СРСР, розкриваючи динаміку кількісного та якісного зростання КПРС, представництва в ній та її керівних органах робітників, ступінь їхньої участі у визначенні, реалізації політики партії, а також виявляючи причини деформацій їхніх взаємин, характер участі робітників в управлінні державними справами через Ради і комсомол, висвітлюючи пошук шляхів підвищення активності робітників-депутатів у вирішенні поставлених перед ними соціально-політичних, економічних і культурних завдань та наявні в цій справі розробки і проблеми. Робітники не складали більшості членів КПРС, доводить дослідник, не відігравали вирішальної ролі в її керівних органах, суттєво не впливали на характер дій партії, її політичну тактику: за специфікацією КПРС не стала політичною партією робітничого класу, як не стала вона партією всього радянського народу і не могла стати такою в умовах посилюваного майнового розшарування та різкої поляризації населення і членів партії на багатих і бідних, зрощування частини керівного апарату зі злочинним світом. Складалася ж КПРС з двох партій: «партії верхів» і «партії низів», які мали далеко не спільні інтереси і мету [112, с. 17].

Прикінцевим у праці О. Додонова є положення про дві тенденції участі робітників в управлінні державою в досліджуваний період. Перша з них полягала в тому, що комітети КПРС, Ради народних депутатів проголошували необхідність демократизації державного управління, розвитку самоврядування народу і часто проводили конкретну роботу з залучення передових робітників до виконання державних функцій. Друга тенденція становила поступове посилення партійно-державного бюрократичного апарату, що розглядав діяльність представницьких органів, активістів Рад лише як «допоміжний засіб» реалізації настанов верхніх ешелонів влади, а не як основний елемент системи державного управління.

У результаті аналізу практичних заходів комітетів та організацій ВЛКСМ із залученням до громадського життя молодих робітників, прорахунків і труднощів О. Додонов доходить висновку, що бюрократична за суттю модель виховання молодого покоління стримувала прояв соціальної енергії виробничників, породжувала в них байдужість до політики, вела до втрати ними почуття громадянської гідності й інтелектуальної сміливості. Погоджуємося з головним у цій розвідці умовиводом, що міра впливу робітничого класу на соціально-політичні процеси повоєнного СРСР не рівнозначна тій історичній ролі, яку він об'єктивно мав відігравати у виробничому, соціально-політичному і духовно-культурному житті, а також не відповідала потребам і тенденціям розвитку суспільства.

Досліджуючи суспільно-політичні фактори активізації антисоціальних проявів у повоєнному українському суспільстві, сучасні вітчизняні науковці головною причиною «сприяння» девіантній поведінці називають побутову і матеріально-фінансову невлаштованість, що панувала в суспільстві, яке щойно вийшло з війни [113, с. 158]. Водночас визнається певний вплив етнічного чинника на якість і динаміку девіаційних проявів: людські втрати під час війни, примусові виселення, міграція й голодомор значно знизили український етнічний чинник. На думку вітчизняних істориків, активне промислове будівництво стимулювало масове переселення на українські землі фахівців з інших республік СРСР, що змінило національну і соціальну структуру українського суспільства. Частину переселенців становили низько кваліфіковані робітники, вони мали низький освітньо-культурний рівень і більшу схильність до протиправних дій. Отже, подібна політика спричинила підвищення загального рівня криміналізації регіонів УРСР [114, с. 163].

Серед девіантних проявів окремо визначають такі ненасильницькі пасивно-протестні форми як виказування, публічну демонстрацію невдоволення громадянами тогочасним станом повсякдення. Автори колективної монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» наводять велику кількість подібних фактів у робітничому середовищі, зазначаючи, що такий девіаційний чинник був одним із виявів політичної свідомості [115, с. 178].

Буремні події 2013–2017 рр. стимулювали появу низки розвідок з історії південно-східного регіону Україну, в першу чергу Донбасу і Криму. Варто назвати роботи Я. Верменич [116], Л. Якубової [117], В. Абліцова [118], І. Дзюби [119], В. Головка [120] і ряд колективних монографій [121]. У цих працях зроблено спробу знайти в історії відповіді на сучасні питання, виявити причини трагічних подій сучасності, у тому числі, в повоєнній історії регіону. Як влучно зазначають автори дослідження «Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка)», розуміння особливостей регіональних спільнот може виявитися ключовим фактором адекватної інтерпретації ситуації та виходу з кризи; за цих обставин актуальність дослідження історичних обставин формування і прикметних ознак феномену регіональних спільнот Донбасу та Криму є безперечною [122, с. 7].

У голодні 1946–1947 роки Донбас із гарантованим забезпеченням робітників підприємств продовольчими товарами приваблював працівників. За підрахунками, протягом другої половини 1946 р. до регіону щомісяця прибувало 22–32 тис. осіб, а в першій половині 1947 р. – 15–25 тис. осіб, при цьому показники механічного приросту постійно зменшувалися. Водночас зростала плинність населення, особливо через дезертирство з підприємств, яке набуло масового характеру [123, с. 79]. Сучасними науковцями встановлено, що організовані міграції стали основним джерелом поповнення робочої сили для відбудови промислового комплексу Донбасу, створення стабільного робітничого класу і, врешті, перетворилися на важливий чинник залюднення регіону. Це відіграло фатальну роль в історії Донбасу, спричинивши викривлення, деформацію процесів природного відтворення соціуму в усіх його складових: соціально-економічній, суспільно-політичній та етнокультурній [124, с. 637].

Слушно зазначає Я. Верменич, що дисгармонійна динаміка урбанізаційних процесів виявлялася, насамперед, у гіпертрофованому розвитку промислових центрів Південної України, тимчасом як в інших

регіонах темпи урбанізації значно нижчі. Розвиток соціальної, інженерної, транспортної інфраструктури помітно відставав від зростання промислового будівництва. Причину незакінченості, однобічності процесу урбанізації науковець убачає в не розрахованій на задоволення потреб людей індустріалізації [125, с. 368]. Я. Верменич стверджує, що, хоча поняття модернізації й урбанізації несуть у собі позитивний заряд, урбанізаційні процеси самі по собі не забезпечують суспільний поступ. Очевидно, що, на відміну від урбанізації інтенсивного, цивілізованого типу, яка формує розвинуте міське середовище, радянська урбанізація екстенсивна й забезпечувала лише однобічне, військово-промислове чи паливно-сировинне зростання; таке спрямування урбанізації призвело до виникнення величезних робітничих селищ, що, однак, формально йменувалися містами [126, с. 50]. Має рацію історик, акцентуючи, що етнонаціональна структура Донбасу в її сучасному вигляді усталилася в другій половині ХХ ст., а сутність етнонаціональних процесів у регіоні зумовлювала російсько-українська культурна конкуренція, підтримувана чи й провокована радянською владою. Постійні «довливання» населення та його висока рухливість стали підґрунтям того, що мешканці Донбасу виявилися найбільш сприятливі до засвоєння широко пропагованого міфу про виникнення нової історичної наднаціональної спільноти – «радянського народу» [127, с. 98].

У новітніх дослідженнях наголошується, що репресії й депортації за національною ознакою фактично знищили історичну етнонаціональну конфігурацію Східної України. Трудові міграції повоєнних років створили вагому перевагу російського населення в Донбасі як промисловому осерді Східної України. Характерною рисою новочасної регіональної спільноти, сформованої за сорок років методами соціальної інженерії з трудових мігрантів з усіх регіонів СРСР, став її нестійкий характер; стабілізована ж ця відкрита демографічна система на основі радянської масової культури і пролетарської ментальності. Дійсно, в Україні немає іншого регіону, який би зазнав настільки необґрунтованого і катастрофічного за наслідками втручання в процеси етновідтворення, як Крим [128, с. 10].

Вітчизняні науковці констатують, що саме радянська доба відіграла роль ключового етапу формування сучасних проблем Донбасу, і підкреслюють, що поки уявний Донбас не позбавиться комплексу жертви в сенсі благодійника України і не усвідомить свій реальний статус жертви – в сенсі жертви комуністичного режиму, його майбутнє

залишатиметься під загрозою. Радянська історія регіону засвідчує: без послідовної гуманізації й демократизації суспільного життя соціально-економічна модернізація та урбанізація перетворюються на порожній звук. Якщо ідея економічного прогресу не підпорядкована меті соціального прогресу як такого і людини зокрема, вона втрачає сенс. Попри удаваний інтернаціоналістський вигляд влади сталінської епохи вона виступала потужним фактором процесів денаціоналізації, підосновою яких стала навздогінна модернізація. Власне, своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію прогнозованої й «історично прогресивної» асиміляції. Оскільки ж міста Донбасу не перетворилися на повноцінні центри урбанізації, а залишились поселеннями «при» шахті/заводі, то й етносоціальні та етнокультурні процеси тут непередбачувано мутували. Асиміляція відбувалася на обмеженому соціальному ґрунті з відповідними невідворотними наслідками [129, с. 589].

У такий спосіб, сучасними українськими вченими переконливо доведено, що повоєнне відновлення економіки здійснювалося переважно екстенсивним шляхом. Понад 90 % робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку ручною працею. Відсутність належної техніки безпеки зумовлювала високий травматизм. Багато йшлося про провідну роль у суспільстві робітничого класу, але мало робилося для реального господарювання робітників на підприємствах. Певною мірою цьому сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандистські заходи тодішнього режиму, який інспірував «соціалістичне змагання» і різного роду «рух передовиків і новаторів виробництва». Повсякденний ентузіазм простих людей, їх готовність до чергової самопожертви в ім'я кращого майбутнього переплітalися з притаманними комуністичній системі формалізмом і демагогією. Переважна більшість сучасних істориків згодні з тим, що, відбудовуючи господарство, люди відроджували, в першу чергу, нормальне життя для себе і своїх дітей, а система списувала все, насамперед, на «найвищі інтереси батьківщини Жовтня». У важких умовах життя і праці робітників підтримувала віра в краще життя; це почуття зміцнювалося й тому, що трудящі бачили, як завдяки їх зусиллям країна поступово долала величезні труднощі, розв'язувала складні завдання відродження зруйнованого господарства. Однак Сталін та його оточення, намагаючись зміцнити тоталітарний режим, відкидали можливість розвитку країни в демократичному напрямку. Цього не хотіли й сили, зацікавлені в збереженні командної економіки і вульгаризова-

них форм ідеології. Водночас, на думку дослідників, принципове значення мало і те, що в масовій свідомості не було досвіду життя в суспільстві, заснованого на принципах демократизму, що само по собі перешкоджало розумінню необхідності радикального оновлення політичної системи.

4.4 Історія повсякденності

Відносно новим напрямом вітчизняної історіографії стала історія повсякденності, що її методологія отримала розроблення у працях О. Янковської [130], С. Гальченко [131], О. Коляструк [132], С. Макарчука [133], О. Удода [134], А. Фоміна [135], Л. Краснопьорової [136], В. Даниленка, Н. Лаас, М. Смольницької [137] та деяких інших учених. Дослідники вказують, що методологія цього наукового напрямку підпорядкована його головному завданню – вивчити навколишній (життєвий) світ людини і те, як людина соціалізується в світі і впливає на нього, вносячи зміни не лише на матеріальному рівні буття, а й у систему зв'язків та стосунків з іншими людьми. Такі складні питання фактично неможливо поставити в певні дослідницькі рамки й важко вирішити, послуговуючись традиційною історичної методологією, чому й постає об'єктивна необхідність запозичень низки теоретичних схем, моделей, категорій з інших гуманітарних дисциплін (соціології, демографії, антропології, культурології, психології тощо) [138, с. 40].

Вітчизняний історик І. Татарінов зазначає, що, вивчаючи повоєнну робітничу повсякденність, слід зосередити увагу на з'ясуванні того, де й за яких умов проживали працівники промисловості та їхні сім'ї в перше повоєнне десятиліття, схарактеризувати умови праці, рівень прибутків і харчування, з наведенням цін та описом товарів із різних джерел. Крім того, важливо проаналізувати функціонування громадського транспорту, комунальних побутових служб, роботу закладів торгівлі та громадського харчування, з'ясувати, яким чином організований відпочинок; має велике значення також ставлення працівників до матеріально-побутових проблем та їхня особиста оцінка тогочасних подій, і в такий спосіб здійснити аналіз соціальних настроїв. Погоджуємося з думкою І. Татарінова, що висвітлення наведених вище складових дозволяє комплексно відтворити картину повоєнного повсякденного життя українських робітників і службовців важкої промисловості у перше повоєнне десятиліття [139, с. 168].

Нині історики об'єктивно відзначають високі темпи житлового будівництва, що зростали в 1945–1950 рр. в Україні, незважаючи на труднощі тих часів – нестачу коштів, будівельних матеріалів, механізмів, кваліфікованої робочої сили: споруджено і відновлено було 21 млн кв. м. житлової площі та 650 тис. житлових будинків у сільській місцевості. Однак, поряд з високими темпами повоєнного будівництва (житловий фонд міст і селищ міського типу в Україні до кінця четвертої п'ятирічки перевищив довоєнний рівень), наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. житлова проблема залишалася надзвичайно гострою: чимало людей продовжували тулитися в бараках, пристосованих під житло приміщеннях і виробничих спорудах, у гуртожитках [140, с. 118].

Сучасні дослідники фіксують диспропорцію в розвитку соціальної й виробничої сфер, особливо у великих промислових центрах і регіонах, що стала очевидною наприкінці 50-х рр., і підкреслюють, що вже тоді в державних планових органах УРСР порушувалися питання про розроблення заходів на 1958–1960 рр. щодо розвантаження міст Дніпропетровська, Запоріжжя і Харкова від промислових підприємств, організацій, установ і навчальних закладів (близько 33 найменувань), перебування яких у містах вважалося недоцільним або економічно необґрунтованим. Зокрема, йшлося про ряд підприємств союзного підпорядкування. При цьому сьогодні очевидно, що ці слушні пропозиції, реалізація яких дала б можливість пом'якшити певні соціальні проблеми урбанізації, здійснити на той час у повній мірі неможливо. Навпаки, почався новий індустріальний виток, і диспропорції в розвитку виробничої й соціальної сфер з кожним роком посилювалися [141, с. 128].

Широкий спектр параметрів життєвого рівня мешканців міст України в перше повоєнне десятиліття розглянуто в роботі О. Ісайкіної, яка аналізує їхнє соціальне життя, характер функціонування міського господарства та зміни в українських містах указаного часу, наголошує на надзвичайно складних умовах праці міського населення, сполучених із низьким рівнем організації побуту робітників. Особливо гостро постала після війни житлова проблема, і, за даними історика, в перші повоєнні роки менше від однієї кімнати на сім'ю мали 15,6 % мешканців міст, одну кімнату на сім'ю мали 60,9 %, дві – 20,3 % , три і більше кімнат – 3,2 %. Під житло на той час використовували 2 % дворових будівель, 32 % підвалів, 28,9 % кухонь, велику кількість дахів і землянок. Відбудовчі роботи розпочиналися відразу після звільнення за

двома напрямками: ремонту вцілілих будинків і будівництва нових; розвивалося індивідуальне будівництво. Хоча темпи зростання житлового фонду суттєво відставали від росту міського населення, за післявоєнний період у містах і селищах міського типу, не дивлячись на труднощі, відновлено і побудовано понад 25 млн кв. метрів житлової площі, яку отримували в першу чергу громадяни пільгових категорій [142, с. 181].

У своїй книзі О. Ісайкіна аналізує близько 30 розпоряджень і рішень Ради Міністрів СРСР, Ради Міністрів УРСР і ЦК ВКП(б) України, що стосувалися побуту і дозвілля мешканців міст у перше повоєнне десятиліття. Зокрема, у відповідності до постанов 1945–1955 рр., масовим стало залучення до виробництва молоді, скасований 10-годинний робочий день, для інвалідів війни відкриті курси з оволодіння новими спеціальностями, збільшені державні допомоги багатодітним і одиноким матерям, організовано харчування малозабезпечених дітей у школах, налагоджено культпоходи до театрів тощо. Дослідниця доходить висновку, що не всі постанови і розпорядження втілені в життя, так само як не всі вони мали позитивні наслідки для мешканців міст, хоча в складних умовах повоєнного часу подібні процеси закономірні. Ґрунтовно вивчає О. Ісайкіна проблему дозвілля в перші повоєнні роки, яка, за зауваженням фахівця, не актуальна нині для міського населення, передусім через брак часу. Основними формами відпочинку в досліджуваному періоді стали читання газет (яких на початку 1950-х рр. в УРСР виходило понад 1 200 назв), журналів і книг, слухання радіо (особливий інтерес викликали літературно-драматичні та музичні передачі), відвідування кінотеатрів (перегляд кінофільмів став однією з найдоступніших форм культурного відпочинку), театрів (у 50-х рр. ХХ ст. з розрахунку на кожні 100 чоловік театр відвідували 37), музеїв, виставок, релігійних храмів, участь у роботі гуртків художньої самодіяльності, зрештою, безпосереднє людське спілкування. Подією став перегляд телепередач, оскільки телевізор могла придбати незначна частина міського населення [143, с. 187].

Оцінюючи матеріальне становище населення УРСР у повоєнні роки, Л. Ковпак [144] велику увагу приділила характеристиці грошової реформи 1947 р., спрямованої на ліквідацію наслідків війни у фінансово-грошовій сфері та її впорядкування. Вчена зауважує, що під час війни в обігу збільшилася кількість грошей, не забезпечених державними коштовностями, посилилася інфляція, до того ж на тимчасово окупованій території виявилася велика частина фальшивих грошових знаків.

Покликана зміцнити курс радянського карбованця, реформа в цілому отримує позитивну оцінку в Л. Ковпак, яка пропонує розглядати її також із точки зору мобілізації ресурсів задля якнайшвидшої повоєнної відбудови. Особливу увагу історик звертає на факт хибного спрощення у трактуванні рядом науковців наслідків грошової реформи 1947 р. як такої, що «девальвувала карбованець і з'їла особисті заощадження». Адже, справедливо пише Л. Ковпак, переважна більшість населення не мала за роки війни грошових заощаджень; реформа ж 1947 р. вилучила лише гроші у того невеликого прошарку населення, який накопичив значні кошти за роки війни нечесними шляхами.

Характеризуючи стан побуту й умови праці українських робітників на початку 50-х рр., Л. Ковпак відзначає наявність тут гострих соціальних проблем, а головними причинами швидкоплинності кадрів на підприємствах індустрії вважає високу професійну захворюваність і недостатній рівень медичного обслуговування. Це, на думку історика, негативно позначилося на виробничих показниках промисловості, загальмувало економіку країни. Л. Ковпак доводить, що промисловість УРСР, раніше розвиваючись із перевиконанням планів, із середини 50-х рр. почала сповільнювати темпи; подальше ж просування країни вперед ставало неможливим без збільшення уваги до галузей, пов'язаних із задоволенням соціальних потреб [145, с. 40]. Покращення стану соціальної сфери дослідниця пов'язує з XX з'їздом КПРС, особливу увагу звертає на впорядкування норм праці та заробітної плати, виробітку, підкреслює нечувані розміри житлового будівництва, позитивно оцінює пенсійну і грошову реформи відповідно 1957 і 1961 рр. При цьому у поле зору історика потрапляє диспропорція розвитку соціальної і виробничої сфер на кінець 50-х рр., особливо в великих центрах і регіонах, що негативно впливало на трансформацію життєвого рівня населення. Отже, індустріальний бум 50-х – першої половини 60-х рр. не супроводжувався пропорційним розвитком галузей групи «Б», і саме з цим пов'язує Л. Ковпак провал соціальних реформ М. Хрущова.

У дисертації М. Герасимової підкреслено, що життя радянських людей тривало в умовах жорсткого державного регулювання і контролю за всіма сферами життєдіяльності суспільства, який здійснювався різними методами, наприклад, шляхом законодавчого нормування повсякденного життя. Поширення офіційної ідеології відбувалося за допомогою пропаганди й агітації, а контроль над громадською думкою реалізовували правоохоронні органи, партійні та державні пра-

цівники, а також люди, які добровільно інформували владні інституції про настрої зі свого оточення. Має рацію М. Герасимова, говорячи, що повсякденне життя становить каркас, що забезпечує життєздатність окремих людей і суспільства завдяки дії біологічних та соціокультурних правил організації повсякденності, до яких належать способи й форми задоволення біологічних потреб людини (їжа, одяг, житло), соціальні норми, цінності, традиції й новації. У перші повоєнні роки правила повсякденності допомагали людям повертатися до нормальних умов життя, вирішувати продовольчі, житлові й інші побутові проблеми; правила повсякденності впливали на спосіб мислення, настрої людей [146, с. 12].

Аналіз соціокультурної сфери – дозвілля, свят, суспільних настроїв і релігійних почуттів мешканців Донбасу, – дозволив М. Герасимовій вийти за межі традиційного вивчення побуту і перейти до розгляду світу людських думок, настроїв, надій, почуттів означеного періоду. Дослідження громадської думки в Донбасі дало змогу констатувати наявність трьох різновидів суспільних настроїв серед його мешканців: цілковитої підтримки політики радянської держави, поширення критичних настроїв і конформістського ставлення до проблем суспільного життя. Вивчення дозвілля і свят сприяло з'ясуванню механізмів налагодження мирного життя в регіоні. Науковець указує, що до улюблених способів проведення вільного часу в Донбасі належали танці, кіно, відвідування парків культури та відпочинку, читання. Дозвілля і свята виконували дві важливі функції: рекреаційну та функцію соціалізації людей. Остання набула особливого значення, тому що мала виховувати в громадянах повагу до радянської ідеології. За допомогою культурно-освітніх закладів провадилась активна агітаційно-пропагандистська робота. Аналіз характеру святкувань дозволив М. Герасимовій зробити висновок, що вони поєднували в собі як давні, дореволюційні традиції (це добре простежується на прикладі Нового року і релігійних свят), так і нові радянські. Особливого значення набув звичай проводити на свята демонстрації та масові народні гуляння.

Характерною рисою радянської повоєнної повсякденності став сплеск релігійності серед населення Донбасу. Специфіка конфесійної ситуації регіону полягала в наявності декількох релігійних течій: православ'я (воно домінувало), іудаїзму, протестантських громад, старообрядництва та ін. Висвітлення релігійних настроїв мешканців Донбасу дозволило М. Герасимовій спростувати висновки радянських

істориків про нібито значні позитивні здобутки антирелігійного курсу держави та відмовитися від кваліфікації релігійних традицій, збережених за радянських часів, як «релігійних пережитків». Вона констатувала наявність серед населення повоєнного Донбасу як віруючих людей, так й атеїстів, і кількість перших протягом досліджуваного періоду зросла. Збереження релігійних традицій у багатьох сім'ях Донбасу, резюмує науковець, – це прояв дії історично зумовлених правил організації повсякденності; навіть у радянському суспільстві для багатьох людей сакральна віра залишилась важливим елементом духовної рівноваги, тому остаточно релігія щезнути не могла навіть за умов атеїстичного курсу Радянського Союзу [147, с. 13].

Автор іншої розвідки, І. Бодрухіна, висвітлює соціальну політику радянської держави щодо поліпшення побутових умов життя соціальних груп населення Донбасу в середині 50-х – першій половині 60-х рр., а також наслідки втілення реформаторської діяльності М. Хрущова на рівні матеріального і побутового життя, в першу чергу, робітничого класу. У роботі продемонстровано, як через проголошене завдання «наздогнати і перегнати» західні країни у виробництві промислової продукції та курс на будівництво комунізму велика увага приділялася галузям, що виробляли енергію, а також спрямуванню зусиль робітників на реалізацію поставлених завдань (для осягнення останнього положення слід приділити увагу їхньому матеріальному стану та соціально-побутовим умовам життя).

І. Бодрухіна звернула увагу, що, на відміну від попереднього періоду, коли влада робила ставку на зниження цін, у середині 50-х рр. – першій половині 60-х рр. закцентовано підвищення заробітної плати, реформування тарифної системи оплати праці, наслідком чого стало підвищення тарифних ставок робітників. За підрахунками історика, середня оплата шахтарів порівняно з середньою оплатою праці загалом у промисловості складала в 1956 р. 128,34 %, а в 1964 р. – вже 140 %. Відбулося покращення умов праці гірників, уведений скорочений робочий день, хоча соціально-побутові умови життя шахтарів залишалися важкими [148, с. 12]. І. Бодрухіною встановлено, що робітники чорної металургії посідали другий щабель після гірників за престижністю професії й оплатою праці; нижче оплачувалася праця робітників кольорової металургії, хімічної, машинобудівної, будматеріалів, лісової промисловості, енергетики; найнижчу ж зарплату отримували робітники легкої та харчової промисловості.

Еволюцію засобів матеріального й морального стимулювання працівників, зайнятих у вугільній промисловості, простежено О. Бровaром. Він констатує, що, поряд із застосуванням прогресивних форм оплати праці, працівники вугільних шахт Донбасу з 1947 р. стали отримувати щорічну винагороду за вислугу років, що сприяло зростанню родинного бюджету. Зрозуміло, що на військовополонених, зайнятих на видобутку вугілля, форми матеріального заохочення не розповсюджувались. Історик зауважує, що недоліком системи оплати праці шахтарів стало те, що вона не залежала від обсягів виконання плану видобутку вугілля чи підготовчих гірничих виробіток. Непропорційно малою у складі заробітку залишалася частка власне прямої заробітної плати, тимчасом як частка доплат і премій – завеликою. Тарифні сітки впродовж тривалого часу не змінювались і застарівали; не витримувався задекларований владою принцип випереджальних темпів зростання продуктивності праці порівняно зі зростанням зарплати – «закон соціалістичного виробництва». Значну увагу О. Бровaром приділено т. зв. «моральному стимулюванню» робітників. Науковець має рацію, пишучи, що партійні, профспілкові органи, адміністрація вугільних підприємств ініціювали різні форми соцзмагання, закликали поширювати «почини» й досвід передовиків виробництва М. Мамая, О. Кільчика, І. Буряка та інших, однак при цьому не могли уникнути компанійщини, цифроманії, приписок, штурмівщини та інших вад, притаманних адміністративно-волюнтаристській системі. О. Бровар підкреслює, що однією з форм морального стимулювання в цей час стали державні нагороди, відзнаки й почесні звання «Ударник праці», «Герой соціалістичної праці» (медаль «За відновлення вугільних шахт Донбасу» одержало 44 тис. осіб, значки «Відмінника соціалістичного змагання», медалі «За трудову доблесть» і «За трудову відзнаку», ордени Трудового Червоного прапора й Леніна – тисячі гірників), однак визнає, що розгалужена система моральних стимулів не змогла компенсувати недоліки матеріального заохочення, без яких складно розраховувати на підвищення продуктивності праці [149, с. 18]. Варто погодитися з тезою дослідника, що основною характерною рисою повсякденного життя працівників вугільної галузі залишалась невідповідність між високою зарплатою та низькими можливостями задоволення матеріальних і культурних потреб. Війна до мінімуму обмежила ресурси країни й споживчі фонди, і в поєднанні з економічною домінантою відбудови й підвищеною увагою до нарощування потенціалу

ВПК ці чинники звужували асортимент послуг і товарів для більшості гірників.

Аналіз подій на повоєнному часовому проміжку дає О. Бровару підстави сформулювати низку концептуальних узагальнень. Одне з таких положень пов'язане з дисонансом популістських декларацій й ідеологічної риторики, з одного боку, та справжнім станом речей у соціальній сфері, – з другого. Історик убачає в цьому не тільки тимчасові труднощі, викликані війною та гонкою озброєнь, але принципові підходи правлячої верхівки до співвідношення між потребами економіки й інтересами пересічних робітників, що забезпечувалися за залишковим принципом.

Проаналізувавши повоєнний стан соціально-побутових умов життя населення Донбасу, А. Саржан виявив, що рівень інфраструктури не адекватний внеску населення регіону у формування індустріальної потужності країни. Держава, констатує вчений, сповна використовувала промисловий потенціал регіону, та залишалася байдужою до буденних проблем його мешканців; працюючи на економічну міць країни, Донбас за рівнем забезпечення населення соціально-побутовими послугами займав одне з останніх місць у республіці [150, с. 326]. В умовах голоду 1946–1947 рр. для організації безкоштовного харчування населення постраждалих районів республіки союзний уряд дозволив виділити регіону грошову допомогу і продукти харчування, однак ця грошова «допомога» надавалася в кредит під відсотки з відчутним запізненням і вдвічі менша, ніж необхідно [151, с. 330]. Загалом, оцінюючи життєвий рівень трудівників Донбасу протягом 50–60-х рр., автор розвідки називає численні соціальні заходи, що сприяли підвищенню життєвого рівня і поліпшенню побуту, хоча й фіксує, що соціально-побутова сфера залишалася нерозвинутою, а добробут людей утримувався на мінімальному рівні.

У свою чергу, І. Татарінов у контексті розгляду матеріально-побутових умов життя працівників важкої промисловості України 1944–1956 рр. справедливо вказує на невисокий рівень добробуту трудящих як характерне явище часу. Керівництво СРСР у директивах п'ятирічних планів розвитку країни систематично наголошувало на необхідності підвищити рівень та якість життя громадян. Саме від політики партії й уряду значною мірою залежав добробут українського робітництва. Однією з ключових складових повоєнного добробуту стала характеристика матеріального становища. Протягом 1944–1956 рр. триває диференціація трудящих за рівнем доходів. За підра-

хунками І. Татарінова, лише 13 % працівників важкої промисловості отримували тоді достатню для повноцінного життя зарплату. Через визначення реальної купівельної спроможності та рівня споживання продуктів харчування й промислових товарів історик доходить висновку, що протягом 1944–1956 рр. головна ознака робітничого середовища – тотальна бідність: якщо середньостатистичний робітник важкої індустрії мав щомісячну зарплату в розмірі 900–1000 крб, то за умов високих цін на продукти харчування і промислові товари такий дохід не забезпечував умов для повноцінного існування. Правда, фінансова реформа 1947 р. і систематичні зниження цін дещо пом'якшили матеріальну скруту робітничих родин, а від початку 1950-х рр. відзначається стабільне зростання рівня заробітків українських робітників і службовців (так, за перше післявоєнне десятиліття заробітна плата працівників важкої індустрії зросла на 20–25 %). Тим не менше, пише І. Татарінов, бідність у робітничому середовищі залишалася достатньо високою, адже на 1956 р. три чверті робітничих родин мали доходи нижче за межу бідності [152, с. 182].

За спостереженнями вченого, повсякденне життя робітників і службовців у досліджувані роки ускладнювалося нерегулярністю постачання продуктів харчування і промислових товарів, що призводило до дефіциту. Ринкова торгівля, у свою чергу, не могла задовольнити потреб населення, головним чином, через вищі, ніж у державних крамницях, ціни. Ці явища мали значний вплив на рівень споживання українського робітництва. Проведені на початку 1950-х рр. упорядкування торговельної сфери і поступове нарощування виробництва непродовольчих товарів дозволили знизити товарний дефіцит, і, хоча повністю ліквідувати його на 1956 р. не вдалося, протягом 1940–1950-х рр. простежувалася позитивна динаміка зростання рівня споживання основних продуктів харчування і промислових товарів. До того ж варто відзначити певне урізноманітнення харчового раціону на кінець досліджуваного періоду. Отже, незважаючи на недостатню купівельну спроможність українського робітництва, порівняно з довоєнним рівнем, не викликають сумніву стійкі тенденції до поліпшення ситуації в означеній сфері [153, с. 25–26].

Матеріально-побутові умови працівників важкої промисловості України в 1944–1956 рр., дійсно, надзвичайно складні. Переважна більшість робітників не забезпечена достатньою житловою площею й потерпала від злиднів. Водночас з'явилися реальні перспективи щодо поліпшення якості життя: стабільно, хоча й повільно зростала заро-

бітна плата, покращувалися умови праці та побуту, крамниці наповнювалися дефіцитними товарами. Попри негаразди повоєнного лихоліття, люди сумлінно працювали і вірили в близьке мирне й спокійне життя. Саме непереборний оптимізм українських працівників важкої промисловості став, на думку І. Татарінова, характерною рисою повоєнного повсякдення [154, с. 184].

Присвятивши розвідку особливостям відбудови повоєнної машинобудівної індустрії України, Л. Хойнацька значну увагу приділила аналізу джерел забезпечення підприємств робочою силою та кваліфікованими кадрами, визначила застосування позаекономічних форм трудової діяльності заради прискорення відбудовних робіт і показала соціальне становище відбудовників у перші повоєнні роки, розкривши сутність соціальної політики уряду щодо них [155]. Детально розглядає історик впроваджений трудівниками України метод «народної будови», високо оцінюючи його значення, свідомість і самомотивацію робітників. При цьому науковець констатує невисоку загальну продуктивність праці в машинобудівній галузі й однією з основних причин цього називає незадовільне матеріально-побутове становище робітництва, адже карткова система могла забезпечити лише найнижчий прожитковий рівень. Л. Хойнацька констатує, що для підвищення продуктивності праці застосовувалися методи силового тиску, а також, в обмежених обсягах, соціальне заохочення; політика щодо робітників мала декларативно-пропагандистське спрямування, не підкріплювалася капіталовкладеннями і передбачала стимулювання виробничої активності [156, с. 179].

Здійснений С. Гальченко аналіз рівня життя міського населення центральних областей України по завершенню війни також показує, що більшість робітників перебувала на межі зубожіння. Населення цього регіону значно зменшилося, суттєвих руйнувань зазнали підприємства харчової та легкої промисловості, які до війни вважалися одними з найважливіших виробників сільськогосподарської продукції та сировини в СРСР. Дослідниця вірно вказує, що налагодження нормованого постачання в кожному з міст центральних областей України проходило зі значними труднощами, пов'язаними з організаційними заходами, браком продовольства, промислових товарів, а також пального і паперу; краще ж забезпечувалися працівники підприємств, де функціонували відділи робітничого постачання.

За спостереженнями С. Гальченко, майже всі міські жителі УРСР потерпали від дефіциту всіх найнеобхідніших для життя речей. Рівень

забезпечення продуктами харчування, одягом і взуттям залишався низьким. Певною мірою вирізнялися серед інших жителі столиці України, постачання яким організовано краще. Аналіз взаємин влади і населення показує, що влада намагалася шляхом нормованого постачання забезпечити людей мізерним набором продуктів, який гарантував їхнє виживання і працездатність. Проте, вимагаючи «жертв» від народу, держава не поступалася своїми принципами й інтересами; мешканці центральних областей України сприймалися не як об'єкт турботи, а, насамперед, як засіб здійснення масштабних відбудовчих планів. До того ж городянам центрально-українського регіону відводилося периферійне місце в загальній системі забезпечення продуктами харчування і промисловими товарами [157, с. 16].

У праці В. Вовка проведений комплексний аналіз і висвітлені особливості повоєнного побуту й дозвілля населення України в містах районного підпорядкування. Науковець встановлює, що протягом двох повоєнних десятиліть відбувається зростання темпів житлового будівництва, громадян заохочують зводити житло власними силами. Нестачу харчових продуктів В. Вовк пояснює тим, що значна їх кількість вивозилася за межі республіки, а перебої з постачанням м'яса, молока, кондитерських виробів тощо стали наслідком кризи колективного сільського господарства. Окрема увага приділена в роботі характеристиці медичного забезпечення населення міст, яке поступово покращувалося; при цьому показники загальної захворюваності знижувалися, та залишався високий рівень професійних захворювань і виробничого травматизму, відчутною була нестача багатьох необхідних ліків і кваліфікованого лікарського персоналу. На переконання В. Вовка основними причинами цих кризових явищ стали залишковий принцип фінансування охорони здоров'я, слабка матеріальна база лікувальних установ і недостатнє забезпечення житловими умовами медпрацівників, що породжувало плинність кадрів [158, с. 11].

Щодо залучення засобів культури в організації дозвілля жителів міст районного підпорядкування, В. Вовк відзначив такі позитивні тенденції як уведення п'ятиденного робочого тижня, збільшення відпусток працюючим, збільшення кількості неробочих і святкових днів, що сприяло урізноманітненню дозвілля трудящих. Утім історик відзначає суттєве обмеження жителів міст в отриманні інформації українською мовою. Він встановлює, що більшість кінофільмів, вистав, друкованих видань виходять російською мовою, і фіксує засилля російськомовних естрадних виконавців на радіо й телебаченні України

(адже за роботою театрів, кінотеатрів, видавництв, редакцій газет і журналів слідкували органи цензури). Висновок В. Вовка очевидний: унаслідок жорсткої регламентації з боку держави форм і методів проведення дозвілля більшість міських трудящих позбавлені вибору і мусили задовольнятися тим, що пропонували суспільна ідеологія та політика держави; культурна сфера страждала від обмеженого фінансування, тотального контролю й регламентації з боку державних органів, а тому безсила задовольнити духовні потреби жителів міст [159, с. 13].

Питанням становлення і розвитку міської соціальної інфраструктури та матеріально-побутових умов життя міського населення УРСР 50-х – середини 60-х рр. присвячено дослідження О. Лук'янця. Він доводить, що розвиток житлового будівництва став пріоритетним напрямом соціальної політики партійно-державного керівництва, яка спричинила своєрідну «житлову революцію». Важливим аспектом вирішення житлової проблеми науковець справедливо вважає розвиток індивідуального будівництва і житлово-будівельної кооперації, з'ясовуючи паралельно, що державна торгівля займала провідне місце в системі постачання продуктами харчування та товарами широкого вжитку жителів міст. О. Лук'янець указує, що у зв'язку з особливостями адміністративно-планової економіки СРСР, пріоритетом розвитку важкої промисловості над легкою та нестабільним приростом сільськогосподарської продукції попит населення на необхідні товари задовольнявся недостатньо. У системі соціально-економічних заходів партійних і державних органів влади, спрямованих на покращення забезпечення продуктами харчування міського населення, важливим елементом стало громадське харчування, однак владі так і не вдалося зробити останнє масовим, зручним і вигідним для населення [160, с. 13]. Вченим уточнено, що мережа закладів побутового обслуговування в основному розміщувалася у великих промислових та обласних містах УРСР, і недостатнє фінансування та слабка матеріально-технічна забезпеченість гальмували розвиток цієї сфери, зумовивши значне її відставання від темпів житлового будівництва. Аналізуючи спектр пов'язаних з роботою органів соціального забезпечення проблем, О. Лук'янець довів, що закон про пенсії 1956 р. став визначальним, оскільки значно розширив коло людей, які мали право на пенсію, та збільшив державні асигнування на пенсійне забезпечення громадян. У процесі ж розгляду сфери охорони здоров'я дослідник з'ясував, що медико-санітарні заклади підприємств разом з міськими установами

охорони здоров'я відігравали основну роль у медичному забезпеченні населення, хоча, попри поступове збільшення мережі медичних закладів та їх кадрового забезпечення, простежувалося відставання розвитку мережі лікувальних закладів від промислового і житлового будівництва, що, в свою чергу, негативно позначалося на якості та своєчасності надання медичних послуг [161, с. 13].

На переконання дослідниці А. Кириленко, однією з найбільш гострих суперечностей радянської системи в повоєнний період стало те, що вона декларувала дрібнобуржуазні цінності, що так само, як і на території Західної Європи, зводилися до матеріального достатку і комфорту. Реалії СРСР, однак, не відповідали риториці пропаганди, підтримувати віру в ганебне становище пересічного люду в капіталістичних країнах на початок 1950-х рр. ставало достатньо важко, чому режим М. Хрущова і вдався до спроб поліпшення побутових умов радянських громадян. Так влада вирішувала три основні проблеми: по-перше, ліквідовувала соціокультурну прірву між містом і селом, яка сформувалася за часів Російської імперії й досягла критичного масштабу за доби сталінізму; по-друге, розбудовувала комунальну інфраструктуру (електрифікація, постачання води і газу, будівництво житла) і, по-третє, задовольняла культурно-духовні потреби. Отже, резюмує науковець, незважаючи на незавершеність і половинчастість окремих заходів, режим М. Хрущова зробив ряд важливих кроків для поліпшення побутово-комунальних умов життя населення [162, с. 169].

Низка праць, присвячених питанням соціально-побутової сфери повоєнного життя громадян УРСР, належить О. Янковській [163], яка в результаті ґрунтовного аналізу доводить, що за умов надзвичайно низького стартового рівня соціально-побутової сфери відносно швидке зростання економіки в 1947–1948 рр. за рахунок мілітаризації й розбудови важкої індустрії забезпечене ціною страждань пересічних робітників. Відміну карткової системи дослідниця кваліфікує як непродуману внаслідок відсутності належних товарних запасів, що її безуспішно намагалися скоригувати кількаразовим підвищенням цін на товари першої необхідності. Істориком негативно оцінені грошова реформа 1946 р. і регулярні розміщення державних позик. Занадто оптимістичним О. Янковська вважає твердження про перехід радянського народу після війни до мирного життя, адже економіка не втратила мобілізаційного характеру, в державному управлінні панували методи командного адміністрування, задля кращої керованості утримувалася

психологічна атмосфера перебування у ворожому оточенні, домінантності загальної мети і мізерності людини-гвинтика, яка значущості набувала лише через участь у справі досягнення загальної мети [164, с. 49]. Поділяємо підсумок історика, що рівень соціально-побутової сфери в повоєнне двадцятиріччя забезпечений виключно на мінімальному рівні, а будь-яке зрушення подавалося як безмірна турбота партії й уряду про народ.

Оцінюючи радянську модель економіки, сучасні дослідники підкреслюють її первісну воєнізованість. Такою вона залишалася і в повоєнному двадцятиріччі. Величезні людські, матеріально-фінансові й науково-технічні ресурси сконцентровано державою спочатку на створенні ядерної й термоядерної зброї, а пізніше – на засобах її доставки. В оборонних галузях прискореними темпами збільшувалася чисельність робітників і службовців, зростали виробничі потужності; масово створювалися спеціалізовані науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро. Військова галузь розбудовувалася за рахунок скорочення споживання населення, яке продовжувало жити з «затягненими пасками». Відповідно саме з цим учені пов'язують поглиблення в суспільстві сумнівів в ефективності системи, доцільності таких жертв у мирний час, формування в молоді критичного мислення щодо політичної лінії керівництва держави.

Після смерті Й. Сталіна радянські керівники в міжусобній боротьбі за владу декларували ідею «соціалізації» економіки, кожен прагнучи проявити себе ініціатором і прихильником рішень для надання радянській системі «людського обличчя», покращення життя народу [165, с. 57]. Історики справедливо відзначають, що протягом 1953–1964 рр. сфера соціального забезпечення робітників, службовців і певних категорій колгоспників в УРСР, як і в СРСР, дійсно, набула практично завершеного вигляду системи класичного типу, заснованої на гарантіях державних виплат у випадку відповідних обставин.

У новітній українській історіографії доведено, що внаслідок тогочасних, хоча й обмежених і непослідовних, але позитивних реформ реальні доходи громадян зросли, що створювало унікальні передумови для розширення внутрішнього ринку. З іншого боку, керівництво продовжувало надавати перевагу розвиткові важкої й «середньої» промисловості, спектру військових програм, куди спрямовувало переважну частину коштів державного бюджету, тимчасом як легка і харчова промисловість розвивалися за залишковим принципом. Результатом закономірно став тотальний дефіцит – харчових продуктів, товарів

широкого вжитку і першої необхідності, – що викликало масове невдоволення робітників. Житлове будівництво послідовно відставало від промислового. Завдяки маніпуляціям із громадською думкою державі вдалося викликані вадами системи проблеми персоніфікувати, а успіхи приписати собі. Побічним наслідком того, що підвищення добробуту не прив'язане до ефективності праці, став процес розбещення населення соціальною опікою держави, а значна диспропорція статусів «трудящих» і «номенклатури» продовжувала розшаровувати суспільство [166, с. 647].

У такий спосіб, дослідивши висвітлення історії робітничого класу Української РСР у сучасній вітчизняній історіографії, можна зробити наступні висновки:

1. Здобуття Україною державної Незалежності відкрило перед вітчизняною історичною наукою нові горизонти. Можливість залучення світових теоретико-методологічних інструментів та об'єктивний плюралізм дали змогу по-новому, аполітично переглянути сторінки повоєнної історії.

Сучасні дослідники зазначають, що формаційні особливості розвитку соціальної структури робітників промисловості України в повоєнну добу зводилися до таких переваг планової економіки, як відсутність безробіття та універсальна безоплатність навчання й освіти, і до таких мінусів, як незатребуваність нових технологій, переважно екстенсивний характер зростання виробництва, марність спроб урахувати в директивах усі деталі технічного розвитку без зацікавленості в ньому виробників, зрівнялівка в заробітній платні.

Аналіз підготовки і перепідготовки робітничих кадрів показує, що заочна освіта виявилася найгнучкішою й найбільш дієвою формою навчання дорослого населення; вона влаштовувала і керівників підприємств, де в повоєнні роки гостро відчувався дефіцит трудових ресурсів. Сформована ж після війни система трудових резервів становила ідеальний інструмент для досягнення політичних завдань, мала високий рівень організації, повне матеріальне забезпечення, потужний за освітнім рівнем склад викладацького колективу. Очевидно, що ця система зіграла ключову роль у відтворенні кадрового потенціалу індустріального робітництва, а також призвела до вимушеної міграції й урбанізації юнацтва, сприяла його русифікації та заідеологізованому мілітаризованому вихованню, значно вплинула на радянізацію молоді з територій, приєднаних під час Другої світової війни. Вітчизняні дослідники заперечують тезу радянської історіографії щодо нестачі

трудових ресурсів у період відбудови, акцентуючи увагу на нераціональному використанні робітників.

Адміністративно-командна система негативно впливала на виробничу діяльність робітників і вела до зниження результативності промислового потенціалу України, що викликало соціальне невдоволення, породжувало байдужість і розчарування серед робітництва. Посилення соціальної напруженості стримувалось ідеологічними і репресивно-наказовими методами роботи партійно-державного апарату. Свобода як акт вибору і совісті, думка особистості робітника ігнорувались; поняття ж «свободи» визнавалося правомірним тільки щодо колективного суб'єкта і для робітника означало пристосування до колективу, обставин. Така реалізація «свободи» послаблювала і в більшості випадків зводила нанівець творчі починання робітників в управлінні виробництвом. Отже, виробнича діяльність індустріальних виробників, їх трудова і громадсько-політична активність стримувалися бюрократичним управлінським апаратом. Політика крайнього статизму призвела до того, що вищою цінністю у функціонуванні виробництва стали не інтереси робітників, не цінності людини та її праці, а саме держави, її військова могутність. Серед «будов комунізму», у тіні пріоритетів військово-промислового комплексу складалася самознищувальна економіка, що ігнорувала потреби робітника.

2. У сучасних дослідженнях здійснюється переоцінка раніше розроблених тем і висвітлення проблем, табуйованих у радянський період. Це такі робітничі підтеми як використання праці військовополонених, інтернованих, повернутих репатріантів та остарбайтерів на відбудові економіки УРСР, репресії робітництва, участь робітників в опозиційному русі та суспільно-політичних процесах, посилення русифікації. Окремою актуальною темою останніх років стає пошук причин сьогоднішнього збройного конфлікту на сході України в процесах, що відбувались в УРСР у повоєнну добу.

Установлено, що створена в Україні протягом 1945–1949 рр. мережа установ утримання і примусового трудового використання інтернованих найчисленніша й найбільш розгалужена в СРСР. За структурно-організаційними рисами вона стала цілісною автономною системою примусової праці, ґрунтованою на принципах і досвіді радянського військового полону. Водночас ОРБ інтернованих належали до режимних установ подвійного підпорядкування, організаційно перебуваючи у веденні відповідних наркоматів, а в питаннях охорони, режиму утримання та обліку контингенту – НКВС (МВС). Підтримувані в та-

бірних зонах для інтернованих режим і охорона мало відрізняли їх від подібного в таборах військовополонених. Трудове використання спецконтингенту стало найбільш рентабельним та ефективним у 1948–1949 рр., коли, нарешті, прибуток від праці полонених перевищив витрати на їх утримання, а самі вони повністю інтегрувалися в економіку країни. Цьому сприяли, по-перше, поступове звільнення таборів від непрацездатного контингенту, а, по-друге, чинник репатріації: військовополонені й інтерновані сподівалися використати високі виробничі показники для першочергового повернення на батьківщину.

Оцінюючи участь робітників у суспільно-політичному житті повоєнного СРСР, сучасні науковці доводять, що робітники не складали більшості членів КПРС, не відігравали вирішальної ролі в її керівних органах, суттєво не впливали на характер дій партії, її політичну тактику. КПРС не стала політичною партією робітничого класу, як не могла бути й партією радянського народу в умовах посилюваного майнового розшарування та поляризації населення і членів партії на багатих і бідних, зрощування частини керівного апарату зі злочинним світом. КПРС складалася з двох партій: «партії верхів» і «партії низів», які мали далеко не спільні інтереси і цілі. У такий спосіб, міра впливу робітничого класу на соціально-політичні процеси в СРСР у повоєнний період не рівнозначна тій історичній ролі, яку він об'єктивно мав відігравати у виробничому, соціально-політичному і духовно-культурному житті, а також потребам і тенденціям розвитку суспільства.

У пошуках причин сьогоднішнього збройного конфлікту на сході країни вчені доходять висновку, що, попри удаваний інтернаціоналістський вигляд влади сталінської епохи, вона виступала потужним фактором процесів денаціоналізації, підосновою яких стала навздогінна модернізація. Власне, своєю практикою вона втілювала більшовицьку концепцію неминучої, історично прогресивної асиміляції. Оскільки ж міста Донбасу, не ставши повноцінними центрами урбанізації, залишилися поселенням «при» шахті/заводі, то й етносоціальні та етнокультурні процеси тут мутували; асиміляція на обмеженому соціальному ґрунті мала невідворотні наслідки. Організовані міграції стали основним джерелом поповнення робочої сили для відбудови промислового комплексу Донбасу, створення стабільного робітничого класу і, врешті, перетворилися на важливий чинник залюднення регіону. Це відіграло фатальну роль в історії Донбасу, спричинивши деформацію

процесів природного відтворення соціуму в його соціально-економічній, суспільно-політичній та етнокультурній складових.

3. Дослідження історії повоєнного робітництва в контексті історії повсякденності показує, що життя радянських людей відбувалося в умовах жорсткого державного регулювання та контролю за всіма сферами діяльності суспільства, який здійснювався різними методами, наприклад, шляхом законодавчого нормування повсякденного життя. Поширення офіційної ідеології відбувалося за допомогою пропаганди й агітації, а контроль над громадською думкою здійснювали правоохоронні органи, партійні та державні працівники, а також громадяни, які добровільно інформували владні інституції про настрої свого оточення.

У дослідженнях підкреслюється, що головними з причин невисокого рівня життя представників повоєнного робітництва стали не стільки наслідки війни, скільки реалії адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти, передовсім, на користь важкої промисловості та військових програм, нехтуючи виробництвом товарів народного споживання. Основна увага в діяльності громадсько-політичних організацій приділялася ідеологічним і виробничим, а не соціальним питанням. Тодішні практика фінансування соціальної сфери, підпорядкування соціальних проблем виробничим у роботі державних та громадських об'єднань формували свідомість людини, для якої матеріальний добробут не пріоритетний. Сучасними дослідниками порушується питання диспропорції в розвитку соціальної й виробничої сфер, особливо у великих промислових центрах і регіонах, що стало очевидним наприкінці 50-х рр. Вчені наголошують, що вже тоді в державних планових органах УРСР розглядалися питання про розроблення заходів на 1958–1960 рр. щодо розвантаження міст Дніпропетровська, Запоріжжя і Харкова від промислових підприємств, організацій, установ і навчальних закладів (близько 33 найменувань), перебування яких у містах недоцільне чи економічно необґрунтоване. Зокрема, йшлося про деякі підприємства союзного підпорядкування. Однак ці слушні пропозиції, реалізація яких дала б можливість пом'якшити деякі соціальні проблеми урбанізації, здійснити в повній мірі не вдалося. Навпаки, почався новий індустріальний виток, і диспропорції в розвитку виробничої та соціальної сфер із кожним роком посилювалися.

У результаті вивчення особливостей повсякденного життя українського робітництва сучасні історики дійшли висновку, що основною

його характерною рисою залишалась невідповідність між значною зарплатою та обмеженими можливостями задоволення матеріальних і культурних потреб. Війна до мінімуму обмежила ресурси країни й споживчі фонди. У поєднанні з економічною домінантою відбудови й підвищеною увагою до нарощування потенціалу ВПК ці чинники звужували асортимент послуг і товарів для більшості робітників.

Серед концептуальних узагальнень аналізу подій на повоєнному часовому проміжку ключове положення пов'язане з дисонансом популістських декларацій та ідеологічної риторики, з одного боку, та справжнім станом речей у соціальній сфері, – з іншого. Дослідники вбачають у цьому не тільки викликані війною та гонкою озброєнь тимчасові труднощі, але наслідки принципових підходів правлячої верхівки до співвідношення між потребами економіки й інтересами пересічних робітників, що останні забезпечувалися за залишковим принципом.

Розділ 5

ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1946–2017 рр.)

5.1 Робітничий клас УРСР (1946–1965 рр.) в оцінці західної радянології

Початок славістичних досліджень у західній науковій парадигмі припадає на кінець XIX ст., однак до середини XX ст. вони розвиваються кволо і пасивно. Активне зацікавлення історією східних слов'ян та особливо сучасним радянським періодом фіксують у другій половині 40-х рр., і пов'язано це з початком «холодної війни» та необхідністю вивчити посталого конкурента і потенційного противника. Протистояння двох наддержав і двох протилежних не лише економічних, але й суспільно-політичних і навіть філософських доктрин (спрощуючи: капіталізм – соціалізм) актуалізувало вивчення СРСР також у науковій площині.

Вивчення історії України в післявоєнний період розглядалося, в першу чергу, в світлі політичних та ідеологічних переваг, з урахуванням початку «холодної війни». Так, радянолог К. Меннінг із Колумбійського університету акцентував увагу на необхідності піднесення рівня вивчення української історії на такий щабель, щоб отримати нові методи стримування комунізму [1, с. 7].

Упродовж Другої світової війни розпочалося злиття інтересів американської науки зі стратегічними цілями збройних сил США щодо СРСР. Військовими створений тоді спеціальний науково-аналітичний відділ стратегічної служби, радянський напрям якого очолив професор Г. Робінсон.

Досвід вивчення зарубіжних країн отриманий у США в роки Другої світової війни і вперше включений до курсів військово-морської школи мов у Колорадо і військової спеціалізованої навчальної програми. Уведено термін «зональні дослідження» для позначення комплексу відомостей про певний регіон у зв'язку з американськими військовими планами.

Починаючи з 1945 р., принципи організації «зональних досліджень» перенесені в університетську радянологію США. Число «зональних програм» у 1951–1971 рр. зросло з 5 до 80. Як зазначалося в доповіді держдепартаменту, «зональні дослідження» по СРСР стали результатом визнання військових і міжнародних потреб США [2, с. 24]. Перенесення військових методів у площину ідеології посилило інтерес до подібних досліджень і з боку служб, що здійснювали пропаганду в межах психологічної війни, де зональний експерт уважався ідеальним, оскільки він мав у розпорядженні знання психології народу країни, на яку ведеться пропаганда [3, с. 200].

«Зональні дослідження» по СРСР уже на момент започаткування передбачали вивчення країни як у цілому, так і по окремих регіонах і республіках, трактованих, зокрема, як «неросійські зони Радянського Союзу». До середини 50-х рр. українознавчі курси входили в програму дев'яти університетів США.

Виділившись у перші повоєнні роки зі слов'янознавства в самостійний науковий напрям, акцентована увага радянології змістилася з вивчення історії і філології в бік політики і стратегічної необхідності через необхідність зрозуміти природу потенційного противника, вивчивши, в тому числі, становище широких верств радянського соціуму. В останній період Другої світової війни в суспільній свідомості США нівелювалися ізоляційні настрої і швидкими темпами формувався світогляд необхідності глобальної участі США в міжнародній політиці, зокрема відбувся перехід від т. зв. «взаємного пристосування» до політики глобальної конфронтації і «стримування» комунізму. Саме в цей період американська школа радянознавчих досліджень набуває вкрай прагматичний характер і стає інструментом вироблення політичних рішень у питанні взаємин із Радянським Союзом.

Не заперечуючи науковий характер американської радянології, слід визнати, що однією з її головних функцій стало формування впливу на масову суспільну свідомість і підсвідомість населення США з питань зовнішньої політики. З цією метою перегукувалася «програма регіональних досліджень» (area studies), створення якої розпочалося в роки Другої світової війни і метою якої стала підготовка висококваліфікованих фахівців по різних регіонах світу, які в перспективі післявоєнного облаштування планети мали виконувати управлінські та консультативні функції в країнах Латинської Америки, Європи та Азії. До завдань цієї програми входили координація наукових досліджень і надання прикладних практичних результатів академічних пошуків

урядовим структурам США, консультування останніх із питань історії, економіки і політичних режимів тієї чи іншої країни.

Початок і перманентний перебіг «холодної війни» з постійними загостреннями в кінці 40-х – початку 50-х рр. призвели до того, що на початку 50-х рр. із 23 чинних програм, п'ять присвячувалися СРСР. У вересні 1946 р. завдяки грантовій підтримці фонду Рокфеллера в Колумбійському університеті створено спеціалізований Російський Інститут під керівництвом професора Г. Робінсона. Того ж року аналогічний інститут відкрито в Каліфорнії у Стенфордському університеті.

Надалі аналогічні програмні курси розроблялися в Гарвардському, Мічиганському і ряді інших університетів США. У лютому 1948 р. у Гарвардському університеті створено Російський дослідний центр, що в подальшому став найбільшим радянознавчим центром США і головна мета якого полягала в комплексному дослідженні СРСР шляхом не тільки класичного вивчення друкованих джерел, але й за допомогою методів анкетування, інтерв'ю з емігрантами, біженцями і туристами, які побували в СРСР. У роботі центру залучалися відомі політологи З. Бжезинський, А. Інкелес, А. Мейер, Б. Мур, М. Фейнсод, соціологи Т. Парсонс, М. Філд, економісти Г. Гроссман, А. Ерліх, історики М. Карпович, Р. Пайпс, А. Улам. Під керівництвом О. Гершенкрона створено близько десяти проектів із дослідження радянської економіки, порівняння західної ринкової і радянської планової економічних систем, визначення ефективності останньої.

У кінці 40-х – на початку 50-х рр. в університетах Великобританії (передовсім, Бірмінгема і Глазго) також розпочинаються дослідження економіки та історії СРСР. У 1963 р. зусиллями емігрантського вченого О. Байкова, автора фундаментальної монографії «Розвиток радянської економічної системи» (Кембридж, 1946 р.) в Бірмінгемському університеті створено Центр російських і східноєвропейських досліджень. З 1949 р. у Великобританії виходить радянознавчий журнал «Soviet Studies», який у 60-ті – 70-ті рр. став одним із провідних видань із радянології в світі й на сторінках якого публікувалися роботи відомих дослідників М. Левіна, А. Ноува, Р. Конквеста та інших. Також слід виділити такі журнали як «The Russian Review», «The American Slavic and East European Review» (з 1961 р. – «Slavic Review»), «Problems of Communism», «Journal of Communism Studies and Transition Politics», «Slavonic and East European Review».

Черговий поштовх у розвитку радянології дав «Закон про освіту з метою національної оборони», прийнятий 1958 р. Із держбюджету

виділено асигнування на розширення викладання в університетах і коледжах іноземних мов, включаючи українську і російську, видачу стипендій. У числі перших субсидії за законом 1958 р. на студіювання українознавства отримав Пенсильванський університет.

У 1964 р. на проведення курсів десяти іноземних мов, зокрема української, для видачі стипендій асигновано 118 тис. дол. У цілому вказаний закон дав можливість протягом перших п'яти років значно збільшити підготовку українознавців. Динаміка університетської підготовки радянологів з українознавчою спеціалізацією на кошти, що відпускалися за цим законом, характеризується такими показниками: 1958 р. – 1, 1959 р. – 11, 1960 р. – 59, 1961 р. – 55, 1962 р. – 106 чол. За перші повоєнні роки в основних центрах із вивчення СРСР підготовлено близько 700 фахівців, що є найвищим показником у порівнянні з результатами інших програм.

Значний вплив на становлення радянознавчих досліджень у західному світі російської емігрантської науки з її великодержавним шовінізмом негативно позначився на сприйнятті місцевою західноєвропейською та американською науковою спільнотою української історії та місця і значення української нації у складі СРСР і в світовій історії.

Перенесення зі значним запізненням (порівняно з російською еміграцією) у повоєнний час осередків українських наукових товариств із Центрально-Східної Європи до західної її частини та до Північної Америки, т. зв. «таборовий період» і довга адаптація в новому для себе американському середовищі призвели до втрати часу, коли західна радянологія проходила період становлення та потребувала підказок у розробленні теоретико-методологічних основ дослідження суті радянської цивілізації. До того ж українські науковці, які в повоєнну добу переселилися до США і Канади, провадили курс на самоізоляцію і не ставили за мету включитися до наукової сфери англо-американської цивілізації. Крім цього, з боку представників місцевої британської та американської професури також спостерігалося стереотипне ставлення (постале як з об'єктивних причин, так і нав'язане російськими емігрантськими вченими) до українських емігрантів як до представників українського націоналістичного руху, пов'язаного з німецьким нацизмом.

Лише в другій половині 60-х рр. зі становленням уже четвертого покоління вчених українського походження, які отримали англо-американську освіту і володіли українською мовою, відбулася спроба

виокремити українознавчу проблематику з росієзнавства, з яким, як правило, асоціювалася радянологія в західних наукових колах.

Ототожнення СРСР лише з Росією, а розгляд української нації як національної меншини у складі «радянської імперії з титульною російською нацією» призводили до методологічних викривлень, особливо в повоєнний період формування західної радянології. Навіть пізніше англо-американська радянологія продовжувала зосереджуватись на СРСР у цілому, майже не виокремлюючи особливості національних республік.

Своєрідним передвісником повоєнної американської радянології стала автобіографічна книга спогадів Дж. Скотта, вперше видана 1942 р. і перевидана 1989 р. [4]. 20-річний випускник університету США в період «Великої депресії» їде в СРСР, де працює на будівництві Магнітогорського металургійного комбінату. Свідок радянського індустріального ривка, величезних інвестицій у промислову і соціальну сферу, Дж. Скотт вражений нелюдськими умовами праці мільйонів людей і арештами тисяч робітників прямо на комбінаті. Одним зі стратегічних висновків автора автобіографічної роботи став умовивід, що становище робітників катастрофічне, а терор досяг таких масштабів, що загрожував існуванню самої радянської системи [5, с. 197]. Отже, у книзі Дж. Скотта вперше пролунала концептуальна думка, яка в подальшому стане основоположною у всіх роботах тоталітарного напряму. Названа наукова робота вважається передвісником власне американської радянології й багато в чому визначає концептуальний розвиток післявоєнної наукової думки щодо оцінки радянської дійсності.

Ще однією «дорадянознавчою» працею, яка багато в чому визначила спрямованість і методологію американських досліджень СРСР, стала книга «Дивний Союз» [6] генерала Дж. Діна, що керував у роки Другої світової війни американською військовою місією в Москві; на сторінках видання проводилася аналогія сталінізму в СРСР із гітлерівською Німеччиною і вибудовувалася концепція небезпеки комуністичної ідеології сталінського зразка для західного демократичного світу [7, с. 307]. Тези книги багато в чому перегукуються зі знаменитою фултонською промовою У. Черчиля, яка, в свою чергу, поклала початок ескалації конфлікту між учорашніми союзниками і «сприяла» розгортанню «холодної війни» в післявоєнному світі.

Отже, становлення дослідних центрів, підбір відповідних кадрів і вироблення спеціалізованого теоретико-методологічного апарату

дослідження призвели до формування радянології – комплексного міждисциплінарного напрямку суспільствознавчих досліджень усіх складових радянської цивілізації: суспільства, економіки, культури і науки. Великий вплив політології, соціології та культурології, і водночас відсутність відкритих і достовірних джерел як емпіричного, так і узагальнювального характеру призвели до необхідності використання відкритих друкованих видань, вторинного аналізу даних, методу експертних оцінок і «включеного спостереження». Усе це зумовило формування мультидисциплінарного і специфічного характеру радянології.

Негативний вплив на розвиток радянології в США у 50-ті рр. мав суспільно-політичний рух «маккартизм», супроводжуваний загостренням антикомуністичних настроїв в американському суспільстві і політичними репресіями проти «антиамериканськи налаштованих» громадян. Ініційована сенатором-республіканцем Дж. Маккарті кампанія з виявлення комуністів і радянських агентів в уряді, армії, університетах США (в першу чергу, радянологів) призвела до звинувачень у шпигунській діяльності і звільнення з посад близько 600 професорів і викладачів [8, с. 18]. Початком цього руху вважається виступ Дж. Маккарті 9 лютого 1950 р. в жіночому республіканському клубі Вілінг у штаті Західна Вірджинія, в якому він закликав до чистки Державного департаменту від комуністів, які, на думку сенатора, всі є агентами Москви. Однак, як зазначив канадський історик Дж. Леміш, який сам постраждав від маккартизму, названий рух став прямим наслідком програми перевірки на лояльність президента США Г. Трумена [9, с. 48].

21 березня 1947 р. Г. Трумен підписав обов'язкову до виконання директиву, що оголосила програму лояльності і безпеки (The Loyalty – Security Program). Відповідно до цієї директиви до всіх службовців держустанов, включаючи навчальні заклади, могла застосовуватись перевірка у вигляді тестування, і за результатами перевірки вони могли бути звільнені як «нелояльні громадяни по відношенню до Уряду США». 27 травня 1948 р. керівником антикомуністичної програми Ради по засобам національної безпеки А. Хілом опублікований документ із 15 пунктів, який містив характеристику тоталітарних режимів на прикладі гітлерівської Німеччини і СРСР. Складений не вченим, а представником державної структури, даний документ багато в чому визначив напрямок розвитку радянології.

16 листопада 1950 р. міністром юстиції США оприлюднено список організацій, що потребували перевірки, оскільки могли залучатися до підривної діяльності проти США. До списку ввійшли чотири Російські інститути (Нью-Йорк, Філадельфія, Сан-Франциско, Лос-Анджелес), Бостонська школа з вивчення марксизму, Школа суспільних наук (штат Огайо), ряд американо-радянських товариств [10, с. 171]. Один із перших гучних процесів відбувся в липні 1948 р. у Вашингтонському університеті. Через відмову шістьох викладачів відповідати на питання Комісії з антиамериканської діяльності проти них висунули звинувачення з боку адміністрації вишу. У результаті три викладачі, члени Компартії, звільнені [11, с. 83].

Основні «чистки» в університетах США пройшли в 1952–1954 рр., у результаті чого звільнено понад 100 професорів, ще більш ніж 200 звільнені за результатами розслідувань ФБР. Загалом близько 600 професорів і викладачів змушені тоді шукати нове місце роботи, емігрувати в Канаду, Великобританію, Францію. Ментальний результат відповідних подій – нагнітання атмосфери навколо «холодної» війни, антирадянський і антикомуністичний психоз – мав негативний вплив на всю американську науку і, в першу чергу, на радянологію, що зароджувалася в цей період.

Модельне уніфіковане мислення, самоцензура вчених і акцент лише на негативі під час досліджень радянської дійсності в поєднанні з небезпекою прямого військового вторгнення на територію США призвели до вироблення специфічного концептуального підходу до вивчення СРСР як «ворога № 1». На перше місце вийшли інтереси національної безпеки США, а не «чиста» незаангажована об'єктивна наука. Головною метою американських радянологів перших повоєнних років стало формування доказової бази переваги західного демократичного світу над тоталітарним комуністичним (який фактично до комуністичного навіть не наблизився) ладом у СРСР.

Окреслені процеси в американському суспільстві на початку 50-х рр. багато в чому пояснюють виникнення концепції тоталітарної моделі та її теоретичну основу. Відповідне філософсько-теоретичне обґрунтування закладено в роботах із «теорії тоталітарних режимів» відомих політологів З. Бжезинського, К. Фрідриха [12], А. Інкелеса [13], Х. Арендт [14] і перших монографіях з цього напрямку авторства У. Лакера [15], А. Улама [16] і М. Фейнсода [17].

Поширення в американській радянології тоталітарної моделі впродовж вивчення радянського суспільства пояснюється, передовсім,

тим фактом, що тоталітарна парадигма стала першою універсальною теоретико-методологічною концепцією при поясненні радянської тематики. Доступність, зрозумілість та уніфікованість тоталітарного напряму сприяли використанню вироблених у наукових історичних працях гіпотез і кліше в прикладних політологічних дослідженнях, забезпечували підтримку зовнішньополітичного курсу США на конфронтацію з СРСР.

Саме політологи першими розробили основні методологічні компоненти концепції тоталітаризму, й американська радянознавча історична наука двох перших повоєнних десятиліть сформувалася фактично на базі політології. Тому аналіз тоталітарного напряму неможливий без досліджень робіт американських політологів, які визначили напрямок як конкретно-історичних досліджень, так і розробок з історії економіки.

1951 р. у США видано першу книгу дослідниці Х. Арендт «Джерела тоталітаризму» [18]. Витримавши перевидання 1958 р., 1966 р., 1968 р., 1973 р., 1976 р., 1979 р. у США і велику кількість перевидань в інших країнах, ця робота стала настільною книгою тоталітарного напряму радянології. Згідно з Х. Арендт, тоталітаризм призвів до руйнування всіх громадських, законодавчих і політичних традицій у СРСР, відбулося знищення класів і створено безкласове суспільство, а тільки в такому суспільстві можливий тоталітаризм [19, с. 459].

Аналізу «анатомії» радянського тоталітаризму присвячена робота професора М. Фейнсода «Як керується Росія» [20] 1953 р., яка також витримала велику кількість перевидань. Наукова праця значно зміцнила позиції тоталітарного напряму в радянології і стала своєрідним маяком для наступних робіт цієї школи. За твердженням А. Глисона, монографія М. Фейнсода не тільки «визначила стратегічне мислення американських радянологів про СРСР на двадцятиріччя вперед», а й створила «синдром тоталітаризму з апогеєм у вигляді тоталітарної моделі американської радянології» [21, с. 151].

У цьому ж 1953 р. професор Гарвардського університету К. Фридрих організував наукову конференцію з теми тоталітаризму, участь у якій узяли радянологи Б. Вольф, Дж. Кеннан, А. Улам і М. Фейнсод. Незабаром до цієї групи приєднався фахівець із СРСР З. Бжезинський, і в співавторстві з К. Фридрихом і З. Бжезинським був утворений своєрідний третій «стовп» тоталітарної концепції – книга «Тоталітарна диктатура і автократія» [22]. Офіційний Вашингтон високо цінував напрацювання радянологів тоталітарного напряму, про

що свідчить залучення їх на службу в якості радників президентів. Так, в адміністрації Дж. Картера радником з національної безпеки працював згаданий З. Бжезинський, М. Шульман – радником із СРСР за часів міністра закордонних справ. Приватне негативне ставлення до СРСР проявилося як у політичній сфері, так і в наукових поглядах на сторінках радянознавчих робіт.

Відповідно до цієї концепції радянська влада має виражену тоталітарну природу і періоди, що змінюють один одного, є ніщо інше як спадкоємна зміна поколінь. Характеризуючи післясталінське десятиліття, представники тоталітарного напряму іменують його «розвиненим тоталітаризмом» (аналогічно радянській концепції перехідного періоду «розвинутого соціалізму»), а рушійною силою розвитку радянського суспільства називається «внутрішня логіка тоталітаризму» [23, с. 42]. Часткову лібералізацію і демократизацію суспільно-політичного життя в СРСР періоду М. Хрущова радянологи тоталітарного напряму пояснюють відсутністю необхідності продовження масових політичних репресій через знищення будь-якої опозиції. У цілому, «тоталітаристи» підкреслюють антинародний характер радянської влади, опертя останньої не на робітничий клас, як декларувалося у партійних документах і виступах, а на т. зв. вузький прошарок партійної «панівної еліти» [24, с. 375].

Смерть Й. Сталіна, прихід до влади М. Хрущова і наступні ліберально-демократичні зміни в усіх сферах суспільного життя радянського суспільства призвели до перших труднощів у використанні концепції «тоталітаризму» і поставили під сумнів її універсальність при вивченні радянської дійсності. Класична модель тоталітарної диктатури З. Бжезинського–К. Фридриха вже не відповідала зміненій у СРСР ситуації.

Спроби прихильників цієї парадигми подолати невідповідність, що виникла через розширення змісту поняття «тоталітаризм», призвели лише до поглиблення кризи в американській радянології, тому що нові інтерпретації періоду перебування при владі М. Хрущова не вкладалися в дихотомію «капіталізм–соціалізм». Зміна політичної ситуації в СРСР, потепління в міжнародних відносинах і недостатність теоретико-концептуальної розробки самої тоталітарної парадигми викликали труднощі в застосуванні її до трактування післясталінського десятиліття реформ і розширення прав соціальних груп радянського суспільства, в першу чергу – робітників.

Водночас, незважаючи на домінування «тоталітарного» напряму в радянології до середини 70-х рр., у США й особливо у Великобританії працювали численні історики, які прагнули бути поза політичним протистоянням і займатися виключно науковою, незаангажованою діяльністю. Серед них слід виділити І. Дойчера, Е. Карра, Р. Девіса, П. Кенеза, А. Ноува, М. Левіна, у працях яких позитивно оцінено комплексний розвиток радянської держави в повоєнне двадцятиріччя, підвищення культурного й освітнього рівня робітників [25, с. 567]. Названі дослідники не поділяли погляди представників тоталітарного напряму радянології і не сприймали СРСР як «імперію зла».

Разом з тим, у цілому в перше повоєнне двадцятиріччя в умовах розв'язання «холодної війни» і нагнітання напруження у світовій політиці панівне становище в радянології займала саме тоталітарна концепція, не останнє значення у становленні якої відіграли розвідувальні органи США, такі як Управління стратегічних служб (надалі еволюціонувало в ЦРУ), ФБР, військові відомства. Перехід багатьох фахівців з освітніх установ у розвідувальні органи та органи державної безпеки мало специфічний вплив на тоталітарний напрям у радянології. Фінансування за преференційним принципом, створення дослідних центрів, швидка і при цьому якісна підготовка великої кількості фахівців поєднувалися з крайніми політизацією та ідеологізацією досліджень, однобічністю і радикалізмом у характеристиці як становища і статусу найбільшого за кількістю класу радянського суспільства – робітників, так і власне радянського ладу в цілому – аж до ототожнення його з фашистським режимом в Італії і трактування радянсько-німецького фронту Другої світової війни як «братовбивчої війни людей із загальною вірою» (!) [26, с. 7]. Це призвело до методологічної і моральної кризи тоталітарного напряму радянології в кінці 60-х – початку 70-х рр.

Поєднання вказаних причин методологічного характеру і політичної кризи в США, викликаної Уотергейтським скандалом і війною у В'єтнамі, зумовили найсильнішу кризу тоталітарного і зародженню «ревізіоністського» напряму в радянології США.

Первісно термін «ревізіоністи» не мав відношення до американської історичної науки, з'явився в 60-ті рр. у дипломатичній історіографії США на базі Реалістичної школи американської дипломатії і Школи реалістичної думки. Такі маніпуляції стали спробою змінити погляд на зовнішню політику США і на систему цінностей американського

суспільства, створених за післявоєнні роки. Негативна реакція академічної спільноти на цей процес, представлена істориками і політологами тоталітарного напряму, вилилася у відкидання т. зв. ревізіоністської школи «нових лівих». Водночас ревізіонізм як концептуальний напрямок у радянології почав складатися в період посилення історичної складової радянології на шкоду політологічній компоненті з метою «досліджувати історію як історію» без політичної заангажованості.

Прагнення молодого покоління американських дослідників виступити проти агресивної зовнішньої політики і способу життя в цілому, представниками якого були історики-тоталітаристи (які, як правило, приходили в науку після служби в силових і розвідувальних відомствах), поєднувалося з бажанням знизити рівень політизації історичної науки і призвело до необхідності поглибленого вивчення соціально-економічної історії СРСР. У першу чергу, слід виділити праці Ш. Фітцпатрик з тематики соціальної структури радянського суспільства, роботи У. Чейза, Х. Куромії, Л. Зігельбаума з питань становища робітничого класу, студії А. Гетті, Д. Хоффмана, Л. Віоли.

Основні суперечності між ревізіоністами і представниками тоталітарного напряму носили стратегічний концептуальний характер і полягали в ідеологічному протистоянні: якщо представники тоталітарного напряму акцентували увагу на негативних аспектах радянської дійсності, то ревізіоністи відповідно – тільки на досягненнях радянського ладу. На цьому тлі адекватним є заклик Х. Куромії до представників обох сторін відмовитись від претензій на «виняткове право на істину» [27, с. 405].

Так само, як і в тоталітарному напрямку, історики-ревізіоністи мали концептуально-філософське обґрунтування у вигляді робіт політологів [28]. Критика терміна «тоталітаризм» відомим політологом А. Мейером і пропозиція для характеристики суті радянської системи замінити його на «бюрократизм» [29, с. 49] перегукувалася зі змінами поглядів навіть політологів-«тоталітаристів», зокрема, засновниці тоталітарної парадигми Х. Арендт [30].

Стратегічною історіософською відмінністю ревізіоністської парадигми від тоталітарної концепції радянології є заперечення спрощеного монотеїстичного уявлення про радянську систему, акцентування уваги на соціальній історії, дослідження процесу підвищення рівня освіченості робітників та їх соціальної мобільності. Найважливішою відмінністю тоталітарного і ревізіоністського напрямку в радянології стала оцінка рівня унікальності радянської цивілізації: представники

тоталітарного напряму розглядали радянський лад як унікальний тип організації суспільства, а ревізіоністи прагнули знайти спільні риси між СРСР і країнами західних демократій. Різні між собою історіософські підходи призвели до розширення концептуального і методологічного інструментарію радянознавчих досліджень.

Нову хвилю радянофобії 70-х рр. викликали введення радянських військ до Афганістану і новий виток боротьби з «імперією зла», яку очолив президент США Р. Рейган. Знову почалося потужне фінансування радянознавчих центрів і посилення тоталітарного напряму в радянології.

У 1983 р. Конгрес США ухвалив Акт про радянсько-східноєвропейські дослідження і підготовку фахівців із фінансовою федеральною підтримкою американських університетів. У результаті в кінці 80-х рр. у 250 університетах США налічувалося близько двох тисяч викладачів і 7 тис. курсів, присвячених переважно новітній історії СРСР.

Велику фінансову підтримку радянознавчим центрам США і Великобританії надавали т. зв. «філантропічні фонди». У США близько 30 тис. фондів із загальним капіталом понад 30 млрд дол. щорічно виділяють понад 2 млрд дол. на фінансування 150 установ і 200 університетських кафедр. Так, фонд Форда надає підтримку 107 із 200 центрів радянології США, фонд Рокфеллера – 18, корпорація Карнегі – 17 центрам радянології. На кошти фонду Форда в 1967 р. заснований Центр міжнародних досліджень школи економічних наук у Лондоні.

Бурхливий повоєнний розвиток радянології зіткнувся з проблемою відсутності джерел і книг для вивчення радянського суспільства. Одним із перших проектів, покликаних вирішити цю проблему, став переклад з російської мови 25 книг з історії, політики, економіки, географії та політології, здійснений 1943 р. університетом Мічигану, Американською радою наукових товариств (ACLS) і Комітетом по слов'янським дослідженням. Надалі до названого процесу підключилися фонд Форда і Державний департамент. Спільною комісією Американської ради наукових товариств і Дослідницької ради громадських наук організована програма мікрофільмування, в результаті чого радянологам надано близько 700 книг, опублікованих у СРСР, підшивки газет «Правда» та «Известия». Під егідою Американської історичної асоціації та Американської комісії з вивчення документів військового часу мікрофільмовані документи «Смоленського архіву».

Певним спрямовувальним вектором і водночас доказовою базою концепції тоталітаризму стали вищезгаданий «Смоленський архів» і

написана на його основі книга професора Гарвардського університету М. Фейнсода «Смоленськ під владою Рад» [31]. Незважаючи на те, що хронологічно документи «Смоленського архіву» охоплюють довоєнний період, ця колекція радянських архівних документів, що потрапила на територію США в період Другої світової війни, стала єдиною на Заході джерельною базою справжніх радянських документів і в умовах «залізної завіси» та неможливості американських досліджень працювати в радянських архівах стала маяком у висвітленні радянської дійсності, всіх аспектів суспільно-політичного та соціально-економічного життя в СРСР.

Ліквідувати слабкість джерельної бази також покликаний т. зв. Гарвардський проект, який реалізовувався Російським науковим центром Гарвардського університету на замовлення уряду США і полягав у проведенні комплексних опитувань радянських емігрантів, які опинилися в країнах західної Європи, Канади та США внаслідок подій 1940-х рр. Опитування цих осіб проводилося на початку 50-х рр., і в 1954 р. світ побачив перший звіт [32]. За оцінкою західних науковців, окреслений проект мав неоціненне значення для вивчення соціального устрою радянського суспільства, адже надавав інформацію «із середини» [33].

Починаючи з 1964 р., Російським дослідницьким центром видається журнал «Kritika», головним редактором якого є один з провідних американських радянологів Р. Пайпс. У журналі публікуються рецензії на роботи радянських істориків, також він використовується як майданчик для публікації робіт молодих фахівців із радянології. Широке знайомство з роботами по історії СРСР досягалося також завдяки наявності великого числа журналів, що друкували переклади з радянських періодичних видань («Soviet Studies in History», «Current Soviet Documents», «Analysis of Current Developments in the Soviet Union»). Більшість радянознавчих інститутів і центрів випускають у цей час серійні видання, бюлетені або журнали. Так, Гуверівський інститут видає журнал «The Russian Review», Дослідницький центр при Гарвардському університеті – «Russian Research Center Studies», Дослідницький інститут із питань комуністичної стратегії і пропаганди – журнал «Communist Affairs».

Протягом 50-х – 60-х рр. у США захищено 250 докторських дисертацій з історії СРСР. Бум тут спостерігається в 60-х – першій половині 70-х рр.: у 1960–1964 рр. захищено 400 робіт, у 1964–1965 р. – 151, у 1965–1966 р. – 127, у 1966–1967 р. – 116, у 1967–1968 р. – 184, у 1968–

1969 р. – 170, у 1969–1970 р. – 178, у 1970–1971 р. – 247 і в 1971–1972 р. – 234 дисертації. Отже, у США і Канаді протягом 60-х – першій половині 70-х рр. захищено понад 1 800 дисертацій за радянською тематикою. У Великобританії в 50–60-х рр. захищено близько 200 докторських дисертацій [34, с. 182]. З української тематики в 50-х рр. підготовлено 11, у 60-х рр. – 21, у 70–80-х рр. – 43 докторські дисертації.

Відмінною рисою західноєвропейської радянознавчої традиції від радянології США є наявність двох радикально протилежних суб'єктивних уявлень про СРСР. Перше полягало у трактуванні радянської цивілізації як «Царства Небесного» на землі у вигляді позбавлення суспільства від соціальних протиріч і як підсумок і мету розвитку будь-якого людського суспільства. За протилежним поглядом, більшовики прийшли до влади у процесі державного перевороту і встановлений ними лад чужий населенню, внаслідок чого підтримувався винятково жорсткими репресивними знущальними заходами.

Важливого значення для становлення і розвитку німецької радянології мала діяльність Інституту досліджень Сходу наукових і міжнародних відносин у Кельні, науковою продукцією якого стали аналітичні записки і брошури для урядових і наукових установ ФРН, створювані з метою формування уявлень у політичної та наукової німецької еліти про різні сфери життєдіяльності радянського суспільства. На думку В. Айхведе, радянська цивілізація становила контрпроект західному капіталістичному суспільству, контрпроект у країні, що відстала від Європи на декілька поколінь, перебувала в стані хаосу, маючи слабку соціальну структурованість. В. Айхведе акцентує, що система, створена революціонерами і закріплена в горнилі Другої світової війни, не мала історичних аналогів; радянська система не визнавала поділу влади, свободи особистості, не обмежувалася правовими нормами, і створена нею держава нею й санкціонувалася [35].

Важливою частиною європейської радянології стала її французька складова. У 1945 р. створено Інститут політичних досліджень і Вищу школу практичних досліджень, у яких відбувалася підготовка наукових кадрів за новими спеціальностями. З 1949 по 1967 рр. у Парижі видавався журнал «L'URSS, faits et documents», присвячений СРСР. Слід відзначити, що становлення радянології у Франції значно відрізнялося від аналогічних процесів в інших країнах Західної Європи і тим більше США. Активна участь представників Французької комуністичної партії в русі Опору в роки Другої світової війни призвела до значного посилення її представників у повоєнний період і встановлення лідерських

позицій, зокрема, в науковій сфері країни. Представники французької інтелігенції також розцінювали марксизм як універсальну суспільно-політичну формацію, яка, на їхню думку, успішно реалізується в СРСР.

У 1945 р. видана книга комуніста Ж. Брюан «Історія СРСР» [36], яка збігалася з офіційним радянським трактуванням історії. Певна монополія ФКП тривала до т. зв. «Справи Кравченка»: видання 1946 р. в США і в 1947 р. у Франції книги радянського емігранта В. Кравченка «Я обираю свободу», в якій розповідалося про репресії в СРСР і сталінських таборах. Судові процеси після публікації книги і свідоцтва в судах колишніх жертв сталінських репресій завдали іміджу ФКП непоправної шкоди, що вплинуло і на співвідношення сил у радянознавчій науці Франції.

У 1950 р. за участю філософа і політолога Р. Арона в Берліні проведено Конгрес за свободу і культуру, в завдання якого входило викриття радянського ладу. Саме з ім'ям Р. Арона пов'язано становлення і розвиток антикомуністичного руху у Франції і, зокрема, у французькій радянології. Поляризація і протистояння комуністів і антикомуністів у Франції підігрівалося «холодною війною» між СРСР і США. XX з'їзд КПРС, придушення Угорського повстання 1956 р. і вихід у Франції роману О. Солженіцина «Архіпелаг Гулаг» призвели до відтоку великої кількості інтелігенції з табору марксистів. У 1965 р. Р. Арон видав фундаментальну монографію «Демократія і тоталітаризм» [37], де піддав жорсткій критиці радянський лад, звинуватив у деспотизмі представників правлячої партії. Робота Р. Арона стала класикою тоталітарного напряму радянології.

Надалі французькі радянологи спрямували зусилля на вивчення соціальної історії радянського суспільства (Б. Кербле). Висвітлення радянської економіки та її впливу на рівень життя радянських робітників раніше також поляризувалося – від позитивної характеристики М. Лавин [38] до різкої критики Е. Залеського [39].

У 70-ті рр. якісно покращився інституційний рівень радянознавчих досліджень у Франції, на території якої діяло сім науково-дослідних центрів. 1969 р. в Інституті політичних досліджень відкрито магістратуру з вивчення країн Східної Європи, при протекції і сприянні французького уряду створено Центр інформації та документації по країнах Східної Європи і Китаю. Розпочали видаватися радянознавчі журнали: «Cahiers de l'économie soviétique», «Courrier des pays de l'Est» (з 1964 р.), «Cahiers du monde russe et soviétique» (з 1959 р.), «Economies et sociétés» (з 1956 по 1966 рр.), «URSS et les pays de l'Est» (з 1960 по

1968 рр.), «Revue de l'Est», пізніше перейменований в «Revue d'études comparatives Est-Ouest» (з 1970 р.).

У 80-х – початку 90-х рр. французьке суспільство розчарувалося в радянському ладі і марксистській суспільно-політичній формації. У середині 90-х рр. у Франції видано ряд книг, що стали орієнтирами неототалітарного напряму радянології. Так, 1995 р. видана «Історія однієї ілюзії» Ф. Фюре [40], а також перекладена «Радянська трагедія» американського радянолога М. Маліа. У 1997 р. опублікована «Чорна книга комунізму» [41]. Ключовими тезами цих робіт стало ототожнення радянського комунізму з німецьким нацизмом та італійським фашизмом, звинувачення радянського режиму у вбивстві від 85 до 100 млн чол. власного народу. Водночас 2000 р. світ побачило фундаментальне видання «Століття комунізму» [42], яке стало своєрідною відповіддю європейських соціологів, істориків і політологів на «Чорну книгу комунізму» і на сторінках якого висловлено думку про неоднозначність соціально-економічних процесів у повоєнному радянському суспільстві.

Розпад СРСР, що співпав із корінними змінами у світовій історичній науці і поворотом до антропоцентризму, отримання західними науковцями доступу до колишніх партійних архівів значно змінили концептуально-методологічну основу радянології [43]. У першу чергу, відбулося послаблення позицій уже «класичних» тоталітарного і ревізіоністського напрямків, і провідні позиції зайняли культурно-антропологічний та аксіологічний підходи, що стали концептуальною основою сучасної радянології, на перше місце в якій вийшла історія повсякденності [44].

Стратегічний прорахунок радянологів, що вилився у відсутності прогнозів швидкого розпаду СРСР, поставив питання про доцільність подальшого фінансування і розвитку радянології. Відбулася еволюція методологічних підходів у бік транзитології [45], постколоніальних студій [46], «нової імперської історії» [47].

Унаслідок фактичної відсутності в західній історіографії праць, присвячених безпосередньо українському радянському повоєнному робітництву, до історіографічного аналізу включено праці більш широкого характеру як у плані територіального охоплення робітництва СРСР, так і щодо загального типу дослідження пізньосталінського і хрущовського періодів радянського суспільства.

Вельми актуальним напрямом досліджень західної радянології протягом досліджуваного періоду залишалась тематика суспільного

устрою радянського соціуму. На тлі інших, увагу привертав робітничий клас як найбільша суспільна група і головний рушій промислового розвитку СРСР. Особлива зацікавленість у вивченні радянського робітництва спостерігається у середовищі ревізіоністів, за що в радянології останні отримали визначення соціальних істориків СРСР.

Однією з перших англомовних праць, присвячених безпосередньо аналізу політичного становища України під владою СРСР, є монографія К. Менінга «Україна під совєтами» [48], на сторінках якої Україна та українське населення подані як експериментальне поле в руках радянського режиму, на яких відпрацьовані методи, в подальшому використовувані в країнах Балтики і Східної Європи.

Концептуальною складовою радянознавчих досліджень перших повоєнних п'ятирічок стала теза про характер взаємин Української РСР і Москви у фарватері «метрополія–колонія». Західні дослідники акцентують, що під час четвертої п'ятирічки поставлено приховане завдання ще більше прив'язати українську економіку до центру, збільшити в відсотковому співвідношенні сировинну сферу української промисловості. Також учені звертають увагу на низькі темпи відбудовчих робіт, провал в індустрії групи «Б», навмисне, на їхню думку, стримування індустріального розвитку УРСР за рахунок переважного розвитку східних районів РРФСР.

Ряд західних радянологів переконують, що стрімка відбудова важкої промисловості УРСР мало відповідала інтересам українського населення. Хоча Т. Данмор підкреслює, що зусилля концентрувалися на відбудові цивільних секторів важкої промисловості, тимчасом як більш питома вага оборонних підприємств на сході РРФСР [49, с. 37].

Оцінюючи рівень розвитку галузей групи «Б», націлених на виробництво споживчих товарів і послуг, західні радянологи констатують їх другорядність у порівнянні з важкою промисловістю, військовою та космічною галузями. Легка промисловість, на думку А. Ноува, зазнала в повоєнне двадцятиріччя величезних втрат і фінансувалася за залишковим принципом внаслідок надання переваги з боку радянських політичних лідерів і планувальників економічному зростанню і військовим озброєнням. Зведення ряду галузей у ранг «непріоритетних» призвело до того, що вони не могли претендувати на належну увагу і фінансування [50, с. 70]. Б. Гверцман не виключає свідомої цілеспрямованої політики на стримування розвитку сфери послуг у СРСР [51, с. 11].

Концептуальне значення для розуміння радянознавчих досліджень радянського робітництва мають напрацювання західної соціо-

логічної науки. Широкого поширення в ній отримала психологічна теорія класів, представники якої стверджують, що теорія класу втрачає своє соціологічне значення, якщо він визначається суто об'єктивними критеріями. На їхню думку, без форми суб'єктивного стану, пов'язаного з об'єктивними класовими умовами, не можна говорити про соціальні класи в сенсі реальної групи.

Найбільш повно психологічну теорію класів розробив американський соціолог Р. Сентерс. Клас, згідно з Р. Сентерсом, становить психосоціальне угруповання, залежне від класової самосвідомості, «...клас – це психологічний феномен у найповнішому розумінні цього слова, це відчуття людиною приналежності до чогось більшого, ніж вона сама, це те, що люди колективно думають про неї» [52, с. 78]. Згідно з цією соціологічною концепцією, сутністю класового визначення є самовідношення або самоідентифікація: соціальний клас індивіда – це клас, у якому він відчуває себе його членом. Таким чином, з точки зору психологічної теорії класів, свідомість індивіда створює клас, вона первинна по відношенню до буття класу. На переконання Р. Сентерса, поки група робітників презентована в робочих спілках, конституйована в певний соціальний рух, вона є класом, але коли рух втрачає свою ідеологію і програму, ця група перетворюється в середній клас [53, с. 219].

Виступаючи на Третьому міжнародному соціологічному конгресі в 1956 р., професор Т. Маршалл зазначив, що основний принцип соціального поділу суспільства полягає в класифікації населення за економічними (клас), соціальними (статус) і політичними (партійність) ознаками. На його думку, поняття «клас» в сучасній соціологічній науці втратило своє значення, головним стає статус, тобто соціальне положення. Під терміном «статус» представники західної соціологічної науки розуміють, перш за все, сприйняття індивідами свого місця в суспільстві, тобто на зміну соціально-економічним критеріям приходить критерій соціально-психологічний.

У середині 60-х – початку 70-х рр. у західній соціологічній науці поширення набули концепції «згасання» класової самосвідомості радянських робітників, в основі яких містяться тези про перетворення робітничого класу в середній, деідеологізацію і деполітизацію його класової самосвідомості. Такі концепції базувалися на технологічному детермінізмові, згідно з яким техніко-економічний прогрес, зміни в технологіях виробництва, процеси автоматизації й механізації ліквідують класові конфлікти. Представники теорій індустріального і

постіндустріального суспільств акцентують увагу на стиранні кордонів між класами внаслідок підвищення рівня життя на декілька порядків [54, с. 111].

Згідно з концепцією «нового робітничого класу», авангардною силою робітничого класу в умовах НТР є робітники провідних галузей промисловості: хімічної, нафтопереробної, авіаційної, електронної. Соціолог С. Малле робить акцент на тому, що «новий робітничий клас» відрізняється від інших верств робітничого класу, пов'язаних із традиційними галузями (добувна, харчова, будівельна) як об'єктивним становищем у системі виробництва, так і якісно іншим рівнем самосвідомості [55, с. 38].

Західна радянологія заперечує класовий характер КПРС. Так, професор Каліфорнійського університету Р. Грип стверджує, що аналіз структури КПРС не дає підстав для вираження інтересів робітничого класу [56, с. 180]. У розумінні західних радянологів, Комуністична партія становила вузьку групу партійних лідерів, відірвану від народу і яка за своїми цілями й завданнями не мала відношення до суспільства [57, с. 3].

Поняття «авангард», часто використовуване радянською історико-партійною наукою, представники американської та західноєвропейської радянології запропонували замінювати об'єктивнішим «еліта». Так, за твердженням Ж. Блонделя, Комуністична партія проголошується авангардом пролетаріату, отже, вона не є простим представником народу і радянських робітників, а являє собою еліту радянського суспільства [58, с. 191].

Дж. Армстронг підкреслює, що Комуністична партія, в силу свого монопольного становища в радянському суспільстві й авторитарного характеру управління, не виражає в політиці інтересів народних мас [59, с. 135]. Зокрема, дослідники виключають можливості для прояву ініціативи знизу – з боку робітничого класу [60, с. 14]. Професор Кентського університету Ф. Паркин детально розвиває концепцію, згідно з якою соціалістичні суспільства мають структуру тоталітарної влади, за якої партія монополізує процес ухвалення практичних рішень на всіх рівнях і заперечує незалежність інших політичних організацій суспільства [61, с. 140]. Співробітник університету в Еморі Р. Блеквел підтримує цю концепцію і заперечує значимий вплив робітників на ухвалення рішень усередині КПРС [62, с. 137].

Дослідник Р. Грип називає радянську державу «генеральним директором», який має необмежену владу, а функцією Комуністичної

партії бачить головним чином політичний контроль. Учений доходить висновків, що «контролер» комуністичної політичної системи використовує державний апарат як свого агента і при цьому інтереси партії протиставляються інтересам робітників [63, с. 182]. Тотожні погляди висловлює американський радянолог, професор Дьюкського університету в Дурхемі Дж. Хаф, за твердженням якого, влада в Радянському Союзі зосереджена в руках керівної еліти, або т. зв. «нового класу» [64, с. 418].

Праці політологів та істориків З. Бжезинського, Л. Шапіро, Р. Конквеста, Б. Мейснера, М. Фейнсода, які стояли біля витоків тоталітарної концепції, у 70-х рр. доповнені працями П. Холландера, Т. Ригбі, Р. Блеквела, де тоталітарна концепція отримала подальший розвиток. До визначальних ознак тоталітаризму та елітаризму представники тоталітарної концепції віднесли єдино правлячу партію і монополізм офіційної ідеології, під якою розуміється єдина теорія або доктрина правлячої партії. Прихильники цього напрямку стверджують, що теоретичний висновок про провідну роль робітничого класу у сфері економічних відносин, який висувався КПРС, суперечить реальному місцю радянських робітників у системі виробництва.

За твердженням західних радянологів тоталітарного напряму, робітничий клас у радянському суспільстві зазнає експлуатації, і, як наслідок, про жодну провідну роль не може йти мови. М. Харрингтон резюмує, що «більшовики не створили суспільство, яке б звільнило робітників від експлуатації» [65, с. 155]. Західні вчені категорично не згодні з тезою радянської історичної науки про те, що економічною основою провідної ролі робітничого класу служить державна власність та основні засоби виробництва. Так, М. Маркович звертає увагу на те, що наявність у СРСР та інших країнах соціалістичного табору експлуатації робітників випливає, перш за все, з того, що засоби виробництва націоналізовані, проте реально вони не переходять у суспільну власність, а, як і раніше, відчужені від виробників і перебувають у руках панівної еліти [66, с. 196]. Такий стан справ, на думку радянологів, установився в силу того, що правлячий режим відійшов від постулатів марксизму і не передав засоби виробництва в безпосередню власність кооперативів виробників.

Дослідники акцентують, що становище робітників у СРСР не відрізняється від становища робітників у країнах західного капіталістичного світу і що в результаті соціалістичної революції позиції робітничого

класу не покращилися [67, с. 112]. Більш за те, доводиться неможливість відігравання робітничим класом провідної ролі через існування в СРСР відчуження виробників від результатів своєї праці і породженої цим незацікавленості радянських робітників у виробництві. На думку вчених, подібне відчуження притаманне як капіталістичній, так і соціалістичній системам, однак, усупереч радянській пропаганді, відчуження в СРСР не тільки не долається, а, навпаки, посилюється, а робітник перетворений у придаток технологічного процесу. Цим пояснюються факти несумлінного ставлення до праці і порушення трудової дисципліни [68, с. 58].

Значну увагу західні радянологи приділили розвінчанню твердження радянської пропаганди про «найважливішу роль» робітників в управлінні державою і виробництвом, відому в радянській науці під сталим виразом «розвиток суспільно-політичної активності робітничого класу». Американські політологи й історики З. Бжезинський, Л. Бауман, Р. Найт, М. Гелен стверджують, що партійні і радянські органи управління ізольовані від широких народних мас, а робітничий клас не має демократичних прав і відсторонений від участі як у політичних процесах, так і від управління виробництвом [69]. Саме вище партійне керівництво, на думку західних радянологів, є непереборною перешкодою для вираження робітничим класом справжнього народовладдя, для істинного прояву Радами ініціативи у вирішенні завдань, що входять до їх компетенції [70, с. 84]. Ради розглядаються дослідниками в якості допоміжних агентів, своєрідних символів демократії на місцевому рівні, які узаконюють і погоджують рішення монопольної, всеосяжної партійної влади і є фактично придатком партійного апарату [71, с. 78].

Оцінюючи участь робітничого класу в управлінні виробництвом, західні дослідники проголошують відсторонення радянських робітників від управління виробництвом в принципі [72, с. 227]. На їхню думку, радянський робітничий клас не має реального голосу у вирішенні виробничих питань [73, с. 7]. Як стверджує Р. Грип, участь робітників в управлінні виробництвом залежить від меж, встановлюваних Комуністичною партією [74, с. 139].

Аналізуючи значення профспілок, західні дослідники визначають постійне зниження їх ролі в управлінні справами виробництва на тлі посилення авторитету адміністрації підприємств і співробітників первинних партійних осередків [75, с. 485]. На їхню думку, посилення ролі профспілок в управлінні виробництвом є несумісним із процесом

зміцнення авторитету і зростання ініціативи господарських керівників на підприємствах. Історики акцентують, що радянські профспілки не захищають інтереси робітників і їх діяльність полягає в тому, щоб виховувати робітничий клас у дусі вірності державі і неухильного дотримання трудової дисципліни [76, с. 65].

Критикуючи централізм радянської економіки, жорстке планування, відсутність гнучкості і низьку ефективність, західні радянологи основною причиною подібного називають партійне, політичне керівництво економікою.

Американський економіст Р. Кемпбелл у роботі «Економіка радянського типу» зосереджує увагу на неефективності партійного керівництва промисловістю, яке прийшло в непримиренне протиріччя з вимогами науково-технічної революції, розпочатої в 50-х рр. На думку дослідника, тотальний партійний контроль над радянською економікою став гальмом її розвитку [77, с. 239]. Тотожні погляди австралійського професора Л. Вільчинського, який стверджує, що головним недоліком соціалізму є надмірне ідеологічне і політичне домінування в економічній сфері [78, с. 211].

Радянолог К. Р'явек розглядає взаємини партійних і господарських органів як процес грубого, вольового втручання в діяльність адміністрацій підприємств, як підміну адміністративних органів партійними [79, с. 176]. За Р. Грипом, який дослідив посилення домінування партії над господарським апаратом і радянськими органами управління, «...навіть указівки для економіки, включаючи розподіл ресурсів і технічне навчання робітників, є головним чином партійними вказівками» [80, с. 50]. На переконання А. Ноува, радянська економіка керується ієрархією на чолі з Політбюро, яке претендує на знання потреб суспільства і дає вказівки щодо задоволення цих потреб. Роль робітників зведена при цьому до пасивних виконавців партійних розпоряджень [81, с. 26].

У цілому західна історіографія тоталітарного напряму трактує економічну політику КПРС і ставлення до представників робітничого класу з позицій елітарної концепції. На думку радянологів, економічна політика партії підпорядкована в аналізований період інтересам не робітників, а правлячої верхівки [82, с. 28].

Кадрова політика КПРС розглядається як інструмент панування партії над робітничим класом і представниками інших соціальних груп. За твердженням В. Джорджа і Н. Меннінга, правляча еліта в СРСР контролює за допомогою кадрової політики всі економічні і соціальні

процеси, і, як наслідок, має більшу політичну владу, ніж панівний клас у капіталістичному суспільстві [83, с. 162].

З концепцією елітарності керівних кадрів у промисловості і на виробництві в СРСР перегукується теза про номенклатурні призначення як засіб функціонування еліти. Так, А. Ноув розглядає номенклатуру як «список призначень і підвищень у званні, подібний до того, який знаходиться в управлінні генерал-ад'ютанта Британської армії» [84, с. 24]. На переконання британського радянолога, радянська номенклатура є важливим інструментом правлячої еліти, за допомогою якого вона поповнює ряди партії своїми наступниками і контролює інші організації. Констатуючи наявність еліт і номенклатур у радянській економіці, дослідник доходить висновків про протиставлення партійного керівництва як господарським кадрам, так і робітничому класу в цілому.

Виходячи з тези про номенклатурні призначення, західні радянологи підкреслюють, що під час підбору і розстановки кадрів основним критерієм є їх лояльність режиму, а ділові якості й організаторські здібності відносяться на другий план. На думку А. Ноува, ті, хто оперують номенклатурою, «набагато більше піклуються про політичну благонадійність кандидата на ту чи іншу посаду, ніж про професійні якості особи, яка призначається» [85, с. 24].

Західні дослідники висловлюють припущення про недостатню компетентність партійних і господарських кадрів, особливо вихідців з робітничого середовища, про невідповідність рівня їх підготовки вимогам, що висуваються до управлінської діяльності в умовах науково-технічної революції, в силу чого вони знижують ефект управління. Наприклад, Дж. Вільчинський один із недоліків соціалістичної економіки бачить у тому, що кардинальні економічні рішення приймаються партійними лідерами – «непоганими комуністами, але не обов'язково компетентними професіоналами» [86, с. 211]. Логічним продовженням цієї концепції є твердження професора Т. Ригбі про поділ управлінських кадрів у радянській економіці на «професійних фахівців», частина яких є вихідцями з робітничого середовища, і «партійних універсалів», серед яких також присутні колишні робітники. У зв'язку з цим представниками радянології висунута теза про протиріччя між керівними партійними працівниками і кадрами науково-технічної інтелігенції. Професор Р. Кемпбелл звертає увагу на те, що економічне зростання в СРСР породило нову управлінську і технічну еліту, яка перебуває в стані антагонізму з партійними органами, і, щоб уникнути

конфлікту з нею, партійні структури повинні відмовитися від монополії у вирішенні виробничих питань, передавши керівництво економікою управлінсько-технічним фахівцям [87, с. 238].

Однією з перших спроб дати комплексну характеристику соціального устрою радянського суспільства є монографія «Як функціонує радянська система: Культурні, психологічні та соціальні теми» Р. Бауера, А. Інкелеса і К. Клукхона, які є (як не парадоксально) представниками саме тоталітарного, а не ревізіоністського напряму. Головною думкою, наскрізною для вказаної праці, є теза про мобільність радянської системи та її здатність змінюватися. Характеризуючи профспілки радянських робітників (символи демократичного розвитку громадянського суспільства у західних країнах), автори монографії унезалежнюють їх від партійних і радянських органів влади та розглядають як символічні, невпливові надбудови, покликані реалізувати у робітників відчуття психологічного заспокоєння [88, с. 101].

Спробу надати демографічну характеристику радянського суспільства на основі аналізу статистичних даних переписів населення СРСР роблять Р. Левіс, Р. Клем і Р. Ровланд у монографії «Національність і зміни населення в Росії і СРСР» [89]. Акцентуючи збільшення міського населення в УРСР, особливо на Півдні та на території Донбасу, серед причин цього явища автори вказують значну кількість російських переселенців і, як наслідок, посилення процесів русифікації під гаслом збільшення індустріальних кадрів. Водночас звертається увага на низькі темпи збільшення саме українського за національністю робітництва, як через знищення великої кількості репродуктивного населення в роки війни, так і в період голоду і впливу русифікації [90, с. 295]. У монографії лунає положення про цілеспрямовану політику радянського режиму на посилення титульної російської нації та послаблення інших націй, у тому числі української.

Тотожних висновків доходить соціолог П. Вороба, дослідивши процеси урбанізації в українському повоєнному суспільстві. Зазначивши їх штучний характер, він акцентує значну хвилю переселенців росіян до індустріально розвинених міст південної та східної України в повоєнні п'ятирічки, що веде до неприродної демографічної ситуації в регіоні [91, с. 114].

Високий рівень міграційних процесів і масове переселення росіян до південно-східних областей України в повоєнний період у контексті теорії модернізації розглянуті в книзі канадського історика Б. Кравченка [92]. Цікавим є його твердження про те, що привілейоване

становище росіян в українському суспільстві, міграційні процеси і насильницька русифікація, навпаки, стануть «пружиною» в процесі формування модерної української нації та мобілізують українство до створення соціально свідомих особистостей.

Класичною та «ортодоксальною» моделлю радянської суспільної організації вважається поділ, запропонований представником тоталітарного напряму радянології А. Інкелесом. Він виокремив у складі робітничого класу т. з. «робітничу аристократію», представлену робітниками вищої кваліфікації, «середніх робітників», малозабезпечених робітників, а також робітників концентраційних таборів, яких він прирівняв до державних рабів [93, с. 152]. У запропонованій А. Інкелесом стратифікації вирішальну роль відіграє прибуток.

Ця концепція використовувалася радянологами протягом 60-х рр. – у період домінування тоталітарної моделі вивчення радянської дійсності. У 70-х рр., із розвитком ревізіоністської концепції з її похилом у соціологічну науку і використанням даних радянського перепису населення 1959 р., інтерес радянологів до класового устрою радянського суспільства помітно підвищився. Популярною стає концепція М. Метьюза, на думку якого, поділ «мешканців» радянського «світу» на робітничий клас, селянство та інтелігенцію вельми спрощеним. Адже кожна з цих соціальних груп складалася з більш компактних верств по рівню освіти, професійної діяльності, стилю життя і регіональним етнічним особливостям [94, с. 78].

Із розпадом СРСР розпочався кардинальний перегляд соціальної стратифікації радянського суспільства. Визначальним став фактор відмови переважної більшості сучасних радянологів від класової стратифікації радянського суспільства, акцент на позбавленні цього терміна об'єктивної основи в радянській парадигмі і використання його партійними теоретиками в якості знаряддя для вибудовування державної структури [95, с. 349]. На переконання Ш. Фіцпатрик, термін «клас» у радянському суспільстві відігравав штучну роль і використовувався для визначення обов'язків особи перед партією в обличчі держави [96, с. 27]. Соціолог Ж.-П. Депрето запропонував використовувати під час стратифікації радянського суспільства термін «статусні групи» внаслідок первинності статусних привілеїв партійної та вищої господарської номенклатури по відношенню до робітників і селян [97].

Характеризуючи внутрішньокласову структуру радянського робітничого класу, ряд західних радянологів виділяють у ньому ряд прошарків, розташованих по вертикалі на підставі наявності або від-

сутності привілеїв, під якими мається на увазі, в першу чергу, високий рівень оплати праці. Так, німецький радянолог В. Текенберг указує на наявність у СРСР робітничої аристократії [98, с. 90] і переконує, що чисельність некваліфікованих і допоміжних робітників у СРСР постійно зростає.

Представники ліберального напряму радянології наголошують на стратифікації радянських робітників також на підставі критерію інтересів. На думку західних учених, як і в іншій диференційованій соціальній системі, для СРСР характерна суперечливість рольових інтересів робітників. Наслідком цього є тенденція до послаблення класових інтересів та зацікавленості питаннями щодо суспільства в цілому. Д. Лейн і Ф. О'Делл стверджують, що в післявоєнних умовах проявилась диференціація економічних інтересів і політичних зобов'язань між різними стратами робітничого класу [99, с. 6].

Яскравим представником ревізіоністського напряму в радянології є М. Джилас, якому належить теорія щодо керівного «нового класу» – КПРС. Двома основними концептуальними тезами дослідника є те, що в повоєнному радянському суспільстві КПРС остаточно усунула від керівництва країною робітничий клас та узурпувала владу, а сам робітничий клас втратив революційність та набув консервативного характеру, непоєднуваного з керівництвом. У зв'язку з цією концепцією в роботах західних соціологів превалює теорія «правлячої еліти», під якою слід розуміти керівні партійні органи та апарат державного управління. Професор Мічиганського університету Р. Мітчелл оцінює радянський робітничий клас як «неясне, невизначене поняття, яке становить, швидше, гасло, ніж інструмент аналізу» [100, с. 121].

Оцінюючи становище робітників у повоєнному радянському суспільстві, радянологи Заходу підкреслюють взаємну несумісність теоретичних положень марксизму-ленінізму про провідну роль робітничого класу з реальним станом справ. На думку політолога М. Соера, керівна роль КПРС слугувала одним з головних джерел формування еліти, що оберігала від робітничого класу і селянства власні позиції [101, с. 43].

Радянологи вкрай негативно оцінюють вплив партійних органів на науково-технічний прогрес. На їхню думку, Комуністична партія пригнічує наукову творчість як із боку робітників, так і дослідницьку ініціативу, намагається нав'язати свою волю науковим установам. Австралійські радянологи Т. Ригбі і Р. Міллер у роботі «Політичні та адміністративні аспекти науково-технічної революції в СРСР» ствер-

джують, що партійне керівництво вбачає в розвитку науки і техніки великий ризик для майбутнього своєї системи, тому що «боїться опинитися не при справах у складному техніко-адміністративному устрої майбутнього суспільства» [102, с. 102].

Важливим у радянології є твердження про зіткнення завдань науково-технічної революції та соціалістичних методів господарювання, які, на думку західних дослідників, у повоєнні десятиліття остаточно перетворилися на гальмо на шляху економічного і науково-технічного прогресу. Так, У. Лакер у роботі «Доля революції», присвяченій 50-річчю Жовтневого перевороту, стверджує, що історична функція КПРС полягала в індустріалізації СРСР і що досягнення цієї мети мало означати кінець партійного керівництва [103, с. 34]. На переконання З. Бжезинського, радянський політичний лад, який привів країну у промислову добу, став головною перешкодою на шляху подальшого розвитку країни [104, с. 139].

Розглядаючи діяльність КПРС у галузі технічного переозброєння промисловості, а також рівень автоматизації й механізації виробництва, західні дослідники висловлюють сумнів щодо мобільності та відповідності партійної ідеології технократичним перетворенням суспільства. З. Бжезинський не впевнений, що спроба поєднати ідеологічну ортодоксальність із технологічними нововведеннями могла створити умови для інтелектуальної і наукової творчості робітників, адже така спроба породила внутрішні протиріччя між ідеологією і технократами, які діяли у протилежних напрямках [105, с. 173].

На думку західних дослідників, упровадження в радянському виробництві процесів механізації й автоматизації призвело до таких негативних наслідків як відсторонення робітника від виробничого циклу і зниження його творчої активності, «ерозії» промислового робітника з перспективою зникнення робітничого класу і заміною його на «технічний клас». Професор політології Массачусетського університету К. Р'явек акцентує увагу на тому, що в СРСР відсутні соціальні та економічні інститути, здатні на вирішення завдань, висунутих постіндустріальним суспільством, зазначає невідповідність радянської соціально-економічної системи сучасному суспільству [106, с. 209].

Велику увагу стану радянської економіки в перші повоєнні десятиріччя і становищу радянського робітничого класу приділено в працях британських істориків Т. Данмора «Сталінська командна економіка. Радянський державний апарат і економічна політика 1945–53» [107], «Радянська політика. 1945–53» [108], А. Ноува «Економічна історія

СРСР» [109], вчених зі США С. Лінц [110], Дж. Міллара [111], Ш. Фітцпатрик [112]. Значний інтерес становлять відповідні розділи перекладених монографій Н. Верта «Історія радянської держави 1900–1991» [113], Дж. Хоскинга «Історія Радянського Союзу. 1917–1991» [114], а також істориків-марксистів британця М. Добба «Радянський економічний розвиток з 1917 р.» [115] та італійця Дж. Боффи «Історія Радянського Союзу» [116].

Перше повоєнне десятиліття оцінюється переліченими дослідниками як апогей сталінського консервативного курсу, пік розвитку адміністративно-командних засад у радянській економіці. На великій кількості прикладів західними вченими доводиться, що перехід до мирного життя в СРСР у повоєнний період не відбувся, констатується повернення до штурмових методів промислового розвитку 30-х рр., що мало важкі наслідки для становища радянських робітників. Перше повоєнне десятиліття трактується в західній історіографії як «остаточний початок» системної кризи економіки сталінського типу.

У роботах американських істориків-ревізіоністів питання про повернення населення СРСР до мирного життя в перше повоєнне десятиліття почало розглядатися в межах концепції «повернення до нормального стану». Дослідниця соціальної радянської історії Ш. Фітцпатрик констатувала, що повернення до осілого життя відбулося в усіх країнах, що брали участь у Другій світовій війні, крім Радянського Союзу [117, с. 150]. На думку британця А. Ноува, вплив «холодної війни» і викликана нею гонка озброєнь стали тими пріоритетами, з урахуванням яких відбувалася реконструкція та відновлення радянської промисловості, а організація цього процесу мала довоєнний вигляд 30-х рр. [118, с. 286].

Подібної точки зору дотримується Дж. Хоскинг, критикуючи подібну політику через велику кількість у ній помилок, що виявлено в роки війни [119, с. 312]. Саме з поверненням до моделі розвитку 30-х рр. пов'язує різке погіршення стану радянської економіки на початку 50-х рр. французький історик Н. Верт [120, с. 301].

Зарубіжні дослідники відзначають прагнення радянського керівництва забезпечити збільшення виробництва продуктів харчування і товарів першої необхідності в роки першої післявоєнної п'ятирічки, проте водночас констатують відсутність покращень у цьому питанні [121, с. 127]. Незважаючи на зменшення розриву між групами А і Б, на переконання А. Ноува, країна, «яка виявилася здатною зробити атомну

зброю, як і раніше, була не в змозі забезпечити своїх громадян яйцями» [122, с. 293].

Ще більш песимістичні оцінки стану післявоєнної радянської економіки і становища робітництва містять роботи Дж. Боффи і Н. Верта. Дж. Боффа зазначив, що ставка, зроблена на моральні стимули праці, не компенсувала в достатній мірі відсутність матеріальної зацікавленості, а загальна злиденність підривала можливість заохочення ініціативи. Особливо цінною є об'єктивна оцінка італійським дослідником соціалістичного змагання. Аналізуючи його організацію, Дж. Боффа констатує, що його сутність полягала в тому, що партійне і профспілкове керівництво зверталося до певної групи робітників і пропонувало їм здійснити впровадження будь-яких нових методів праці або технологічних засобів: «ці нововведення спрямовані на вирішення певного нагального завдання, що поставало перед економікою. Потім організовувалася потужна пропагандистська кампанія, яка закликала всіх інших трудящих підтримати ініціативу і перейняти прогресивне починання» [123, с. 323]. Важливим висновком дослідника є те, що в післявоєнний період проблеми розвитку стали більш численними і багаторазово ускладнилися, а результати соцзмагання залишалися скромними; на папері, у статистичних викладках рух продовжував розширюватися, але його вплив на зростання продуктивності праці залишався обмежений. Пропагандистська риторика переважала над реальною справою, а формалізм, який ще в 30-х рр. супроводжував зародження стахановського руху, прийняв велетенські розміри. Як підкреслює дослідник, подібна «пропагандистська тріскотня» стала типовою для радянської дійсності останнього етапу сталінського правління [124, с. 324].

Комплексно проаналізувавши такий стратегічно важливий напрямок радянської дійсності і пропаганди як соціалістичне змагання, західні дослідники критично оцінили його справжню сутність і природу. Дж. Армстонг і Д. Берлінер проголошують принципову неможливість виробничого змагання в соціалістичному суспільстві, обґрунтовуючи свою точку зору тим, що змагальність можлива тільки за наявності приватного підприємництва [125, с. 70]. Вченими відстоюється положення про неможливість справжнього змагання в СРСР через державну монополію на засоби виробництва, яка сковує змагання, надає йому штучний характер і позбавляє стимулів розвитку [126, с. 146]. Проголошуючи нещадну експлуатацію радянських робітників партійною

елітою, одним з головних методів цього процесу радянологами визнається соціалістичне змагання [127, с. 227].

На думку французького історика Н. Верта, під час четвертої п'ятирічки сталося вибухоподібне зростання інвестицій, які досягали в середньому за рік 22 % від національного доходу проти 17 % у довоєнний період, далеко вийшовши за передбачені планом показники. Інвестиційний бум, що роздувався більше директорами підприємств, ніж плановими органами, супроводжувався інфляційними явищами, пов'язаними з дефіцитом, труднощами в постачанні і перекосами в оплаті праці, а також високим зростанням попиту на робочу силу з боку підприємств, більше стурбованих максимальним збільшенням числа працюючих і парку обладнання, ніж створенням умов для підвищення продуктивності праці. Н. Верт підкреслює, що в результаті подібних процесів кількість робітників збільшилася на 8,5 млн чол., тимчасом як план передбачав приріст у 4,8 млн. Прийом на роботу «біля воріт підприємств» свідчив про провал централізованої планової системи в галузі зайнятості. Окремо історик зупиняється на тому, що масовий приплив некваліфікованої робочої сили призвів до кризи в організації праці і багато в чому нагадував аналогічний тому, що мав місце в роки двох перших п'ятирічок. Його проявами стали відносно низьке зростання продуктивності праці (в середньому 6 % на рік за четверту п'ятирічку) і такі негативні явища як збільшення числа прогулів, плинність робочої сили, проблеми виробничої дисципліни. Спроби реанімувати стахановський рух наштовхувалися на опір робітників [128, с. 300].

Основною ідеєю монографії британця Т. Данмора, яка вважається ґрунтовною працею в світовій історіографії про радянську післявоєнну економіку, є твердження, що в пізньосталінський повоєнний період командна економіка СРСР досягла апогею, проте економічна політика підприємств не завжди визначалася адміністративним центром. На становищі робітників це позначалося в тому, що реальний ринок робочої сили значно відрізнявся від теоретичного, прописаного в урядових і партійних документах. Так, за Т. Данмором, незважаючи на заборону змінювати місце роботи, в перші повоєнні роки плинність кадрів досить висока. Міністерства, нехтуючи партійними директивами, вели конкурентну боротьбу за робочі кадри і не зупинялися перед порушенням централізовано встановлених ставок заробітної плати. Цей фактор став однією з причин істотних відмінностей в оплаті праці за одну і ту саму роботу в різних галузях [129, с. 147].

Позитивну оцінку в західній історіографії отримало неодноразове зниження цін на споживчі товари, що розцінювалося як фактор помітного зростання рівня життя робітників. При цьому вчені констатують, що ця політика не позбавлена демагогічного характеру, тому що в умовах розвалу сільського господарства і хронічного відставання легкої промисловості ситуація з попитом і пропозицією на товари першої необхідності не виправдовує політику зниження цін.

За підрахунками Дж. Боффи, в 1950 р. досягнутий рівень реальної заробітної плати 1940 р., яка, однак, дорівнювала планці лише 1928 р., яка, в свою чергу, практично не перевищувала відповідний показник періоду перед Першою світовою війною. Італійський історик трактує низький рівень заробітної плати робітників як ціну за швидку індустріалізацію, перемогу в Другій світовій війні і відродження могутності і впливу СРСР у світі [130, с. 322].

Великого значення для розвитку західної історіографії з проблеми економічної політики М. Хрущова і становища робітників у друге повоєнне десятиліття мають праця американського економіста Дж. Берлінера «Радянська промисловість від Сталіна до Горбачова» [131], відповідний розділ монографії британця А. Ноува [132, с. 322–368], колективна монографія «Хрущов і хрущевізм» 1987 р. за загальною редакцією М. Макколі [133] та аналітична стаття Д. Фільтцера, присвячена вивченню тарифної реформи 1956 р. [134]. Найважливішим висновком, отриманим у процесі вивчення економічних причин реформ М. Хрущова, став умовивід про необхідність задоволення на той час основних матеріальних потреб населення. Дослідження підтверджують, що до середини 50-х рр. досягнуто межу в «затягуванні ременів», подальший розвиток радянської держави став неможливий без реформ, націлених на матеріальні інтереси робітників. Також у зв'язку з розширенням свободи робітників у виборі робочих місць загострилася проблема більш ефективного використання обмежених ресурсів, що призвело до кризи планової економіки і спробам знайти вихід з нього [135, с. 357].

Оцінюючи соціальну політику М. Хрущова, західні дослідники констатують, що в цьому аспекті радянський уряд «рішуче розірвав зі сталінським минулим» [136, с. 149], позитивно оцінюють підвищення ролі профспілок, збільшення кількості та якості споживчих товарів, зростання реальної заробітної плати. Тарифну реформу 1956 р. вчені розглядають як найважливішу частину соціальної політики М. Хрущова, спрямовану як на забезпечення зростання продуктивності в період

скасування сталінського робітничого законодавства 1940 р., так і на легітимізацію режиму в очах громадськості [137, с. 95].

При цьому, не дивлячись на зростання заробітної плати і забезпечення відповідності фактичних і планових темпів зростання прибутків робітників, Д. Фільтцер констатує провал тарифної реформи в багатьох аспектах. Зокрема, негативно оцінює перетворення премій у постійну частину заробітку і, як наслідок, – зниження зацікавленості робітників у перевиконанні норм. На підставі аналізу прорахунків тарифної реформи, Д. Фільтцер доходить висновків про принципову неможливість створити в радянській економіці систему економічних стимулів, спрямованих на виконання і перевиконання виробничих норм. Як найважливішу причину цього, крім відсутності механізму ринкових відносин, учений розглядає фактори, що не залежать від волі робітників, а саме перебої в постачанні матеріалів на виробництва, різний рівень механізації й автоматизації виробництва, нераціональний поділ праці [138, с. 104]. Розглядаючи негативні тенденції в тарифній реформі, А. Маколей, у першу чергу, вказує на недостатнє підвищення заробітної плати, внаслідок чого і в подальшому робітники перебувають на межі виживання і не в змозі забезпечити утримання своїх сімей [139, с. 151]. М. Казер указує, що декларованe підвищення заробітної плати низькооплачуваних категорій робітників у процесі тарифної реформи 1956 р. значною мірою нівелювалося зростанням цін у наступних 1958–1962 рр. [140, с. 143].

Західні радянологи системно наголошують повне безправ'я радянських робітників [141] і неефективність радянської економіки [142, с. 28]. На думку зарубіжних учених, КПРС проводила політику індустріального тоталітаризму, будучи диктатором у галузі промислового виробництва і нав'язуючи радянським робітникам чужі настанови прискореного економічного зростання будь-якою ціною [143, с. 64].

Як правило, представники тоталітарного напряму радянології, оцінюючи економічну політику Комуністичної партії в СРСР, ототожнюють її з економікою гітлерівської Німеччини і фашистської Італії [144, с. 21]. КПРС належала монополія на засоби виробництва [145, с. 177] при позбавленні робітників прав власності [146, с. 236]. Радянські робітники ототожнюються радянологами з робітниками західних країн і трактуються як наймана сила [147, с. 105]. Проголошуючи відсторонення робітників від власності, західні економісти й історики констатують у СРСР розвинутий бюрократичний апарат, якому належить право власності на основні засоби виробництва. Контрольований

інженерно-технічною бюрократією режим централізованого планування проголошується дослідниками одним із ключових факторів, що позбавляє робітників СРСР можливості брати участь в управлінні виробництвом [148, с. 259].

Радянська економіка характеризована в дослідженнях як «тиранічне збочення ідей соціалізму» [149, с. 52], акцентовано відсторонення радянських робітників у СРСР не тільки від власності, але й від результатів виробничо-трудової діяльності. На думку соціолога Р. Хейлбронера, соціалістичне виробництво ще більше підсилює відчуження робітників від продуктів своєї праці, оскільки вони служать «придатком» технологічних процесів виробництва [150, с. 270].

Централізм радянської економіки на Заході розуміється як певний обмежувач активності та ініціативи робітників у СРСР. М. Янович визначив, що структура централізованого управління економікою в цілому веде до скорочення кола питань у сфері компетенції окремих підприємств і, отже, обмежує можливості участі робітників в управлінні [151, с. 149].

Акцентуючи увагу на неподільному диктаті Комуністичної партії в економіці, який реалізується в роботі первинних партійних осередків на підприємствах, західні дослідники підтверджують свою точку зору радянськими статистичними матеріалами про зростання чисельності комуністів у промисловому виробництві, які, на їхню думку, методами тиску обмежують права радянських робітників [152, с. 118].

Оцінюючи «науково-технічну творчість» у професійній діяльності радянських робітників, зарубіжні радянологи головною причиною акцентованої до нього уваги з боку радянських партійних органів вважають низький рівень розвитку економіки та інженерні прорахунки. Як аргумент наводиться твердження, що в США та інших західних країнах винахідництво і раціоналізація входять складовою частиною в повсякденну трудову діяльність американського робітника. До того ж саме раціоналізація сприяє конкурентній боротьбі між виробниками в умовах ринкових відносин.

На противагу цьому, дослідники трактують винахідництво радянських робітників кон'юнктурним явищем. Знаковим у цьому питанні є твердження Р. Лі про те, що основним завданням винахідництва в СРСР партія ставила не прискорення науково-технічного прогресу і залучення робітників до управління виробництвом, а ідеологічне прикриття технічного відставання СРСР від розвинених країн Заходу. Також однією з причин системного акцентування уваги партійної

пропаганди необхідності посилення раціоналізаторської та винахідницької діяльності вчений називає низький рівень автоматизації та механізації виробничих процесів на переважній більшості промислових підприємств [153, с. 289]. При цьому у спеціальній літературі наголошено кон'юнктурність і штучне насадження технічної творчості серед радянських робітників, насильницький характер модернізації виробництва [154, с. 349].

Характеризуючи становище радянських профспілок, західні дослідники доводять їх підлегле становище, неефективність, обмежені можливості захисту прав робітників, розглядають їх як знаряддя мобілізації робітників у промислове виробництво з метою досягнення завдань режиму [155, с. 228]. У роботах радянологів підкреслюється формальність самостійності радянських профспілок, тотальний контроль за їх діяльністю з боку партійних структур [156, с. 139].

Британський радянолог Дж. Поркет фіксує обмеження участі робітників в управлінні виробництвом [157, с. 76]. На думку професора Іллінойського університету Дж. Міллара, радянські робітники, якщо і беруть участь в управлінській діяльності, то «не вище рівня свого цеху» [158, с. 61].

У такий спосіб, вивчивши соціальний склад КПРС, західні дослідники позначили фасадний характер участі робітників у керівних органах партії, «паперове» членство робітників у партії і витіснення їх на другий план [159, с. 304]. Наголошено політичну пасивність та індиферентність радянського робітничого класу; те, що в аналізований період в СРСР робітничий клас відсунутий від участі в управлінні державою розгалуженим бюрократичним апаратом і тривають бюрократичне переродження соціалістичного ладу і перехід повноти влади до т. зв. «нового класу». Під цим терміном соціолог А. Гідденс розуміє тих, хто володіє спеціальними привілеями і матеріальною перевагою внаслідок свого монопольного становища в системі управління і в суспільстві в цілому [160, с. 10]. За твердженням радянологів, Комуністична партія в СРСР монополізувала владу, залишивши робітникам право підтримувати рішення партійної еліти. В. Блюм підкреслює, що в СРСР елітарна партія править суспільством від імені пролетаріату, маскуючи авторитарний характер своєї влади гаслом захисту інтересів простих робітників [161, с. 6].

5.2 Українське радянське повоєнне робітництво в роботах істориків діаспори

Протягом досліджуваного «історіографічного часу» окремою складовою історіописання виступали творчість представників української діаспори, наробки емігрантських наукових центрів.

Цілком прийнятною є періодизація розвитку української зарубіжної науки, запропонована історіографом А. Атаманенко, в основу якої дослідницею покладено зміни в соціокультурному середовищі функціонування науки, пов'язані з основними подіями світової історії. Повоєнний період функціонування української діаспорної науки поділений дослідницею на ряд етапів: І-й – 1944 – весна 1945 рр. – поповнення діаспори виїздом з України до Європи О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, П. Курінного, О. Пріцака, О. Домбровського; ІІ-й – 1945–1952 рр. – т. зв. таборовий етап, коли в таборах для переміщених осіб опинилися представники української історичної науки, розпочалося відродження наукових установ: УВАН (у 1949 р. розпочата її діяльність у Канаді та в 1950 р. – у США) і НТШ (діяльність у США розпочата 1947 р.); ІІІ-й – 1952–1991 рр. – діаспорний період з розподільним 1965 р. У 1965 р. створено Українське історичне товариство, навколо якого об'єдналася більшість представників української діаспорної науки. На початку 60-х рр. виникли Українсько-американська асоціація університетських професорів, Товариство українських бібліотекарів Америки та Українське генеалогічне та геральдичне товариство. У 1968 р. засновано Український науковий інститут Гарвардського університету, 1976 р. відкрито Канадський інститут українських студій Альбертського університету [162, с. 200].

У 80–90-х рр. розпочалося створення українознавчих кафедр в інших вишах Канади (кафедри українознавства в Оттавському і Торонтському університетах, Центр українських канадських студій у Манітобському університеті, Центр дослідження української спадщини в Саскачеванському університеті) і США (кафедри українознавства у Стенфордському університеті, Інституті Гаримана при Колумбійському університеті, університеті Індіани в Блумінгтоні та університеті Мічигану в Анн Арбор). У 1989 р. в Неаполі вченими НАН України, Українського наукового інституту Гарвардського університету, Канадського інституту українських та неапольського інституту досліджень Сходу заснована Міжнародна асоціація україністів. Станом на 2016 р. відбулося вісім міжнародних конгресів об'єднання. З 1991 р.

починає відлік новітній етап розвитку, в якому органічно поєдналися діяльність діаспорної і «материкової» історичної науки, розпочалося новітнє українське історіописання.

Характеризуючи становище українського робітництва відразу після завершення Другої світової війни, діаспорні вчені зазначили різке зменшення його чисельності з 1,9 млн у 1940 р. до 950 тис. – у 1945 р., тобто на 62 %. Відзначивши в якості одного з чинників повоєнної відбудови УРСР переселення на її територію великої кількості російських робітників, головним джерелом поповнення робітництва діаспорні науковці назвали все-таки українську молодь, жінок і селян. Дослідники торкнулися й факту різкого обмеження випускників українських шкіл до вступу у виші з метою скерувати останніх на виробництво, аж до дозволу (з 1956 р.) мобілізувати на промислові підприємства 15-річних учнів.

Стурбованість у представників діаспори викликала політика примусового переселення і цілеспрямованих трудових міграцій у повоєнний період, яка розглядалася українськими науковцями як елемент русифікації. Канадський вчений українського походження О. Субтельний у монографії «Україна: історія» [163] розкрив широкий спектр проблем, пов'язаних зі становищем українського населення в повоєнну добу. Вчений зазначив, що внаслідок докорінних змін в етнічному складі України, такі народи, як поляки, євреї, кримські татари, які протягом тривалого часу відігравали важливу роль в історії України та урізноманітнювали її культурну та етнічну мозаїку, втратили свої значення або фактично зникли. Гостра нестача промислових робітників у повоєнний період на території України, особливо на новоприєднаних західноукраїнських землях призвела до переселення (особливо в міста) сотень тисяч росіян. Дослідник наводить таку статистику: якщо в 1939 р. в України проживало 4 млн росіян, тобто 12 % від усього населення, то до 1959 р. – майже 7 млн, або 16 %. На Західній Україні, де до Другої світової війни росіян практично не було, у 1959 р. їх чисельність становила 330 тис., або 5 % від населення. Контраст у вигляді відчутного зростання частки росіян на цьому тлі, на переконання О. Субтельного, став прямим наслідком цілеспрямованої політики русифікації. Науковець констатує, що результатом такої політики стало перетворення українського суспільства з багатонаціонального на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала разом із постійно зростаючою російською меншістю [164, с. 421].

Оцінюючи зміни у складі робітництва України в подальших 1959–1965 рр., історик В. Кубійович зазначив, що за ці сім років з УРСР виїхало 2,5 млн осіб, у тому числі близько 500 тис. – у плановому порядку оргнабору, організованого переселення і призначення випускників навчальних закладів і близько 2 млн – добровільно. За цей же час імміграція в Україну на 20 % перевищила еміграцію. Тобто, за підрахунками В Кубійовича, на територію УРСР переселилося близько 3 млн чол., переважно росіян у вигляді промислових робітників. За зазначений період відсоток росіян збільшився на території УРСР з 16,9 % до 19,4 %; кількість українського населення зменшилася з 76,8 % до 74,9 %. Дану статистику вчений розглядає у якості продовження організованої перманентної політики русифікації України [165, с. 29].

Як відзначили діаспорні історики, активне переселення на територію УРСР російських робітників посилило негативні тенденції зі збільшення прихованого безробіття серед місцевого українського робітництва. Крім того, за підрахунками науковців діаспори, чимало українських робітників, зайнятих у промисловості, виявилися фактично зайвими. Розглядаючи цей аспект, українські вчені характеризують тривалий наплив росіян як гальмо в підвищенні життєвого рівня українського робітництва, характеризують його як один із проявів національного дискримінації українців.

За власними обчисленнями науковців діаспори, у 1959 р. робітництво в УРСР складало 34 % від кількості українців, тобто робітників української національності нараховувалося 10 млн 934 тис. чол. (63,8 % від загальної кількості). З них 53–59 % від усіх промислових і транспортних робітників УРСР уважали рідною мовою українську. Важливо, що при зростанні питомої ваги українців серед робітництва УРСР, що стало наслідком міграції з села і природного приросту міського робітничого населення, вживання української мови зменшилося, натомість зросло користування російською. Причини цього діаспорні історики вбачають у русифікації професійно-технічних шкіл, преси, напливі російських робітників. Дослідниками наголошено, що русифікація українського робітництва не означає, що вони перетворюються на національно свідомих росіян, а стають т. зв. «радянськими людьми» з невисокою культурою. Водночас на збереження української національної свідомості серед робітництва УРСР у цей час впливає внутрішньореспубліканська міграція молоді західноукраїнських земель до центральних і східних областей України, а також соціально-економічна конкуренція, дискримінація з боку російських шовіністів,

проросійська національна політика радянського уряду і тимчасові міграції до Сибіру та Казахстану, де українці почувають себе в національно чужому середовищі.

Значну увагу діаспорних науковців привертало таке явище радянської дійсності як соціалістичне змагання. Вершиною наукової розробки цього напряму в діаспорній історичній науці вважаємо статтю Ф. Гаєнка «Соціалістичне змагання» [166]. Дослідивши такі нові повоєнні форми безоплатної праці як рух «двосотників» і «трисотників», коли окремі робітники, не зважаючи на тривалість робочого дня, зобов'язувалися виконувати на 200–300 % від денної норми, а також рух новаторів, які змагалися за найкраще використання виробничого устаткування та опанування суміжними професіями, особливу увагу Ф. Гаєнко приділив руху за комуністичну працю, який у подальшому еволюціонував у рух за комуністичне ставлення до праці. Герменевтично аналізуючи тексти радянських відкритих агітаційних листів, де містилися заклики дотримуватися зразкової поведінки в побуті та не вживати алкоголь, науковець дійшов висновку про поширення серед українського робітництва алкоголізму та морального розкладу [167, с. 2965]. Відзначивши набрання даним рухом великого поширення наприкінці 50-х рр. шляхом насадження згори, дослідник констатував його еволюцію до формалізму протягом найближчих років.

Особливу увагу вчений звернув на той факт, що, хоча соціалістичне змагання завжди проголошувалося добровільним виявом ініціативи робітників, в дійсності його організація завжди відбувалася згори у вигляді постанов партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК КПРС. Науковець спрямував увагу на те, що, попри різноманітні засоби стимулювання (неекономічного характеру), здобутки руху не відповідають радянській пропаганді про масову участь робітників у ньому; продукція радянської промисловості не може конкурувати за кількісними і якісними показниками з продукцією капіталістичних країн, а продуктивність праці радянського робітництва – із продуктивністю праці західних робітників. Ф. Гаєнко пояснює це тим, що в радянській економіці відсутні природні стимули матеріального зацікавлення, на відміну від економіки капіталістичних країн. Більш того, науковець конкретизує невигідність соціалістичного змагання задля широких верств простих радянських робітників: умисне створення з пропагандистською метою ідеальних умов праці одиницям та приписування їм показників декількох працівників призводило до перегляду норм виробітку в бік збільшення для всіх інших робітників, унаслідок чого

перманентний процес соцзмагання обертався перманентним обкраданням робітництва з боку держави [168, с. 2967].

Діаспорна наукова громада, що постала в повоєнному світі, являла собою строкату політично та ідеологічно палітру. Паралельна діяльність трьох хвиль еміграції призвела до розмаїття поглядів як на українське минуле, так і на сучасне і майбутнє. Поряд з представниками державницької школи та ультраправих діячів, діяли репрезентанти лівого крила, прихильники соціалістичної демократії на засадах боротьби за державну незалежність. Одним з яскравих представників останнього напряму є І. Майстренко, ім'я якого незаслужено забуте й досі не повернуте з історичного небуття.

Громадська діяльність у довоєнній радянській Україні, перипетії часів Другої світової та поневіряння в повоєнних таборах для переміщених осіб привели вченого і науковця до Західної Німеччини. У 1945 р. І. Майстренко став одним з організаторів УРДП, з 1946 р. працював редактором друкованого органу партії – журналу «Наша боротьба».

У політичній і громадській діяльності І. Майстренко виступав за створення незалежної Української держави, суспільну власність на засоби виробництва, планове господарювання і побудову безкласового суспільства [169, 118]. У роботі «Більшовицький бонапартизм» [170] І. Майстренко зазначив, що насправді суспільний устрій в СРСР становить не соціалізм, а т. зв. державний капіталізм, який є фактично новим класовим експлуататорським суспільством. Різницею між СРСР і західними капіталістичними державами є те, що вся повнота влади належить партійно-державній і господарській номенклатурі.

Надалі І. Майстренко випустив ряд монографій, серед яких слід виділити «Кризові процеси в совєтській економіці» [171], «Национальная политика КПСС в её историческом развитии» [172], «Історія Комуністичної партії України» [173], в яких поєднані риси аналітичних наукових досліджень і загостреної публіцистики. Формуючи план утілення своїх поглядів у життя, дослідник убачав, в першу чергу, необхідність повалення в СРСР системи державного капіталізму і звільнення робітництва.

Перебування науковця на лівих позиціях марксизму відвертало від нього велику кількість діаспорних прихильників ОУН-УПА. Водночас через обвинувачення в українському націоналізмі науковець звільнений з української редакції радіо «Свобода», представники якої

не хотіли дратувати російських шовіністів позицією І. Майстренка щодо боротьби за самостійність України [174, с. 119].

У подальшому вчений не зрадив своїм поглядам і в монографії 1979 р. схарактеризував СРСР як «антагоністичне клясове суспільство з новою експлуататорською клясою більшовицьких вельмож» [175, с. 187] на противагу «загальнонародній державі робітників і селян» як указувалося в пропагандистських радянських документах. Одним із головних умовиводів І. Майстренка, що повторюється науковцем і в пізніших його працях, є те, що в повоєнний період у СРСР повністю ліквідовані досягнення Жовтневої революції: власність на засоби виробництва остаточно перейшла з рук робітництва до партійної номенклатури і технократії.

Оцінюючи рівень життя українських промислових робітників, науковець стверджує, що якщо в 20-ті рр. їх заробітна плата почала наздоганяти оплату праці західноєвропейських робітників аналогічних галузей економіки, то в повоєнний час вона стала нижче, ніж соціальна допомога, яку одержував західноєвропейський безробітний [176, с. 10].

Другим висновком наукових пошуків І. Майстренка є констатація підміни в соціальній політиці Кремля комуністичних гасел на «шовіністичну російську воєнщину». Дослідник резюмує організаційну розпорошеність та ідейну деморалізованість радянського робітництва, і вихід із зазначеного становища вбачається вченому в поваленні в СРСР державного ладу і переході на платформу демократичного національного соціалізму [177, с. 15].

Вагомим внеском у дослідження повоєнної промисловості УРСР і становища українського робітництва стали монографії Б. Винара «Економічний колоніялізм в Україні» [178], «Українська промисловість. Студія Совєтського колоніялізму» [179] і «Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964)» [180]. Оцінюючи суму капіталовкладень у відбудову промисловості УРСР у четвертій п'ятирічці, дослідник украй негативно схарактеризував виділення лише 6,5 % на відбудову легкої промисловості. Із загальної суми союзних капіталовкладень обсяг капітальних робіт в УРСР становив 15,9 %, і таке диспропорційне розміщення значно знизило питому вагу України в загальносоюзному промисловому виробництві [181, с. 133].

Аналізуючи статистичні радянські документи, Б. Винар дійшов висновку, що, за винятком певних галузей харчової промисловості, темпи зростання більшості галузей української важкої і легкої проми-

словості значно нижчі від загальносоюзних темпів. Цей факт науковець пояснює цілеспрямованими заходами радянського керівництва, метою яких є поставити українську промисловість у підрядне становище, забезпечивши за її рахунок швидкий промисловий розвиток російських і східних промислових районів. Для підтвердження своєї точки зору історик наводить дані про те, що протягом четвертої п'ятирічки ряд галузей української промисловості не тільки не виконали планових завдань, але й не досягнули в 1950 р. свого довоєнного рівня, тимчасом як рівень промислового розвитку в цілому по СРСР досяг довоєнного рівня вже наприкінці 1948 р., випустивши в 1950 р. на 73 % більше промислової продукції в порівнянні з 1940 р. [182, с. 284]. Визнаючи основну стратегічну тенденцію розвитку радянської промисловості протягом четвертої п'ятирічки, Б. Винар пов'язує відставання промисловості УРСР від загальносоюзного рівня, в першу чергу, не з воєнними втратами та об'єктивними причинами, а з спланованим політичним курсом на протекціонізм по відношенню до промисловості РРФСР і перекачуванням капіталовкладень на користь російської промисловості з метою ослаблення залежності РРФСР від промислового потенціалу України [183, с. 287].

Реорганізація радянської промисловості шляхом прискореної розбудови промислових осередків у східних районах СРСР з рівночасним скріпленням промислового потенціалу РРФСР стала і в п'ятій п'ятирічці, як стверджує Б. Винар, доконаним фактом, що значно зменшило питому вагу України в загальному обсязі промислової продукції в цілому по СРСР. Тенденцію науковець підтверджує власними аналітичними умовиводами на основі відкритих джерел радянської статистики. Він констатує, що протягом п'ятої п'ятирічки майже не змінилася галузева структура промислово-виробничих фондів промисловості УРСР, перше місце в якій залишилось за машинобудуванням і металообробною промисловістю, а останнє місце – за сферою легкої промисловості з 2,12 %. Оцінюючи чисельність робітників в окремих галузях промислового виробництва УРСР і порівнюючи її з загальносоюзною статистикою, Б. Винар відзначив, що більшість робітників задіяно в сировинних галузях (вугільна, металургійна), на відміну від ситуації з робітництвом РРФСР. Ще однією негативною тенденцією в галузі промисловості науковцем визнаний високий ступінь концентрації виробничих форм, зокрема в галузях важкої індустрії. Б. Винар пояснює це тільки частково спеціалізацією більших одиниць важкої індустрії на металомісткість, що в певних періодах господарського розвитку країни,

згідно з тенденціями радянської економічної політики, призвело до «гігантоманії», що, у свою чергу, негативно відбилося на промисловому розвитку України. Дослідник пояснює це тим фактом, що УРСР тоді займає у виробництві засобів виробництва вирішальне місце по СРСР. Однак науковець стверджує, що в Україні побудовано ряд великих спеціалізованих підприємств важкої індустрії, які своєю продукцією значно перевищують потреби економіки власне республіки та профілем свого виробництва пов'язані безпосередньо з промисловими осередками на території інших республік СРСР. Це, на думку Б. Винара, викликає дисбаланс української економіки [184, с. 317].

Тотожні умовиводи щодо становища української промисловості та робітництва в повоєнну добу містяться в роботах І.-С. Коропецького «Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки» [185], Д. Солов'я «Політика ЦК КПСС у плянуванні розвитку промисловості та промислових кадрів на Україні» [186], «Фінансовий визиск України» [187] і К. Кононенка «Колоніяльний визиск – основа совєтської індустріялізації» [188], «Україна і Росія. Соціяльно-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960» [189]. Д. Соловей наголосив, що протягом повоєнного періоду радянська влада планово гальмувала розвиток промисловості УРСР і зростання кількості міського населення, віддаючи в цьому процесі перевагу РРФСР. Науковець вбачає в цьому курсі намагання не пускати мешканців сільської місцевості до українських міст, а зайві трудові ресурси села спрямовувати на переселення до республік Середньої Азії [190, с. 15]. Саме з намаганням не допускати сільських жителів до міст Д. Соловей пов'язує введення паспортної системи.

При цьому історик наводить дані щодо переселення до міст УРСР у повоєнний період великої кількості російських робітників задля пришвидшення процесів русифікації [191, с. 17]. Оцінюючи загальний вектор промислового розвитку СРСР та радянського робітництва і ролі в цьому України, Д. Соловей наголошує, що, використовуючи кошти всіх союзних республік, радянський уряд левову частку капіталовкладень повоєнної доби спрямовував на потреби економіки РРФСР. Цю політику дослідник пов'язує з послідовним здійсненням спеціалізації господарств республік таким чином, щоб стратегічно важливі галузі промисловості, які дають найбільшу заробітну плату робітникам, розвивалися переважно в РРФСР. І навпаки, щоб вельми енергозатратні, сировинні і напівфабриканті галузі промисловості розвивалися в Україні [192, с. 44]. Д. Соловей доходить висновку, що вся

радянська економіка скерована в тому напрямку, щоб неросійські республіки залежали від промислового розвитку РРФСР і виступали у якості постачальників сировини для розбудови російської економіки, не були збалансованими та самовистачальними.

Оцінюючи модель розміщення промислових об'єктів по території СРСР, українські діаспорні вчені наголошують, що будівництво нових підприємств диктувалося не економічними господарськими розрахунками, а російсько-імперськими інтересами, до яких треба віднести «не тільки промислову розбудову метрополії, а й стратегічні міркування російського імперіялізму» [193, с. 441].

Характеризуючи структуру української радянської промисловості, діаспорні науковці наголошують на принципі єдності політичного та господарського керівництва, при якому державні органи управління радянською промисловістю підпорядковані політичним вимогам. Зосередивши увагу на дослідженні раднаргоспної реформи М. Хрущова, історики діаспори пов'язали виконання своїх функцій територіальними органами управління не з точки зору українських господарських інтересів як певної органічної та історичної категорії, а як виконавців інтересів союзного центру. Як зазначив Б. Винар, республіканські органи управління українською промисловістю характеризуються відсутністю виконавчої влади на місцях, оскільки організаційна структура раднаргоспів та їх зобов'язання не дозволяють їм впливати на обсяг і профіль промислового виробництва, займатись перспективним плануванням, визначати розміри капіталовкладень та розподіл прибутків [194, с. 100]. На переконання Б. Винара, поодинокі раднаргоспи, як територіальні органи управління українською промисловістю, що виконують певні автономні функції в оперативному керівництві промисловими галузями, не мають повних можливостей впливати на розвиток зазначених галузей, не говорячи про потреби цілісного збалансування структури промислового виробництва [195, с. 100].

На відміну від Б. Винара, політолог Я. Білінський убачає в адміністративно-територіальній реформі М. Хрущова виключно політичні мотиви, а саме – орієнтацію останнього в боротьбі за владу на провінційні партійні осередки. Надання останнім більше адміністративних прав посилило партійну вертикаль і, навпаки, значно послабило господарський апарат міністерств, який виступав проти М. Хрущова. Дослідник відзначив і національний чинник проведеної реформи: схвальне ставлення до неї неросійських народів, кадри з яких отримали більше повноважень на місця завдяки реформі [196, с. 141]. Більш

детально реформу М. Хрущова в контексті її впливу на перспективу здобуття Україною незалежності розглянув І. Майстренко. Вчений указав на розуміння хрущовською верхівкою занепаду жорсткого господарського централізму, а в такому явищі як місництво, яке по суті стало головним негативом реформи, І. Майстренко побачив позитивний процес поступового унезалежнення економіки України, яке в поєднанні з посиленням національно-визвольного руху мало призвести в майбутньому до отримання Україною незалежності [197, с. 205].

Оцінюючи хрущовські реформи як такі, що не виправдали пов'язаних із ними сподівань, діаспорні вчені відзначають об'єктивне покращення становища українського робітництва. Так, О. Субтельний характеризуючи зростання валового національного продукту СРСР, який до 70-х рр. перевищував аналогічні показники США, відзначає його як таке, що «гідне подиву». Істориком робиться акцент на тому, що зазначені темпи економічного зростання сприяли піднесенню життєвого рівня і контрастували з періодом сталінського правління. За оцінками О. Субтельного, в Україні між 1951 і 1958 рр. прибутки середнього робітника зросли на 230 %, тобто, якщо в період правління Й. Сталіна рівень особистого споживання зростав щороку на 1 %, то в період М. Хрущова – на 4 % [198, с. 438].

У такий спосіб, діаспорна україністика, попри недоступність до радянських архівних першоджерел (діаспорні вчені використовували опубліковані радянські статистичні збірники, наукову періодику та наявні монографії), мала змогу користатися наявним комплексом теоретико-методологічного інструментарію світової історичної науки. Результатом цих умов стало створення аутентичної, цілком вірогідної концепції з питання становища українського робітництва двох першої повоєнних десятиліть. Незважаючи на власну партійність і певний суб'єктивізм, українські діаспорні історики, на відміну від радянських колег, мали змогу створювати праці дійсно наукового, а не пропагандистського, описового характеру, результатом чого стало запозичення новітньою незалежною українською історіографією великої кількості історіографічних фактів та умоглядних висновків діаспорної історіографії.

5.3 Проблемно-тематичні напрями в сучасній російській парадигмі

Відносно російської історичної науки, жорстка прив'язка до калейдоскопу доленосних політичних подій 1991 р. не є прийнятною. На відміну від історіографій інших республік СРСР (зокрема, України), рубіж у вигляді національного самовизначення має дещо інший історіософської відтінок. Російське суспільство, разом з представниками історичної науки, ще в 1988–1989 рр. у процесі дискусій усередині соціалістичної ідеї і марксистської методології підготувало вихід за межі радянської парадигми і поляризацію аж до антикомуністичних ідеологій. Однак офіційне визнання концепції тоталітаризму з піковою квінтесенцією сталінізму в перше повоєнне десятиліття і подальше переростання тоталітаризму до авторитаризму при М. Хрущові мали в російському суспільстві й історичній науці інші як причини, так і рушійну мотивацію. Головною відмінною рисою російської історіографії та суспільно-політичної думки стало збереження схвалення і наступності в питаннях продовження імперської політики центру як із боку тих, хто залишився вірним марксистській ідеології, так і з боку монархічної ідеї, яка почала відроджуватися, і прозахідних ліберальних сил.

Неоднозначна політична ситуація в повній мірі відбилася на стані справ в археографії. Так, через відомчі перепони не видано підготовлений у кінці 80-х рр. в інституті історії АН СРСР другий том серії «Промисловість і робітничий клас СРСР. 1946–1975 рр.», що охоплює 1951–1958 рр., припинена підготовка наступного за ним збірника. Часткова демократизація в архівній справі розпочалася в період Перебудови й активізувалася вже після епохальних змін 1991 р. Однак глибинні причини змін лежать не стільки в демократичній площині, скільки в політичній конфігурації: багато цінних документів розсекречені для використання в процесі у «справі КПРС» у Конституційному суді РФ. За даними колишнього керівника архівної служби Р. Піхої, в 1992–1993 рр. у державні архіви надійшло 74 млн справ архівів КПРС, понад 600 тис. справ архівів КДБ, близько 400 тис. справ ліквідованих міністерств і відомств [199, с. 6]. Планове відкриття архівів у 1993–1994 рр. призвело до розсекречення Російським державним архівом економіки і відповідними федеральними відомствами по 1963 р. частини фондів ряду оборонних відомств (авіаційної, оборонної, суднобудівної промисловості.)

У липні 1993 р. Верховною Радою РФ прийняті Основи законодавства РФ про архівний фонд РФ і архіви. У них уперше в історії російської археографії законодавчо встановлені правила доступу до архівних матеріалів. Зокрема, таємні документи стають відкритими для публічного використання після закінчення 30-річного терміну з часу їх створення. При цьому деякі статті прийнятого законодавчого акту не реалізовані протягом 90-х рр. Так, особливе місце в археографії РФ займає Архів Президента РФ, в якому зберігаються документи Політбюро і Президії ЦК КПРС, комісій ЦК РКП(б)-КПРС, матеріали з'їздів і пленумів партії, особисті фонди радянських державних і партійних діячів. Зосередивши в своїх фондах найважливіші документи з політичної і економічної історії XX ст. і здійснюючи їх постійне зберігання (що суперечить Основам законодавства РФ про архівний фонд РФ і архіви), Архів Президента РФ доступний для вузького кола осіб і як спеціалізований підрозділ Адміністрації Президента РФ, згідно з Положенням про Архів Президента РФ, не підлягає будь-яким формам контролю з боку Державної архівної служби РФ [200, с. 110].

На початку 90-х рр. під час судового процесу у «справі КПРС» розсекречені і стали доступні для дослідників документи Політбюро і Секретаріату ЦК КПРС, різних відділів та інших структурних підрозділів апарату ЦК. У загальному обсязі розсекречених справ незначною кількістю матеріалів представлені 1944–1955, 1964, 1965 рр. (від 1 до 25 документів) із загального числа близько 6 тис. документів. Тематика оприлюднених документів стосується, в тому числі, втручання КПРС в управління державою, профспілками, безконтрольного використанні партійними функціонерами бюджетних коштів на шкоду інтересів суспільства, придушення стихійних виступів робітників. Однак у цілому, починаючи з середини 90-х рр., намітилася тенденція до обмеження доступу в російські архіви. У 1996 р. припинила існувати комісія, яка займалася розсекреченням документів вищих партійних органів. За оцінками незалежних фахівців, у 1998 р. розсекречена одна сота частина документів радянського періоду. Прийняте у вересні 1994 р. розпорядження Президента РФ про передачу з Архіву Президента РФ до архівних установ Державної архівної служби документів до 1963 р. колишнього архіву Політбюро ЦК КПРС практично не реалізовано. Протягом 90-х рр. у РФ не сформований єдиний відкритий архівно-інформаційний простір. Архівні установи по суті залишилися придатком держапарату (за аналогією до партапарату радянського періоду), допуск до частини з них отримала невелика група істориків,

що затримало розвиток досліджень і деформувало трактування історичних подій.

Період 90-х рр. характеризується розривом регулярних наукових контактів між Україною і РФ, формат яких у подальшому зазнав значних змін. Тільки на початку 2000-х рр. спостерігається відновлення повноцінного спілкування між науковими спільнотами двох країн. У 2001 р. укладено угоду між Інститутом історії України НАНУ та Інститутом загальної історії РАН, на основі якого в 2002 р. почала свою роботу українсько-російська комісія істориків. 2002 р. в Чернігові відбулася міжнародна конференція «Україна – Росія: діалог історіографій», у Москві пройшла конференція «Росія і Україна в європейському культурному просторі», на якій уперше порушили проблему «гострих питань» у шкільних підручниках двох країн. У травні 2003 р. в Москві створена Російська асоціація україністів, що стала членом Міжнародної асоціації україністів [201, с. 17]. Саме на початку 2000-х рр. спостерігається сплеск наукового взаємообміну, в РФ складається мережа державних і недержавних дослідницьких інституцій, до завдання яких входить дослідження української історії і серед яких варто виділити відділ східного слов'янства Інституту слов'янознавства РАН, центр українських студій Інституту Європи РАН, Центр україністики і білорусистики історичного факультету Московського державного університету ім. М. Ломоносова, Центр вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету. Характерною рисою російського наукового і навколо наукового середовища перехідного періоду початку і середини 90-х рр. стало поєднання новаторства і традиціоналізму. З'явилися нові можливості для молодих дослідників, виник ряд громадських організацій і гуртків, присвячених вивченню історії Росії і колишніх радянських республік XX ст. Так, на початку 90-х рр. виникла Асоціація дослідників російського суспільства XX ст. Однак у цілому першість у російському науковому співтоваристві зберігалася за представниками академічної науки.

Зі зникненням на початку 90-х рр. єдиного наукового простору видозмінилася інституціональна система СРСР. Починаючи з 90-х рр. розроблення історії великих соціальних груп радянського суспільства продовжилося в РАН, на кафедрах історичних і економічних вузів РФ. З'явився ряд нових структур, що становили незалежні науково-дослідні організації з вивчення соціально-економічних проблем. У 1990 р. створено Інститут економіки перехідного періоду, до складу якого увійшла Академія народного господарства при Уряді РФ, CASE –

Центр соціально-економічних досліджень (Варшава, Польща) та OFCE – Французький інститут економічної кон'юнктури (Париж, Франція). Також у 1990 р. створено Всеросійський центр рівня життя (ВЦРЖ), що спеціалізується на вивченні проблем рівня і якості життя населення РФ. 1996 р. відкрита незалежна дослідницька організація – Інститут фінансових досліджень, створений з метою проведення досліджень з проблем інвестицій і ціноутворення. А також ще близько сотні інших організацій, в дослідницькі завдання яких прямо чи побічно входить вивчення історії радянського суспільства з акцентом на соціально-економічну парадигму.

Протягом 90-х рр. російська академічна наука намагалася провести самоаналіз причин і власне процесу стратегічних змін у ній. Критичне осмислення сучасного стану історичної науки знаходимо в роботах ряду вчених. У першу чергу, це праці академіка І. Ковальченко [202], В. Корнєва [203], В. Кузищина [204], О. Логунова [205] і Л. Хмильова [206].

Більшість істориків зійшлася на думці, що основною причиною кризи вітчизняного історіописання стала системна криза марксистської теорії. Однак першопричиною останньої названий не марксизм, а його помилкове трактування радянської методологією. Ряд істориків трактує кризу марксизму як прояв глобальної світової кризи патріархальних схем історичного процесу.

Водночас деякі дослідники в принципі не згодні розглядати процес зміни панівних концепцій як кризу історичної науки. Так, В. Кузищин вважає це природним процесом саморозвитку науки [207, с. 81]. Одним із проявів кризи російського історіописання початку – середини 90-х рр. окремі дослідники вважають прояв ксенофобських настроїв і прихильність до усталених стереотипів, неприйняття нових поглядів і підходів до появи нового догматизму, який прийшов на зміну старому, радянському. Ідеологічною основою нового витка забобонів стало, на думку В. Корнєва, представлення радянської історії виключно в негативних тонах [208, с. 93]. Характеризуючи розвиток історичної думки впродовж 90-х рр., теоретики виділили їх першу половину як період надмірної політизації. На думку історіографа М. Степанова, в цей період російське наукове історичне співтовариство практично припинило існувати [209, с. 248], утворився філософський вакуум, в який хлинула низькосортна псевдонаукова продукція з елементами містики, окультизму, реваншистськими настроями. Позначивши даний період як «сутінки комунізму» [210, с. 96] з величезним ступенем

емоційного забарвлення і підживленням не науковою мотивацією, а ідеологічними джерелами, вчені констатували не затребуваність російським суспільством високопрофесійних неупереджених досліджень [211, с. 47].

Квінтесенцією російської академічної думки середини 90-х рр. з теоретичних питань розвитку стала остання опублікована за життя робота І. Ковальченка [212], що отримала великий резонанс у колах наукової громадськості Росії. Академік закликав наукову громадськість до пошуків теоретико-методологічних основ нової парадигми історії. На думку історика, ці пошуки повинні бути засновані на відмові від претензій на створення нібито універсальних і абсолютних теорій історичного пізнання, гносеологічному плюралізмі, визнанні історичної обмеженості будь-якої концепції суспільного розвитку, виробленої на основі тієї чи іншої філософсько-історичної теорії, визнання можливості початкової присутності в даній теорії певних помилок і прорахунків [213, с. 5]. У другій половині 90-х – початку 2000-х рр. у російській історіографії затверджуються три основні підходи: історико-матеріалістичний, цивілізаційний і модернізаційний, відбувається поступовий перехід до багатоконцептуальної моделі.

Первинний відгук на епохальні зміни в суспільстві та науковому житті призвів до появи в 90-ті – на початку 2000-х рр. каскаду узагальнювальних монографій, присвячених або історії радянського періоду в цілому, або найбільш доленосним подіям в історії радянської цивілізації повоєнних десятиліть. У першу чергу, необхідно виділити роботи Н. Симонії [214], Д. Волкогонова [215], В. Хуторського [216], В. Козлова [217], В. Кудрова [218], С. Кара-Мурзи [219], В. Кожинова [220]. Особлива увага в роботах О. Пижикова [221], Ю. Аксютіна [222], М. Полинова [223] і О. Лейбовича [224] приділена періоду М. Хрущова. У перерахованих вище роботах, а також в ряді колективних монографій [225] зроблена цілісна спроба переглянути добу повоєнних десятиліть, передовсім, із позицій цивілізаційного підходу, по-новому підійти до історії радянського періоду.

Велике дослідження соціокультурної динаміки проведено О. Ахієзером, тритомна монографія якого побачила світ у 1991 р. [226]. Ученим розроблено новий понятійний апарат, уперше в російській історіографії надано розгорнуте визначення поняттю «радянська система». Одними з найбільш визначних робіт, присвячених повоєнному розвитку, стали монографії Р. Піхої [227]. Цей дослідник очолював архівну службу РФ, що дозволило створити широку джерельну

базу для праць. Даний факт, разом з глибокими теоретичними висновками, дозволяє зарахувати роботи Р. Піхої до числа узагальнювальних. Найважливішим висновком дослідника є те, що влада в СРСР у післявоєнні десятиліття отримала олігархічний (у його класичному історичному контексті) характер. Таким чином, відбулася трансформація принципу партійності, що послужило основною причиною подальшої деградації і розвалу радянської системи.

У зв'язку з частковим відкриттям архівів і передачею в центральні та місцеві загальні архіви документів, які до цього зберігалися в спецфондах архівів МВС і КДБ СРСР, на початку 90-х рр. розпочалося дослідження проблем, які або не порушувалися в радянській історіографії, або отримали вкрай слабкий і не об'єктивний розгляд. До таких питань відноситься тема перебування іноземних військовополонених та інтернованих осіб у СРСР, їх трудового використання і значення у відновленні післявоєнної радянської економіки. Розсекречення архівів і публікація документальних матеріалів стимулювали появу нових робіт. У першу чергу, варто виділити публікації військового історика, юриста В. Галицького [228], істориків А. Терещука, В. Подільського, В. Конасова [229]. Вони ввели до наукового обігу значну кількість архівних документів, висвітили житлово-побутові умови, в яких перебували іноземні військовополонені в СРСР, склали статистику полонених і репатрійованих, проаналізували міжнародно-правові аспекти проблеми, торкнулися значення німецьких військовополонених у відновленні економіки зруйнованих регіонів СРСР . У роботах зазначених учених простежується думка про неефективне використання праці військовополонених унаслідок крайнього ступеня їх слабкості і значної кількості непрацездатних, особливо в період 1945–1946 рр. Надалі фіксується поступове поліпшення як умов праці, так і поява мотивуючих факторів у вигляді посиленого харчування для тих, хто перевиконував норми виробітку.

У новітній російській історіографії отримали висвітлення факти використання у відбудовчих роботах примусово мобілізованого цивільного населення Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Німеччини, т. з. «вестарбайтерів», інтернованих у СРСР. Починаючи з лютого 1945 р., на території фронтів мобілізували всіх придатних до фізичної праці і здатних носити зброю німців-чоловіків у віці від 17 до 50 років. У травні 1945 р. на території СРСР задіяно у відновленні економіки 188 тис. інтернованих і 100 тис. заарештованих німців, з яких близько 55 тис. чол. працювали на підприємствах чорної металургії і майже

140 тис. – у гірничодобувній промисловості [230, с. 76]. У дослідженнях російських учених указується той факт, що до 1946 р. оформлена система трудових відносин між військовополоненими робітниками і табірною адміністрацією, розроблена система обліку і планування, з'явилася практика укладання типових договорів між таборами і господарськими організаціями. Табори перейшли на принцип самоокупності та самофінансування, військовополонені стали отримувати грошову винагороду за свою працю, перед репатріацією з ними проводився грошовий розрахунок, вони отримували ту частину зароблених грошей, яка залишалася після відрахувань за їх утримування [231, с. 29]. Російськими істориками доведено достатній (часто вище, ніж у місцевих радянських громадян-утриманців і жителів сільської місцевості) рівень харчування, важкі, але не каторжні умови праці, обґрунтовано судження про відмінне становище німецьких військовополонених у СРСР від становища радянських військовополонених у Німеччині. За підрахунками В. Конасова, смертність німецьких військовополонених у радянських таборах не перевищила 550 тис. чол., тимчасом як у таборах Німеччини загинуло понад три мільйони радянських вояків [232, с. 19]. У новітній російській історіографії цілеспрямовано проводиться думка про те, що СРСР ніколи не ставив за мету розправитися з обеззброєним противником, помститися йому за величезні втрати, матеріальні збитки, страждання мільйонів радянських громадян [233, с. 24].

Велике значення сучасна російська історіографія приділила післявоєнним особливостям політики забезпечення кадрами відновлюваної економіки. Так, О. Захарова дійшла висновку, що Друга світова війна стала останнім з вирішальних факторів, що вплинули на зміну типу народжуваності в СРСР, тому що завершила останню з соціальних революцій – у сфері жіночої зайнятості, рівень якої наблизився до стовідсоткового. Історик констатувала, що захід, який розглядався як виключно тимчасовий у військовий час, висока жіноча зайнятість, стала доконаним фактом через величезні втрати чоловічого населення під час війни [234, с. 37]. Дослідники вказують, що у зв'язку з демобілізацією чоловіків і компенсаторською хвилею народжуваності частина жінок покинула виробництво, проте ця тенденція виявилася короткочасною. Необхідність припливу робочої сили призвела до потреби участі жінок у відновлювальних роботах. При цьому на тлі зростання зайнятості жінок у післявоєнні роки проявилася тенденція скорочен-

ня їх питомої ваги в складі промислово-виробничого персоналу через їх перехід до сфери послуг, освіти та охорони здоров'я [235, с. 38].

Також у сучасній російській історіографії критично оцінюється політика екстенсивного залучення все нових контингентів робітників. На думку російських дослідників, через труднощі, а часом і небажання займатися питаннями автоматизації виробництва і введенням нових технологічних процесів збільшувалася цінність робочої сили взагалі, але нівелювався її професіоналізм. У літературі наводяться факти, які свідчать, що низький кваліфікаційний рівень працівників заводів не дозволяв приступити до випуску нової продукції або значно затримував цей процес, скупчення надлишків робочої сили гальмувало розвиток технічного прогресу, консервувало застарілі технологічні процеси. Таким чином, для новітньої російської літератури стало характерно переосмислення повоєнної трудової міграції, виходячи з її соціально-економічних наслідків, у ній стали бачити серйозний фактор розселянення села, причину розширення маргінального прошарку в містах [236, с. 336].

Найбільший дослідницький інтерес серед великого спектра питань соціальної історії повоєнних десятиліть у сучасній російській історіографії викликають соціально-економічні реформи.

Дослідники доходять висновків про тісний взаємозв'язок між змістом і результатами соціальної політики радянської влади, з одного боку, та актуальними завданнями зовнішньої політики і ситуацією на міжнародній арені в цілому – з іншого. У 1995 р. на сторінках збірника статей «СРСР і холодна війна» [237] вперше зроблена спроба вивчити протистояння соціалістичної і капіталістичної систем з точки зору того, який вплив воно мало на внутрішні процеси в СРСР. У роботі цілеспрямовано проводиться і доводиться думка, що лише завдяки позамежної експлуатації промислових робітників, а також колгоспного селянства стала можлива конкурентна боротьба з Заходом. До тотожних висновків приходить М. Симонов у комплексній монографії, присвяченій ВПК СРСР [238].

Важливий внесок у вивчення соціальних реформ у СРСР внесла К. Зубкова [239]. Вона проаналізувала вплив політичних чинників і економічних реформ на структуру населення та окремі соціальні групи, зокрема, робітників за допомогою методології осягнення історії через ментальність суспільства. Історик зробила спробу показати логіку економічного розвитку через зміни суспільної свідомості під впливом об'єктивних чинників, труднощів і проблем економіки, через

думки, почуття і спогади рядових робітників, сучасників подій. У монографії дослідниці докладно висвітлено проблему добробуту радянських громадян, у тому числі робітників. Зіставивши цифри заробітних плат робітників і обсяг споживчого кошика, К. Зубкова аргументовано довела, що менше за чверть громадян у перші повоєнні роки могли дозволити собі придбати життєво необхідний набір продуктів за пайковими цінами [240, с. 72]. Згідно з підрахунками В. Попова, проведеними за матеріалами ЦСУ СРСР, у першу післявоєнну п'ятирічку більш ніж половина фактичного місячного заробітку понад 40 % робітників витрачалася на оплату харчування за необхідним мінімумом [241, с. 72]. Російські дослідники констатують, що в перші повоєнні роки прибутки робітників настільки низькі, що велика їх частина йшла на купівлю найнеобхідніших продовольчих і промислових товарів. Ряд науковців, на чолі з К. Зубковою, оцінюючи фактичні наслідки післявоєнних реформ, стверджують, що їх головною метою стало підвищення рівня життя, в першу чергу, промислових робітників за рахунок колгоспного селянства.

Оцінюючи динаміку зміни пайкових і комерційних цін у період 1946–1947 рр. і проаналізувавши значний обсяг архівних джерел, серед яких, крім статистичних даних, – заяви і листи робітників у партійні органи, К. Зубкова, В. Попов і О. Хлевнюк дійшли висновків, що в результаті неврожаю 1946 р. і через майбутнє значне зниження хлібозаготівель у вересні 1946 р. розпочата кампанія за економію хліба, відповідно до якої пайкові ціни завищені в 2,5–3 рази, а для компенсації дещо знижені комерційні ціни [242, с. 83].

Вивчаючи вплив грошової реформи 1947 р. на купівельну спроможність населення, В. Попов зазначив, що проведений обмін грошей у співвідношенні 1:10 суттєво вдарив по гаманцях населення. За підрахунками дослідника, ця реформа принесла дохід державі в 3,6 млрд крб. Оцінюючи соціальні наслідки реформи, О. Данилов і О. Пижиков установили, що грошова реформа принесла певну вигоду вкладникам ощадних кас, тому що при обміні внески розміром до 3 тис. крб включно залишалися без зміни, тобто обмін проводився 1:1, а від 3 тис. до 10 тис. крб обмінювались 3:2. Якщо розмір внеску перевищував 10 тис. крб, то діяло співвідношення 3:1 [243, с. 108]. Зазначені автори відзначили, що реформа спрямована на рішення державних, а не соціальних завдань, і саме з цього ракурсу слід розглядати її значення, сутність якого, зокрема, у зміцненні політичних позицій керівництва всередині країни і міжнародного становища СРСР.

Неоднозначні оцінки в сучасній російській історіографії отримало скасування карткової системи, що значно вплинула на зміну попиту і пропозиції. На думку В. Волинцева [244], А. Молодчика [245], В. Попова [246], К. Зубкової [247], скасування карткової системи не мало на меті поліпшення постачання робітників. Навпаки, головним завданням стала стабілізація політичного режиму за рахунок максимальної експлуатації промислових робітників і селян. Скорочення контингенту, який перебував на нормованому постачанні, підірвало життєвий рівень багатьох сімей. При цьому Г. Ханін, розмірковуючи про наслідки скасування карткової системи і грошової реформи 1947 р., пише, що положення на споживчому ринку покращилося [248], наводить в якості аргументів власні розрахунки і критично переоцінює матеріали радянської статистики. Висновки Г. Ханіна про економічні успіхи другої половини 40-х – початку 50-х рр., що виразилися у будівництві, рентабельності капіталовкладень, підвищенні фондовіддачі, збільшенні обсягів виробництва продовольчих товарів і зростанні обсягів їх споживання [249], контрастують у цілому з критичною ліберальною російською літературою 90-х рр.

Важливою гіпотезою новітньої російської історіографії є те, що встановлення низької оплати праці і важкі матеріальні умови життя робітничого класу є результатом цілеспрямованої політики сталінського керівництва, яке проводило нав'язування населенню т. з. «психології війни», а не післявоєнною розрухою і картковою системою. За твердженням В. Волинцева, радянській державі вигідно в цей час важке матеріальне становище громадян, зайнятих тільки процесом виживання [250, с. 28]. А. Молодчиком акцентовано увагу на тому, що, замість принципу соціальної справедливості, радянську ієрархію споживання визначав принцип «виробничої необхідності» людини справі соціалістичного будівництва. Остаточно відбувся поділ працюючого населення на зайнятих важкою фізичною працею, які працюють у провідних галузях промисловості (і прирівняних до них виробництвах) і в допоміжних, розвинулася система привілеїв для номенклатури [251, с. 298].

Оцінюючи політику підвищення заробітної плати робітників у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр., російські дослідники солідарні, що необхідність упорядкування оплати праці викликана повним моральним старінням тарифної сітки, розробленої на початку 30-х рр. Оплата праці робітників здійснювалася за рахунок значного перевиконання застарілих норм виробітку, виплати малоефективних

премій та інших доплат до основного заробітку, що відкривало широкі можливості для свавілля з боку адміністрації [252, с. 53]. Упорядкування заробітної плати, розпочате в 1956 р., посилило матеріальну зацікавленість робітників. Науковці відзначають, що упродовж упорядкування заробітної плати робітників практично повсюдно проводилося зниження тарифних розрядів, скасовані пільги, зменшені розміри районних коефіцієнтів, зняті в ряді районів зональні надбавки, що, навпаки, привело до зниження зарплати певних робітників.

Особлива увага в російській історіографії приділена вивченню соціальної політики СРСР у повоєнні десятиліття. Оцінюючи становище робітників після смерті Й. Сталіна, К. Зубкова і ряд інших авторів стверджують, що головними причинами кризового стану став тягар військових затрат, постійне збільшення асигнування коштів на ВПК, відсутність принципу матеріальної зацікавленості робітників у своїй праці. Як констатує Л. Семеннікова, відновлення промисловості ціною божевільної напруги сил робітників і раніше супроводжувалося низькою заробітною платою, відсутністю елементарних житлово-побутових умов, становищем робітників на рівні античних рабів [253, с. 527]. М. Петраков однією з головних причин низького рівня становища робітництва вважає неадекватну пропорцію між розвитком сировинних і обробних галузей промисловості. Вчений відмовляє представникам післясталінського вищого керівництва у здатності кардинально поліпшити становище радянського суспільства в силу їх «нікчемного інтелектуального рівня і повної ідеологічної зашореності» [254, с. 80].

Значну роль російські історики вбачали у впливі на становище робітників стратегічного протиріччя, що загострилося після смерті Й. Сталіна: з одного боку – оновлення соціалізму, з іншого – консервація його сталінського зразка. Ю. Аксьонов, В. Журавльов, Л. Гордон і ряд інших істориків зробили спробу довести, що індустріалізація в 30–40-х рр. здійснена методом прискореного розвитку тих елементів продуктивних сил, які мали першорядне оборонне стратегічне значення, тимчасом як розвиток інших сфер суспільного життя принесено в жертву головному завданню. Відповідно процес індустріалізації набув незавершеного, несистемного характеру, при якому галузі економіки все ще базувалися на доіндустріальних способах праці, а ряд інших, в першу чергу, пов'язаних з обслуговуванням населення, взагалі не отримали належного розвитку [255, с. 289]. Одночасно дослідники констатують, що в 50-ті рр. у ключових галузях економіки взяв гору індустріальний технологічний тип виробництва з розгортанням НТР,

науково-технологічним способом виробництва з переважанням інтенсивних факторів економічного розвитку. Е. Клопов акцентує увагу на позитивному впливі часткового впровадження методів ринкової економіки у вигляді посилення матеріального стимулювання робітників, зниження податків. Однак перемога консервативного крила партії, зміщення М. Хрущова відкинули систему назад у жорстку командно-адміністративну економіку [256, с. 18].

Оцінюючи економічні реформи М. Хрущова, російські дослідники наполягають, що для їх успішної реалізації не було ні об'єктивних умов, ні реальних політичних намірів представників вищого державного ешелону влади, ні якісних зрушень у суспільно-психологічній свідомості. В. Касьянов зазначив первісну приреченість цих реформ на невдачу, оскільки їх реалізація намічалася в межах адміністративно-командної системи [257, с. 19].

Однією з перших спроб розглянути соціально-економічний розвиток радянського суспільства в післясталінський період стала монографія «ХХ з'їзд і його історичні реальності» [258], написана в полі марксистської методології, проте на основі нової джерельної бази. Автори задіяли значну кількість записів приватних бесід з метою максимально «олюднити» період 50-х рр. як окремий цілісний етап в історії. Водночас задіяти документальні першоджерела, такі як матеріали пленумів ЦК КПРС, роботи президії і секретаріату ЦК ще не вдалося (враховуючи період написання монографії). У книзі підкреслена об'єктивна необхідність вирішення трьох основних проблем 50-х рр.: нагодувати та одягнути людей, підвищити їх культуру, включитися в наукову революцію і здійснити для цього великі структурні зрушення в технології, організації й управлінні виробництвом, зміцнити оборону країни за рахунок новітніх видів озброєнь. Високі темпи зростання капітальних вкладень і випереджальний темп уведення основних фондів забезпечили динамізм розвитку радянської економіки. Однак дослідники об'єктивно вказали на тенденцію уповільнення темпів економічного зростання в першій половині 60-х рр., пов'язавши їх із нестачею ресурсів на одночасне вирішення трьох завдань: накопиченням невирішених проблем у промисловості, пов'язані, перш за все, з фізичним і моральним зносом виробничої техніки, низькою кваліфікацією кадрів робітників.

Оцінюючи рівень життя робітництва в друге післявоєнне десятиліття, російські дослідники відзначили якісні зміни. На думку А. Григор'євої, розпочалася своєрідна революція добробуту, що поля-

гала в подоланні тієї стагнації рівня життя, за допомогою якої в роки першого післявоєнного десятиліття проведено відновлення радянської економіки. Початок НТР зажадав зміни кваліфікації, культури й особистісних якостей робітника. Досягти цього, як об'єктивно зазначено в роботі А. Григор'євої, можна, тільки підвищивши матеріальний і духовний рівень робітників. Аналіз показав, що в результаті зростання національного доходу (9,4 % – 1956–1960 рр.), а також збільшення розмірів пенсії (з жовтня 1956 р.) чисельність найбіднішої групи промислових робітників (дохід на душу населення – до 25 крб на місяць) скоротилася до початку 1960-х рр. до 1 % проти 7 % у 1953 р.

Із численних показників, за допомогою яких можна схарактеризувати рівень життя, найбільшу увагу істориків та економістів приділено аналізу заробітної плати, яка в хрущовський період стала основним джерелом сукупних прибутків робітників. За підрахунками В. Баранової, за 15 післявоєнних років середня заробітна плата робітників збільшилася на 37 крб порівняно з довоєнним 1940 р. Абсолютні розміри грошової заробітної плати найбільші у промислових робітників, а її приріст – у робітників, зайнятих на будівельно-монтажних роботах. Однак акцент дослідниками зроблений на тому, що реальна заробітна плата сильно відрізнялася від номінальної, перелом у цьому відношенні досягнуто до початку 50-х рр., коли купівельна спроможність середньомісячної заробітної плати робітників не тільки зрівнялася з довоєнною величиною, але й перевищила її [259, с. 50]. Оцінюючи процес збільшення питомої ваги оплати праці в загальному обсязі реальних доходів населення, російські історики відзначають, що середньорічні темпи зростання заробітної плати збільшилися за 1956–1958 рр. щодо 1951–1953 рр. більш ніж у два рази. Найвищі ставки встановлювалися для робітників важкої промисловості з урахуванням ступеня кваліфікації їх праці. У середньому оклад кваліфікованого робітника в промисловості з 1,3 до 2,8 разів перевищував заробіток некваліфікованого.

Вивчивши архівні статистичні дані, Б. Казанцев констатував збільшення майже на третину номінального прибутку сім'ї промислового робітника. Особливу увагу історик приділив прогресивним змінам у структурі грошових витрат; зазначив, що через підвищення прибутків робітники отримали можливість виділяти більше коштів на придбання основних продовольчих і промислових товарів. При абсолютному зростанні витрат робітників на продукти харчування їх питома вага в загальній структурі витрат у цілому залишалася ста-

більною або мала коливання в окремі роки. Однак Б. Казанцев підкреслив, що за основними групами сімей, які мали різні прибутки, на харчування йшло до 47 % від витрат одного члена сім'ї в низькооплачуваній групі і до 29 % – у найбільш високооплачуваній [260, с. 14].

При цьому доведено, що значний приріст заробітної плати з її упорядкуванням і скороченням робочого дня не компенсований відповідним підвищенням продуктивності праці. Саме цим російські дослідники пояснюють проведення на початку 1960-х рр. урядової політики заморожування темпів зростання заробітної плати і підвищення роздрібних цін на м'ясо-молочну продукцію [261, с. 15].

Разом із констатацією досягнень і провалів, учені-економісти займалися пошуком їх причин і змісту. До середини 90-х рр. російська історична наука визнала витратний характер радянської економіки 50-х – першої половини 60-х рр., несприйнятливість до технічних і технологічних новацій, відчуження від робітника суспільної власності, нездатність використання можливостей людини в умовах НТР. Як підсумувала Н. Пліскевич, до середини 50-х рр. зі зниженням ентузіазму і зменшенням страху перед тотальними репресіями (у зв'язку з їх припиненням або різким зменшенням обсягу) позаекономічна мотивація трудової діяльності радянських робітників ослабла [262, с. 25]. Радянська економічна модель, що працювала шляхом мобілізації наявних ресурсів на ключовому напрямі «за всяку ціну», по-іншому працювати не могла.

Оцінюючи рівень освіти робітників у повоєнний період, російські дослідники визнають, що навіть у 60-і рр. він залишався надзвичайно низьким. Так, за підрахунками В. Шестакова, до початку 60-х рр. майже половина робітників мала початкову і неповну середню освіту. Завдання отримання повної середньої освіти залишалося актуальним у наступні часи. За даними перепису населення 1959 р., середній рівень освіти робітників склав 6,7 класів. [263, с. 226].

Розглядаючи чисельність робітників у динаміці, російські історики виявили, що надіндустріалізація і форсована повоєнна відбудова вичерпали можливості людських ресурсів, створивши тим самим природну межу для розвитку економіки вшир. Дослідники акцентували увагу, що до середини 60-х рр. приріст трудових ресурсів у промисловості скорочувався при одночасному зниженні рівня кваліфікації, що в підсумку призвело до дефіциту робочих рук. У цьому процесі виділено як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Серед об'єктивних названі падіння рівня народжуваності, скорочення припливу робочої сили за

рахунок сільського населення, вичерпання резервів робочої сили, зайнятої в домашньому та особистому підсобному господарстві. До суб'єктивних причин дефіциту робочих рук дослідниками віднесено нераціональне використання трудових ресурсів, незадовільна трудова дисципліна, плинність кадрів, необґрунтоване відволікання робітників від основної діяльності [264, с. 268].

Важливим є розгляд російськими дослідниками проблеми визначення типу соціально-економічних відносин у радянському суспільстві. Марксизм припускає об'єднання виробництва і створення величезної корпорації з єдиним керівництвом, розділеної на окремі частини. Загальний інтерес величезного колективу в цьому випадку переважає над інтересами окремих частин, оскільки вони працюють на єдиний кінцевий результат, їх приватні інтереси нерозривно пов'язані з успіхом спільної праці. Таким чином, тут виключається конкуренція між робітниками і складається їх тісна єдність.

Дослідивши радянське суспільство повоєнних десятиліть, філософ Н. Архангельська вказала на поєднання в ньому рис двох типів соціально-економічних відносин: соціалістичного і капіталістичного з поступовим посиленням останнього. За оцінкою дослідниці, це проявилося в тому, що власність, яка юридично вважалася громадською, за характером стосунків між людьми наближалася до групової, що стало результатом пріоритету групових інтересів над суспільними. Зближення форм власності здійснювалося не на основі наближення колгоспно-кооперативної власності до загальнонародної, як стверджувалося в марксизмі, а, навпаки, на основі наближення державної власності до колгоспно-кооперативної. З'явилися властиві соціально-економічним відносинам, заснованим на груповій власності, особливості: майнове розшарування в залежності від приналежності до колективу, можливість для одних колективів привласнювати працю інших. Зміна характеру власності, відносин безпосередньо у виробництві зумовила зміну відносин в обміні (розвиток товарно-грошових відносин) і в розподілі [265, с. 17]. Н. Архангельська акцентувала увагу на тому, що протиставлення суспільства і колективу привело до прагнення отримувати прибуток на окремому підприємстві, замість того, щоб розглядати тільки прибутковість галузі в цілому. У результаті сталося економічне відокремлення колективів, що призвело до того, що інтереси колективу і суспільства вступили в протиріччя. Власність, яка за законодавчими актами називалася «загальнонародною, соціалістичною», фактично використовувалася в інтересах окремих колекти-

вів. Водночас груповою вона також не була, тому що колектив не міг нею розпоряджатися, діючи в межах плану. Такі протиріччя, як конкретизує філософ, не могли знайти вирішення в тодішній системі відносин, вихід міг бути тільки в переході до нових суспільних відносин, де повинні переважати або інтереси суспільства, або інтереси колективу. Групова власність призводила до економічної нерівності та привласнення одними групами робітників результатів праці інших. У свою чергу, це зумовлювало нерівні доходи робітників різних галузей промисловості, розшарування за рівнем доходів залежно від галузі, в якій зайняті робітники.

Найважливішим висновком Н. Архангельської є твердження, згідно з яким ці протиріччя виробничих відносин гальмували розвиток продуктивних сил, не давали можливості успішно впроваджувати досягнення НТП [266, с. 158]. Причиною цього стали риси групової власності. Розрізнені колективи не зацікавлені в постійному оновленні засобів виробництва і продукції, що випускається, тому що це створювало труднощі і могло негативно позначитися на розмірі заробітної плати. У свою чергу, відмова від швидкого впровадження досягнень НТП призвела до того, що з початку 60-х рр. відбулося відчутне зниження темпів зростання продуктивності праці, що означало уповільнення темпів розвитку суспільства.

У сучасній російській науці констатується, що реакцією радянських і партійних органів стала політика зрівнювання заробітків робітників різних розрядів, робітників і ІТП, що, своєю чергою, не заохочувало робочих до підвищення кваліфікації. Коригування планів, перерозподіл коштів від тих, хто працював краще, до тих, хто працював гірше, вела до того, що відстаючі не прагнули підтягуватися до зрівняння з передовими працівниками. Тим самим держава об'єктивно гальмувала розвиток продуктивних сил, діючи всупереч корінним інтересам більшості робітників, хоча і задовольняла нагальні потреби багатьох трудових колективів. Сповільнюючи розвиток НТР, адміністративно-командна система створила ситуацію, коли задовольнити постійно збільшувані потреби суспільства ставало все важче, і це зумовлювало зростання соціального напруження [267, с. 162].

Спираючись на результати досліджень, російські вчені висновків про неможливість повернення до надцентралізованої економіки з неподільною монополією державної власності. Саме такий централізм, на їхню думку, придушував матеріальне і моральне стимулювання до праці, соціальну активність робітників, що в кінцевому підсумку пере-

шкоджало реалізації їх творчого потенціалу. Проаналізувавши досвід повоєнних років, дослідники довели, що командне господарство так і не зуміло раціонально використовувати працю, реалізувати на цій основі трудовий потенціал робітників [268, с. 28]. Відсутність жорстких бюджетних обмежень призводила до того, що підприємства практично не зацікавлені в той час у розробленні та впровадженні нових методів виробництва.

В умовах централізованого ухвалення рішень інноваційні ідеї генерувалися, насамперед, у верхах господарської ієрархії, а не тими, хто мав детальні знання виробничої діяльності тих чи інших підприємств. Саме в цьому сучасні російські історики вбачають корінну причину того, що в радянській промисловості велика частка робітників використовувалася в трудомістких низьковиробничих процесах, що негативно позначалося на продуктивності праці, трудовій активності робітників. Ю. Чугаєнко підкреслює, що принцип оплати праці за її кількістю та якістю послідовно не проводився, а деформувався в «уравнилівку» яка, в свою чергу, вела до втрати матеріальної і моральної мотивації до високопродуктивної праці. Провівши відповідні дослідження, російські вчені констатували, що таке зрівняння відносилося не тільки до оплати праці, а й до розподілу прибутків у цілому. Проведений аналіз дозволив дійти висновку, що відносини фази розподілу, будучи найважливішою ланкою відтворювального процесу, повністю визначаються відносинами сфери безпосереднього виробництва, формами власності. Тому причини деформацій в розподілі лежали в принципах побудови всієї економічної структури суспільства.

Також ученими зазначено, що в повоєнні двадцятиріччя не відбулося докорінного поліпшення у створенні безпечних і здорових умов праці, її наукової організації. Питома вага профзахворювань і травматизму залишалася високою, наукова організація праці, як підкреслює Ю. Чугаєнко, зорієнтована тоді на техніко-економічний аспект, тимчасом як людина в процесі виробництва залишалася на другому плані [269, с. 31]. Усе це негативно позначалося на реалізації трудового потенціалу робітників, призводило до посилення відчуженості праці.

Таким чином, великий вплив на сучасну російську історичну науку продовжує мати політичний позанауковий фактор, протиріччя як у науковому середовищі, так і в російському суспільстві в цілому. Домінантні позиції зберігає традиційний вектор вивчення фундаментальних питань політичної історії, що має стратегічне ідеологічне значення. Вплив патріархальних імперських стереотипів негативно позначається

на інтеграції російського історіописання в світову історичну науку в новітній період. Водночас створений за останнє десятиліття інструментальний і людський потенціал корпусу російських істориків дозволив зробити якісний ривок у вивченні радянського періоду історії. Намітилося виразне зниження інтересу до соціально-економічних питань і, навпаки, зріс рівень розроблення цивілізаційних та антропологічних проблем радянської цивілізації, зокрема, комплексне висвітлення історії великих соціальних груп в один з найскладніших періодів історії ХХ ст. – у два перші повоєнні десятиліття. Розширення можливостей наукового пошуку і відсутність необхідності тенденційного підбору фактажу під заздалегідь відомі висновки поєднуються в сучасній російській історіографії з безконтрольною появою антинаукових або замовних ідеологічних робіт. Новаторство і традиціоналізм пов'язані з позанауковими факторами впливу на історичну науку, які трансформувалися в більш м'які за рівнем тиску, змінивши жорсткий партійний диктат. При цьому сучасні політичні сили, як і раніше, використовують історичну науку для необхідності підтвердження доцільності провадженого політичного курсу.

У кінці 80-х – початку 90-х рр. на хвилі політики гласності і в зв'язку з послабленням партійно-державного контролю виникає нова концептуальна схема пояснення соціально-економічних процесів і динаміки рівня життя радянського суспільства. У російській історіографії оформлюється парадигма «тоталітаризму». З'являється велика кількість імпульсивних, емоційно забарвлених робіт низької наукової якості, які становлять, швидше, публіцистичну літературу з відтінками кон'юнктурного підходу. Водночас за рахунок розроблення проблем, які раніше не досліджувалися, збагачується емпірична база досліджень, зростає кількість першоджерел.

У процесі дослідження зарубіжної історіографії повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) ми дійшли наступних висновків.

Західна історична наука велику увагу приділяла вивченню українського радянського суспільства в повоєнне двадцятиріччя, зокрема, дослідженню становища радянських робітників як найбільш масового класу соціуму.

Особливістю західноєвропейської та американської історіографії є розгляд зазначених питань крізь призму аналізу економіки СРСР, а також соціальної історії. Характеризуючи перше повоєнне десятиліття як апогей сталінської консервативної економічної політики, західні вчені, визнаючи видатні досягнення в процесі відновлення радянської

економіки, констатували повернення до економічної моделі 30-х рр. з форсованим розвитком промисловості і ще більшим погіршенням рівня життя радянських робітників. На думку західних дослідників, у період двох перших повоєнних п'ятирічок чітко позначилася криза економіки сталінського типу.

Глибоко проаналізувавши причини і передумови економічних реформ М. Хрущова, представники західної історіографії відзначають їх позитивний вплив на становище робітників. У цілому західні дослідники більш об'єктивно оцінюють економічну політику М. Хрущова, ніж радянські науковці, а її прорахунки пов'язують з факторами системного характеру.

Розглядаючи проблеми економічного розвитку республік СРСР і відповідно становище робітників у цих республіках, більшість західних учених констатують імперський характер центру і проведення Москвою колоніальної політики за схемою «центр–периферія».

Формування радянології відбувалося у виключно напружених умовах нагнітання «холодної війни». Унаслідок високого рівня політизації перед західними дослідниками ставилися завдання вивчити стан радянського суспільства, зокрема, його найбільш численного представника – робітничого класу. У роботах А. Мейєра, Р. Арона, У. Ростоу сформована концепція «розчинення» радянського робітничого класу в т. з. середньому класі і остаточного витіснення робітників зі сфери управління.

Подальший еволюційний розвиток радянології і формування молодого покоління істориків призвело до втрати тоталітарним напрямком своїх позицій і посилення ревізіоністського напрямку. У працях Ш. Фітцпатрик, А. Мейера, У. Чейза, Х. Куромії, Л. Зігельбаума заперечується монотеїстичне уявлення про радянську систему, акцентується увага на соціальній історії, становищі радянських робітників. На відміну від істориків тоталітарного спрямування, які розглядали радянський суспільний лад як унікальний феномен організації людської цивілізації, ревізіоністи намагалися знайти спільні риси між становищем робітництва в СРСР і в країнах Заходу.

70-ті рр. характеризуються новим витком напруженості міжнародної обстановки і, як наслідок, посиленням тоталітарного напряму радянології. У роботах З. Бжезинського, Р. Пайпса, А. Улама, А. Ноува, Л. Шапіро, Р. Арона формується концепція розшарування радянського робітничого класу. На думку західних дослідників, у післявоєнні десятиліття відбулася диференціація в середовищі радянських робітників,

формування т. з. «робітничої аристократії» і скорочення загальної чисельності робітничого класу під впливом процесів механізації та автоматизації виробництва, науково-технічного прогресу. Значна увага західними дослідниками приділялася пошуку елементів ринкової економіки і формуванню протиріч у середовищі робітництва внаслідок прихованого безробіття і зрівняльної оплати праці.

У 1980–2010-х рр. у радянології на зміну протистоянню тоталітаризм-ревізіонізм прийшов ряд нових соціологічних концепцій вивчення радянського суспільства і становища в ньому робітників. Серед великої кількості парадигм особливо варто виділити теорії «конвергенції», «єдиного індустріального суспільства», «постіндустріального суспільства», представники яких намагалися довести наявність у радянському робітничому класі процесів розшарування і переродження в бік капіталістичної формації. Водночас продовжувала акцентуватися увага на тоталітарній бюрократичній системі та елітарному характері влади в СРСР.

Українська діаспорна історична наука приділила значну увагу вивченню становища робітництва УРСР у повоєнну добу. Стурбованість істориків викликала політика трудових міграцій, трактована дослідниками як прихована русифікація. Паспортна система і різке обмеження можливості випускників шкіл вступати до вищих навчальних закладів оцінені діаспорними фахівцями як намагання радянської влади мобілізувати українську молодь на виробництво.

Як формалізм і штучний елемент пропаганди оцінюється соціалістичне змагання з боку істориків української діаспори. Дослідники вказують на невигідність соцзмагання задля широких верств робітництва: створення ідеальних умов праці одиницям і приписування їм показників декількох працівників призводило до перегляду норм виробітку в бік збільшення для всієї спеціальності, що призводило до обкрадання простих робітників.

Діаспорна історична наука надала вкрай негативні оцінки повоєнному радянському суспільному ладу. Вченими акцентована увагу на тотальному безправ'ї українських радянських робітників через установлення системи державного капіталізму, за умов якої влада належить партійній еліті з жорстокою експлуатацією робітництва. А відродження російського великодержавного шовінізму ще більше ускладнило становище українських робітників і призвело до ідейної деморалізації та організаційної розпорошеності.

У російському суспільстві з середини 90-х рр. публіцистична аргументація поступово змінилася серйозними історичними дослідженнями і економічними викладками. У концептуальному плані стався поворот у розгляді комплексу соціальної історії повоєнні періоду. Поява нових методологічних підходів, таких як модернізаційний, ліберальний, плюралістський, значне збільшення джерельної бази шляхом уведення раніше засекречених архівних матеріалів, залучення даних зарубіжної статистики, соціологічних питань і бюджетних досліджень дозволило з різних ракурсів підійти до розгляду повоєнної історії радянських робітників. Більш широкий доступ дослідників у центральні і регіональні архіви сприяв значному розширенню і зміні кола джерел. Зросла увага до історії окремих груп робітничого класу (жінок, молоді, демобілізованих військовослужбовців, військовополонених), посилився інтерес до питань повсякденності, активізувалися демографічні розвідки.

Водночас, разом із подоланням негативних рис радянської історіографії, в новітній російській літературі створені нові кон'юнктурні і догматичні нашарування, виникла велика кількість спрощень, спотворень, тенденційність. Стурбованість викликає значна політизованість російської історіографії останнього десятиліття, спроби приватизувати післявоєнну історію, «націоналізувати» і по-новому міфологізувати радянський період.

ВИСНОВКИ

Вивчення радянської, української та зарубіжної літератури другої половини 1940-х – 2017 рр. показало, що протягом досліджуваного історіографічного часу в гуманітарному спектрі наук зберігається стійкий дослідницький інтерес до проблематики українського робітничого класу повоєнного двадцятиріччя. Аналіз виявленого комплексу історіографічних джерел із проблематики засвідчив, що наявні праці відрізняються розмаїттям підходів та оцінок у висвітленні й трактуванні окремих подій та явищ. Виходячи з цього, вважаємо за доцільне сформулювати найбільш важливі, на нашу думку, узагальнювальні висновки.

1. Дослідивши стан наукового розроблення теми, ми виявили певну історіографічну традицію та простежили її генезу.

Встановлено, що протягом повоєнного двадцятиріччя небагато вчених займались історіографічним розробленням історії робітництва УРСР тотожного хронологічного періоду як унаслідок об'єктивних причин (історіографічні джерела – конкретно-історичні праці – лише створювалися), так і суб'єктивних (у радянській історичній науці ще не сформувалось одностайне бачення предмета і ролі історіографічної науки). Водночас вельми важливі зусилля радянських історіографів з узагальнення численних публікацій, присвячених проблемам робітництва УРСР повоєнної доби. Ці науковці прагнули виявити досягнення й упущення, окреслити напрями і пріоритети подальших досліджень. Незважаючи на поверховість аналізу й однобічність висновків, притаманних їхнім історіографічним розвідкам, наукова цінність цих студій полягає в перших спробах висвітлення «історіографічної цілини».

Доведено, що у другій половині 1960-х рр. праці з історії радянської історичної науки стають більш систематичними і цілеспрямованими, активно досліджуються проблеми суб'єктів історії, серед яких робітничий клас займав провідне місце. Однак у більшості праць історіографічний аналіз літератури все ще підмінений бібліографічними оглядами й рецензіями на книги. Характерною рисою періоду стає формування предмета історіографічних досліджень як комплексу проблем історії історичної думки й еволюції організаційних форм

розвитку історичної науки та історичної освіти, історії наукових центрів. Історіографічні дослідження починають включати в предмет історії науки не тільки еволюцію наукової думки, але і комплекс проблем з історії складання системи організації науки на різних її етапах. Закріплюється розуміння того, що історію науки потрібно трактувати в широкому сенсі, включаючи в неї як об'єкт вивчення не тільки праці істориків, а й матеріали з історії створення цих праць, аналіз атмосфери, «клімату» розвитку науки, політики в цій галузі, історію наукових центрів, періодики, підготовки кадрів, вплив форми і структури організації науки на процес історичних досліджень. Отже, внаслідок кардинальних зрушень у царині історіософії, джерелознавства і методології історіографічні дослідження в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. стають більш динамічними. Їх автори усвідомлюють необхідність аналізу попередніх шарів інформації; історіографічні огляди тепер розглядають як обов'язковий елемент монографій і дисертацій. Відбувається поворот від досліджень окремих складників проблеми до більш комплексного розгляду її різних аспектів, факторів впливу на зміну чисельності, складу, структури робітничого класу. Однією з ключових у цей час є проблема зміни чисельності робітничого класу.

Зазначено, що одним з найважливіших напрямків радянських історіографічних досліджень у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. залишалася критика західних концепцій соціально-економічного розвитку радянської держави і, зокрема, становища робітничого класу. Активізацію протистояння радянських істориків та їх колег із західного світу зумовлювало значне пожвавлення інтересу до радянології з боку останніх та, зокрема, українських зарубіжних істориків (ті утворили в зазначений період Українське історичне товариство й журнал «Український історик» та згодом стали рупором української діаспорної історичної науки). Оцінка стану радянської історичної науки періоду 70-х – початку 80-х рр. представниками української діаспори кардинально відрізняється від оцінки радянського наукового доробку 50-х – першої половини 60-х рр. Представники української еміграційної науки звинуватили радянське керівництво й окремих представників української радянської науки в низькій якості праць, зникненні низки часописів, тотальному розгромі 1972 р., наголосили на повній залежності української радянської історіографії від директив КПРС і, як наслідок, – про втрату нею характеру академічної дисципліни.

Отже, в другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. констатовані проблемні ділянки конкретно-історичного розроблення робітничої тематики і сформульовані актуальні завдання для подальших досліджень. Переважна більшість радянських праць мають загальносоюзний масштаб, відповідно аналіз української історіографії на їх сторінках опосередкований; виключно ж українські історіографічні розвідки презентовані набагато скромніше. Саме в обговорюваний «застійний» період «поправка на партійність» має найбільшу величину. Однак, не дивлячись на максимальну упередженість і тотальну перевагу історико-партійних публікацій, історіографічні праці цього періоду стали логічним відлунням загального стану радянської історичної науки і проблемної історіографії зокрема.

Доведено, що певні методологічні зміни і часткова переоцінка історіографічного процесу розпочалися в період Перебудови. Тоді ж фіксуємо скорочення історіографічного розроблення історії робітництва. Характерні для радянської історіографії концепції й оцінки поступово переосмислюються. Осягається розуміння негативних тенденцій догматизму, спрощеного трактування глобальних проблем розвитку радянського суспільства і процесів в економіці, політиці, масовій свідомості. Переглядаються традиційні історіографічні підходи й оцінки в цей період також стосовно західної радянології. Критичний аналіз тут уже поєднується з визнанням досягнень західних колег.

У цілому, постійно збільшуваний обсяг радянських історіографічних праць не супроводжувався підвищенням наукової цінності, і це призводило відповідно до стагнації та зниження наукового рівня і конкретно-історичних праць.

Визначено, що набуття українською історичною наукою незалежності слідом за незалежністю державною дало можливість переосмислити історіографічний процес попередньої доби. Особливо інтенсифікація проблемного історіографічного опрацювання історії України радянської доби простежується в останнє десятиріччя. У сучасній вітчизняній історичній науці наявний ряд нових публікацій з методології й методики історіографічних досліджень. У них порушені не тільки історіософські й теоретичні проблеми перебудови історичної науки, але й визначені нові підходи до низки питань; ці праці очищені від принципу партійності і заполітизованості. Стосовно предмета нашого дослідження варто відзначити спад зацікавленості вітчизняних істориків проблематикою робітничого класу як у конкретно-історичному, так і в історіографічному аспекті. Загальним недоліком

сучасних вітчизняних історіографічних дисертацій є майже цілковита відсутність аналізу робіт західноєвропейських і північноамериканських дослідників у якості історіографічних джерел. Найчастіше джерельною базою стає виключно вітчизняний радянський і сучасний український наратив, у деяких випадках додається діаспорна історіографія, і така часткова джерельна база не може гарантувати комплексного охоплення проблеми.

Встановлено, що окремий шар робіт становить сучасна російська історіографічна література. Російські історіографи наголосили, що концепція створеного в СРСР «розвинутого соціалістичного суспільства» характеризувала його як вище досягнення соціального прогресу, що не залишало місця для аналізу труднощів і протиріч розвитку. Мала місце абсолютизація гармонії розвитку суспільства, замовчувалися негативні тенденції в суспільстві і середовищі робітничого класу; вивчення ж реальної ролі робітників, їх історичного місця в суспільстві підмінялося догматичними формулами і схемами. У сучасній російській історичній науці наявні роботи з висвітлення спектру аспектів економічної історії СРСР повоєнного двадцятиріччя в історіографічній площині. При цьому історіографічне опрацювання робітничого класу в «чистому» вигляді, як і у вітчизняній історіографії, здійснюється недостатньо. Констатуємо послаблення зацікавленості вчених цією проблематикою і враховуємо відсутність праць, присвячених робітничому класу безпосередньо Української РСР.

У такий спосіб, можна говорити про історіографічну традицію опрацювання історії робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.), яка, втім, відзначається значною кількістю протиріч, фрагментарністю, відсутністю комплексної наукової концепції, що давала б відповідь на питання про сутність процесу наукового вивчення історії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя.

Джерельна база дослідження формувалася протягом семи десятиліть і за останні десятиріччя істотно збагатилася шляхом залучення до наукового обігу численних документів, що раніше перебували у спецфондах архівів, появи на їх основі якісно нових конкретно-історичних праць, аналізу й синтезу кращих здобутків радянської, сучасної вітчизняної та зарубіжної традицій історіописання. Джерельний корпус історіографії робітничого класу УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) дозволяє відтворити особливості й конкретно-історичні умови діяльності декількох поколінь істориків як в Україні, так і за її межами, які активно займалися дослідженням проблеми. Системно

взятий спектр науково-дослідницької продукції дає різноманітні відомості: про ступінь і темпи розроблення обраної теми та приріст наукових знань, методику досліджень, творчу лабораторію вчених, теоретико-методологічне підґрунтя наукових розвідок, тематичну палітру. Більш за те, всі вони – реальне свідчення про власне стан історичної науки, а отже, – допомагають вивчати історію історичної науки і поступ у дослідженні проблеми «Робітничий клас УРСР в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.)».

У світлі антропологізації історіографії методологічними підходами в роботі виступили надпартійність, герменевтика (як теорія інтерпретації та аналізу текстів історіографічних джерел) та сцієнтизм, спрямований на з'ясування механізмів виникнення і змін історичних ідей та концепцій.

У монографії використані основоположні принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності (спадкоємності).

Методи дослідження пов'язані з метою, завданнями, об'єктом і предметом дисертаційної роботи. Специфікою історіографічного дослідження є наявність декількох методологічних рівнів, вищий з яких – філософський. З переліку методів цієї групи нами використані аналіз і синтез.

Наступним рівнем вважаються загальнонаукові методи, з яких ми послугувалися методом класифікації й типологізації та методом ідеалізації (абстрагування).

Спеціально-історичні методи займають третю сходинку в градації методів. У складі інструментарію пропонованої роботи застосовані історико-генетичний, хронологічний, проблемно-хронологічний, біографічний, порівняльно-історичний методи, а також методи періодизації, контент-аналізу, діалектизм ретроспективного і перспективного аналізу.

2. Доведено, що перше повоєнне десятиріччя в радянському історіописанні ознаменувалося апогеєм сталінщини, квінтесенцією чого стала остаточна підміна номінальних гасел «дружби народів» на майже відкритий російський шовінізм. Робітничій тематиці відводилася важлива ідеологічна функція: доведення доцільності продовження використання в економіці командно-адміністративних методів управління воєнного часу вже у мирну добу та посилення ідеологічного оброблення населення внаслідок перебування частини українського робітництва на окупованій території і перманентного спротиву радянській владі з боку УПА в західному регіоні УРСР.

Необхідність іти на поступки в національно-культурному аспекті, викликана Другою світовою війною, згорнута вже в перші повоєнні роки. У результаті ж розгрому історичної науки 1947 р. та кооперування академічних установ УРСР із союзними центрами встановлено остаточну жорстку прив'язку українських науковців до загальносоюзних тематичних планів і визначену за них концепцію історіописання.

Позбавлення доступу науковців до архівів і правдивих статистичних зведень, брак документальних публікацій, зведення ролі істориків до коментування партійних директив, а наукових праць – до описової ретрансляції виключно позитивних моментів участі робітників у повоєнній відбудові, пропагандистський акцент на розгортанні соціалістичного змагання вкрай негативно позначились на формуванні початкового етапу історіописання теми. Відсутність можливості об'єктивно оцінити не лише досягнення, але й прорахунки заклали фундамент неоднозначного радянського історіописання історії українського повоєнного робітництва.

Встановлено, що перші позитивні зміни відбуваються відразу після смерті Й. Сталіна і передують XX з'їзду КПРС. Тим не менше, саме цей партійний форум визначив напрям перегляду сталінської концепції історіописання, викрив найбільш безглузді міфологеми сталінської версії минувшини, призвів до часткового відкриття архівів та оформлення координаційної системи історичних досліджень. Утім основні принципи і підходи залишилися незмінними, а певне пожвавлення самодіяльності «служителів Кліо» припинено показовим розгромом журналу «Вопросы истории» вже в 1957 р. Така подія вказала радянським історикам на зайвість бурхливої десталінізації та небезпечність кардинального відходу від офіційної концепції історіописання. Звернення радянських учених до робітничої тематики найчастіше відбувається в контексті змалювання відбудови індустрії, в першу чергу, – важкої промисловості. Детально описується відбудова Донбасу, створення індустріального комплексу в західних областях та участь у цьому процесі робітників не лише України, але й інших республік СРСР, особливо акцентується увага на залученні робітництва РРФСР.

Водночас у зазначений період на сторінках наукових праць з'являється конструктивна критика, наголошено на ряді недоліків, якими супроводжується відбудова промисловості. Однак у цілому визнання прорахунків носить формальний характер, а героїзація (часом цілком об'єктивна) українських робітників посилюється, зокрема, задля мас-

кування вад і прорахунків господарського та партійного керівництва, його невдалих економічних експериментів.

Як досягнення виключно соціалістичного суспільства і показник підтримки робітничим класом партійного курсу радянські науковці розглядали «феномен» соціалістичного змагання. При цьому акцент лише на «зручних» галузях важкої промисловості й ігнорування аналізу справ у робітничих колективах, що відставали, призводили до суб'єктивних оцінок ролі і значення руху для радянської економіки та суспільства загалом. Свідоме зосередження уваги на декількох підприємствах однієї галузі, однієї області або економічного району і хронологічно відносно короткі проміжки часу призводили до необ'єктивних висновків та завищеної оцінки, коли наукові праці виступали лише в якості «наукового обґрунтування» використання командно-вольових методів господарювання. Висвітлення прорахунків у розвитку руху не пов'язувалося з командно-адміністративною економікою та її плановим характером, що суперечив політиці випуску надпланової продукції.

Достатню увагу радянська історична наука другого повоєнного десятиріччя приділяла підтемі участі робітників у русі винахідників, раціоналізаторів і новаторів виробництва, який розглядався як один зі складових руху за комуністичну працю. Нестача інженерно-технічних працівників посилювала об'єктивну необхідність використання пропозицій робітників щодо поліпшення технологій та впровадження їх у виробництво. Традиційне перебільшення руху вже поєднувалося з відносно конструктивною критикою: відзначені формалізм, відсутність чіткої системи планування економічної ефективності пропозицій і винаходів, залишення більшості новаторських пропозицій робітників у бюрократичних інстанціях. Виключно дозована лібералізація суспільного життя, у тому числі історіописання, не дозволили науковцям критично підійти до справжніх причин роздмухування руху – технологічного відставання радянської індустрії та спроби в такий спосіб хоча б частково його зменшити.

Значно меншу увагу приділено питанням визначення культурно-технічного рівня робітників УРСР, їх участі у відбудові сільського господарства республіки, стану житлово-побутових умов сімей робітників, зміни соціальної структури робітничого класу, підготовці молодих кадрів.

Переважна більшість праць мала історико-партійний характер і тенденційно звеличувала роль комуністичної партії в організації

трудової діяльності робітництва. Успіхи на ниві відбудови та часткове покращення становища робітників УРСР у друге повоєнне десятиріччя також пов'язувалося з діяльністю партійних структур. Рівень виявленої в працях радянських науковці критики не перевищував межі дозволеного і носив прикладний, наслідковий характер. Ураховуючи незавершеність у часовому вимірі конкретно-історичного об'єкта дослідження, лише початок формування джерельної бази та необхідність обґрунтування панівної ідеології й господарських директив призвели до зміщення радянської історичної науки зазначеного періоду у бік соціологічних досліджень з поправкою на велику долю поверховості та заідеологізованості.

Посилення в другій половині 60-х рр. неосталінських тенденцій у всіх сферах суспільно-політичного життя, збільшення тиску і репресій проти інакодумців призвели до остаточної консервації встановлених порядків та інтеграції науковців у радянську ідеологічну матрицю.

Визначено, що директивна актуалізація розвитку суспільних наук у другій половині 60-х рр. з акцентом на розроблення робітничої тематики стимулювала створення низки праць, присвячених історії радянського робітництва. Період двох перших повоєнних десятиріч мав пріоритетне становище під час вибору радянськими вченими хронологічних меж досліджень. Однак, незважаючи на актуальність і пріоритетність обраної тематики, праці науковців 60-х – першої половини 80-х рр. повністю йшли у фарватері офіційного ідеологічного курсу. Так, ключове місце посіло створення доказової бази однієї з провідних тез радянської ідеології щодо провідної ролі робітників у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак тенденційний підбір статистичних і фактичних даних, нехтування і замовчування негативних явищ та використання догматичних формул і директивних висновків виключали об'єктивне змалювання становища робітництва та його ролі в суспільно-політичних процесах.

У зазначений період окремим напрямом досліджень стало з'ясування динаміки кількісних і якісних змін українського повоєнного робітництва, відстеження зростання питомої ваги кадрових робітників, посилення тенденцій до самовідтворення. Особливий акцент ставився на зростанні кваліфікації й освіти робітництва, збільшення висококваліфікованих професій, зростання заробітної плати та покращення житлових і побутових умов існування. Водночас радянські дослідники оминали незручні теми посилення протиріч внутрішнього соціального розвитку, що відображалися у збільшенні диспропорцій умов життя і

праці різних загонів робітництва, акцентували увагу на номінальних, а не реальних показниках виплат. Тенденційний підбір фактів та їх поширення на всі категорії робітничого класу призводили до спотворюваного, необ'єктивного відображення дійсності. Вчені не приділили достатньої уваги питанням соціальної диференціації, пов'язаної з посиленням неоднорідності робітників, що стало результатом корінних змін у характері праці в повоєнний період. Радянським науковцям не вдалося провести об'єктивний аналіз еволюції соціальної структури робітництва в умовах розгортання НТР.

Значно завищені показники участі робітників у соцзмаганні та його похідних формах, у раціоналізаторстві і винахідництві. При цьому ігнорування труднощів і негативних явищ у трудовій діяльності робітництва також певною мірою підвищували рівень необ'єктивності радянського історіописання. Однак найбільш заангажованим напрямом робітничої проблематики залишалось питання участі робітників в управлінні виробництвом та політичному житті країни Рад. Радянські науковці значно завищили роль таких громадських формувань на виробництві як постійно діючі виробничі наради, громадські конструкторські бюро, ради новаторів і наставників, наради бригад, профспілкові комітети. У сфері державного управління найбільшу увагу дослідників привертала участь робітників у діяльності місцевих Рад. Однак і в першому, і в другому напрямках учені робили акцент на кількісних показниках, що не відображали реальний стан справ. Критичний підхід і встановлення недоліків на сторінках окремих праць радянських дослідників не виходили за межі ідеологічної матриці. Перманентне зрощування громадських організацій з партійно-господарським бюрократичним апаратом, фікція участі робітників в управлінні, а тим більше – в політичному житті країни не отримали відображення в роботах радянських науковців.

Досліджено, що в період гласності другої половини 80-х рр. частина дослідників розпочала акцентувати увагу на реальному становищі радянського робітництва в перше повоєнне двадцятиріччя, відзначаючи фактичну підміну понять у практиці радянського історіописання, за якої відсторонення робітників від процесу управління і розпорядження власністю змальовувалося під виглядом усе більшого розгалуження представницьких органів робітництва. Про декларативність партійних і радянських директив та їх невідповідність реальній ролі робітників у суспільно-політичному житті вперше почали писати в період Перебудови. Уперше констатовано в цей час підлегле становище

робітництва в «першій у світі країні робітників», його відчуження як від засобів виробництва, так і від участі в управлінні суспільством, відсутність механізмів реалізації проголошених прав і можливостей. Утім вихід вітчизняного історіописання за межі радянських ідеологічних матриць став можливим лише після здобуття Україною незалежності.

3. З'ясовано, що якісно нові умови функціонування системи вироблення наукового продукту, викликані постанням молодої незалежної держави з власною історією та історичною наукою, стимулювали перегляд усталених оцінок багатьох компонентів історії українського повоєнного робітництва. У першу чергу, розпочалося розроблення питань, що зазнали найбільш відчутного ідеологічного впливу: науковці прагнули надати об'єктивну, незаангажовану оцінку надскладним процесам у повоєнному українському суспільстві. Стосовно робітничої проблематики, це такі підтеми як використання праці військовополонених, інтернованих осіб, репатріантів і повернутих остарбайтерів, участь робітників в опозиційному русі, репресії проти них. Окрім цього, вітчизняні науковці задалися метою провести об'єктивну переоцінку питань підготовки трудових кадрів, внеску і значення робітництва у повоєнній відбудові, ролі різного роду форм соціалістичного змагання, дійсної участі робітників в управлінні виробництвом і суспільно-політичному житті.

Встановлено, що в новітніх вітчизняних працях зроблена спроба розвінчати міф радянської історіографії щодо хронічної нестачі трудових ресурсів замість їх украй нераціонального використання і пояснення цим прорахунків та невдач повоєнного періоду.

Під новим кутом зору вітчизняні науковці поглянули на систему підготовки робітничих кадрів, яку схарактеризували як дієвий засіб ідеологічного впливу на молоде покоління і своєрідний спосіб формування «людини-гвинтика» системи.

Персоніфікація невдач в обличчі місцевої партійної та господарської номенклатури і, навпаки, пов'язання всіх успіхів і досягнень з «турботою партії про робітників» ішли у розріз із мінімальним рівнем соціально-побутової сфери.

Уперше у вітчизняній історичній науці дослідники отримали змогу правдиво оцінити ряд злочинів сталінського режиму, які напряму вплинули на життя і професійну діяльність українських робітників. Серед злочинних дій повоєнної сталінщини на рівні з голодом 1946–1947 рр. сучасні українські історики виділили депортації кримських

татар, вірмен, болгар, понтійських греків та інших народів, які компактно проживали на території республіки. Окрім безсумнівної морально-етичної складової, цей злочин радянського режиму сукупно з загибеллю багатьох тисяч українців на фронтах Другої світової війни призвів до втрати значної кількості робочих рук, що, у свою чергу, деформувало структуру населення України та послугувало однією з причин масових міграцій на територію України представників інших народів, насамперед російського, і змін етнонаціонального складу населення України. В умовах формування «єдиного радянського народу» така політика спрямовувалася на пришвидшення русифікації українського суспільства.

Актуалізації розроблення указаного напряму в останні роки «сприяли» воєнні дії на Сході України, які розпочалися в 2014 р. і перманентно тривають до сьогодні. Першопричини трагічних подій у східних областях пов'язуються сучасними українськими істориками з політикою відновлення трудових ресурсів Півдня і Сходу УРСР у перші повоєнні п'ятирічки, коли в результаті керованих зовнішніх міграцій населення, здійснюваних воєнно-адміністративними методами, до міст і містечок республіки переселено значну кількість представників інших націй СРСР, що призводило до перемішування населення подібно до вавилонського «змішання мов» і гальмувало консолідацію національних сил. Подібна політика, на думку сучасних вітчизняних науковців, заклала «міну вповільненої дії» і через десятиліття вилилася у гібридну війну на Сході України. Українські вчені констатують, що саме радянська повоєнна доба відіграла вирішальну роль у ґенезі сучасних проблем Донбасу.

Сучасними дослідниками зазначається, що під впливом НТР у період другого повоєнного десятиріччя зросли освітній і культурний рівень робітництва, кваліфікація і творча активність. Однак екстенсивний характер зростання виробництва, зрівнялівка у заробітній платі і перманентна пріоритетність ВПК зводили нанівець позитивні зміни.

Подвійну оцінку у працях сучасних вітчизняних істориків отримали реформи М. Хрущова, спрямовані на десталінізацію і лібералізацію суспільства, підвищення ефективності виробництва. Не відмовляючи останнім у загальному позитивному результаті, українські науковці підкреслюють їх половинчастість, слабку опору на ініціативи робітництва, тривання важких умов праці робітників. Підкреслюється відірваність робітника від державних і громадських структур, що вело до відчуження його від виробництва, розриву між суспільними та

особистими інтересами, зниження активності в усіх сферах суспільного життя.

Досліджено, що одним із головних умовиводів вітчизняних дослідників є те, що вплив повоєнного робітництва УРСР на соціально-економічні процеси в республіці не відповідав потребам і тенденціям розвитку суспільства та не дорівнював тій історичній ролі, яку він відігравав у виробничому і суспільно-політичному житті.

Аналізуючи причини невисокого рівня життя представників повоєнного робітництва, сучасні українські науковці наголосили, що головними факторами стали не стільки наслідки війни, скільки реалії адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти, передовсім, на користь важкої промисловості і військових програм, нехтуючи виробництвом товарів народного споживання. Науковці доводять, що основна увага в діяльності громадсько-політичних організацій приділялася ідеологічним і виробничим, а не соціальним питанням, а тодішня практика фінансування соціальної сфери, підпорядкування соціальних проблем виробничим у роботі державних і громадських об'єднань формували свідомість людини, для якої матеріальні блага не пріоритетні. Подібне ставлення до робітництва з боку адміністративно-командної системи призвело до зниження результативності промислового потенціалу України, соціального невдоволення та розчарування робітників.

Актуальним напрямом як світової, так і вітчизняної історичної науки останніх десятиріч стала історія повсякденності. Розгляд історії повоєнного робітництва УРСР крізь призму останньої засвідчив, що забезпечення соціальних і побутових потреб робітників відбувалося за залишковим принципом. Проаналізувавши роль засобів культури у проведенні дозвілля робітників, історики відзначили такі позитивні тенденції як запровадження п'ятиденного робочого тижня, збільшення відпусток працюючим і кількості неробочих і святкових днів, що сприяло врізноманітненню дозвілля трудящих. Водночас зауважені суттєва обмеженість робітників в отриманні інформації українською мовою, засилля російськомовних естрадних виконавців на радіо і телебаченні України. Більшість кінофільмів, вистав, друкованих видань виходили тоді російською мовою, за роботою театрів, кінотеатрів, видавництв, редакцій газет і журналів стежили органи цензури. Унаслідок жорсткої регламентації форм і методів проведення дозвілля з боку держави більшість робітників позбавлені в той час вибору й мусили задовольнятися тим, що пропонували суспільна ідеологія та

політика держави. Культурна сфера страждала від обмеженого фінансування, тотального контролю й регламентації з боку державних органів, тому сучасним ученим доводиться констатувати її безсилість у задоволенні духовних потреб українського повоєнного робітництва.

4. Становлення західної радянології розпочалося в умовах розгортання «холодної війни», що зумовило відповідний вектор радянознавчих досліджень при поєднанні академічних наук соціально-гуманітарного спектру з військовими спеціалізованими програмами. На початковому етапі розвитку від радянології потребувались відомості прикладного характеру для більш чіткого вивчення потенційного супротивника та усвідомлення становища, в якому перебували на той час великі соціальні групи радянського суспільства, у тому числі радянські робітники. Заходи подібного характеру мали використовуватись у пропаганді проти СРСР і країн соціалістичного табору, а також задля стримування подальшого розповсюдження «комуністичної загрози» через Атлантичний океан. Прагматичний характер та участь у створенні в підсвідомості пересічних американців «образу ворога» призвели до значної політизації радянознавчих праць перших повоєнних років. Утім такі обставини не стали фатальними для західної історичної науки і кардинально не знизили фаховий рівень перших робіт.

Встановлено, що в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. зусиллями, передовсім, уряду США, а також завдяки грантовій підтримці ряду філантропічних фондів при університетах Сполучених Штатів і Великобританії створюється ряд спеціалізованих центрів по вивченню як у цілому СРСР, так і Української РСР зокрема. Перевага надавалася вивченню російської та української мов, дослідженню радянської економіки, становищу великих соціальних груп (у першу чергу, робітників). Окрім методологічного інструментарію суто історичної науки, у процесі дослідження радянського суспільства активно використовувалися засоби економічних наук, політології, соціології, культурології. Відсутність доступу до радянських архівів, необхідність використання відкритих радянських даних з їх вторинним аналізом призвели до формування специфічного мультидисциплінарного методологічного інструментарію.

Доведено, що першою універсальною радянологічною концепцією, покликаною дати відповідь на будь-яке питання стосовно радянської дійсності, стала тоталітарна парадигма. Спрямована на забезпечення національних інтересів США і підтримку доказової бази переваги західного капіталістичного світу над радянським соціалізмом, вона

активно використовувалася в прикладних політологічних дослідженнях, забезпечуючи підтримку зовнішньополітичного курсу США на конфронтацію з СРСР.

Тоталітарна концепція радянології завдячує виникненню працям західних політологів Х. Арендт, М. Фейнсода, К. Фридриха, З. Бжезинського. У роботах Б. Вольфа, Дж. Кеннана, А. Улама підкреслений антинародний характер радянської влади, свавілля партійної еліти і, навпаки, безправ'я радянського робітництва.

Часткова лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР, пов'язана з приходом до влади М. Хрущова, і політична криза власне у США послабили позиції тоталітарного напрямку радянології. Прагнення молодого покоління професійних істориків виступити проти істориків-тоталітаристів, які прийшли в науку після служби в розвідувальних відомствах, і бажання знизити рівень політизації історичної науки спричинили актуалізацію вивчення соціально-економічної історії СРСР, посилення становища представників ревізіоністського напряму радянології. У працях Ш. Фітцпатрик, А. Мейера, У. Чейза, Х. Куромії, Л. Зігельбаума заперечується монотеїстичне уявлення про радянську систему, акцентована увага на соціальній історії, становищі радянських робітників. На відміну від істориків тоталітарного спрямування, які розглядали радянський суспільний лад як унікальний феномен організації людської цивілізації, ревізіоністи намагалися знайти спільні риси між становищем робітництва в СРСР і в країнах Заходу.

У подальші повоєнні десятиліття до табору радянологів США і Великобританії приєдналися науковці Австралії, Франції, ФРГ, Японії. Відмінними рисами європейських радянознавчих шкіл стали відсутність єдності в оцінці радянської дійсності і, як наслідок, наявність протилежних поглядів та оцінок.

Із розпадом СРСР і здобуттям західними науковцями можливості працювати у відкритих архівах колишньої країни Рад відбулося послаблення тоталітарного і ревізіоністського напрямів у радянологічних студіях. При цьому поворот всесвітньої історичної науки до антропоцентризму та аксіологічних цінностей знайшов віддзеркалення в радянології у вигляді стимулювання розвитку історії повсякденності, постколоніальних студій, транзитології та інших новітніх течій всесвітньої Кліо.

Визначено, що у трактуванні представників західноєвропейської та американської історичної науки комуністична партія становила відірвану від народу еліту суспільства. На думку Дж. Армстронга,

Р. Блеквела, Ф. Паркина, Р. Грипа, КПРС мала авторитарну природу і не репрезентувала інтереси робітництва. Указані науковці заперечують значимий вплив робітників на ухвалення рішень усередині КПРС і протиставляють інтереси партії інтересам робітників. Учені звертають увагу на символічність первинних партійних осередків і погоджувальний характер діяльності місцевих Рад, проголошених придатком партії. Стосовно оцінки радянських профспілок, західні історики акцентують увагу на тому, що останні не виконують свої прямі зобов'язання (захист робітництва), а лише виховують робітників у дусі вірності партії і господарському апарату, а також стежать за дотриманням трудової дисципліни.

На думку Л. Шапіро, Р. Конквеста і Т. Ригбі, теза радянської пропаганди щодо провідної ролі робітничого класу в економічних відносинах і радянському суспільстві суперечить дійсному стану справ. Учені, навпаки, указують на жорстоку експлуатацію радянських робітників, їх відчуження від засобів виробництва, які, хоча й націоналізовані, втім перебувають у руках панівної партійної еліти. Унаслідок цього посилюється незацікавленість радянських робітників у виробництві й останні перетворюються на придаток технологічного процесу. Значення робітників зведено в цей час до пасивних виконавців розпоряджень партійних і господарських органів.

Таким чином, економічна політика КПРС та її ставлення до робітництва трактовані західними дослідниками з позиції елітарної концепції, згідно з якою ця політика підпорядковувалася інтересам не робітників, а правлячої верхівки. Оцінюючи становище робітників у перше повоєнне двадцятиріччя, радянологи наголошують на несумісності концептуальних положень марксизму з реальною роллю робітництва.

У власне робітничому класі А. Інкелес, А. Ноув, М. Метьюз, В. Текенберг виділяють т. зв. «робітничу аристократію», тобто найбільш висококваліфікованих робітників, інтереси яких ідуть у розріз з економічними інтересами некваліфікованих і допоміжних робітників.

Аналізуючи становище радянських робітників у перші повоєнні п'ятирічки, західні радянологи наголошують на поверненні до штурмових методів виробництва 30-х рр. Ш. Фітцпатрик, А. Ноув, Дж. Хоскинг, Н. Верт і Дж. Боффа негативно оцінюють повернення до моделі розвитку 30-х рр. і зазначають провал спроб радянського керівництва забезпечити збільшення виробництва продуктів харчування і товарів першої необхідності.

Західні дослідники намагаються довести негативний вплив КПРС на науково-технічний прогрес і темпи НТР, що розпочалася у другій половині 50-х рр. У роботах З. Бжезинського, У. Лакера, Т. Ригбі, Р. Міллера наголошено на деструктивній ролі партії в умовах нового суспільства. На думку радянологів, КПРС пригнічувала наукову творчість робітників, і в 50-ті рр. остаточно перетворилась на гальмо подальшого прогресу. Науковці вказують на невідповідність партійної ідеології технократичним перетворенням суспільства і при цьому акцентують увагу на перспективі зникнення робітничого класу в його марксистському розумінні і становлення т. зв. «технічного класу».

З великою кількістю інженерних прорахунків і загальною відсталістю радянської економіки закордонні дослідники пов'язують явище науково-технічної творчості робітників, їх активну участь у винахідництві та раціоналізації. Радянологи констатують кон'юнктурний, пропагандистський характер зазначеного феномену, що відігравав роль ідеологічного прикриття технічного відставання радянської індустрії.

Критики з боку західних радянологів зазнає ставка радянських і господарських керманичів на моральні стимули праці, що не компенсувалися матеріальною зацікавленістю робітників. Дослідники розкрили широкий спектр проблем, пов'язаних із соціалістичним змаганням. Особливу увагу привертає умовивід західних науковців про те, що внаслідок розгортання НТР, багаторазового ускладнення структури економіки і появі високотехнологічних галузей промисловості соцзмагання, яке й до того мало формальний характер, остаточно перетворилося на «пропагандистську тріскотню» (Дж. Боффа). Радянологи наголосили на принциповій неможливості конкурентного змагання при відсутності приватного підприємництва, ринкових стимулів розвитку і державній монополії на засоби виробництва. Соцзмагання проголошено одним із методів тотальної експлуатації робітництва.

Оцінюючи процес підготовки трудових ресурсів у перші повоєнні роки, західні радянологи констатували провал централізованої планової системи. Історики наполягають, що масове поповнення виробництва некваліфікованою робочою силою призвело до кризи в організації праці, проявами якої стало зниження продуктивності праці, плинність кадрів і проблеми з трудовою дисципліною.

Дослідивши політику зниження цін на продукти харчування і товари першої необхідності, західні радянологи позитивно оцінили цей факт, хоча зазначили демагогічний характер такої акції внаслідок хро-

нічного відставання легкої промисловості, розвалу сільського господарства і дефіциту широкого спектру товарів.

Зі скрутним становищем робітників і досягненням ними психологічної межі в «затягуванні ременів» пов'язують західні дослідники також початок повномасштабних реформ М. Хрущова в усіх сферах життя радянського суспільства. Підкреслюється, що подальший соціально-економічний розвиток став неможливий без реформ, націлених на матеріальні інтереси робітників. Також через відміну «драконівських» статей сталінського робітничого законодавства і розширення свободи робітників загострилася проблема більш ефективного використання обмежених ресурсів. На переконання радянологів, соціальна політика М. Хрущова позитивно відрізнялася від аналогічної практики сталінського повоєнного десятиліття. Особливо докладно вчені зупиняються на аналізі тарифної реформи 1956 р., яка, на їхню думку, досягла мети частково. Забезпечення зростання ефективності праці одночасно контрастувало з перетворенням премій у фіксовану частину заробітної плати робітників, що, у свою чергу, позначилося на зниженні зацікавленості в перевиконанні норм. На основі зазначених тенденцій західні науковці висловили припущення про принципову неможливість створення в радянській економічній системі матеріального стимулювання перевиконання виробничих норм.

Встановлено, що, оцінюючи процес збільшення робітництва у відсотковому відношенні до загальної кількості населення Української РСР у повоєнне двадцятиріччя, західні науковці акцентують увагу на значній кількості російських переселенців і посиленні процесів русифікації під гаслом збільшення індустріальних кадрів. Дослідниками встановлені низькі темпи відтворення власне українського робітництва як унаслідок об'єктивних причин (знищення великої частини чоловіків у період Другої світової війни), так і в результаті голоду 1946–1947 рр. і цілеспрямованої політики русифікації. Проведені розвідки дали змогу західним радянологам дійти висновків щодо свідомого проведення Москвою штучної політики посилення російського етносу на території УРСР і, навпаки, ослаблення української нації.

Отже, ключовими тезами західної радянології стосовно проблематики українського радянського повоєнного робітництва стало акцентування уваги на безправ'ї робітників. На переконання радянологів, стосовно радянського робітництва КПРС проводила політика індустріального тоталітаризму, нав'язуючи робітникам настанови форсованого індустріального розвитку будь-якою ціною, завдаючи людям як

прямого матеріального, так і непрямого соціального і морального збитку.

Монополія КПРС на засоби виробництва і результати виробничо-трудової діяльності при позбавленні робітників права власності призвели до їх відсторонення від процесу виробництва і перетворення в «технологічний придаток».

Відзначаючи фасадний характер участі робітників в управлінні виробництвом і в радянських та партійних органах, західні науковці підкреслюють посилення індиферентності і пасивності в суспільно-політичних настроях радянського робітництва. Результатом цієї цілеспрямованої політики партійної верхівки, на думку радянологів, стало бюрократичне переродження суспільства й остаточне формування т. зв. «нового класу» у вигляді партійної еліти, яка монополізувала владу і замаскувала свій авторитарний характер під гасла захисту інтересів робітників.

Одне з центральних місць під час дослідження становища українського робітництва в перше повоєнне двадцятиріччя посідає висновок західних науковців щодо посилення цілеспрямованої політики русифікації з боку Москви, зокрема, методом переселення значної кількості російських робітників до міст Південно-Східної України.

5. Окремою складовою конкретно-історичного опрацювання повоєнної робітничої тематики виступає діаспорна історіографічна традиція. Попри відсутність доступу до радянських архівних джерел і вплив квазінаукових партійних факторів, українським емігрантським вченим удалося відтворити об'єктивну історію українського робітництва двох перших повоєнних десятиліть, правильно визначити ключові проблемні моменти і розробити основні концептуальні основи теми, перейняті «материковою» українською історичною наукою в 1990-х рр.

Аналізуючи повоєнний розвиток промисловості УРСР, діаспорні науковці наголосили на його свідомому гальмуванні на користь індустрії РРФСР, а також республік Середньої Азії. Використання у відбудові української промисловості великої кількості російських робітників діаспорні вчені пов'язують з намаганням русифікувати, в першу чергу, міста УРСР. Цим же вони пояснюють, навпаки, недопуск мешканців сільської місцевості до українських міст, їх спрямування на переселення до республік Середньої Азії та введення паспортної системи. Переселення російських робітників на територію УРСР також пов'язується діаспорними вченими з посиленням негативних тенденцій зі збіль-

шення прихованого безробіття серед місцевого українського робітництва, трактується як один з проявів національної дискримінації українців, що призвели до організаційної розпорошеності та ідейної деморалізованості українських робітників.

Дослідивши тенденції повоєнної радянської економічної політики, діаспорні історики вкрай негативно оцінюють стратегічний курс на гігантоманію, пояснюючи це залученням переважної більшості українських робітників у сировинних, енергоємних галузях промисловості, які значно перевищували потреби власне УРСР і призвели до дисбалансу української економіки. Учені-емігранти дійшли висновку про сировинний, напівфабрикатний характер економіки УРСР як результат цілеспрямованого курсу центру. Наслідком подібної політики став нижчий рівень заробітної плати українських робітників у порівнянні з робітництвом РРФСР, задіяним переважно у високотехнологічних галузях виробництва.

Як інспіроване партійними директивами та остаточно зведене до формалізму в повоєнну добу оцінюється діаспорною наукою соціалістичне змагання і його похідні форми. Відзначене протиріччя цього руху, яке полягало в невигідності соцзмагання для рядового робітництва: створення штучних умов на показовому підприємстві та систематичні приписки обраним учасникам руху призводили до необ'єктивного результату, який спонукав владу до перегляду встановлених норм виробітку у бік збільшення і, як наслідок, до систематичного обкрадання простих робітників.

Визначено, що однією з ключових тез української діаспорної історичної науки стало пояснення природи суспільного устрою СРСР. На відміну від офіційної радянської ідеології, емігрантські вчені кваліфікували його як «чистий» капіталізм. Єдиною відмінною рисою його від західного «класичного» капіталізму, на їх думку, стало одержавлення основних господарських структур і, в такий спосіб, становлення нової форми – державного капіталізму, при якому єдиним власником засобів виробництва є держава, а по суті – партійна і господарська номенклатура. Наслідком подібного стану справ згідно з діаспорною історіографією став когнітивний дисонанс, при якому пропагандистська теза радянської ідеології про знаходження засобів виробництва в руках робітників становила протилежність до становища робітництва і його тотального безправ'я.

6. Зазначено, що розпад радянської політичної матриці зумовив ліквідацію партійного диктату і тотального контролю в російському

суспільстві. Однак залишилися чітка залежність історіописання від нових (старих) політичних еліт і продовження виконання історією функції легітимації нової влади в очах власної громадськості та світової спільноти. Економічна залежність академічних і вишівських істориків звела можливий у теорії плюралізм підходів і точок зору до вибору тих концепцій, що, як і раніше, виконували роль підтвердження правильності наявного політичного курсу. Хоча говорити про політико-ідеологічне замовлення в його класичному (радянському) вигляді в період 90-х рр. не варто. Мова йде, швидше, про більш тонкі маніпуляції у вигляді перестановки акцентів. Різке посилення позицій у політичній еліті РРФСР, а в подальшому – в РФ ліберальних прозахідних сил привело до зародження нового витка тенденційності у вигляді масштабних і масових, однак низькосортних публіцистичних і науково-популярних негативних публікацій про радянський період. При цьому збереження представниками більшості провідних академічних інститутів своєрідної «вірності» марксизму або перехід на імперсько-монархічні позиції зумовили колоритну і своєрідну історіософську ситуацію в російському історичному співтоваристві початку 90-х рр.

Характерною особливістю російської історичної науки 90-х – 2000-х рр. стало поєднання новаторства і традиціоналізму. У 90-х рр. зроблена спроба переосмислити історію повоєнної доби з позицій цивілізаційного підходу.

Визначено, що новітня російська історична наука велику увагу приділила з'ясуванню джерел поповнення трудових ресурсів у перші повоєнні роки, забезпечення промисловості робітничими кадрами. Отримали висвітлення факти використання у відбудовчих роботах військовополонених і повернених остарбайтерів. Акцентована увага на тому, що СРСР ніколи не ставив за мету розправитися з обеззброєним супротивником, помститися йому за втрати і матеріальні збитки.

У новітній історичній науці РФ негативно оцінена політика екстенсивного залучення нових контингентів робітників. Російські науковці дійшли висновку, що труднощі і небажання займатися питаннями автоматизації виробництва та введенням нових технологічних процесів збільшували цінність робочої сили взагалі, але одночасно нівелювався її професіоналізм, скупчення надлишків робочої сили гальмувало розвиток технічного прогресу, консервувало застарілі технологічні процеси.

Важливою гіпотезою новітньої російської історіографії є твердження про те, що встановлення низької оплати праці і важкі матері-

альні умови життя робітничого класу стали результатом цілеспрямованої політики сталінського керівництва, яке нав'язувало населенню т. з. «психологію війни», а не післявоєнної руїни і карткової системи. Також однією з головних причин низького рівня становища робітництва називається неадекватна пропорція між розвитком сировинних і обробних галузей промисловості.

Найбільш переконливою у трактуванні фактичних проблем рівня життя міського населення в післявоєнні десятиліття уявляється модернізаційна парадигма, яка пояснює, що в 50–60-ті рр. через об'єктивні передумови і причини (машинізації й автоматизації виробництва, розвитку засобів масової комунікації, сфери послуг та урбанізації) в СРСР склалося індустріальне суспільство, котре змінило спосіб життя і життєві стандарти робітничого населення. На переконання сучасних російських істориків, у силу індустріальної специфіки радянська економічна система здатна на той час вирішувати мобілізаційні завдання в певні періоди, але не мала змоги вловлювати «тонкі» виклики постіндустріальної доби, тому що могла існувати, дещо трансформуючись, але у своєму консервативному вигляді, особливо не змінюючи свого жорсткого індустріального ядра. Науковці встановили, що завдання підвищення рівня життя робітників у перші повоєнні десятиліття вирішене, проте в силу неадаптації радянської економіки в подальшому не вдалося уникнути великої кількості проблем, які в підсумку трансформувалися в глобальну кризу радянського ладу у другій половині 80-х рр.

Встановлено, що найважливішим висновком російської історіографії є твердження, що одержавлення процесів присвоєння, їх збільшувана централізація привели до величезного зростання перерозподільних тенденцій в економіці. За рахунок успішних підприємств безбідно існували тисячі збиткових. Ученими простежено порушення природних зв'язків результатів праці і прибутків, відзначений факт того, що пересічні трудівники своєю працею покривали безгосподарність і нестиковку зв'язків у виробництві. У таких умовах працювати ефективно ставало економічно і психологічно невигідно. Російськими дослідниками встановлено, що окреслене положення обумовлено, перш за все, адміністративно-командною системою управління, в якій посилилася опіка партійного апарату над органами державного і господарського управління. Партія, на думку сучасних істориків Росії, підім'яла під себе роботу радянських і господарських органів, утворивши єдину бюрократичну, авторитарну систему. Формалізм, що

став основним змістом роботи, призвів до значного зниження трудової діяльності робітників у повоєнне двадцятиріччя.

У роботах сучасних російських істориків особливо акцентовано, що відповідно до ідеологічних настанов минулого одержавлені всі сфери суспільного життя. Як конкретизували вчені, радянська держава перетворилася в основного власника засобів виробництва, роботодавця, посередника між виробником і споживачем, контролера за мірою праці і мірою споживання. Настільки привілейоване становище держави, її піднесення над суспільством, на думку представників новітньої російської історіографії, неминуче вело до суб'єктивізму в управлінській діяльності, до деформацій у житті суспільства і відчуження праці, оскільки громадська власність виявилася «нічийною», влада зосередилася в руках бюрократичного апарату, а культура не отримала належного розвитку. Не подолано тоді відчуження праці. Робітник, як це показано в працях російських вчених, не відчував себе вільним у процесі праці, не реалізовував уповні свої можливості, праця здійснювалася не стільки заради задоволення потреб людей, підвищення їх добробуту, скільки заради виконання державних планів, які розходилися з потребами суспільства.

7. Незважаючи на помітне зростання чисельності праць, присвячених тим чи іншим питанням історії українського повоєнного робітництва, чимало проблем залишаються малодослідженими, що дозволяє окреслити перспективи подальшого конкретно-історичного розроблення теми.

Відкриття архівів має сприяти більш повному забезпеченню конкретно-історичних досліджень першоджерелами, доступ до яких обмежений у радянську добу. Сучасні українські науковці, на відміну від попередніх поколінь радянських істориків, діаспорних і західних фахівців, мають можливість спиратися на якісно новий фундамент першоджерел, який надасть відповіді на всі неоднозначні та заангажовані питання робітничої тематики. Публікація віднайдених архівних матеріалів, які в радянську добу входили до спецфондів і не видавалися дослідникам, значно підвищить рівень конкретно-історичного висвітлення теми.

Сучасний рівень розвитку вітчизняної історичної науки потребує створення комплексної праці, присвяченої історії робітництва України радянського періоду з перспективою фундаментального відтворення історії українського робітництва протягом історичного поступу. Залучення спеціалістів інших суспільствознавчих наук, у першу

чергу, політологів і соціологів, дасть можливість надання об'єктивної оцінки стану українського робітництва в сучасну добу та вироблення практичних рекомендацій щодо покращення становища робітників в Україні, зупинить деструктивні процеси і масову еміграцію українських робітників за кордон.

Післявоєнна надіндустріалізація з потужним фінансуванням ВПК і важкого машинобудування за рахунок потреб населення, зокрема багатотисячної армії робітників, дозволила вирішити глобальні завдання відновлення радянської економіки. Однак набуття цим курсом перманентного характеру призвело до окостеніння архаїчних, екстенсивних шляхів економічного розвитку, що, у свою чергу, стало однією з головних причин зниження рівня життя робітників, їх соціального забезпечення. Унаслідок цього актуальним убачається дослідження процесів постійного перерозподілу матеріальних і фінансових ресурсів на шкоду інтересів робітників у контексті відстеження спроб із боку місцевих органів партійних і господарських структур хоч якось перешкодити такому перерозподілу і тим самим полегшити становище простих робітників або, навпаки, ускладнити його з метою вислужитися перед вищим начальством, відрапортувавши про дострокове виконання чергового завдання.

Глибшого вивчення вимагає порівняння розмірів заробітних плат, житлово-побутових умов і в цілому рівня життя радянських робітників та їхніх західних колег відповідного повоєнного періоду. Особливо цікавим виглядало б зіставлення матеріальних прибутків робітників УРСР і працівників країн Центральної Європи, які після завершення Другої світової війни ввійшли до складу соціалістичного табору, а також з робітниками країн Західної Європи, передовсім, Великобританії, Франції, Італії та обох Німеччин. Порівняльна характеристика окремих категорій робітників, починаючи з низькокваліфікованих чорноробів і завершуючи висококваліфікованими фахівцями, дала б можливість більш детально змалювати реальне становище українських робітників у повоєнне двадцятиріччя.

Необхідний подальший розвиток навичок роботи з історико-демографічною, ретроспективною економічною інформацією, освоєння прийомів економічного трактування демографічних показників, більш активне застосування результатів досліджень мікроісторії, таких як дані усної історії, особистого листування, звернень робітників у владні органи, скарги та їх зіставлення з макроісторією – статистичними даними, архівними документами партійних і господарських

органів. Актуальним є створення банку записів спогадів колишніх робітників найбільш великих промислових підприємств України повоєнного двадцятиріччя, їх літературний запис і упорядкування. Аналіз інформації, отриманої за допомогою методів усної історії та історії повсякденності, дасть можливість простежити якісні зміни в трудовій діяльності та на рівні житлово-побутових умов. У цьому сенсі історія повсякденності уявляється найбільш перспективним і актуальним напрямком подальших конкретно-історичних досліджень, який допоможе дослідникам остаточно перейти від історії «фабрик і заводів» до історії особистості робочої людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Вступ

1. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.

Р о з д і л 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

1. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Збірник документів і матеріалів: У 2-х частинах / Ін-т історії України НАН України; ЦДАГО України; Упоряд.: Р. Я. Пиріг (керівник) та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1996. Ч. ІІ. 247 с.
2. У лещатах тоталітаризму. Там само. С. 23–29.
3. У лещатах тоталітаризму. Там само. С. 31–73.
4. У лещатах тоталітаризму. Там само. С. 80–89.
5. Панкратова А. М. «Краткий курс истории ВКП(б)» и советская историческая наука. Москва: Всесоюз. общ-во по распространению полит. и науч. знаний, 1948. 25 с.
6. Панкратова Г. М. Постанови ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань і завдання історичної науки. Київ: Тов-во для поширення політ. та наук. знань Української РСР, 1950. 47 с.
7. Панкратова Г. М. Там само. С. 33.
8. Сидоров А. Л. Основные проблемы и некоторые итоги развития советской исторической науки. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 272 с.
9. Рогачевская Л. С. Совещание группы по истории советского рабочего класса // Вопросы истории. 1958. № 8. С. 209–213.
10. Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР на 1959–1965 роки / О. С. Короїд (гол. ред.) та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 63 с.
11. Баевский Д. А., Гершберг С. Р., Митрофанова А. В. Об изучении истории советского рабочего класса // Вопросы истории. 1959. № 12. С. 3–22. ;

Матюгин А. А. Некоторые вопросы изучения истории советского рабочего класса // Вопросы истории. 1960. № 6. С. 102–116.

12. За глубокое изучение истории советского рабочего класса // Коммунист. 1959. № 8. С. 56–65.

13. Историография социалистического и коммунистического строительства в СССР: сб. ст. по материалам сессии науч. совета / под ред. М. П. Кима, Ю. С. Борисова. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 276 с.

14. Беркевич А. Б., Дадыкин Р. П., Овсянкин В. А. Научная сессия по истории советского рабочего класса // Вопросы истории. 1960. № 9. С. 154–162.

15. Крупянская В. Ю. К вопросу о проблематике и методике этнографического изучения советского рабочего класса // Вопросы истории. 1960. № 11. С. 40–49.

16. Єжов В. А. Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943–1950 рр. // Укр. іст. журн. 1961. № 4. С. 119–123.

17. Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС: сб. ст. / Ред. кол.: Н. М. Дружинин (гл. ред.) и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. 627 с.

18. Над чем работают историки. (Вопросы истории советского общества): сб. ст. / Сост. М. П. Ким. Москва: Знание, 1962. 39 с.

19. Больше внимания изучению истории рабочего класса СССР // Вопросы истории. 1962. № 6. С. 3–16.

20. Остапенко И. П. Сессия по истории формирования и развития советского рабочего класса (1917–1961 гг.) // История СССР. 1962. № 5. С. 245–247.

21. Лось Ф. Є., Кудлай О. С. Стан і завдання вивчення історії робітничого класу України // Укр. іст. журн. 1962. № 5. С. 87–94.

22. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 526 с.

23. Юрчук В. І. Історіографія Компартії України післявоєнного періоду // Укр. іст. журн. 1964. № 2. С. 123–130.

24. Бейлина Е. Э. Об изучении современного этапа социалистического соревнования // История СССР. 1964. № 1. С. 52–72.

25. Санцевич А. В. Висвітлення трудових звершень молоді України у післявоєнний період // Укр. іст. журн. 1963. № 1. С. 118–124.

26. Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие исторической науки на Украине // Вопросы истории. 1964. № 1. С. 3–26.

27. Данилова Л. В., Марушкин Б. И., Панкратова М. Г. Буржуазные историки на службе антикоммунизма. Москва: Знание, 1962. 32 с. ; Против буржуазной фальсификации истории советского общества : сб. ст. / Ред. кол.: М. В. Нечкина (отв. ред.) и др. Москва: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС,

1960. 383 с. ; Против фальсификации истории КПСС : сб. ст. / Ред. кол.: А. Ф. Юденков (гл. ред.) и др. Москва: Мысль, 1964. 240 с.

28. Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобід України, 1963. 87 с.

29. Оглоблин О. Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Там само. С. 80.

30. Крупницький Б. Українська історична наука під совєтами (1920–1950 роки). Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1957. 175 с.

31. Очерки по историографии советского общества / П. А. Жилин (глав. ред.) и др. Москва: Мысль, 1965. 620 с.

32. Очерки по историографии советского общества: сб ст. / Ред. кол.: М. Е. Найденова (отв. ред.) и др. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1967. 332 с.

33. Очерки по историографии советского общества. Там же. С. 283.

34. Вопросы историографии рабочего класса СССР: сб. ст. / Ред. кол.: М. П. Ким (гл. ред.) и др. Москва: Мысль, 1970. 327 с.

35. Вопросы историографии рабочего класса СССР. Там же. С. 269.

36. Санцевич А. В.: 1) Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. Київ: Наукова думка, 1967. 253 с. ; 2) Українська радянська історіографія (1945–1982). Київ: Вища школа, 1984. 142 с. ; 3) Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970). Київ: Наукова думка, 1972. 203 с. ; 4) Українська радянська історіографія про передові почини трудящих УРСР (1958–1964 рр.) // Укр. іст. журн. 1965. № 2. С. 3–14. ; 5) Проблемы истории Украины 1945–1965 гг. в советской историографии: Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 579 «Историография и источниковедение» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1968. 66 с.

37. Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. Там само. С. 51.

38. Санцевич А. В. Там само. С. 91.

39. Романцов В. О.: 1) До питання про вивчення історії робітничого класу Української РСР у післявоєнний період // Укр. іст. журн. 1969. № 4. С. 86–89. ; 2) Про стан досліджень структури робітничого класу Української РСР в 1946–1970 рр. // Укр. іст. журн. 1974. № 4. С. 140–146.

40. Романцов В. О. Про стан досліджень структури робітничого класу Української РСР в 1946–1970 рр. // Там само. С. 143.

41. Остапенко И. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по восстановлению и дальнейшему развитию промышленности республики (1946–1977 гг.). Историография проблемы: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01 / Днепропетровский гос. ун-т. Днепропетровск, 1982. 450 л.

42. Остапенко И. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по восстановлению и дальнейшему развитию промышленности республики (1946–1977 гг.). Историография проблемы. Там же. С. 359.

43. Калакура Я. С. Советская историография о возрастании руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма. Киев: Вища школа, 1979. 52 с.

44. Шульга І. В. Історіографія деяких питань діяльності КП України по дальшому підвищенню ролі робітничого класу в зміцненні колгоспного ладу (1951–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 42. Київ, 1970. С. 99–115.

45. Бардагова Л. Е., Кладина М. А., Остапенко И. М. О работе партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся: (Историография вопроса) // Науч. труды по истории КПСС. Вып. 128. Киев, 1984. С. 119–123.

46. Сахаров А. М. О предмете историографических исследований // История СССР. 1974. № 3. С. 90–112.

47. Сахаров А. М. О предмете историографических исследований // Там же. С. 111.

48. Развитие советской исторической науки 1970–1974: сб. ст. / Ред. кол.: Е. М. Жуков (отв. ред.) и др. Москва: Наука, 1975. 479 с.

49. Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / под ред. И. Д. Ковальченко. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 374 с.

50. Ворожейкин И. Е.: 1) Основные этапы изучения истории советского рабочего класса // Вопросы истории. 1968. № 8. С. 153–163. ; 2) Очерк историографии рабочего класса СССР. Москва: Политиздат, 1975. 287 с. ; 3) Отечественная историография советского рабочего класса (1917–1972 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Академия общ. наук при ЦК КПСС. Москва, 1975. 40 с.

51. Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. Там же. С. 92.

52. Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс – ведущая сила советского общества. (Вопросы методологии и историографии). Москва: Мысль, 1977. 374 с.

53. Воскресенский Ю. В., Митрофанова А. В., Полетаев В. Е., Рогачевская Л. С., Сенявский С. Л., Твердохлеб А. А. Актуальные задачи изучения истории советского рабочего класса // История СССР. 1973. № 4. С. 3–33. ; Нарочницкий А. Л., Ворожейкин И. Е., Митрофанова А. В., Полетаев В. Е., Сенявский С. Л. Некоторые актуальные проблемы истории советского рабочего класса // История СССР. 1978. № 4. С. 3–18.

54. Оприщенко А. Л. Историография социалистического соревнования рабочего класса СССР. Харьков: Вища школа, 1975. 160 с. ; Ивашкин С. С. Новейшая литература о роли рабочего класса в социалистическом преобразовании и развитии сельского хозяйства СССР // Вопросы истории. 1973.

№ 6. С. 147–154. ; Худяк Р. А. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської історіографії (1946–1969 рр.) // Укр. іст. журн. 1971. № 1. С. 124–128. ; Найда С. Ф., Фрейлихер Д. Я. Проблема роста культурно-технического уровня рабочего класса СССР в советской историографии // Вопросы истории. 1969. № 12. С. 147–155. ; Алексеев Г. М. Техническое творчество рабочего класса СССР как проблема историографии // Вопросы истории. 1976. № 9. С. 3–14. ; Дробижев В. З. Социальная политика Советского государства и рабочий класс (Некоторые итоги и задачи изучения проблемы) // История СССР. 1984. № 2. С. 71–84.

55. Воскресенский Ю. В., Митрофанова А. В., Полетаев В. Е., Рогачевская Л. С., Сенявский С. Л., Твердохлеб А. А. Актуальные задачи изучения истории советского рабочего класса // Там же. С. 11.

56. Воскресенский Ю. В., Митрофанова А. В., Полетаев В. Е., Рогачевская Л. С., Сенявский С. Л., Твердохлеб А. А. Актуальные задачи изучения истории советского рабочего класса // Там же. С. 15.

57. Нарочницкий А. Л., Ворожейкин И. Е., Митрофанова А. В., Полетаев В. Е., Сенявский С. Л. Некоторые актуальные проблемы истории советского рабочего класса // Там же. С. 10.

58. Худяк Р. А. Там само.

59. Алексеев Г. М. Там же.

60. Найда С. Ф., Фрейлихер Д. Я. Там же.

61. Дробижев В. З. Там же.

62. Худяк Р. А. Там само. С. 126.

63. Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. Київ: Наукова думка, 1970. 79 с.

64. Зак Л. М., Лельчук В. С., Погудин В. И. Строительство социализма в СССР. Историографический очерк. Москва: Мысль, 1971. 318 с.

65. Историография истории СССР: Эпоха социализма. Учебник для вузов по спец. «История» / Под ред. И. И. Минца. Москва: Высш. шк., 1982. 336 с.

66. Решетова С. В. Против фальсификации ведущей роли рабочего класса в коммунистическом строительстве. Критика современной англо-американской буржуазной историографии: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Московский гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. Москва, 1976. 25 с.

67. Трунова В. В. Советский рабочий класс в освещении западногерманской буржуазной историографии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Ин-т истории СССР АН СССР. Москва, 1976. 22 с.

68. Волков В. Н. Критика антимарксистских концепций классового самосознания пролетариата: Дис. ... канд. философ. наук: 09.00.02 / Ленинградский пед. ин-т им. А. И. Герцена. Ленинград, 1984. 192 л.

69. Королёв М. В. Критика буржуазной англо-американской фальсификации деятельности КПСС по дальнейшему повышению ведущей роли рабочего класса развитого социалистического общества: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1984. 214 л.

70. Макухина И. В. Критика буржуазных фальсификаторов партийного руководства промышленностью в 70-е годы (на материале английской и американской историографии): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Московский гос. историко-архивный ин-т. Москва, 1984. 205 л.

71. Нагорный Н. С. Критика буржуазных фальсификаций экономической политики КПСС в период развитого социализма: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1984. 208 л.

72. Новожилов В. И. Критика буржуазных фальсификаторов по вопросам партийного руководства развитием общественно-политической активности рабочего класса: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Ленинградский гос. ун-т им. А. А. Жданова. Ленинград, 1984. 234 л.

73. Тетюшев В. И. Исторический опыт КПСС по руководству социалистическим преобразованием экономики СССР и буржуазные «критики». (Критический анализ англо-американской и западногерманской историографии. 1917–1980 гг.): Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.01 / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1984. 441 л.

74. Картунов О. В., Шульга І. В. Проти буржуазних фальсифікацій союзу робітничого класу та селянства // Укр. іст. журн. 1972. № 8. С. 129–135.

75. Ноткин Б. И. Новые работы по истории советского рабочего класса в англо-американской буржуазной историографии // История СССР. 1975. № 1. С. 213–224.

76. Беспалов Н. Е. Рабочий класс СССР на современном этапе в освещении англо-американской буржуазной историографии // История СССР. 1981. № 1. С. 180–191.

77. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. 1978. № 4 (60). С. 59–63.

78. Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки // Український історик. 1978. № 1–3 (57–59). С. 5–29.

79. Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в совєтській Україні // Український історик. 1981. 1–4 (69–72). С. 83–97; 1982. 1–2 (73–74). С. 54–64.

80. Историография истории Украинской ССР / И. С. Хмель (отв. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1986. 555 с.

81. Барсенков А. С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945–1955). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1988. 141 с.

82. Барсенков А. С. Изучение истории советского общества в СССР 1945–1955 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1983. 25 с.

83. Славко Т. И.: 1) Математические методы в изучении истории советского рабочего класса. Москва: Наука, 1991. 136 с. ; 2) Математические методы в изучении истории советского рабочего класса: Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Уральский гос. ун-т им. А. М. Горького. Свердловск, 1989. 33 с.

84. Евселевский Л. И. История промышленных предприятий Украинской ССР: историография проблемы (1917–1987 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1988. 32 с.

85. Жиляев В. М. Историография проблемы подготовки индустриальных рабочих кадров в условиях научно-технического прогресса: Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Академия общ. наук при ЦК КПСС. Москва, 1989. 26 с.

86. Шамрай Н. Г. Проблемы электрификации страны и их исследование в историко-партийной литературе: 1917–1985 гг.: Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Московский гос. историко-архивный ин-т. Москва, 1990. 52 с.

87. Шехмус Ахмад. Исследование социального развития рабочего класса СССР в советской социологической науке: Автореф. дис. … канд. социол. наук: 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и образ жизни» / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1990. 16 с.

88. Двирная Е. П. Опыт Компартии Украины по регулированию своих рядов в 50 – 80-е годы: историография проблемы: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1991. 23 с.

89. Кирсанов А. Н. Историография методологических исследований по истории КПСС (70–80 годы): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1991. 26 с.

90. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. 1991. № 2–3. С. 21–36.

91. Актуальные задачи изучения советского рабочего класса // Вопросы истории. 1988. № 1. С. 3–23.

92. Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Укр. іст. журн. 1990. № 11. С. 3–9.

93. Тонких В. А. Критика буржуазных концепций деятельности КПСС по повышению социальной активности рабочего класса (70 – 80-е годы): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Московский гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. Москва, 1988. 32 с.

94. Мимандусова Г. И. Современные немарксистские концепции социально-классовой структуры советского общества (на материалах западногерманской социологии): Автореф. дис. … канд. философ. наук: 09.00.02 «Теория научного социализма и коммунизма» / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1990. 24 с.

95. Скаковский Л. Р. Критика немарксистской историографии истории КПСС в советской исторической литературе (методологический аспект): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 1991. 22 с.

96. Виттенберг Е. Я. Социальная структура советского рабочего класса в освещении новейшей буржуазной историографии // История СССР. 1987. № 3. С. 194–210.

97. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Там само.

98. Яремчук В. Там само. С. 13–14.

99. Яремчук В. Там само. С. 476.

100. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.

101. Калакура Я. С.: 1) Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с. ; 2) Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Вип. 24. С. 23–37.

102. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун. Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). С. 855–862.

103. Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін // Україна модерна. Київ; Львів, 2005. Ч. 9. С. 43–68.

104. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. 1999. № 3. С. 3–22.

105. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблема кризи сучасної історичної науки // Укр. іст. журн. 1998. № 5. С. 30–39; 1999. № 1. С. 85–91.

106. Головко В. В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2000. 19 с.

107. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід в сучасній українській історіографії (1991–2009): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 16 с.

108. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Вип. 25. С. 95–113.

109. Попова Т. Историография сегодня: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2008. Вип. 19. С. 42–72.

110. Гломозда К. Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун. Львів, 2006–2007 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. Вип. 15 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). С. 842–854.

111. Атаманенко А. Є. Українська історіографія в біполярному світі // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXXVI. С. 297–304.

112. Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.) / Наук. ред. Касьянов Г. В. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 107 с.

113. Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смолія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 212 с.

114. Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Там само. С. 27.

115. Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиліття (1936–1956 рр.) // Укр. іст. журн. 1996. №. 6. С. 50–68. ; Коваль М. В. Політика проти історії: українська історична наука в другій світовій війні й перші повоєнні роки // Укр. іст. журн. 2002. № 1. С. 3–26.

116. Завалко Н. Діяльність інституту історії в 1947 р. в контексті репресивних заходів тоталітарної сталінської політики // Український історичний збірник. Вип. 12. 2009. С. 201–206.

117. Кондратенко О. Передумови створення та підготовка «Короткого курсу історії УРСР» // Український історичний збірник. Вип. 12. 2009. С. 194–200.

118. Гуменюк Т.: 1) Політико-ідеологічні чинники та історична наука в західних областях України (друга половина 40 – кінець 50-х років ХХ ст.) // Мандрівець. 2011. № 5. С. 63–68. ; 2) Дослідження суспільно-політичних процесів на українських землях науковцями західних областей УРСР (друга половина 1940-х – кінець 1980-х рр. ХХ ст.): сучасна українська історіографія // Схід. 2014. № 1(127). С. 120–129.

119. Юрченко В. Основні ідеологічні тенденції розвитку історичної науки УРСР в 70-х на початку 80-х років ХХ століття // Мандрівець. 2013. № 4. С. 58–62.

120. Терлецька І. В.: 1) Українська та російська історіографія сталінізму. Київ: Вид-во КНТЕУ, 2013. 320 с. ; 2) Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2010. Вип. 36. С. 415–435.

121. Ващенко С. В. Внесок конструкторських колективів доби Другої світової війни у відбудову народного господарства УРСР: історіографія питання // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 98 (№ 7). С. 46–49.

122. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.). Там само. ; Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Ін-т історії України НАН України; Упоряд. О. С. Рубльов; Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. 464 с.

123. Ясь О.: 1) Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія: У 2 ч. / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко, Ю. А. Пінчук. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2000. Ч. 2. С. 352–391. ; 2) Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів // Ейдос. Альманах теорії та історії. Вип. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 333–357.

124. Гриньох Н. В. Українські науково-історичні центри в Канаді в 50–80-х роках ХХ століття: основні напрями діяльності: Дис. … кандидата іст. наук: 07.00.06 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2007. 241 арк.

125. Лаас Н. О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. в англомовній історіографії: Дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2009. 245 арк.

126. Павленко В. М. Формирование культурно-технического уровня рабочего класса (из практики работы Компартии Украины в 60-е – 80-е гг.): историография: Автореф. дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История общественных движений и политических партий» / Киевский гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1991. 24 с.

127. Касперович П. М. Трудові колективи та громадські об'єднання промислових підприємств України: питання історіографії у 1960 – 1990-му роках: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний ун-т. Дніпропетровськ, 1996. 211 арк.

128. Додонов О. Ф. Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Вип. 8. Запоріжжя: Просвіта, 2002. С. 67–74.

129. Додонов О. Ф. Радянська історіографія про судження західних дослідників з питань ролі і політичної діяльності робітничого класу у 60–80-і роки XX ст. // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Вип. 10. Запоріжжя: Просвіта, 2003. С. 18–20.

130. Додонов О. Ф. Радянська історіографія про судження західних дослідників з питань ролі і політичної діяльності робітничого класу у 60–80-і роки XX ст. // Там само. С. 18.

131. Сургай О. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у закладах професійно-технічної освіти України у 20-50-і роки XX століття (історіографія проблеми) // Вісн. Історія. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. 2006. Вип. 85–86. С. 49–52.

132. Кукуруза Ж. Б. Питання децентралізації управління промисловістю (1957 р.) в сучасній історіографії // Наукові праці. Історія: науково-методичний журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2001. Вип. 108. Т. 121. С. 105–109.

133. Іванов Д. А. Сучасна вітчизняна історіографія повоєнної відбудови України (1945–1950 рр.): стан висвітлення проблеми // Наук. праці ЧДУ імені Петра Могили. Сер.: Історія. 2011. Т. 147, Вип. 134. С. 102–104.

134. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2008. 218 арк.

135. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 481 арк.

136. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія. Вінниця: Інфракон, Інфракон-І, 2007. 360 с.

137. Мищак І. М. Історіографія інкорпорації та радянізації західноукраїнських земель (1939–2010 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. 458 арк.

138. Ведмідь Л. А. Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х – середини 80-х років ХХ століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. 221 арк.

139. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50-х – 80-х років ХХ ст. Історіографія: Дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2006. 185 арк.

140. Нефьодов Д. В.: 1) Relevance of the historiographic research of Ukrainian SSR workers of postwar twenty years (1946–1965) // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Миколи Шитюка. № 2 (42), листопад 2016. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. С. 139–141. ; 2) The sources of the historiographic research of the Ukrainian SSR working class (1946–1965) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць. Вип. 16. 2016. С. 87–92. ; 3) Історіографія робітництва УРСР повоєнного періоду: зародження та перші кроки дослідження проблеми // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 48. С. 242–244. ; 4) Історіографія робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.): дослідження проблеми в другій половині 1960-х – 1980-х рр. // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред кол. О. Петречко (гол. ред.) та ін. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 38. С. 134–149. ; 5) Розвиток сучасних вітчизняних історіографічних досліджень (На прикладі тематики радянського повоєнного робітництва) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 403–409. ; 6) Робітництво УРСР в повоєнний період: зародження радянської історіографії теми (1946–1953 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. 1 (17) (січень–березень). Т. 3. С. 61–66. ; 7) Соціалістичне змагання в середовищі українського повоєнного робітничого класу (1946–1965 рр.) у радянській історіографії другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. 2 (18) (квітень–

червень). Т. 2. С. 103–110. ; 8) Зростання культурно-технічного рівня робітників УРСР в повоєнне двадцятиріччя в радянській історіографії другої половини 1950-х – першої половини 1960-х рр. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. 2017. № 6 (311). С. 110–116. ; 9) Відображення історії робітництва УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1964 рр.) в радянській науковій літературі перебудовчого періоду (1985–1991 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 49. С. 233–236. ; 10) Відображення руху раціоналізаторів і винахідників в повоєнне двадцятиріччя (1946–1965 рр.) у радянській історіографії другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Миколи Шитюка. – № 1 (43), червень 2017. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 132–135. ; 11) Розкриття взаємовідносин робітничого класу і селянства УРСР (1946–1965 рр.) в радянській науковій літературі другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. // Література та культура Полісся. Вип 87. Серія «Історичні науки». № 7 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С. 164–174. ; 12) Social structure of Ukrainian SSR postwar working class (1946-1965) as viewed by soviet scientists of the second half of the 1960s – early 1980s // Переяславський літопис: зб. наук. статей. Вип 12 / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 120–128. ; 13) Соціалістичне змагання та рух за комуністичну працю в повоєнній Україні (1946–1965 рр.) в працях радянських дослідників другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць. Вип. 18. 2017. С. 65–70. ; 14) Підготовка кадрів та підвищення кваліфікації повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) у працях радянських науковців другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. 3 (19) (липень–вересень). Т. 1. С. 87–91. ; 15) Радянська історична наука другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. про культурно-технічний рівень повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. 4 (20) (жовтень–грудень). Т. 1. С. 112–115. ; 16) Висвітлення суспільно-політичної активності повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) в радянській науковій літературі другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць. Вип. 19. 2017. С. 35–40. ; 17) Дослідження повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.): становлення україноцентричної теоретико-концептуальної моделі проблеми // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. Серія: Історія. Вип. 37. 2017. С. 107–123. ; 18) Перегляд радянських оцінок історії повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.)

сучасною українською історіографією // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових праць / за ред. проф. Миколи Шитюка. № 2 (44), листопад 2017. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 107–110. ; 19) Сучасна вітчизняна історіографія робітництва УРСР (1946–1965 рр.): генеза нових тематичних напрямів // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. 2017. № 9 (314). С. 69–83. ; 20) Новітня українська історіографія повсякденного життя робітництва УРСР (1946–1965 рр.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць. Вип. 20. 2017. С. 97–103. 21) Повоєнне робітництво УРСР (1946–1965 рр.) у сучасній російській історіографії. // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 1 (21) (січень–березень). Т. 2. С. 148–152. ; 22) The Ukrainian SSR postwar working class (1946–1965) in the evaluation of the sovietology in the west // Східноєвропейський історичний вісник. Дрогобич: Посвіт, 2018. Вип. 7. С. 160–172.

141. Нефьодов Д. В.: 1) Історіографія повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.): стан розробки проблеми в сучасній російській історичній науці // Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Шляхи відродження науки України»: Мат. конф., 14 квітня 2017 р. Київ, 2017. С. 117–119. ; 2) Історіографічна розробка історії повоєнного робітництва УРСР у радянській історичній науці другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня 2017 р.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 105–106. ; 3) Пізньосталінська історіографія повоєнного робітництва УРСР (1946–1953 рр.) // Каразінські читання (історичні науки) : Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 18–19. ; 4) Влада та історична наука в хрущовську добу (1953–1964 роки) // Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24–25 лютого 2017 р.). У 2-х частинах. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Ч. 1. С. 201–204. ; 5) Рух винахідників, раціоналізаторів та новаторів виробництва в УРСР у вітчизняній історичній науці хрущовського періоду (1954–1965 рр.) // Перспективи та пріоритети розвитку історичної науки: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 10–11 квітня 2017 р.). Вінниця, 2017. С. 80–84. ; 6) Дослідження рівня матеріального добробуту повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) радянськими науковцями другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. // Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 85-ої річниці від дня народження професора М. Александрова : Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції. 29–30 вересня 2017 р. Миколаїв :

НУК, 2017. С. 23–25. ; 7) Погляди радянських істориків другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. на питання участі робітників в управлінні виробництвом в повоєнній Україні (1946–1965 рр.) // Перші Ґеретівські читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, Україна, 7 червня 2017 р.). Науковий, методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти. Тернопіль: ТОКІППО, 2017. Вип. 1. С. 46–49. ; 8) Інтернаціональні зв'язки повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) в радянській історіографії другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. // Суспільні науки: виклики і сьогодення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 9–10 червня 2017 року). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2017. С. 35–37. ; 9) Історики української діаспори про робітництво УРСР повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.) // International scientific conference «Modernization of educational system: world trends and national peculiarities»: Conference Proceedings, February 23rd. Kaunas: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. P. 41–44. ; 10) Робітництво повоєнної УРСР (1946–1965 рр.) та сучасна російська історіографія: наука та політика // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки: матеріали VIII міжнародної науково-практичної конференції (27–28 квітня 2018 р.). Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 87–89.

142. Поршнева О. С. Междисциплинарные методы в историко-антропологических исследованиях: Учеб. пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. 136 с.

143. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. Москва: Наука, 2003. 486 с.

144. Разуваева Н. Н. Старые концепции и новые подходы: рабочий класс СССР в исторической литературе // Вест. Челябинского государственного университета. 1992. Вып. 2. Т. 1. С. 49–61.

145. Кузнецова Н. В. Отечественная историография об экономических и социальных проблемах послевоенного восстановления и развития страны в 1945–1953 гг. // Вестник ВолГУ. Серия 4. 2005. Вып. 10. С. 141–153.

146. Белоногов Ю. Г. Эволюция советской модели экономики 1950–1960-х годов в отечественной историографии // Вестник ПНИПУ. Культура. История. Философия. Право. 2014. №. 1. С. 35–41.

147. Григорьева А. Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953 – 1964 гг.: к постановке проблемы // Теория и практика общественного развития. 2010. № 3. С. 216–218.

148. Степанов М. Г.: 1) Феномен советской историографии в современных исторических исследованиях // Известия Алтай. гос. ун-та. 2008. Вып. 4–5. С. 196–202. ; 2) Основные тенденции развития постсоветской ис-

торической науки (1990-е – начало 2000-х гг.) // Вестник ТамбовГУ. Серия: Гуманитарные науки. 2009. Вып. 3(71). С. 243–249.

149. Деманов А. А. Военно-промышленный комплекс СССР в 1946–1955 годах: вопросы историографии // Вест. Чуваш. ун-та. 2008. Вып. 3. С. 77–84.

150. Советская историография: сб. ст. / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. Москва: РГГУ, 1996. 592 с.

151. Разуваева Н. Н. Старые концепции и новые подходы: рабочий класс СССР в исторической литературе // Там же. С. 49.

152. Разуваева Н. Н. Там же. С. 52.

153. Степанов М. Г. Основные тенденции развития постсоветской исторической науки (1990-е – начало 2000-х гг.) // Там же. С. 248.

154. Трофимов А. В. Советское общество 1953–1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Уральский государственный экономический университет. Екатеринбург, 1999. 515 л.

155. Трофимов А. В. Там же. С. 398.

156. Дроздов В. В. Современная зарубежная историография экономической политики СССР в 1946–1985 гг.: Дис. ... д-ра эконом. наук: 08.00.02; 08.00.03 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Москва, 1998. 466 л.

157. Кодин Е. В. Американская послевоенная советология: методология и источниковая база: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09 / Смоленский государственный педагогический университет. Москва, 1998. 510 л.

158. Некрасов А. А. Становление и этапы развития англо-американской советологии: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова. Ярославль, 2001. 181 л.

159. Кузнецов В. В. Трансформация общественно-политической системы СССР в американской советологии послевоенного периода: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.03 «Всеобщая история» / Московский государственный ин-т международных отношений МИД РФ. Москва, 1992. 24 с.

160. Орачева О. И. Эволюция советской политической системы 1953–1964 гг. в зарубежной историографии: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История общественных движений и политических партий» / Пермский государственный университет им. А. М. Горького. Пермь, 1993. 17 с.

161. Концепции и оценки развития России (XX – начало XXI в.) в зарубежных исследованиях / Отв. ред. Ю. И. Игрицкий. Москва: РАН ИНИОН, 2010. 320 с.

162. Зарубежное россиеведение: учеб. пособие / под ред. А. Б. Безбородова. Москва: Проспект, 2013. 576 с.

163. Дроздов В. В. Современная зарубежная историография экономической политики СССР в 1946–1985 гг. Там же. С. 420.

1.2 Репрезентативність історіографічних джерел

164. Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні у перший період війни (червень 1941 – липень 1942 р.): історіографія проблеми. Кривий Ріг : Вид. центр КТУ, 2009. 367 с.

165. Джерелознавство історії України: Довідник: навч. посіб. для студ. вузів / Я. Є. Боровський та ін. Київ: [Б. в.], 1998. 212 с. ; Литвин В. М., Гусєв В. І., Слюсаренко А. Г. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. для студ. вузів. Київ: Вища школа, 2002. 430 с.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження

166. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории. Санкт-Петербург: Наука, 1993. 479 с.

167. Цацарин В. В. Философия истории: основные проблемы и варианты их решения // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. № 1 (100). Гуманитарные науки. Гомель, 2017. С. 173–177.

168. Кіян О. Методологічні принципи історіографічного синтезу: антропологічний контекст і гносеологічні орієнтири // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. 2010. Вип. 13. С. 250–260.

169. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Там само. С. 25.

170. Тихонов В. В. Методы историографии: современное состояние и перспективы. // Сайт Виталия Тихонова. URL: http://www.cliohvit.ru/view_post.php?id=41

171. Шлейермахер Ф. Герменевтика. Пер. с нем. А. Л. Вольского. Санкт-Петербург: Европейский Дом, 2004. 242 с.

172. Хайдеггер М. Бытие и время. Пер. с нем. В. В. Бибихина. Харьков: Фолио, 2003. 503 с.

173. Харченко Н. В. Проблема розуміння в контексті герменевтичного аналізу // Вісник інституту розвитку дитини : Зб. наук. прац. Вип. 32. Серія: психологія. Київ: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 158–165.

174. Кіян О. Методологічні принципи історіографічного синтезу: антропологічний контекст і гносеологічні орієнтири // Там само. С. 253.

175. Биск И. Я. Методология истории: курс лекций. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2007. 236 с.

176. Тихонов В. В. Там же.

177. Симончук О.: 1) Робітничий клас в Україні: хроніка втрат // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2005. № 4. С. 5–25. ; 2) Робітничий клас в Україні: тренди рекомпозиції структури // Соціологія: теорія, методи, мар-

кетинг. 2006. № 2. С. 38–65. ; 3) Классовое действие: тенденции формирования социальных классов в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. 2011. № 4. С. 50–96.

178. Симончук О. Робітничий клас в Україні: хроніка втрат // Там само. С. 8.

Розділ 2
РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В 1946–1965 рр.

2.1 Пізньосталінська історіографія проблеми (1946–1953 рр.)

1. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Там само. С. 14.

2. История Украины. Краткий курс. Киев: Изд-во АН УССР, 1948. 836 с.

3. Білоус О. Радянська Україна – соціалістична держава робітників і селян. Київ: Політвидав України, 1947. 16 с.

4. Мор Н. СССР – могучая индустриальная держава. Москва: Московский рабочий, 1947. 80 с.

5. Бойко І. Великі соціалістичні перемоги українського народу. Київ: Укр. вид-во політ. літ-ри, 1948. 48 с.

6. Златоустовский Б. В. Молодому рабочему о традициях русского рабочего класса. Москва: Госполитиздат, 1948. 115 с.

7. Нижник В. Українська Радянська Соціалістична Республіка. Київ: Держполітвидав УРСР, 1948. 56 с.

8. Нижник В. Українська Радянська Соціалістична Республіка. Там само. С. 47.

9. Аракелян А. Основные задачи послевоенной пятилетки. Москва: Госполитиздат, 1946. 63 с.

10. Володарский Л. Возрождение районов СССР, пострадавших от немецкой оккупации. Москва: Госполитиздат, 1946. 103 с.

11. Цветков П. Рабочий класс СССР. Москва: Молодая гвардия, 1947. 152 с.

12. Володарский Л. Возрождение районов СССР, пострадавших от немецкой оккупации. Там же. С. 64–66.

13. Логінов Ф. Г. Відродження Дніпрогесу. Київ, 1950. 152 с. ; Євграфов А. На відбудові Дніпрогесу. Київ, 1950. 36 с. ; Сліпченко П. С. Великі будови сталінської епохи на Дніпрі. Київ, 1951. 32 с. ; Рубан В. І. Велика всенародна будова. Київ, 1951. 112 с. ; Куземин И. Парторганизация Днепростроя в авангарде борьбы за Днепрогес. Киев, 1951. 180 с. ; Жеребкін Г. П. Великі будови комунізму на Дніпрі і розвиток промисловості півдня Української

РСР. Київ, 1952. 32 с. ; Сухомел Г. І., Алпатьєв С. М. Каховська гідроелектростанція, Південно-Український і Північно-Кримський канали – великі будови комунізму. Київ, 1951. 24 с.

14. Климушев В. Донбасс – важнейший трудовой фронт нашей Родины. Сталино, 1946. 26 с. ; Шерстюк Ф. Найважливіші будови другого року нової п'ятирічки // Партійне життя. 1947. № 6. С. 23–30.

15. Зведенюк П. Транспорт України в новій п'ятирічці. Київ, 1947. 76 с. ; Древетняк Н. Гвардия машиностроителей. Москва, 1947. 128 с. ; Усыченко Ю. И. Славные годы. Краткий очерк истории Одесского судоремонтного завода № 1. Одесса, 1952. 38 с. ; Завалишин П. А., Хитрук М. И. Рационализаторы и изобретатели Харьковского тракторного завода. Харьков, 1952. 48 с. ; Омаровский А. Послевоенное восстановление украинского машиностроения // Вопросы экономики. 1949. № 10. С. 55–65. ; Петруша Ф., Шевченко І. Металургія України на піднесенні // Більшовик України. 1949. № 1. С. 62–71.

16. Окладной Г. М. Борьба трудящихся Харьковщины за послевоенную сталинскую пятилетку. Харьков, 1948. 76 с. ; Окладной Г. М. Социалистический Харьков. Харьков, 1951. 200 с. ; Коваленко Л. А. Житомир. Історичний нарис. Житомир, 1951. 47 с.

17. Бегма В. Беспартийный архив – опора партийной организации. Москва: Политиздат, 1948. 253 с.

18. Крисюк М. Орден на прапорі. Київ: Політвидав, 1949. 92 с.

19. Скоробогатий В. П. Тридцять років комсомолу Київщини. Київ: Політвидав, 1949. 42 с.

20. Болтин Н. Севастопольская краснознамённая. Симферополь, 1949. 72 с.

21. Ніколаєнко І. І. Трудом прославимо Вітчизну. Київ: Політвидав, 1950. 40 с.

22. Кучерин М. Как я варю сталь. Москва, 1946. 36 с. ; Бридько И. Цикличность – основа высокопроизводительного труда шахтёров. Москва, 1948. 36 с. ; Бридько И. Наш опыт цикличной работы. Москва, 1951. 82 с. ; Семинский В. Скоростное резание металлов. Киев; Москва, 1951. 88 с. ; Гургаль В. Й. На великих швидкостях. Львів: Кн. вид-во, 1953. 64 с.

23. Кошелев Ф. Послевоенный пятилетний план и пути его досрочного выполнения. Москва: Политиздат, 1949. 101 с.

24. Зворыкин А. А. Социалистическое соревнование в промышленности СССР. Москва: Политиздат, 1951. 78 с.

25. Білоусов С. М. Відбудова і розвиток народного господарства та культури Української РСР в четвертій сталінській п'ятирічці (1946–1950 рр.). Київ: Політвидав, 1953. 71 с.

26. Іоненко І. Розквіт народного господарства Радянської України. Київ: Політвидав, 1953. 96 с.

27. Білявський Д., Колісник В. Авангардна роль комуністів на виробництві: З досвіду роботи партійної організації Львівського електролампового заводу. Львів: Кн.-журн. вид-во, 1951. 48 с.

28. Корниец Л. Социалистические преобразования в западных областях Украинской ССР. Киев: Госполитиздат УССР, 1950. 342 с.

29. Кулик І. Боротьба трудящих Західної України за радянську владу і возз'єднання з радянською Україною. Київ: Держполітвидав УРСР, 1951. 49 с.

30. Вірник Д. Ф. Економічний розвиток Української РСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики. Київ: Вид-во АН УРСР, 1951. 96 с.

31. Вірник Д. Ф. Там само.

32. Червоненко С. Украина до Октябрьской революции и в годы советской власти. Киев: Госполитиздат УССР, 1951. 122 с.

33. Супруненко М. Комуністична партія – натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української радянської держави. Київ: Держполітвидав УРСР, 1953. 131 с.

34. Ясницький Г. Дружба народів СРСР – джерело процвітання Радянської України. Київ: Держполітвидав УРСР, 1953. 103 с.

35. Геращенко Б. Новый мощный подъем народного хозяйства СССР в первой послевоенной пятилетке. Москва: Госполитиздат, 1951. 126 с.

36. Гуревич С., Партигул С. Новый подъём народного хозяйства СССР в послевоенной пятилетке. Москва: Госполитиздат, 1949. 158 с.

37. Москатов П., Баранов И. Славный путь рабочего класса нашей Родины. Москва: Госполитиздат, 1953. 324 с.

38. Боевая программа жизни и труда: сб. материалов о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг. / Сост. В. В. Вейцман. Ростов н-Д.: Ростиздат, 1946. 72 с. ; Восстановление предприятий чёрной металлургии: сб. статей / Отв. ред. Н. И. Коробов. Москва: Металлургиздат, 1946. 160 с.

39. Вірник Д. Ф. Економічний розвиток Української РСР – торжество ленінсько-сталінської національної політики. Там само. С. 53.

40. Вірник Д. Ф. Там само. С. 51.

41. Червоненко С. Украина до Октябрьской революции и в годы советской власти. Там же. С. 72.

42. Ясницький Г. Дружба народів СРСР – джерело процвітання Радянської України. Там само. С. 69.

43. Геращенко Б. Новый мощный подъем народного хозяйства СССР в первой послевоенной пятилетке. Там же. С. 47.

44. Гуревич С., Партигул С. Новый подъём народного хозяйства СССР в послевоенной пятилетке. Там же. С. 33.

2.2 Вивчення проблем робітництва в період хрущовської «відлиги» (середина 1950-х – середина 1960-х рр.)

45. Трофимов А. В. Советское общество 1953–1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика. Там же. С. 26.

46. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Там само. С. 130.

47. Трофимов А. В. Там же. С. 31.

48. Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса: тезисы докладов всесоюз. науч. конф. «Изменение социальной структуры советского общества» / Отв. за выпуск: Л. В. Сохань, М. В. Бочарова. Киев: Наукова думка, 1965. 173 с.

49. Тези доповідей конференції інституту, присвяченої 25-річчю возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі, 3–4 листопада 1964 р. / Ред. кол.: А. М. Черненко та ін. Дрогобич: ДДПІ ім. І. Я. Франка, 1964. 99 с.

50. Из истории рабочего класса СССР: материалы третьей межвуз. науч. конф. / Ред. кол.: А. В. Шипулина (отв. ред.) и др. Иваново: ИГПИ им. Д. А. Фурманова, 1964. 219 с.

51. Історія Української РСР. В 2 т. Т. 2 / С. М. Бєлоусов та ін. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. 714 с.

52. Яремчук В. Там само. С. 73.

53. Яремчук В. Там само. С. 86.

54. Кухаренко Л. І. Українська РСР – складова і невід'ємна частина Радянського Союзу. Київ: Знання, 1954. 30 с. ; Литвин К. Расцвет культуры Советской Украины. Киев: Госполитиздат, 1954. 78 с. ; Слуцький О. Б. Перемога соціалістичної індустріалізації на Україні. Київ: Знання, 1955. 108 с. ; Викентьев А. И. Успехи народного хозяйства СССР. Москва: Госполитиздат, 1957. 63 с. ; Барановская В. П. Развитие народного хозяйства СССР. 1946–1970. В 2-ч частях. Ленинград: ЛГУ, 1961. Ч. 1. 66 с.; Ч. 2. 93 с.

55. Кучма И. П. Восстановление горнорудной промышленности Украины. (Из опыта работы партийных организаций Криворожского и Никопольского бассейнов. 1944–1950 рр.). Днепропетровск, 1957. 80 с.

56. Шевченко А. Ю. Резерви зростання продуктивності праці у вугільній промисловості Донбасу. Київ, 1957. 48 с.

57. Замковой В. Донбасс индустриальный. Сталино, 1958. 144 с.

58. Кудлай О. С. Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945–1953 рр.) // Укр. іст. журн. 1961. № 6. С. 41–51.

59. Земляк К. П., Критенко Г. П. Край донецький. Київ, 1957. 188 с.

60. Кудлай О. С. Трудові подвиги робітничого класу України у відбудові і розвитку важкої промисловості (1945–1953 рр.) // Там само. С. 46.

61. Кудлай О. С. Там само. С. 48.

62. Буцько М. О., Тараненко В. М. Дружба та співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943–1950 рр.) // Укр. іст. журн. 1962. № 4. С. 15–25.

63. Буцько М. О., Тараненко В. М. Дружба та співробітництво народів СРСР у відбудові та дальшому розвитку народного господарства України (1943–1950 рр.) // Там само. С. 22.

64. Возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі (1939–1959 рр.): Бібліографічний покажчик / Відп. ред. М. П. Рудь. Київ: Вид-во АН Української РСР, 1959. 97 с.

65. Стефаник С. Возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 64 с.

66. Морехина Г. Г. Борьба Коммунистической партии за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства в послевоенный период (1946–1950 гг.). Москва: Госполитиздат, 1955. 192 с.

67. Богодист І.: 1) Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. 176 с. ; 2) Піднесення політичної активності трудящих у боротьбі за зміцнення Радянського ладу в західних областях УРСР (1944–1950 рр.) // Укр. іст. журн. 1959. № 6. С. 56–66.

68. Ковальчак Г. І. Індустріалізація західних областей Української РСР // Укр. іст. журн. 1959. № 6. С. 3–12.

69. Арсентьєв М. В. Боротьба робітників Радянської Буковини за піднесення промисловості (1946–1964 рр.) // Укр. іст. журн. 1965. № 8. С. 103–105.

70. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. Київ: Держполітвидав УРСР, 1960. 224 с.

71. Арсентьєв М. В. Боротьба робітників Радянської Буковини за піднесення промисловості (1946–1964 рр.) // Там само. С. 103.

72. Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964): республ. міжвідомчий наук. зб. / Ред. кол.: Д. Ф. Вірник (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 1965. 191 с.

73. Ткаченко Г. Подвиг шахтёров Донбасса. Партийные организации Донбасса в борьбе за восстановление угольной промышленности в годы послевоенной пятилетки. Луганск, 1960. 74 с.

74. Корольов Б. І. Боротьба партії за відбудову і розвиток соціалістичного народного господарства в післявоєнний період (1945–1953 рр.). Київ: Політвидав, 1961. 75 с.

75. Юрчук В.: 1) Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1949–1952 рр.). Київ: Політвидав України, 1965. 255 с. ; 2) Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства республики в послевоенный период

(1945–1952 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Ин-т истории партии ЦК КПУ. Киев, 1965. 49 с.

76. Борьба КПСС за восстановление и развитие народного хозяйства в послевоенный период (1945–1953 гг.): Документы и материалы / Сост.: Л. Б. Габриэлов, В. В. Пентковская. Москва: Госполитиздат, 1961. 403 с.

77. Юрчук В. И. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства республики в послевоенный период (1945–1952 гг.). Там же. С. 41.

78. Юрчук В. И. Там же. С. 23.

79. Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. Київ: Наукова думка, 1965. 295 с.

80. Кудлай О. С. Там само. С. 87.

81. Кудлай О. С. Там само. С. 89.

82. Кудлай О. С. Там само. С. 102.

83. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Там само. С. 264.

84. Данилич А. М. Поширення передового виробничого досвіду в промисловості України. Київ, 1956. 68 с.

85. Хотимченко М. М. Підвищення продуктивності праці у вугільній промисловості Української РСР. Київ, 1956. 36 с.

86. Шкуратов О. І. Шляхи підвищення продуктивності праці в промисловості СРСР. Київ, 1961. 48 с.

87. Ковальчук А. С. Деякі питання розвитку соціалістичного змагання серед робітників важкої промисловості України (1946–1950 рр.) // Укр. іст. журн. 1964. № 1. С. 82–85.

88. Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. Там само.

89. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956–1961 гг.). Киев: Наукова думка, 1965. 198 с.

90. Денисенко О. А., Восполит В. Г. Пути повышения производительности труда в угольной промышленности. Сталино, 1956. 44 с.

91. Алексеев Г. П., Смольков В. Г. Социалистическое соревнование в условиях развитого социализма. Москва: Политиздат, 1964. 86 с.

92. Ковальчук А. С. Деякі питання розвитку соціалістичного змагання серед робітників важкої промисловості України (1946–1950 рр.) // Там само. С. 83.

93. Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964). Там само. С. 125.

94. Мамай Н. Я.: 1) Живая сила соревнования: Заметки шахтёра. [Лит. запись И. Е. Зенина]. Ворошиловград, 1957. 40 с. ; 2) За тонну топлива сверх нормы. (Опыт работы добычной бригады шахты № 2 «Северная» треста «Краснодон-уголь»). Москва: Углетехиздат, 1957. 12 с. ; 3) Наш вклад в пятилетку. Москва: Профиздат, 1957. 24 с. ; 4) Слово шахтёра. [Лит. запись И. Е. Зенина]. Киев: Госполитиздат, 1958. 74 с. ; 5) Слово коммуниста. [Лит. запись И. Е. Зенина]. Москва: Госполитиздат, 1959. 64 с. ; 6) Комунізм і праця – невіддільні. Київ: Політвидав, 1963. 56 с.

95. Северинов К. А. Жить и работать по-коммунистически. Донецк, 1958. 32 с.

96. Гургаль В. Й.: 1) Мій досвід комплексної токарної обробки металів. Київ: Вища шк., 1960. 32 с. ; 2) Сторінки робітничого життя. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. 222 с.

97. Галин М. О гордости советского рабочего. Ленинград: Лениздат, 1958. 68 с.

98. Куций Ю. М. Працюємо по-комуністичному. Київ: Політвидав, 1959. 15 с.

99. Колесов О. А. На рубежах семилетки. Сталино, 1960. 37 с.

100. Лисак К. Мої товарищі. Львів, 1961. 40 с.

101. Первые шаги тридцатитысячников / Сост.: М. А. Лапидус. Москва: Сельхозгиз, 1956. 205 с. ; Дорогой отцов: Очерки о рабочих династиях / Под ред. Н. Захарченка. Москва: Молодая гвардия, 1960. 137 с. ; В сім'ї вільній, новій: збірник споминів / За ред. Г. Комкова. Львів: Каменяр, 1964. 168 с. ; Традициям оставаться в строю / Сост.: Л. Э. Саксонов. Москва: Советская Россия, 1964. 94 с.

102. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956–1961 гг.). Там же. С. 143.

103. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Там само. С. 282.

104. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми. Там само. С. 170.

105. Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине. 1958–1961 гг. Сборник документов и материалов / Ред. кол.: Громова З. М. и др. Киев: Политиздат УССР, 1963. 530 с.

106. Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине. 1958–1961 гг. Там же. С. 9.

107. Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине. 1958–1961 гг. Там же. С. 74.

108. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х т. Т. 2. 1941–1976 гг. / Ред. кол.: В. И. Юрчук (председатель) и др. Киев: Политиздат Украины, 1977. 1083 с.

109. Сидоренко В. П. Від перших комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. Київ: Політвидав, 1959. 49 с.

110. Кириченко М. К. Провісники комунізму. Київ: Політвидав, 1959. 64 с.

111. Мітюков О. Г. На шляху до перемоги комуністичної праці. Київ: Політвидав, 1961. 46 с.

112. Шевченко Н. Ф. По великому почину. О руководстве Харьковской городской партийной организацией движением за коммунистический труд. Харьков, 1961. 148 с.

113. Онищенко А. Л. Ростки нового, коммунистического. О бригадах и ударниках коммунистического труда Харькова. Харьков, 1961. 39 с.

114. Кудлай О. С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці. Київ: Політвидав, 1962. 148 с.

115. Логвин И. М. Бригады коммунистического труда на железнодорожном транспорте. Киев: Политиздат, 1962. 56 с.

116. Шарапа П. М., Васильченко П. Д. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму. (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району) // Укр. іст. журн. 1961. № 2. С. 16–26.

117. Лихолобова З. Г. О периодизации движения за коммунистический труд // История СССР. 1965. № 2. С. 238.

118. Пьянков Е. А. На коммунистической вахте. Запорожье, 1962. 52 с.

119. Пашков В. И. За город коммунистического труда. Симферополь, 1962. 86 с.

120. Рудой П. Є. Рух за комуністичну працю і економіка. Київ: АН УРСР, 1963. 96 с.

121. Власенко П. И. Крылатый почин. Донецк, 1963. 51 с.

122. Бойченко В. О. Бойові помічники партії. Київ: Політвидав, 1963. 84 с.

123. Зенін І. Є. Живі паростки комунізму. Київ: Політвидав, 1964. 68 с.

124. Куликовский Б. Г., Пирогов С. И. Бригады коммунистического труда – высший этап социалистического соревнования. Днепропетровск, 1960. 34 с. ; Анчишкін В. Н., Ніколенко Г. В. Завод комуністичної праці. Дніпропетровськ, 1960. 50 с. ; Волков Ф. М., Вознесенский Л. А. Коммунизм рождается в труде. О роли движения коллективов и ударников коммунистического труда в строительстве коммунизма. Москва: Советская Россия, 1961. 76 с. ; Россовский М. А., Григорьев С. О. На заводе коммунистического труда. Москва: Госполитиздат, 1961. 78 с.

125. Шарапа П. М., Васильченко П. Д. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму. (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району) //

Укр. іст. журн. 1961. № 2. С. 16–26. ; Лихолобова З. Г. Рух колективів і ударників комуністичної праці в металургійній промисловості. (На матеріалах підприємств Сталінського раднаргоспу) // Укр. іст. журн. 1961. № 4. С. 13–21. ; Романцов В. О. Піднесення політичної та виробничої активності шахтарів Донбасу в період розгорнутого будівництва комунізму // Укр. іст. журн. 1962. № 4. С. 3–14.

126. Шарапа П. М., Васильченко П. Д. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму. (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району) // Там само. С. 25.

127. Ніколаєнко І. І. Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки (1959–1961 рр.) // Укр. іст. журн. 1964. № 6. С. 12–25.

128. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956–1961 гг.). Там же. С. 185.

129. Романцов В. О. Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес (1959–1964 рр.) // Укр. іст. журн. 1965. № 7. С. 54–58.

130. Шарапа П. М., Васильченко П. Д. Розвиток нових форм змагання в період розгорнутого будівництва комунізму. (На матеріалах металургійної та гірничої промисловості Дніпропетровського економічного району) // Там само. С. 22.

131. Романцов В. О. Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес (1959–1964 рр.) // Там само. С. 57.

132. Рабочий класс и технический прогресс. Исследование изменений в социальной структуре рабочего класса / Г. В. Осипов, В. А. Тихомиров, С. Ф. Фролов, И. И. Чангли. Москва: Наука, 1965. 360 с.

133. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956–1961 гг.). Там же. С. 69.

134. Митюков А. Г. Там же. С. 71.

135. Митюков А. Г. Там же. С. 95.

136. Директивы XX съезда КПСС по шестому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1956–1960 годы. Москва: Госполитиздат, 1956. 79 с. ; Достижения Советской власти за сорок лет в цифрах. Статистический сборник / Под ред. Э. С. Софиев. Москва: Госполитиздат, 1957. 370 с. ; Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. 4. 1953–1957 годы / Сост.: В. Н. Малин, А. В. Коробов. Москва: Госполитиздат, 1958. 864 с. ; СССР в цифрах. Статистический сборник / Отв. за выпуск С. Я. Генин. Москва: Госстатиздат, 1958. 468 с. ; Радянська Україна в цифрах. Статистичний збірник / Відп. за випуск Булгаков П. С. Київ: Держполітвидав УРСР, 1960. 356 с. ; Радянське Закарпаття в цифрах. Статистичний збірник / Відп. за випуск Стригін В. С. Ужгород: Закарпатське книжко-

во-газетне вид-во, 1960. 176 с. ; Борьба КПСС за завершение строительства социализма (1953–1958 годы). Документы и материалы / Под ред. И. И. Луковцева. Москва: Госполитиздат, 1961. 696 с. ; Законодательные акты по вопросам народного хозяйства СССР. В 2-х т. Т. 1. / Ред. кол.: П. С. Ромашкин и др. Москва: Госюриздат, 1961. 687 с. ; Хрущёв Н. С. Отчёт Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XXII съезду партии, 17 октября 1961 г. Москва: Госполитиздат, 1961. 144 с. ; Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за вып. К. А. Орехов. Москва: Госстатиздат, 1963. 210 с. ; Народне господарство Української РСР в 1962 році. Статистичний щорічник / Відп. за випуск Булгаков П. С. Київ: Держстатвидав, 1963. 675 с. ; Маяки зовут вперёд. Сборник документов и материалов о соревновании за коммунистический труд в Одесской области (1958 г. – май 1963 г.) / Ред. кол.: Л. А. Ануфриев (отв. ред.) и др. Одесса: Маяк, 1964. 207 с. ; Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник / Відп. за випуск Булгаков П. С. Київ: Статистика, 1964. 654 с. ; Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник / Відп. за випуск Булгаков П. С. Київ: Статистика, 1965. 694 с. ; Движение за коммунистический труд в промышленности СССР. 1958–1963 гг.: сборник документов и материалов / Предисл. Л. С. Рогачевской. Москва: Наука, 1965. 413 с.

137. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Том 3: Социализм. Москва: Госполитиздат, 1956. 644 с.

138. Москатов П.: 1) Несокрушимая сила. Москва: Советская Россия, 1957. 135 с. ; 2) Плечом к плечу. Москва: Трудрезервиздат, 1957. 558 с. ; 3) Героический рабочий класс СССР. Москва: Трудрезервиздат, 1959. 93 с.

139. Старовойтенко І. Підсумки розвитку народного господарства України в п’ятій п’ятирічці. Київ: Політвидав, 1957. 94 с.

140. Чунтулов В. Т. Розквіт економіки Української РСР. Київ: Політвидав, 1958. 67 с.

141. Струмилин С. Т. Очерки социалистической экономики СССР (1929–1959 гг.). Москва: Госполитиздат, 1959. 419 с.

142. Викентьев А. И. Очерк развития народного хозяйства СССР. Москва: Госполитиздат, 1959. 244 с.

143. Рудой П. Є. Радянська Україна – високо розвинута індустріальна держава. Київ, 1959. 56 с.

144. Локшин Э. Ю. Промышленность СССР: 1940–1963: Очерк истории. Москва: Мысль, 1964. 383 с.

145. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / В. В. Бондаренко и др. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 555 с. ; История народного хозяйства СССР / Под ред. Погребинского А. П. Москва: Высшая школа, 1960. 260 с. ; Экономика СССР в послевоенный период: Краткий экономиче-

ский обзор. Москва: Соцэкгиз, 1962. 482 с. ; Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период / АН СССР. Ин-т экономики. Москва: Наука, 1965. 600 с.

146. Козловська Л. Г. Розвиток народного господарства Закарпатської області за роки радянської влади. Львів: вид-во Львівського університету, 1959. 166 с. ; Ковальчак Г. І. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади (1939–1958 рр.). Київ: Наук. думка, 1965. 187 с. ; Владимиров Л., Шраг М. Промисловість західних областей України в шостій п'ятирічці. Львів: кн.-журн. вид-во, 1956. 90 с. ; Задорожний В., Паламарчук М. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР. Київ: Держполітвидав УРСР, 1960. 204 с. ; Тези доповідей конференції інституту, присвяченої 25-річчю возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі, 3–4 листопада 1964 р. / Ред. кол.: А. М. Черненко та ін. Дрогобич: ДДПІ ім. І. Я. Франка, 1964. 99 с.

147. Багреев Е. Я. Тяжёлая индустрия – основа могущества СССР. Свердловск: Книж. изд-во, 1955. 94 с. ; Гламазда А. Д. Газова промисловість УРСР в семирічці. Київ: Держтехвидав, 1959. 84 с. ; Гак Д. В. Харчова промисловість України. Київ: Держполітвидав УРСР, 1960. 200 с. ; Энергетическое строительство СССР за 40 лет (1917–1957 гг.) / Беляков А. А. и др. Москва: Госэнергоиздат, 1958. 399 с. ; Непорожній П. С. Потужні гідроелектростанції та їх роль в електрифікації Української РСР. Київ, 1958. 48 с. ; Шамрай М. Г. Каховській ГЕС десять років. Одеса, 1965. 48 с.

148. Александренко Г. В.: 1) Реорганізація управління промисловістю і будівництвом. Київ: Знання, 1957. 52 с. ; 2) Раднаргоспи економічних адміністративних районів Української РСР: (Правові питання організації та діяльності). Київ: Політвидав, 1959. 160 с.

149. Рудницький П. В. Одеський економічний адміністративний район. Київ, 1958. 56 с.

150. Івонін Г. П. Львівський економічний адміністративний район. Київ, 1958. 36 с.

151. Стецюра В. К. Раднаргоспи України в боротьбі за виконання семирічки. Київ, 1959. 48 с.

152. Романов І. В. Станіславський економічний адміністративний район. Станіслав, 1961. 39 с.

153. Ващенко П. П. Нові економічні райони Радянської України. (Цифри і факти). Київ, 1963. 27 с.

154. Коцюбинский Т. Приднепровский экономический район. Днепропетровск, 1963. 55 с.

155. Прибыльский И. С. Черноморский экономический район. Одесса, 1963. 148 с.

156. Глезерман Г. Е. Союз рабочего класса и крестьянства – могучая основа построения коммунизма. Москва: Знание, 1954. 40 с.

157. Ковалевський Б. П. Могутня сила побудови комунізму (Зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства в період розгорнутого комуністичного будівництва). Київ: Держполітвидав УРСР, 1962. 195 с.

158. Шульга И. В. КП Украины – организатор помощи рабочего класса колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства республики (1953–1955 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1959. 24 с. ; 2) Комуністична партія України – організатор шефства робітничого класу над колгоспним селом республіки (вересень 1953–1955 рр.) // Укр. іст. журн. 1959. № 1. С. 42–51.

159. Нелип И. П. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в развитии материально-технической базы сельского хозяйства в период его крутого подъёма (1953–1959). На материалах Украинской ССР: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН СССР. Москва, 1961. 19 с.

160. Гуменюк Е. Г. Коммунистическая партия Украины – организатор помощи трудящихся города колхозному крестьянству в дальнейшем развитии сельского хозяйства (1959–1961 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1963. 18 с.

161. Бекало Д. Е. Экономический союз рабочего класса с крестьянством и его роль в укреплении материально-технической базы колхозов. (На материалах Украинской ССР): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Киевский ин-т народного хозяйства. Киев, 1965. 18 с.

162. Юхнович Д. І. Роль робітничого класу УРСР у матеріально-технічному розвитку районів цілинних земель Казахстану (1954–1962 рр.) // Укр. іст. журн. 1964. № 3. С. 57–62.

163. Борьба КПСС за укрепление союза рабочего класса и крестьянства: Сборник статей / Под ред. С. С. Хромова. Москва: Изд-во Москов. ун-та, 1963. 316 с.

164. Бекало Д. Е. Экономический союз рабочего класса с крестьянством и его роль в укреплении материально-технической базы колхозов. (На материалах Украинской ССР). Там же. С. 7.

165. Юхнович Д. І. Роль робітничого класу УРСР у матеріально-технічному розвитку районів цілинних земель Казахстану (1954–1962 рр.) // Там само.

166. Сущенко Н. В. Рост культурно-технического уровня рабочего класса Украины в 1956 – 1961 годах: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Академия общественных наук при ЦК КПСС. Москва, 1963. 17 с.

167. Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. Там само. С. 252.

168. Стадник В. Ф. Повышение материального благосостояния и культурного уровня рабочего класса Украины (1953–1960 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Академия общественных наук при ЦК КПСС. Москва, 1962. 16 с.

169. Стадник В. Ф. Там же. С. 11.

170. Хмелевская В. С. Подъём культурно-технического уровня рабочего класса: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Харьковский государственный ун-т им. А. М. Горького. Харьков, 1965. 26 с.

171. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Т. 4. 1953–1957 годы. Там же. С. 104.

172. Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. Там само. С. 256.

173. Кудлай О. С. Там само. С. 257.

174. Кудлай О. С. Там само. С. 260.

175. Сущенко Н. В. Рост культурно-технического уровня рабочего класса Украины в 1956–1961 годах. Там же. С. 12.

176. Формирование и развитие советского рабочего класса (1917–1961 гг.): сб. ст. / Ред. кол.: Р. П. Дадыкин (отв. ред.) и др. Москва: Наука, 1964. 402 с.

177. Гершберг С. Р. Трудовой подъём рабочего класса СССР в великое десятилетие (1953–1963) // Вопросы истории. 1964. № 6. С. 27–42.

178. Кудлай О. С. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України в післявоєнний період (1945–1953 рр.) // Укр. іст. журн. 1964. № 4. С. 63–68.

179. Кошарний І. Я. Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР // Укр. іст. журн. 1964. № 4. С. 39–49.

180. Худяк Р. А. Зростання кваліфікації та культурного рівня гірників Донбасу (1951–1955 рр.) // Укр. іст. журн. 1964. № 3. С. 86–90.

181. Кудлай О. С. Робітничий клас Української РСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. Там само. С. 267.

182. Гладка Л. Комсомол України – бойовий загін ВЛКСМ. Київ: Політвидав, 1954. 62 с.

183. Дрозденко В. Молоді будівники комунізму. Київ: Політвидав, 1957. 152 с.

184. Серищев Я. М. На заклик партії. Київ, 1958. 27 с.

185. Кирилова С. К. Ленінський комсомол України – помічник і резерв Комуністичної партії. Київ: Політвидав, 1958. 48 с.

186. Єльченко Ю.: 1) Дорогою великих звершень. Київ, 1960. 88 с. ; 2) Бойовий помічник партії. Київ: Політвидав, 1963. 87 с.

187. Ємельянов Ю. І. Молодь України на будівництві комсомольських шахт. Київ, 1959. 40 с.

188. Тишківський В. Героїчні подвиги молоді України. Київ: Політвидав, 1959. 70 с.

189. Кирилова С. К.: 1) У всьому завжди з комуністами разом. Київ: Політвидав, 1959. 68 с. ; 2) Комсомол України – вірний помічник партії. Київ: Політвидав, 1960. 95 с.

190. Добров Г. Молодь засвічує вогні. (Про комсомольців Київщини). Київ, 1961. 148 с.

191. Гайдучок Г.: 1) До нових перемог: З історії комсомолу. 1945–1958 рр. Київ: Політвидав, 1959. 156 с. ; 2) Знову – мирна праця! (1945–1953 рр.). Київ: Молодь, 1960. 96 с. ; 3) До нових перемог (1953–1960 рр.). Київ: Молодь, 1960. 120 с.

192. Сильченко З. Борьба КПСС за организационно-политическое укрепление комсомольских организаций западных областей Украины и повышение их роли в деле коммунистического воспитания молодёжи 1946–1950 гг.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1954. 29 с.

193. Гурлади Н. КПСС в борьбе за коммунистическое воспитание молодёжи западных областей УССР в годы первой послевоенной пятилетки: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1955. 22 с.

194. Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964). Там само. С. 95–101.

195. Формирование и развитие советского рабочего класса (1917–1961 гг.): сб. ст. / Ред. кол.: Р. П. Дадыкин (отв. ред.) и др. Москва: Наука, 1964. 402 с.

196. Формирование и развитие советского рабочего класса (1917–1961 гг.). Там же. С. 117–129.

197. Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса. Там же. С. 29–32.

198. Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса. Там же. С. 37–42

199. Ким М. П., Сенявский С. Л. Рост рабочего класса СССР в 1953–1961 гг. // Вопросы истории. 1963. № 3. С. 3–21.

200. Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса. Там же. С. 38.

201. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. Там же. С. 7.

202. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956–1961 гг.). Там же. С. 27.

203. Митюков А. Г. Там же. С. 35.

204. Митюков А. Г. Там же. С. 36.

205. Романцов В. О. Піднесення політичної та виробничої активності шахтарів Донбасу в період розгорнутого будівництва комунізму // Там само. С. 13.

206. Из истории рабочего класса СССР. Там же. С. 202.

207. Митюков А. Г. Рост творческой активности рабочего класса в промышленности Украины (1956–1961 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Академия наук при ЦК КПСС. Москва, 1964. 16 с.

208. Митюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956–1961 гг.). Там же. С. 48.

209. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). В 12 т. 9-е изд., доп. и испр. Москва: Политиздат. Т. 8. 1985. 543 с. ; Т. 9. 1986. 574 с. ; Т. 10. 1986. 494 с. ; Т. 11. 1986. 574 с. ; Т. 12. 1986. 574 с.

Розділ 3
ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР В РАДЯНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-х – ПОЧАТКУ 1990-х рр.

3.1 Неосталінські історіографічні метаморфози другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.

1. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Там само. С. 156.

2. Трофимов А. В. Советское общество 1953–1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика. Там же. С. 48.

3. Трофимов А. В. Там же. С. 50.

4. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). В 12 т. 9-е изд., доп. и испр. Москва: Политиздат. Т. 8. 1985. 543 с.

5. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Там же. С. 244–245.

6. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Там само. С. 365–366.

7. Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. Київ: Політвидав України, 1970. 280 с.

8. Щербицкий В. В. Советская Украина. Москва: Политиздат, 1982. 176 с.

9. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Там само. С. 373.

10. Краткая история СССР. В 2 ч. Ч. 2. От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней / Ред. кол.: А. М. Самсонов (отв. ред.) и др. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва: Наука, 1978. 775 с.

11. История Украинской ССР. В 2-х т. Т. 2 / К. К. Дубина и др. Киев: Наукова думка, 1969. 899 с.

12. Історія Української РСР. У 8-ми томах 10-ти книгах. Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і роки). Кн. 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 50-і роки) / А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1979. 390 с.

13. Історія Української РСР. У 8-ми томах 10-ти книгах. Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і роки). Кн. 2. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х–70-і роки) / А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1979. 699 с.

14. Історія Української РСР. Короткий нарис / Ю. Ю. Кондуфор (кер.) та ін. Київ: Наукова думка, 1981. 525 с.

15. Історія міст і сіл Української РСР. ТТ. 1–26 / Гол. ред. Тронько П. Т. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967–1973.

16. Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т. Т. 2 / І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1967. 507 с.

17. Краткая история советского рабочего класса. 1917–1967 / Гапоненко Л. С. и др. Москва: Политиздат, 1968. 430 с.

18. Рабочий класс СССР (1951–1965 гг.) / Редкол.: В. Е. Полетаев (отв. ред.) и др. Москва: Наука, 1969. 558 с.

19. Советский рабочий класс. Краткий исторический очерк (1917–1973) / Борисов Ю. С. и др. Москва: Политиздат, 1975. 576 с.

20. История рабочих Донбаса: В 2-х т. / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1981. Т. 2. 431 с.

21. Очерки истории советского рабочего класса: Пособие для учителей / П. И. Кабанов и др. Москва: Просвещение, 1966. 320 с.

22. Вопросы экономической истории Советского многонационального государства / Под ред. В. А. Бутковского, В. А. Тюшева. Москва: Высшая школа, 1977. 184 с.

23. История СССР. Эпоха социализма / Под ред. С. А. Сераева. Учеб. пособие для ист. фак-тов пед. институтов. Москва: Просвещение, 1977. 560 с.

24. Статистика народного господарства і культури Української РСР: Бібліографічний покажчик / Уклад.: Д. С. Альохін, Н. М. Уманська. Київ, 1968. 291 с. ; Історія Української РСР: Науково-допоміжний покажчик літератури за рік 1974 / Ред. кол.: Макаренко Л. Л., Ромась Л. Ф., Слабєєв І. С. Київ, 1979. 341 с.

25. КПСС и возрастание ведущей роли рабочего класса в строительстве коммунизма: Указатель советской литературы, изданной в 1959–1975 гг. / Науч. ред. И. К. Зуйков. Свердловск: УГУ им. А. М. Горького, 1979. 104 с. ; Летопись трудовых коллективов УССР / Сост.: Н. А. Буцко, Л. И. Евселевский. Киев, 1981. 31 с. ; История фабрик и заводов Украинской ССР: Ретроспективный библиографический указатель / Отв. за вып. Л. Л. Макаренко. Киев, 1981. 166 с. ; Горде ім'я – робітник: Рекомендаційні бібліографічні списки / Автори-упоряд.: Дем'яненко Л. П., Кисіль В. І., Лінчак В. І. Київ, 1984. 37 с.

26. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1946–1950. Сборник документов и материалов / Ред. кол.: В. Е. Романцов (отв. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1980. 555 с. ; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1951–1958. Сборник документов и материалов / Ред. кол.: В. Е. Романцов (отв. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1984. 583 с.

27. 60 победных лет. 1917–1977. Цифры и факты. Изд. 2-е, доп. / Под ред. Я. А. Иоффе, Л. П. Зломанова. Москва: Политиздат, 1978. 190 с.

28. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х т. Т. 2. 1941–1976 гг. / Ред. кол.: В. И. Юрчук (председатель) и др. Киев: Политиздат Украины, 1977. 1083 с.

29. Лельчук В. С. Сменив мечи на орала. Рассказ о 4-й пятилетке (1946–1950 гг.). Москва: Политиздат, 1967. 112 с.

30. Гусев М. С. Посмотрел бы мой дед! / Лит. запись А. А. Акимовой. Москва: Советская Россия, 1969. 224 с.

31. Антонов С. А. Эстафета поколений. Москва: Московский рабочий, 1970. 192 с.

32. Колесников П. Разговор с молодым другом. Ростов: Ростов. книж. изд-во, 1970. 58 с

33. Арзамасцев И. В. Высокое звание – рабочий. Свердловск: Средне-Уральское книж. изд-во, 1973. 40 с.

34. Гудов И. И. Судьба рабочего. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Политиздат, 1974. 479 с.

35. Смирнов И. П. Сила влечения / Лит. запись Юл. Медведева. Москва: Политиздат, 1974. 144 с.

36. Александров Н. С. Духовный мир советского рабочего. Записки рабочего. Москва: Профиздат, 1975. 112 с.

37. Сабов А. Д., Юрков А. П. Нет на свете выше звания… Москва: Молодая гвардия, 1975. 96 с.

38. Счастье созидания / Сост.: В. Л. Разумневич. Москва: Советская Россия, 1970. 225 с. ; Мир глазами рабочего: сборник статей / Сост.: О. С. Стеч. Харьков: Прапор, 1973. 223 с. ; Мы – рабочие: сб. воспоминаний / Сост.: Л. Е. Гольдштейн, А. П. Копылов. Куйбышев: Волжская коммуна, 1973.

137 с. ; Родина Советская. 1917–1977. Изд. 3-е, доп. / Ред. кол.: М. П. Ким (рук.) и др. Москва: Политиздат, 1978. 575 с. ; Идёт рабочий класс / Сост.: В. А. Шамшурин. Горький: Волго-Вятское кн. изд-во, 1982. 232 с.

39. Сенявский С. Л.: 1) Рост рабочего класса СССР (1951–1965 гг.). Москва: Наука, 1966. 279 с. ; 2) Изменения в социальной структуре советского общества 1938–1970. Москва: Мысль, 1973. 447 с. ; 3) Рабочий класс СССР и социальный прогресс (1946–1970 гг.): Автореф. дис… д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории СССР АН СССР. Москва, 1973. 55 с. ; 4) Рабочий класс СССР в период завершения строительства социализма и перехода к коммунизму (социальные проблемы) // Вопросы истории. 1969. № 2. С. 3–18.

40. Шелест Д. С.: 1) Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959–1970 гг.). Днепропетровск: Зоря, 1971. 173 с. ; 2) Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР в период коммунистического строительства (1959–1970 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1973. 52 с.

41. Романцов В. О.: 1) Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. 219 с. ; 2) Изменения в численности и составе рабочего класса Украинской ССР (1946–1970 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Харьковский государственный ун-т имени А. М. Горького. Харьков, 1972. 80 с. ; 3) Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // Укр. іст. журн. 1966. № 2. С. 38–44. ; 4) Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період // Укр. іст. журн. 1966. № 12. С. 13–21. ; 5) Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період // Укр. іст. журн. 1971. № 4. С. 27–34. ; 6) Робітничий клас Української РСР в період розвинутого соціалізму // Укр. іст. журн. 1975. № 6. С. 3–14.

42. Смирнов А. В.: 1) Главный источник нашей силы. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Москва: Мысль, 1984. 200 с. ; 2) Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг.: Дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 / Ивановский государственный ун-т. Иваново, 1984. 444 л. ; 3) Профессиональные изменения в составе рабочего класса СССР // Вопросы истории. 1967. № 3. С. 17–29.

43. Супруненко М. І. Зміни у соціальній структурі соціалістичного суспільства і піднесення керівної ролі робітничого класу // Укр. іст. журн. 1972. № 8. С. 3–11.

44. Шкаратан О. И. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР (Историко-социологическое исследование). Москва: Мысль, 1970. 472 с.

45. Вопросы историографии рабочего класса СССР. Там же. С. 45.

46. Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества 1938–1970. Там же. С. 427.

47. Шкаратан О. И. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР (Историко-социологическое исследование). Там же. С. 4.

48. Цветков П. М. Изменение структуры рабочего класса в период построения социализма в СССР. Москва: Высшая школа, 1975. 153 с.

49. Гвоздев Б. И. Численность рабочего класса СССР в первые послевоенные годы (1945–1948 гг.) // История СССР. 1971. № 4. С. 111–120.

50. Романцов В. О. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // Там само. С. 39.

51. Романцов В. О. Там само. С. 41.

52. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. С. 386–387.

53. Романцов В. О. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // Там само. С. 43.

54. Близнюк В. Ф. Кількісні зміни в складі робітників Донбасу (1951–1958 рр.) // Укр. іст. журн. 1975. № 7. С. 92–97.

55. Близнюк В. Ф. Там само. С. 97.

56. Романцов В. О. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946–1964 рр.) // Там само. С. 44.

57. Романцов В. О. Про зміни структури робітничого класу УРСР за статтю та віком у післявоєнний період. // Там само. С. 34.

58. Рабочий класс и индустриальное развитие СССР / А. В. Митрофанова (отв. ред.) и др. Москва: Наука, 1975. 487 с.

59. Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества 1938–1970. Там же. С. 210.

60. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР в період розвинутого соціалізму // Там само. С. 6.

61. Рабочий класс развитого социалистического общества / Л. С. Гапоненко и др. Москва: Мысль, 1974. 276 с.

62. Рабочий класс развитого социалистического общества. Там же. С. 69.

63. Рабочий класс развитого социалистического общества. Там же. С. 62.

64. Романцов В. О. Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період // Там само. С. 15.

65. Романцов В. О. Там само. С. 17.

66. Подпригорщук Я. В. Рабочий класс Украины в период пятой пятилетки (1951–1955 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1969. 23 с.

67. Романцов В. О. Зміни в якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період // Там само. С. 21.

68. Гелюта А. М., Староверов В. И. Социальный облик рабочего-интеллигента. Москва: Мысль, 1977. 183 с.

69. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.) / В. С. Жученко и др. Киев: Наукова думка, 1977. 222 с.

70. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма / Ц. А. Степанян и др. Москва: Наука, 1975. 568 с.

71. Киселёв В. Н. Рабочий класс СССР – руководящая сила строительства коммунизма. Казань: изд-во Казан. ун-та, 1969. 223 с.

72. Сенявский С. Л., Тельпуховский В. Б. Рабочий класс СССР (1938–1965 гг.). Москва: Мысль, 1971. 536 с.

73. Кучкина Л. П. Сельскохозяйственные рабочие СССР в 1960–1970-х годах. (Количественные и качественные изменения): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Академия общественных наук при ЦК КПСС. Москва, 1974. 22 с.

74. Елисеев С. Ф. Труд и структура рабочего класса развитого социалистического общества в условиях научно-технической революции: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Ин-т истории СССР АН СССР. Москва, 1975. 455 л.

75. Смирнов Е. П. Количественные и качественные изменения в составе рабочих – строителей Украинской ССР (1959–1970 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Киевский государственный ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1982. 24 с.

76. Головань Н. Д. Деятельность Компартии Украины по повышению трудовой активности рабочей молодёжи (1951–1958 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Харьковский государственный ун-т имени А. М. Горького. Харьков, 1984. 35 с.

77. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959–1970 гг.). Там же. С. 41.

78. Кемень Л. Научно-техническая революция и изменение социально-профессиональной структуры рабочего класса в социалистическом обществе: Автореф. дис. … канд. философ. наук: 09.00.02 «Теория научного коммунизма» / Академия общественных наук при ЦК КПСС. Москва, 1978. 26 с.

79. Бляхман Л. С., Шкаратан О. И. НТР, рабочий класс, интеллигенция. Москва: Политиздат, 1973. 320 с.

80. Шкаратан О. И. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР (Историко-социологическое исследование). Там же. С. 29.

81. Шкаратан О. И. Там же. С. 156.

82. Шкаратан О. И. Там же. С. 330.

83. Шкаратан О. И. Там же. С. 350–351.

84. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само. С. 139.

85. Шаталова О. А. Социально-политические аспекты воспроизводства рабочего класса в условиях зрелого социализма: Дис. … канд. философ. наук: 09.00.02 / Ин-т философии АН СССР. Москва, 1984. 188 л.

86. Шаталова О. А. Социально-политические аспекты воспроизводства рабочего класса в условиях зрелого социализма. Там же. С. 26.

87. Смирнов А. В. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же. С. 143.

88. Сенявский С. Л. Рост рабочего класса СССР (1951–1965 гг.). Там же.

89. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959–1970 гг.). Там же.

90. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само.

91. Смирнов А. В. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же.

92. Матяш С. В. Воспроизводство квалифицированных рабочих кадров (социологический аспект исследования): Дис. … канд. философ. наук: 09.00.09 / Ин-т философии АН УССР. Киев, 1984. 171 л.

93. Шаталова О. А. Социально-политические аспекты воспроизводства рабочего класса в условиях зрелого социализма. Там же.

94. Кревневич В. В. Влияние научно-технического прогресса на изменение структуры рабочего класса СССР и совершенствование профессиональной подготовки рабочих. Москва: Знание, 1973. 90 с.

95. Ежов В. А. Рабочий класс СССР. Социально-политический очерк. Ленинград: Лениздат, 1974. 271 с.

96. Кучеренко М. М. Молодое поколение рабочего класса СССР. Процесс формирования и воспитания. 1917–1979 гг. Москва: Мысль, 1979. 189 с.

97. Тимофеев П. Т. Формирование национальных кадров рабочего класса СССР. Из истории становления советского рабочего класса. Москва: Мысль, 1982. 240 с.

98. Вишневский А. Т. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее. Москва: Финансы и статистика, 1982. 287 с.

99. Пилипенко Н. Н. Формирование квалифицированных рабочих кадров. Москва: Экономика, 1982. 175 с.

100. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы УССР в период строительства коммунизма (1959–1968): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Киевский государственный ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1971. 48 с.

101. Добров П. В. Деятельность КП Украины по подготовке и воспитанию кадров рабочего класса в годы четвёртой пятилетки (1946–1950 гг.). (На материалах Донецкой и Луганской областей): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Донецкий государственный ин-т. Донецк, 1973. 19 с.

102. Демьянов Г. С. Деятельность КПСС по повышению ведущей роли рабочего класса в социально-экономическом развитии советского общества в условиях зрелого социализма: Дис. … д-ра ист. наук: 07.00.01 / Киевский государственный ун-т имени Т. Г. Шевченко. Киев, 1984. 458 л.

103. Смирнов А. В. Главный источник нашей силы. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же. С. 90.

104. Смирнов А. В. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же. С. 146.

105. Смирнов А. В. Там же. С. 159.

106. Сенявский С. Л. Рост рабочего класса СССР (1951–1965 гг.). Там же. С. 147.

107. Сенявский С. Л., Тельпуховский В. Б. Рабочий класс СССР (1938–1965 гг.). Там же. С. 94.

108. Сенявский С. Л., Тельпуховский В. Б. Там же. С. 244.

109. Смирнов Е. П. Количественные и качественные изменения в составе рабочих – строителей Украинской ССР (1959–1970 гг.). Там же. С. 19.

110. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само. С. 28.

111. Романцов В. О. Там само. С. 30.

112. Романцов В. О. Там само. С. 31.

113. Романцов В. О. Там само. С. 71.

114. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959–1970 гг.). Там же. С. 139.

115. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само. С. 106.

116. Шаталова О. А. Социально-политические аспекты воспроизводства рабочего класса в условиях зрелого социализма. Там же. С. 106.

117. Підпригорщук Я. В. Джерела і форми поповнення кадрів робітничого класу УРСР в роки п'ятої п'ятирічки // Укр. іст. журн. 1968. № 11. С. 53–61.

118. Матяш С. В. Воспроизводство квалифицированных рабочих кадров (социологический аспект исследования). Там же. С. 115.

119. Омельяненко І. Я., Шевченко Л. А. Республіканська наукова конференція з проблеми «Історія робітничого класу УРСР в епоху соціалізму» (Донецьк, 1967 р.) // Укр. іст. журн. 1967. № 7. С. 152–154.

120. Польский М. П. Рабочий класс и индустриальное развитие СССР // История СССР. 1972. № 5. С. 230–234.

121. Компанієць І. І. Возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській радянській соціалістичній державі. Київ: Знання, 1967. 48 с.

122. Арсентьев Н. В.: 1) Развитие социалистической промышленности западных областей Украинской ССР (1946–1960 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Кишиневский государственный ин-т. Кишинев, 1974. 35 с. ; 2) Процесс формирования советского промышленного класса в западных областях УССР (1946–1960 гг.). Ужгород: Карпаты, 1972. 70 с.

123. Ковальчак Г. И.: 1) Социалистическая индустриализация западных областей Украины (1939–1958 гг.): Автореф. дис. … д-ра эконом. наук / Ін-т історії АН УРСР. Київ, 1967. 39 с. ; 2) Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР // Укр. іст. журн. 1976. № 7. С. 31–40.

124. Ткачук А. В. Діяльність Комуністичної партії України по ідейно-політичному вихованню робітничого класу західних областей УРСР (1944–1950 рр.) // Укр. іст. журн. 1970. № 10. С. 99–100.

125. Кравченко Г. М., Черниш М. А. Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і дальший розвиток промисловості західних областей УРСР (1944–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 43. Київ, 1971. С. 3–14.

126. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі / М. М. Олексюк (відп. ред.) та ін. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1968. 803 с.

127. Кудлай А. С. Рабочий класс Украины в борьбе за восстановление и развитие промышленности в послевоенный период (1945–1955 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Львівський державний ун-т ім. Івана Франка. Львов, 1967. 36 с.

128. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі. Там само. С. 698.

129. Некрасова И. М. Развитие электрификации СССР (40–60-е годы). Москва: Наука, 1974. 248 с.

130. Электрификация СССР / под общ. ред. П. С. Непорожнего. Москва: Энергия, 1970. 584 с.

131. Экономика Советской Украины 1945–1975 гг. / А. С. Емельянов и др. Киев: Вища школа, 1975. 407 с.

132. Відбудова і розвиток соціалістичної індустрії Української РСР (Період будівництва розвинутого соціалізму) / Т. І. Дерев'янкін та ін. Київ: Наукова думка, 1978. 227 с.

133. Рудой П. Є. Індустріальна могутність України. Київ: Знання, 1967. 47 с.

134. Хлусов М. И. Развитие советской индустрии (1946–1958 гг.). Москва: Наука, 1977. 280 с.

135. Дерев'янкін Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток Радянської України. 1917–1970. Київ: Наук. думка, 1970. 115 с.

136. Шапко В. М., Кладейкин В. А., Куличенко В. А. Вопросы теории и практики партийного строительства. Партийное руководство экономикой. Москва: Мысль, 1974. 287 с.

137. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. Там же.

138. Рабочий класс СССР на современном этапе: сб. ст. / Отв. ред. В. А. Овсянкин. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. 168 с.

139. Бейлина Е. Э. Рабочий класс и новые формы соревнования (1959–1965 гг.). Москва: Наука, 1970. 303 с.

140. Бейлина Е. Э. Рабочий класс и новые формы соревнования (1959–1965 гг.). Там же. С. 296.

141. Шепета М. Т. Боротьба робітничого класу України за розвиток промисловості. Чернівці, 1970. 128 с.

142. Шепета М. Т. Боротьба робітничого класу України за розвиток промисловості. Там само. С. 35.

143. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само. С. 171.

144. Романцов В. О. Там само. С. 174.

145. Індустріально-колгоспна Україна / Багрій П. І. та ін. Київ: Політвидав, 1972. 263 с.

146. История социалистического соревнования в СССР / Под общ. ред. Г. П. Алексеева. Москва: Профиздат, 1980. 320 с.

147. История социалистического соревнования в СССР. Там же. С. 139.

148. История социалистического соревнования в СССР. Там же. С. 155.

149. История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. Т. 7. Экономики СССР на этапе развитого социализма (1960–1970-е годы) / В. А. Виноградов и др. Москва: Наука, 1980. 718 с.

150. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. URL: http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm

151. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. Там же. С. 180.

152. Шепета М. Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1974. 68 с.

153. Шепета М. Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.). Там же. С. 27.

154. Городяненко В. Г. Рост социальной активности рабочей молодёжи Украинской ССР в 1961–1970 гг.: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Днепропетровский государственный ун-т. Днепропетровск, 1976. 22 с.

155. Головань Н. Д. Деятельность Компартии Украины по повышению трудовой активности рабочей молодёжи (1951–1958 гг.). Там же.

156. Бількевич А. М., Чернявський Ф. Ф. Участь робітничої молоді в соціалістичному змаганні в роки четвертої п'ятирічки // Укр. іст. журн. 1983. № 1. С. 50–55.

157. Смирнов Е. П. Количественные и качественные изменения в составе рабочих – строителей Украинской ССР (1959–1970 гг.). Там же. С. 22.

158. Палішко В. К. Комуністична партія України у боротьбі за розвиток соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці (1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 9. Київ, 1966. С. 56–70.

159. Воробйов О. П. Соціалістичне змагання в промисловості Донбасу в роки завершення відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1949–1952 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 46. Київ, 1971. С. 77–82.

160. Кисілевський О. М. З історії соціалістичного змагання на залізничному транспорті Української РСР (1946–1950 рр.) // Укр. іст. журн. 1972. № 5. С. 62–66.

161. Бистрієвський О. М. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням на промислових підприємствах і будовах Української РСР у 1959–1970 рр. // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 66. Київ, 1974. С. 3–16.

162. Сергиенко Ю. Г. Руководство социалистическим соревнованием в промышленности – важнейшая форма связи партии с массами (1951–1955 гг.): (На материалах Украинской ССР) // Науч. труды по истории КПСС. Вып. 101. Киев, 1979. С. 134–137.

163. Іваницька О. П. Розвиток соціалістичного змагання в промисловості (1946–1958 рр.) // Укр. іст. журн. 1979. № 12. С. 72–81.

164. Марискевич Г. Ф. Партійні і профспілкові організації західних областей УРСР на чолі соціалістичного змагання робітничого класу (1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 66. Київ, 1974. С. 43–50.

165. Очерки истории Коммунистической партии Украины / В. И. Юрчук и др. Изд. 4-е, доп. Киев: Политиздат Украины, 1977. 814 с.

166. Нариси історії Київської обласної партійної організації. Київ: Політвидав України, 1967. 651 с. ; Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Київ: Політвидав України, 1968. 254 с. ; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Вид. 2-е, випр. і доп. Львів: Каменяр, 1969. 443 с. ; Нариси історії Миколаївської партійної організації (1897–1968 рр.). Одеса: Маяк, 1969. 419 с. ; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Харків: Прапор, 1970. 452 с. ; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1972. 372 с. ; Очерки истории Донецкой областной партийной организации / Рук. авт. кол. Г. П. Ерхов. Донецк: Донбасс, 1978. 504 с. ; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1979. 312 с. ; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск: Промінь, 1979. 614 с. ; Нариси історії Житомирської обласної партійної організації / Г. П. Булкін та ін. Київ: Політвидав України, 1980. 315 с. ; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / В. І. Бєлоусов та ін. Ужгород: Карпати, 1980. 320 с. ; Очерки истории Харьковской областной партийной организации / П. Г. Баськов и др. Харьков: Прапор, 1980. 528 с. ; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса: Маяк, 1980. 343 с. ; Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1980. 288 с. ; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1980. 296 с. ; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. Київ: Політвидав України, 1980. 318 с. ; Нариси історії Волинської обласної партійної організації / П. А. Борковський та ін. 2-е вид., перероб. і доп. Львів: Каменяр, 1981. 250 с. ; Очерки истории Запорожской областной партийной организации. Днепропетровск: Промінь, 1981. 326 с. ; Очерки истории Одесской областной партийной организации. Одесса: Маяк, 1981. 539 с. ; Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1981. 264 с. ; Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Харків: Прапор, 1981. 255 с. ; Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. Дніпропетровськ: Промінь, 1981. 254 с.

167. Бляхман Л. С., Шкаратан О. И. НТР, рабочий класс, интеллигенция. Там же. С. 52.

168. Федина Е. В. Технический прогресс и рабочий. Иркутск, 1977. 38 с.

169. Игнатовский П. А. Экономические вопросы теории и практики социализма: (Анализ современного опыта). Москва: Экономика, 1979. 344 с.

170. Бляхман Л. С., Шкаратан О. И. НТР, рабочий класс, интеллигенция. Там же. С. 317.

171. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само. С. 179.

172. Основные проблемы истории упрочения и развития социализма в СССР. Конец 1930-х – начало 1960-х годов. В 2-х т. Т. 2. К развитому социализму. 1951 – начало 1960-х годов / Под общ. ред. Ю. А. Полякова. Москва: Наука, 1984. 262 с.

173. Основные проблемы истории упрочения и развития социализма в СССР. Там же. С. 13.

174. Шепета М. Т. Боротьба робітничого класу України за розвиток промисловості. Там само. С. 67.

175. Рабочий класс СССР на современном этапе. Там же. С. 111.

176. Плющ Н. Р. Вклад рабочего класса Украинской ССР в ускорение научно-технического прогресса в промышленности (50–70-е годы): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1983. 46 с.

177. Демьянов Г. С. Деятельность КПСС по повышению ведущей роли рабочего класса в социально-экономическом развитии советского общества в условиях зрелого социализма. Там же.

178. Лихолат А. В. Партийное руководство научно-техническим прогрессом в промышленности УССР в условиях развитого социализма: Дис. … д-ра ист. наук: 07.00.01 / Высшая партийная школа при ЦК КПУ. Киев, 1984. 448 л.

179. Матяш С. В. Воспроизводство квалифицированных рабочих кадров (социологический аспект исследования). Там же.

180. Шепета М. Т. Боротьба робітничого класу України за розвиток промисловості. Там само. С. 125.

181. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само. С. 182.

182. Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес / М. І. Долішній та ін. Київ: Наукова думка, 1980. 259 с.

183. Шепета М. Т. Боротьба робітничого класу України за розвиток промисловості. Там само. С. 121.

184. Социальное развитие рабочего класса СССР / Э. В. Клопов и др. Москва: Наука, 1977. 287 с.

185. Вопросы историографии рабочего класса СССР. Там же. С. 266.

186. Ворожейкин И. Е. Очерк историографии рабочего класса СССР. Там же. С. 120.

187. Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс – ведущая сила советского общества. (Вопросы методологии и историографии). Там же. С. 136.

188. Смирнов А. В. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же. С. 39.

189. Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма / К. И. Суворов и др. Москва: Мысль, 1973. 303 с.

190. Актуальные проблемы истории советского рабочего класса: сб. ст. / Ред. кол.: А. Ф. Смирнов (гл. ред.) и др. Москва: Мысль, 1975. 221 с.

191. Смирнов А. В. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же. С. 283.

192. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само. С. 128.

193. Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма. Там же. С. 161.

194. Черных Е. В. Подъём культурно-технического уровня рабочих металлургической промышленности Украинской ССР в 1959–1965 гг.: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Днепропетровский государственный ун-т. Днепропетровск, 1971. 22 с.

195. Черных Е. В. Подъём культурно-технического уровня рабочих металлургической промышленности Украинской ССР в 1959–1965 гг. Там же. С. 10.

196. Рященко Д. С. Організація шефства робітничого класу над селом у 1946–1950 рр.: (На матеріалах Української РСР) // Укр. іст. журн. 1975. № 9. С. 87–93.

197. Снитко П. Г. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946–1950 гг.). Киев: Политиздат, 1966. 240 с.

198. Шульга І. В.: 1) Робітничий клас – колгоспному селянству: (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951–1965 рр.). Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. 149 с. ; 2) Трудовий вклад робітничого класу в зміцнення матеріальних основ культури села (1951–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 41. Київ, 1971. С. 134–143.

199. Ковалевский Б. П.: 1) Укрепление союза рабочего класса и крестьянства. 1959–1970 гг. (на материалах Украины). Київ: Наукова думка, 1972. 334 с. ; 2) Союз робітничого класу і колгоспного селянства – політична основа розвинутого соціалістичного суспільства // Укр. іст. журн. 1973. № 10. С. 8–18.

200. Шепета М. Т. Комуністична партія – організатор шефства колективів промислових підприємств над селом (1953–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 53. Київ, 1972. С. 30–41.

201. Плисюк В. П. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення економічного союзу робітничого класу і селянства у 1951–1958 рр. // Наук. праці з історії КПРС. Вип. 58. Київ, 1973. С. 67–74.

202. Васильев В. В. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (На материалах Украинской ССР): Дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Симферопольский государственный ун-т им. М. В. Фрунзе. Симферополь, 1984. 247 с.

203. Васильев В. В. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (На материалах Украинской ССР). Там же. С. 39.

204. Шепета М. Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства (1951–1958 рр.). Чернівці, 1970. 116 с.

205. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. С. 406.

206. Божок І. Г. Шефська допомога робітничого класу у відбудові матеріально-технічної бази сільського господарства (1946–1950 рр.) // Укр. іст. журн. 1977. № 1. С. 75–81.

207. Рященко Д. С. Організація шефства робітничого класу над селом у 1946–1950 рр.: (На матеріалах Української РСР) // Там само. С. 90.

208. Малько О. О.: 1) Робітничий клас – трудівникам села. Київ: Наукова думка, 1978. 135 с. ; 2) Вклад рабочего класса Украинской ССР в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1959–1970 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1974. 33 с. ; 3) Вклад робітничого класу в завершенні суцільної електрифікації українського села (1959–1970 рр.) // Укр. іст. журн. 1973. № 2. С. 82–89. ; 4) Участь робітничого класу УРСР в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1959–1970 рр.) // Укр. іст. журн. 1973. № 10. С. 60–69. ; 5) Участь машинобудівників Української РСР у розв'язанні завдань технічного переоснащення сільського господарства (1959–1970 рр.) // Укр. іст. журн. 1975. № 9. С. 80–87.

209. Малько О. О. Вклад робітничого класу в завершенні суцільної електрифікації українського села (1959–1970 рр.) // Там само. С. 88.

210. Васильев В. В.: 1) Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (На материалах Украинской ССР). Там же. ; 2) Роль робітничого класу України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС (1945–1956 рр.) // Укр. іст. журн. 1983. № 7. С. 64–71.

211. Васильев В. В. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (На материалах Украинской ССР). Там же. С. 77.

212. Селунская В. М., Сивохина Т. А. Социально-политическое единство советского общества. Москва: Мысль, 1982. 206 с.

213. Дмитренко Т., Кузакова В. Роль рабочего класса в развитии колхозной деревни. Москва: Знание, 1973. 64 с.

214. Дмитренко Т., Кузакова В. Роль рабочего класса в развитии колхозной деревни. Там же. С. 52.

215. Рабочий класс и индустриальное развитие СССР. Там же. С. 428.

216. Малько О. О. Участь робітничого класу УРСР в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1959–1970 рр.) // Там само. С. 63.

217. Малько О. О. Там само. С. 69.

218. Ковалевский Б. П. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период коммунистического строительства 1959–1970 гг. (На материалах Украинской ССР): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1971. 69 с.

219. Алексеенко И. И. Деятельность КПСС по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1951–1970 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.570 «История КПСС» / Московский государственный педагогический ин-т имени В. И. Ленина. Москва, 1972. 45 с.

220. Васильев В. В. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (На материалах Украинской ССР). Там же. С. 114.

221. Васильев В. В. Там же. С. 116.

222. Шепета М. Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.). Там же. С. 58.

223. Кудлай А. С. Рабочий класс Украины в борьбе за восстановление и развитие промышленности в послевоенный период (1945–1955 гг.). Там же. С. 31.

224. Шепета М. Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.). Там же. С. 61.

225. Васильев В. В. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (На материалах Украинской ССР). Там же. С. 191.

226. Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма. Там же. С. 253.

227. Васильев В. В. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (На материалах Украинской ССР). Там же. С. 194.

228. Киселёв В. Н. Рабочий класс СССР – руководящая сила строительства коммунизма. Там же. С. 104.

229. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. Там же. С. 152.

230. Киселёв В. Н. Рабочий класс СССР – руководящая сила строительства коммунизма. Там же.

231. Остапенко И. П. Рабочий класс СССР в управлении производством. 1956–1970 гг. Москва: Наука, 1976. 483 с.

232. Шепета М. Т.: 1) Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.). Там же. ; 2) Виробничі наради – важлива форма масової участі трудящих в управлінні виробництвом (1951–1958 рр.) // Укр. іст. журн. 1972. № 3. С. 70–75. ; 3) Роль робітничих зборів в управлінні виробництвом (1951–1958 рр.) // Укр. іст. журн. 1975. № 2. С. 82–89.

233. Городяненко В. Г. Рост социальной активности рабочей молодёжи Украинской ССР в 1961–1970 гг. Там же.

234. Божок І. Г. Участь робітничого класу України в діяльності профспілок (1946–1950 рр.) // Укр. іст. журн. 1972. № 1. С. 64–69.

235. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. Там же.

236. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. Там же. С. 157.

237. Дятлова М. М. Деятельность КПСС по развитию активности рабочих в управлении производством в период развитого социализма. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. 136 с.

238. Шепета М. Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.). Там же. С. 42.

239. Шепета М. Т. Там же. С. 47.

240. Городяненко В. Г. Рост социальной активности рабочей молодёжи Украинской ССР в 1961–1970 гг. Там же. С. 21.

241. Божок І. Г. Участь робітничого класу України в діяльності профспілок (1946–1950 рр.) // Там само. С. 68.

242. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. Там же. С. 162.

243. Гелюта А. М., Староверов В. И. Социальный облик рабочего-интеллигента. Там же. С. 163.

244. Козлов А. С. Политическая организованность рабочего класса как предмет социально-философского анализа: Дис. ... канд. философ. наук: 09.00.01 / Московский государственный педагогический ин-т имени В. И. Ленина. Москва, 1984. 192 л.

245. Гелюта А. М., Староверов В. И. Социальный облик рабочего-интеллигента. Там же. С. 164.

246. Берхин И. Б. Основные этапы развития советского общества. Москва: Знания, 1967. 62 с.

247. Киселёв В. Н. Рабочий класс СССР – руководящая сила строительства коммунизма. Там же. С. 185.

248. Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.). Там само. С. 202.

249. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. С. 453.

250. Ежов В. А.: 1) Рабочий класс СССР. Социально-политический очерк. Ленинград: Лениздат, 1974. 271 с. ; 2) Ведущая сила строительства коммунизма в СССР. Ленинград: Знание, 1979. 27 с.

251. Кондрацький А. А.: 1) Суспільно-політична активність робітничого класу Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. Київ: Наукова думка, 1978. 159 с. ; 2) Про участь робітничого класу в суспільно-політичному житті 1959–1967 рр.: (За матеріалами Української РСР) // Укр. іст. журн. 1973. № 7. С. 95–101. ; 3) Роль профспілок у посиленні суспільно-політичної активності робітничого класу (1959–1970 рр.) // Укр. іст. журн. 1974. № 10. С. 10–18.

252. Божок И. Г. Участие рабочего класса Украинской ССР в общественно-политической жизни республики (1946–1950 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1970. 20 с.

253. Шевченко Л. Д. Место и роль рабочего класса в политической организации советского общества: Автореф. дис. … канд. философ. наук: 621 «Теория научного коммунизма» / Харьковский государственный ун-т имени А. М. Горького. Харьков, 1972. 29 с.

254. Горелик А. Я. Роль революционных и трудовых традиций в повышении общественно-политической активности рабочего класса (1959–1970 гг). (На материалах Украинской ССР): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Днепропетровский государственный ун-т. Днепропетровск, 1978. 26 с.

255. Улаев Н. И. Формирование и развитие политической культуры советского рабочего класса: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Академия общественных наук при ЦК КПСС. Москва, 1979. 27 с.

256. Демьянов Г. С. Деятельность КПСС по повышению ведущей роли рабочего класса в социально-экономическом развитии советского общества в условиях зрелого социализма. Там же.

257. Подпригорщук Я. В. Рабочий класс Украины в период пятой пятилетки (1951–1955 гг.). Там же. С. 17.

258. Кондрацкий А. А. Роль рабочего класса в общественно-политической жизни 1959–1970 гг. (На материалах Украинской ССР): Авто-

реф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1975. 29 с.

259. Киселёв В. Н. Рабочий класс СССР – руководящая сила строительства коммунизма. Там же. С. 187.

260. Берхин И. Б. Основные этапы развития советского общества. Там же. С. 34.

261. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. С. 454.

262. Кондрацький А. А. Суспільно-політична активність робітничого класу Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. Там само. С. 128.

263. Берхин И. Б. Основные этапы развития советского общества. Там же. С. 25.

264. Рабочий класс СССР и его ведущая роль в строительстве коммунизма. Там же. С. 356.

265. Берхин И. Б. Основные этапы развития советского общества. Там же. С. 33.

266. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. С. 453.

267. Селунская В. М., Сивохина Т. А. Социально-политическое единство советского общества. Там же. С. 73.

268. Киселёв В. Н. Рабочий класс СССР – руководящая сила строительства коммунизма. Там же. С. 186.

269. Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества 1938–1970. Там же. С. 243.

270. Шепета М. Т.: 1) Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України (1951–1958 рр.). Чернівці, 1970. 131 с. ; 2) Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.). Там же.

271. Ежов В. А. Рабочий класс СССР. Социально-политический очерк. Там же.

272. Петрова Н. К. Международные производственные связи рабочего класса СССР. 1959–1970 гг. Москва: Наука, 1975. 304 с.

273. Шульга І. В. Робітничий клас – провідна сила інтернаціоналізації радянського суспільства. Київ: Знання, 1976. 48 с.

274. Оприщенко Г. П. Виховання молодих робітників Донбасу в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму (1956–1961 рр.) // Укр. іст. журн. 1972. № 11. С. 100–107.

275. Шепета М. Т. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України (1951–1958 рр.). Чернівці, 1970. 131 с.

276. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. С. 418.

277. Шепета М. Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.). Там же. С. 62.

278. Шепета М. Т. Там же. С. 126.

279. Социальное развитие рабочего класса СССР. Там же. С. 139.

280. Вайнштейн А. Л. Народный доход России и СССР. История, методология исчисления, динамика. Москва: Наука, 1969. 168 с.

281. Гетьман Г. О. Розвиток кооперативної торгівлі на Україні в післявоєнні роки (1946–1965). Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1969. 175 с.

282. Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества 1938–1970. Там же.

283. Ежов В. А. Рабочий класс СССР. Социально-политический очерк. Там же.

284. Смирнов А. В.: 1) Главный источник нашей силы. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же. ; 2) Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же.

285. Кудлай А. С. Рабочий класс Украины в борьбе за восстановление и развитие промышленности в послевоенный период (1945–1955 гг.). Там же.

286. Казанцев Б. Н. Рост реальной заработной платы и доходов рабочих промышленности СССР в 1951–1958 гг. // История СССР. 1966. № 3. С. 10–26.

287. Сидоренко В. П. Піднесення матеріального добробуту робітничого класу УРСР в 1959–1965 рр. // Укр. іст. журн. 1971. № 8. С. 38–44.

288. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. ; Социальное развитие рабочего класса СССР. Там само. ; История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. Т. 6. Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма. 1946 – начало 1960-х годов / В. А. Виноградов и др. Москва: Наука, 1980. 601 с.

289. История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. Т. 6. Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма. 1946 – начало 1960-х годов. Там же. С. 542.

290. Смирнов А. В. Рабочие промышленности СССР. 1945–1970 гг. Там же. С. 279.

291. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. С. 379.

292. Сидоренко В. П. Піднесення матеріального добробуту робітничого класу УРСР в 1959–1965 рр. // Там само. С. 39.

293. Социальное развитие рабочего класса СССР. Там же. С. 151.

294. Социальное развитие рабочего класса СССР. Там же. С. 154.

295. Социальное развитие рабочего класса СССР. Там же. С. 160.

296. Історія робітничого класу Української РСР. Там само. С. 469.

297. Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республік. міжвідомчий збірник Вип. 4. / Редкол.: А. В. Лихолат (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1978. 101 с.

298. Трофимов А. В. Советское общество 1953–1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика. Там же. С. 61.

299. Трофимов А. В. Там же. С. 65.

300. Трофимов А. В. Там же. С. 66.

301. Клопов Э. В. Рабочий класс СССР: (Тенденции развития в 60–70-е годы). Москва: Мысль, 1985. 336 с.

302. Клопов Э. В. Рабочий класс СССР: (Тенденции развития в 60–70-е годы). Там же. С. 311.

303. Миннибаев Е. К. Политика Советского государства по социальному развитию рабочего класса СССР в 60–80-е годы. Уфа: Госкомиздат БАССР, 1985. 179 с.

304. Социальная политика Советского государства. Укрепление ведущей роли рабочего класса в социалистическом строительстве / Редкол.: В. З. Дробижев (рук.) и др. Москва: Мысль, 1985. 333 с.

305. Социальная политика Советского государства. Укрепление ведущей роли рабочего класса в социалистическом строительстве. Там же. С. 6.

306. Население СССР за 70 лет / Л. Л. Рыбаковский и др. Москва: Наука, 1988. 216 с.

307. Социальный облик молодёжи (на материалах Украинской ССР) / А. И. Вишняк и др. Киев: Наукова думка, 1990. 216 с.

308. Ланцова Л. А. Советский рабочий класс как социально-политическая сила: Автореф. дис. … канд. философ. наук: 09.00.02 «Теория научного социализма и коммунизма» / Ленинградский государственный ун-т. Ленинград, 1990. 15 с.

309. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1959–1965. Сборник документов и материалов / Ред. кол.: В. Е. Романцов (отв. ред.) и др. Киев: Наукова думка, 1987. 492 с.

310. Промышленность и рабочий класс СССР. 1946–1950. Документы и материалы / Отв. ред. М. И. Хлусов. Москва: Наука, 1989. 388 с.

311. Восстановление Приднепровья (1946–1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И. Ф. Курас. Киев: Политиздат Украины, 1988. 534 с.

312. Документы великого созидания. Источники по истории Украинской ССР / В. А. Замлинский и др. Киев: Вища школа, 1986. 215 с.

313. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – В 12 т. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат. – Т. 8. – 1985. – 543 с.; Т. 9. – 1986. – 574 с.; Т. 10. – 1986. – 494 с.; Т. 11. – 1986. – 574 с.; Т. 12. – 1986. – 574 с.

314. Історія робітничого класу Української РСР: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Відп. за вип. Л. Л. Макаренко. Київ, 1985. 431 с.

315. 50 років возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Союзу РСР: тези доповідей та повідомлень респуб. наук. конф., (Львів, 27–29 вересня 1989 р.) / Ред. кол.: В. П. Чугайов (відп. ред.) та ін. Львів: ЛДУ, 1989. 418 с. ; Историки спорят. 13 бесед / Под общ. ред. В. С. Лельчука. Москва: Политиздат, 1989. 510 с. ; Обратного хода нет: (Перестройка в народном хозяйстве: общие проблемы, практика, истоки) / Под общ. ред. Г. Х. Попова. Москва: Политиздат, 1989. 543 с. ; Пульс реформ (Юристы и политологи размышляют). Москва: Прогресс, 1989. 378 с. ; Рабочий класс и современность (По материалам междун. науч. конф.) / Под общ. ред. Т. Т. Тимофеева и др. Москва: Междун. отношения, 1987. 774 с. ; Страницы истории КПСС: Факты. Проблемы. Уроки / Сост. В. К. Горев и др. Москва: Высш. школа, 1988. 704 с. ; Через тернии / Сост. А. А. Протащик. Москва: Прогресс, 1990. 792 с.

316. Разуваева Н. Н. Старые концепции и новые подходы: рабочий класс СССР в исторической литературе // Там же. С. 54.

317. Шаповал Ю. І М. С. Хрущов на Україні. Київ: Знання, 1990. 48 с.

318. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.

319. Бурлацкий Ф. Вожди и советники. О Хрущёве, Андропове и не только о них... Москва: Политиздат, 1990. 384 с.

320. Пономарёв А. Н. Н. С. Хрущёв: путь к лидерству. Москва: Знание, 1990. 64 с.

321. Медведев Р. А. Н. С. Хрущёв: Политическая биография. Москва: Знание, 1990. 240 с.

322. Никита Сергеевич Хрущёв: Материалы к биографии / Сост.: Ю. В. Аксютин. Москва: Политиздат, 1989. 367 с. ; Свет и тени «великого десятилетия»: Н. С. Хрущёв и его время / Сост.: Л. А. Киршнер, С. А. Прохватилова. Ленинград: Лениздат, 1989. 480 с.

323. Тичина А. К. Робітничий клас Радянської України в управлінні виробництвом. Київ–Одеса: Вища школа, 1985. 94 с.

324. Белоусов Р. А. Исторический опыт планового управления экономикой СССР. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Мысль, 1987. 428 с.

325. Черников Д. А. Экономика Страны Советов: 1917–1987 гг. Москва: Знание, 1987. 64 с.

326. Бурлацкий Ф. М. Новое мышление: Диалоги и суждения о технологической революции и наших реформах. 2-е изд., доп. Москва: Политиздат, 1989. 431 с.

327. Лацис О. Р. Выйти из квадрата: Заметки экономиста. Москва: Политиздат, 1989. 416 с.

328. Мау В. А. В поисках планомерности: из истории развития советской экономической мысли конца 30-х – начала 60-х годов. Москва: Наука, 1990. 160 с.

329. Радионова И. Ф. Развитие социалистических экономических отношений: сущность, источники, ступени. Киев: Вища школа, 1990. 163 с.

330. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. Киев: Наукова думка, 1986. 212 с.

331. Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність // Укр. іст. журн. 1990. № 3. С. 14–25.

332. Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність // Там само. С. 20.

333. Кондратюк К. К. Деятельность профсоюзов в период развития социализма в СССР (На материалах Украинской ССР. Середина 40-х – 50-е годы): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Киевский государственный ун-т им. Т. Г. Шевченко. Киев, 1987. 36 с.

334. Рабочий класс в развитии дружбы народов СССР / Р. Г. Симоненко и др. Киев: Наукова думка, 1988. 272 с. ; Рабочий класс СССР и ГДР. Опыт исторического исследования / В. Е. Полетаев и др. Москва: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991. 318 с.

335. Латун А. И. Братское сотрудничество народов СССР в возрождении промышленности Приднепровья (1943–1950 гг.): Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / Ин-т истории АН УССР. Киев, 1987. 16 с.

336. Хахлюк А. Н. Развитие железнодорожного машиностроения Украинской ССР (1938–1960 гг.): Автореф. дис. … канд. эконом. наук: 08.00.03 «История народного хозяйства» / Ин-т экономики АН УССР. Киев, 1990. 18 с.

337. Юрчук В. И., Кожухало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.). Киев: Политиздат Украины, 1986. 365 с.

338. Дубинина С. А. Научно-техническая политика партии в период между XIX и XXII съездами КПСС: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / Московский государственный ун-т имени М. В. Ломоносова. Москва, 1990. 23 с

339. Шкура В. П. Діяльність партійних організацій України по підвищенню загальноосвітнього і культурно-технічного рівня молодих робітників (1951–1955 рр.) // Укр. іст. журн. 1985. № 1. С. 93–100.

340. Калакура Я. С., Терес Н. В. Партійне керівництво підготовкою кадрів робітничого класу України (60–80-ті рр.) // Укр. іст. журн. 1987. № 10. С. 27–37.

341. История советского рабочего класса. В 6-ти томах. Т. 4. Рабочий класс СССР в годы упрочения и развития социалистического общества 1945–1960 гг. / В. Б. Тельпуховский и др. Москва: Наука, 1987. 519 с. ; Т. 5. Рабочий класс СССР на новом этапе развития социалистического общества 1961–1970 гг. / В. Е. Полетаев и др. Москва: Наука, 1988. 432 с.

342. История Украинской ССР. В 10-ти томах. Т. 9. Украинская ССР в период построения развитого социалистического общества (1945 – начало 60-х годов) / А. В. Лихолат (отв. ред.), Н. Г. Ищенко, М. П. Ким. Киев: Наукова думка, 1985. 582 с.

343. Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность / Ю. Ю. Кондуфор и др. Киев: Наукова думка, 1986. 239 с.

344. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т., 4-х кн. / АН УРСР, Ін-т економіки; Гол. ред. І. І. Лукінов. Київ: Наук. думка, 1983. Т. 3. Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.). Київ: Наукова думка, 1985. 463 с. ; Т. 3. Кн. 2. Соціалістична економіка в 60-80-ті роки. Київ: Наукова думка, 1987. 439 с.

345. История советского рабочего класса. В 6-ти томах. Т. 4. Рабочий класс СССР в годы упрочения и развития социалистического общества 1945–1960 гг. Там же. С. 427.

346. История советского рабочего класса. В 6-ти томах. Т. 5. Рабочий класс СССР на новом этапе развития социалистического общества 1961–1970 гг. Там же. С. 370.

Р о з д і л 4
СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ (1991–2017 рр.)

4.1 Становлення україноцентричної теоретико-концептуальної моделі проблеми

1. Стецкевич В. В. Воєнно-мобілізаційна кампанія в Україні у перший період війни (червень 1941 – липень 1942 р.): історіографія проблеми : монографія. Кривий Ріг: Вид. центр КТУ, 2009. 367 с.

2. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. 2005. № 1. С. 28–35.

3. Зашкільняк Л. Там само. С. 32.

4. Попова Т. Об институализации историографии // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Вип. 3. Київ, 1999. С. 54–68.

5. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Там само. С. 3.

6. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблема кризи сучасної історичної науки // Укр. іст. журн. 1998. № 5. С. 30–39; 1999. № 1. С. 85–91.

7. Ясь. О. Якою має бути сучасна українська історіографія // Ейдос. 2015. № 8. С. 359–365.

8. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 24. Київ, 2014. С. 23–37.

9. Калакура Я. Там само. С. 24.

10. Зякун А. Українська історична наука 90-х років ХХ століття: пошук нових методологічних координат // Світогляд – Філософія – Релігія: Зб наук. пр. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. № 1. С. 50–58.

11. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики // Історіографічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 25. Київ, 2014. С. 95–113.

12. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Там само. С. 24.

13. Колесник І. Там само. С. 24.

14. Матеріали методологічного семінару «Нова українська історіографія: образи, методи, напрями», Київ, 17 січня 2006 р. // Ейдос. 2006. Вип 2. Ч. 1. С. 9–16.

15. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії / За наук. ред. О. О. Салати. Київ: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2017. 288 с.

16. Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. 462 с.

17. Гломозда К. Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // Магістеріум. Історичні студії. Київ, 2004. Вип. 17. С. 81–91.

18. Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії. Там само. С. 137.

19. Дисциплінарні виміри української історіографії. Там само. С. 287.

20. Баран В. К.: 1) Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. Львів: Свобода, 1992. 124 с. ; 2) Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с. ; 3) Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с. ; 4) Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: Автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1997. 46 с.

21. Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 5–20. ; Даниленко В., Лаас Н., Смольніцька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги» // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2014. Вип. 19. С. 5–19.

22. Шаповал Ю. І.: 1) Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 351 с. ; 2) Торкнутись історії. Київ-Дніпропетровськ: Парламентське вид-во, Ліра, Ткума, 2013. 504 с.

23. Литвин В. М.: 1) Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965). Київ: Лі-Терра, 2004. 272 с. ; 2) Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). Київ: Лі-Терра, 2004. 240 с.

24. Гунчак Т. Г. Україна: XX століття. Київ: Дніпро, 2005. 384 с.

25. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. Київ: Україно, 1995. 80 с.

26. Кульчицький С.: 1) Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ: Темпора, 2013. 388 с. ; 2) Спроби реформ (1956–1964) // Укр. іст. журн. 1998. № 2. С. 102–114; № 3. С. 120–129.

27. Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 2. / В. Ф. Верстюк та ін. Київ: Україна, 1996. 494 с. ; Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П. П. Панченко та ін. Київ: Либідь, 1997. 352 с. ; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 304 с. ; Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Радянський проект / В. А. Гриневич та ін. 531 с. ; Інститут історії України НАН України. 1936–2006. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 818 с. ; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін. Київ. Парламентське вид-во, 2009. 536 с. ; Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / Ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін. Відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич та ін. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с. ; Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій та ін. Тернопіль: Астон, 2012. Кн. ІІ. 696 с. ; Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2013. 506 с. ; Вєтров І. Г., Лисенко О. Є., Шелейко Т. В. Донбас 1943–1950 років: Відновлення промисловості і транспортної інфраструктури. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 325 с. ; Історик і Влада. Колективна монографія / Від. ред. В. Смолій; творчий кер. проекту І. Колесник. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 543 с.

28. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с. ; Оніщенко І. Г. Історія України:

Навч. посіб. Київ: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менедж. і бізнесу, 1999. 162 с. ; Литвин В. М., Гусєв В. І., Слюсаренко А. Г. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посіб. для студ. вузів. Київ: Вища школа, 2002. 430 с. ; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946–1960: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Рабенчук, М. Смольніцька. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 1: 1946–1952. 286 с. ; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946–1960: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд. М. Смольніцька. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 2: 1953–1960. 326 с. ; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1961–1975: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Рабенчук, М. Смольніцька. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 1: 1961–1965. 327 с. ; Латыш Ю. В. Украина в годы послевоенного восстановления (1944–1953): Учебное пособие для студентов гуманитарных факультетов. Київ: Логос, 2011. 204 с.

29. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. Там само. С. 416.

30. Лисенко О. Є. Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940 – на початку 1950-х рр. // Укр. іст. журн. 2015. № 5. С. 19–42.

31. Бек К. Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР // Укр. іст. журн. 2012. № 4. С. 127–139.

32. Вєтров І. Г. Відбудовний період в Україні: політичні, соціально-економічні, морально-психологічні чинники і тогочасні виклики // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 56 (№ 1). С. 155–166.

33. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст. Там само. С. 388.

34. Лисенко О. Є. Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940 – на початку 1950-х рр. // Там само. С. 28.

35. Вєтров І. Г. Відбудовний період в Україні: політичні, соціально-економічні, морально-психологічні чинники і тогочасні виклики // Там само. С. 172.

36. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. Там само. С. 429.

37. Даниленко В. Спроби «соціалізації» радянської економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.) // Там само. С. 17.

4.2 Перегляд радянських оцінок історії повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.)

38. Заблоцька К. В. Соціальна структура робітників важкої промисловості України у 1960-1985 рр.: Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2000. 22 с.

39. Заблоцька К. В. Там само. С. 13.

40. Бишовець І. Система професійно-технічної освіти в Україні в період повоєнної відбудови // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 42. Київ, 2014. С. 117–123.

41. Реуцька А. М. Державна політика як фактор впливу на повсякденне життя робітників підприємств чорної металургії УРСР у контексті їх виробничої діяльності (1950–1980-і рр.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, політологія. 2016. Вип. 16. С. 116–131.

42. Король В. М. Мобілізація молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у відбудовчий період (1943–1950 рр.) // Сумський історико-архівний журнал. 2011. № XIV-XV. С. 213–219.

43. Коляда І., Ралко Р. Студентські будівельні загони: до історії патріотичного руху студентської молоді в УРСР (1962–1989 рр.) // Краєзнавство. 2012. № 2. С. 141–149.

44. Плющ М. Проблеми соціально-економічного розвитку України у повоєнні роки (1946–1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2013. Вип. 18. С. 150–165.

45. Жбанова К. Ю. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів організованого набору та переселення робітників в УРСР у другій половині 1940-х – середині 1980-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 249–255.

46. Кучеренко Г. В. Освіта працюючої молоді та підлітків в УРСР (1943 – 1950 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Черкаський національний ун-т імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2011. 20 с.

47. Кучеренко Г. В. Заочна освіта працюючої молоді в період повоєнної відбудови (1946–1950 рр.) // Наук. праці ЧДУ імені Петра Могили. Сер.: Історія. 2010. Т. 140, Вип. 127. С. 45–48.

48. Ткачук Н. А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953–1958 роки): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія громадських рухів і політичних партій» / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1994. 22 с.

49. Буяк Б. Б. Розвиток промислової сфери в західних областях Української РСР упродовж 1944 – 50-х років. (На матеріалах Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей): Дис. … канд. іст. наук:

07.00.01 / Тернопільський державний педагогічний ун-т імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2001. 258 арк.

50. Буяк Б. Б. Там само. С. 178.

51. Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2007. 234 арк.

52. Лобода М. К. Там само. С. 49.

53. Селецький А. В. Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920–1959 рр.): монографія. Київ: Вид-во Ін-ту професійно-технічної освіти НАПН України, 2012. 176 с.

54. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 813 с.

55. Гордієнко Г. М. Соціальне забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР (1941–1950 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 16 с.

56. Алфьоров М. А.: 1) Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк: Український культурологічний центр, 2008. 192 с. ; 2) Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 550 с.

57. Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Там само. С. 154.

58. Алфьоров М. А. Там само. С. 156.

59. Король В. М. Навчальні заклади системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943–1950 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2017. 20 с.

60. Кислинська С. А. Відбудова промисловості півдня України в період першої повоєнної п'ятирічки // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць / гол. ред. В. Д. Будак, гол. ред. сер. М. М. Шитюк. Вип. 3.37(105). (Серія «Історичні науки»). Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. С. 86–89.

61. Бажан О. Г. Особливості відбудовчого періоду в Українській РСР у другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст. // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Іст. науки. 2005. Т. 41. С. 20–28.

62. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу: (Етнополітичний аспект динаміки). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.

63. Саржан А. А.: 1) Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). Донецк: Сталкер, 1998. 300 с. ; 2) Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст.: Дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2004. 567 арк.

64. Саржан А. А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945–1998 гг.). Там само. С. 27.

65. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст. Там само. С. 310.

66. Куцевский В. В. Развитие судостроительной промышленности Украины в послевоенный период (1946–1965 гг.): Автореф. дис. … канд. эконом. наук: 08.00.03 «История народного хозяйства» / Ин-т экономики АН Украины. Киев, 1991. 17 с.

67. Тітіка О. О. Відбудова і функціонування місцевої промисловості України в 1943–1950 рр.: історичний аспект: Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Черкаський національний ун-т імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2014. 20 с.

68. Клименко В. В. Промислова кооперація в УРСР у повоєнний період (1944–1960 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський державний технологічний ун-т. Черкаси, 2011. 203 арк.

69. Клименко В. В. Там само. С. 174.

70. Дудник В. М. Відбудова міського господарства України у 1943–1950 рр.: Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2004. 194 арк.

71. Дудник В. М. Там само. С. 17.

72. Желтухін В. М. Виробнича діяльність індустріальних робітників України: історичні уроки, проблеми. Друга половина 60-х – перша половина 80-х років: Автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.02 «Історія України» / Ін-т історії України АН України. Київ, 1993. 33 с.

73. Желтухін В. М. Там само. С. 31.

74. Гирич Я. М. Урбанізаційні процеси в Українській РСР (1945 – 1970 роки): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 17 с.

75. Шипік Н. Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943 – 1955 рр.: Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2005. 20 с.

76. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2010. 20 с.

77. Панченко П. П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці // Укр. іст. журн. 1992. № 12. С. 32–41.

78. Ткачук Н. А. Виробнича діяльність робітників України в умовах лібералізації тоталітарного режиму (1953–1958 роки). Там само. С. 19.

79. Руденко Р. Г. Новітня історія України: соціально-історичний аспект (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). Харків: Вид-во ХНЕУ, 2013. 80 с.

80. Руденко Р. Г. Там само. С. 21.

81. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 351 с.

4.3 Ґенеза нових тематичних напрямів

82. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2004. 231 арк.

83. Лобода М. К.: 1) Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с. ; 2) Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2007. 234 арк.

84. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). Киев: Парламентское изд-во, 2005. 972 с.

85. Алєксєєва-Процюк Д. О.: 1) Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953): нормативно-правові та організаційні засади. Київ: Просвіт, 2011. 240 с. ; 2) Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 250 арк.

86. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура: Автореф. дис… д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2005. 32 с.

87. Калкутіна Н. В. Участь військовополонених Німеччини та її союзників у повоєнній відбудові Південної України (1944–1950 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський національний ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. 265 арк.

88. Алєксєєва-Процюк Д. О. Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953 рр.). Там само. С. 185.

89. Алєксєєва-Процюк Д. О. Там само. С. 194–195.

90. Калкутіна Н. В. Участь військовополонених Німеччини та її союзників у повоєнній відбудові Південної України (1944–1950 рр.). Там само. С. 204.

91. Калкутіна Н. В. Там само. С. 206.

92. Калкутіна Н. В. Там само. С. 207.

93. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура. Там само. С. 22.

94. Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.). Там само. С. 89.

95. Гальчак С. Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: Автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2012. 40 с.

96. Гальчак С. Д. Там само. С. 26.

97. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.

98. Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. Київ: Таксон, 1996. 400 с.

99. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. Київ: ТЕТРА, 2000. 550 с.

100. Іваненко В. В. Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2003. 332 с.

101. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.

102. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З.: 1) Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. 232 с. ; 2) Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.

103. Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка. Львів, 2002. 218 арк.

104. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років): Автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Київ, 1999. 57 с.

105. Мозговський М. В. Боротьба тоталітарної системи проти діячів української науки та культури в повоєнний період (1946–1953 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 223 арк.

106. Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2007. Вип. 12. С. 324–339.

107. Василенко С. М. Повоєнні репресії проти населення України (1944–1953 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2011. 20 с.

108. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (середина 1950-х – початок 1990-х років). Там само. С. 18.

109. Брегеда М. В.: 1) Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр. Миколаїв: Іліон, 2010. 187 с. ; 2) Ставлення населення Української РСР до процесу десталінізації (1953–1964 роки): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський державний педагогічний ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2009. 235 арк.

110. Брегеда М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953–1964 рр. Там само. С. 153.

111. Брегеда М. В. Там само. С. 156.

112. Додонов О. Ф. Участь робітників у політичному житті СРСР. 1961–1991 рр.: Автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2001. 38 с.

113. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 3 / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 336 с.

114. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 3. Там само. С. 163.

115. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 3-х ч. Ч. 3. Там само. С. 178.

116. Верменич Я. В.: 1) Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 69 с. ; 2) Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 482 с. ; 3) Пошук моделей консолідації української нації на рубежі XIX і XX століть: погляд з понад сторічної відстані. Аналітична доповідь. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 99 с. ; 4) Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі. Аналітична записка. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 81 с. ; 5) Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз // Укр. іст. журн. 2015. № 1. С. 108–134.

117. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 109 с.

118. Абліцов В. Донбас: європейська Україна чи азійське дикопілля? Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 97 с.

119. Дзюба І. М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 78 с.

120. Головко В. «Тягар пострадянської людини»: історіографічний образ донецької ідентичності // Історіографічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Вип. 24. Київ, 2014. С. 38–50.

121. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с. ; Донбас в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с. ; Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 1. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 378 с. ; Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 166 с. ; Смолій В. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті. Аналітична доповідь. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 62 с. ; Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 66 с. ; Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 616 с.

122. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). Там само. С. 10.

123. Донбас в етнополітичному вимірі. Там само. С. 79.

124. Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі. Там само. С. 637.

125. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Там само. С. 368.

126. Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Там само. С. 50.

127. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Там само. С. 98.

128. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим: місце в модерному національному проекті (аналітична записка). Там само. С. 10.

129. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Там само. С. 589.

4.4 Історія повсякденності

130. Янковська О. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2008. № 14. С. 117–126. ; Янковська О. Соціальна складова реформ М. Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 21–38. ; Янковська О., Бачинський Д. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2013. Вип. 18. С. 132–149. ; Янковська О., Даниленко О. Зарплата, пенсія, позики та ціни як чинники матеріально-побутового стану трудящих УРСР (друга половини 1940-х – середина 1980-тих років) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2015. Вип. 20. С. 84–97.

131. Гальченко С. І. Міське населення центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943–1947 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Черкаський національний ун-т імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2007. 20 с.

132. Коляструк О. А.: 1) Методологія історії повсякдення // Вісн. Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія. 2011. № 982. Вип. 44. С. 8–21. ; 2) Історія повсякденності в сучасній українській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2012. Вип. 17. С. 5–9.

133. Макарчук С. Етнографічні дослідження побуту робітників України в 50–60-х рр. ХХ ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історична. 2012. Вип. 47. С. 17–29.

134. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 6–9.

135. Фомін А. В. Основні напрями соціальної політики в УРСР у 1944–1956 рр.: історичний аспект // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 41 (11). С. 144–151.

136. Краснопьорова Л. О. Планування житлового будівництва та його реалізація на Донеччині та Луганщині (1943–1964 рр.). Історичний аспект // Історичні і політологічні дослідження. 2014. № 1–2. С. 102–112.

137. Даниленко В., Лаас Н., Смольніцька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до хрущовської «відлиги» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2014. Вип. 19. С. 5–19.

138. «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.

139. «Історія повсякденності: теорія та практика». Там само. С. 168.

140. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії. Там само. С. 118.

141. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії. Там само. С. 128.

142. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2005. 240 арк.

143. Ісайкіна О. Д. Там само. С. 187.

144. Ковпак Л. В.: 1) Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2003. 250 с. ; 2) Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. Київ: Наш час, 2007. 248 с.

145. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Там само. С. 40.

146. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2007. 16 с.

147. Герасимова М. С. Там само. С. 13.

148. Бодрухина І. М. Зміни соціально-побутових умов життя населення Донбасу в середині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Луганський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2013. 20 с.

149. Бровар О. В. Соціальні умови розвитку вугільної промисловості Донбасу (1943–1964 рр.): Автореф. дис. … д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2010. 37 с.

150. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. Там само. С. 326.

151. Саржан А. О. Там само. С. 330.

152. Татарінов І. Є. Матеріально-побутові умови життя працівників важкої промисловості УРСР у 1944–1956 рр.: Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Луганський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2010. 218 арк.

153. Татарінов І. Рівень життя працівників важкої промисловості України у 1944–1956 рр. // Український історичний збірник. Київ: Ін-т історії України НАН України. Вип. 13. Ч. 2. С. 19–28.

154. Татарінов І. Є. Матеріально-побутові умови життя працівників важкої промисловості УРСР у 1944–1956 рр. Там само. С. 184.

155. Хойнацька Л. М.: 1) Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 232 с. ; 2) Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943–1950 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2001. 241 арк.

156. Хойнацька Л. М. Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943–1950 рр.). Там само. С. 179.

157. Гальченко С. І. Міське населення центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943–1947 рр.). Там само. С. 16.

158. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття: Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2007. 20 с.

159. Вовк В. М. Там само. С. 13.

160. Лук'янець О. А. Соціальні умови життя міського населення Української РСР (1950-ті – середина 1960-х рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. 16 с.

161. Лук'янець О. А. Там само. С. 13.

162. Кириленко А. О. Південна Україна в період хрущовської «відлиги» (1953–1964 рр.): Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Миколаївський національний ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2016. 246 арк.

163. Янковська О.: 1) Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2008. № 14. С. 117–126. ; 2) Соціальна складова реформ М. Хрущова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2011. Вип. 16. С. 21–38. ; 3) Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. Київ, 2014. Вип. 19. С. 20–53. ;

164. Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». Там само. С. 49.

165. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 698 с.

166. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія. Там само. С. 647.

Р о з д і л 5
ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1946–2017 рр.)

5.1 Робітничий клас УРСР (1946–1965 рр.) в оцінці західної радянології

1. Manning C. Ukraine under the Soviets. New York: Bookman associates, 1953. 223 p.

2. Ornstein J. Slavic and East European Studies: Their Development and Status in the Western Hemisphere. Washington: US Department of agriculture, Graduate school, 1957. 65 p.

3. Bogart L. Premises for Propaganda: The United States Information Agency's operating assumptions in the cold war. New York: Free Press, 1976. 250 p.

4. Scott J. Behind the Urals: an American Worker in Russia's City of Steel. Bloomington: Indiana University Press, 1989. 352 p.

5. Scott J. Behind the Urals: an American Worker in Russia's City of Steel. Ibid. P. 197.

6. Deane J. The Strange Alliance: the story of our efforts at wartime cooperation with Russia. New York: The Viking press, 1947. 344 p.

7. Deane J. The Strange Alliance: the story of our efforts at wartime cooperation with Russia. Ibid. P. 307.

8. Cohen S. F. Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917. New York: Oxford University Press, 1985. 211 p.

9. Lemisch J. On Active Service in War and Peace: politics and ideology in the American historical profession. Toronto: New Hogtown Press, 1975. 150 p.

10. Schrecker E. The Age of McCarthyism: a brief history with documents. Boston: Bedford Books of St. Martin's Press, 1994. 274 p.

11. Schrecker E. The Age of McCarthyism: a brief history with documents. Ibid. P. 83.

12. Friedrich C., Brzezinski Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Cambridge MA: Harvard University Press, 1956. 456 p.

13. Inkeles A. Social Change in Soviet Russia. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968. 475 p.

14. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1951. 477 p.

15. Laqueur W. The Fate of the Revolution. Interpretations of Soviet History. New York: Oxford University Press, 1967. 216 p.

16. Ulam A. B. The New Face of Soviet Totalitarianism. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963. 233 p.

17. Fainsod M. How Russia Is Ruled. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963. 411 p.

18. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. Ibid.

19. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. Ibid. P. 459.

20. Fainsod M. How Russia Is Ruled. Ibid.

21. Gleaso A. «Totalitarianism» in 1984 // Russian Review. 1984. № 43, P. 145–159.

22. Friedrich C., Brzezinski Z. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. Ibid.

23. Cohen S. F. Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917. Ibid. P. 42.

24. Fainsod M. How Russia Is Ruled. Ibid. P. 375.

25. Deutscher I. Stalin: A Political Biography. New York: Oxford University Press, 1949. 600 p.

26. Brzezinski Z. K. The Grand Failure: The Birth and Death of Communizm in the Twentieth Century. New York: Charles Scribner's Sons, 1989. 302 p.

27. Hiroaki Kuromiya Stalinism and Historical Research // The Russian Review. 1987. № 46. P. 404–406.

28. Communist Studies and the Social Sciences. Ed. by Frederick J. Fleron Jr. Chicago: Rand McNally, 1969. 481 p. ; Tucker R. C. The Soviet Political Mind: Studies in Stalinism and Post-Stalin Change. New York: F. A. Praeger, 1963. 238 p.

29. Meyer A. G. The Soviet Political System. New York: Random House, 1965. 494 p.

30. Arendt H. Origins of Totalitarianism. New York: Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, 1973. 527 p.

31. Fainsod M. Smolensk Under Soviet Rule. New York: Vintage Books, 1958. 484 p.

32. Berliner J. The Harvard Project and the Soviet interview project // Post-Communist studies and political science: Methodology and empirical theory in sovietology / eds. by F. Fleron, E. Hoffmann. Boulder et al.: Westview Press, 1993. P. 177–182.

33. The Harvard Project on the Soviet Social System, and its data // How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes / eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. New York: Vintage books, 1961. P. 4–17.

34. Блинкин Я. А. Диссертации по истории Советского Союза, защищаемые в США // Вопросы истории. 1974. № 6. С. 181–187.

35. Eichwede W. Stalinismus und Moderniesierung // Osteuropa. 1992. № 12. S. 1029, 1036.

36. Bruhat J. L'histoire de l'URSS. Paris: Ed. Sociales, 1945. 321 p.

37. Aron R. Démocratie et totalitarisme. Paris: Gallimard, 1965. 378 p.

38. Lavigne M. Les économies socialistes: soviétiques et européennes. Paris: Colin, 1970. 437 p.

39. Zaleski E. La planification stalinienne: Croissance et fluctuations économiques en URSS, 1933–1952. Paris: Economica, 1984. 1066 p.

40. Furet F. Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XX siècle. Paris: Robert Laffont Calmann-Levy. 1995. 580 p.

41. Courtois S., Werth N., Panne J. J. et alii. Le livre noir du communisme: Crimes, terreur, repression. Paris: Robert Laffont, 1997. 922 p.

42. Le siècle des communismes / Sous la dir. de Dreyfus M., Groppo B., Ingerflom Cl. S., Lew R., Pennetier Cl., Pudal B., Wolikow S. Paris, 2000. 542 p.

43. Graziosi A. The new Soviet archival sources. Hypotheses for a critical assessment // Cahier du monde russe. 1999. An. 40. № 1/2. P. 13–63. ; Naimark N. Cold war studies and new archival materials on Stalin // The Russian Review. 2002. Vol. 61. № 1. P. 1–15.

44. Siegelbaum L., Sokolov A. Stalinism as a way of life: A narrative in documents. London, New Haven: Yale University Press, 2000. 460 p. ; Field D. Irreconcilable differences: Divorce and conceptions of private life in the Khrushchev era // The Russian Review. 1998. Vol. 57. № 4. P. 599–613.

45. Кузнецов И. И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) // Общественные науки и современность. 2000. № 5. С. 46–51.

46. Grabowicz G. Ukrainian studies: Framing the contexts // Slavic Review. 1995. Vol. 54. № 3. P. 674–690. ; Velychenko S. Post-Colonialism and Ukrainian History // Ab Imperio. 2004. № 1. P. 391–404. ; Величенко С. Постколоніялізм, Европа та українська історія // Україна Модерна. Київ; Львів: Критика, 2005. Чис. 9. С. 237–248.

47. Suny R. G. Studying empires // Ab imperio. 2008. № 1. P. 205–213. ; Семенов А. Чем был Советский Союз и что означает его распад: дискуссии западных историков // Неприкосновенный запас. 2001/2002. № 6. С. 26–32. ; Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала Ab Imperio) / под ред. И. В. Герасимова и др. Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. 656 с.

48. Manning C. Ukraine under the Soviets. Ibid.

49. Dunmore T. The Stalinist Command Economy. The Soviet state apparatus and economic policy 1945–53. London: Palgrave Macmillan, 1980. 176 p.

50. Millar J. R. The ABC's of Soviet Socialism. Urbana: Univ. of Illinois press, 1981. 215 p.

51. Gwertzman B. U.S. Survey Shows a Steady Growth in Soviets G.N.P. // The New York Times. December 26. 1982. P. A6.

52. Centers R. The psychology of social classes: a study of class consciousness. Princeton, 1951. 244 p.

53. Centers R. The psychology of social classes: a study of class consciousness. Ibid. P. 219.

54. Lipset S. M., Bendix R. Social mobility in industrial society. Heinemann, 1959. 309 p.

55. Mallet S. La nouvelle classe ouvriere. Paris: Seuil, 1963. 269 p.

56. Gripp R. C. The Political System of Communism. New York: Dodd, Mead, 1973. 209 p.

57. Pethybridge R. The Social Prelude to Stalinism London: Macmillan, 1974. 343 p.

58. Blondel J. Comparing Political System. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973. 260 p.

59. Armstrong J. Ideology, Politics and Government in the Soviet Union. London: Nelson, 1974. 236 p.

60. Duverger M. Party Politics and Pressure Groups. A Comparative Introduction. New York: Crowell, I972. 158 p.

61. Parkin F. Middle Class Radicalism. The Social Basis of the British Campaign for Huclear Disarmament. Manchester: University Press, 1968. 207 p.

62. Blackwell R. Elite Resruitment and Functional Change: In Analysis of the Soviet Obkom Elite // Journal of Politics. 1972. № 1. P. 124–152.

63. Gripp R. C. The Political System of Communism. Ibid. P. 182.

64. Hough J. F. The Soviet Prefects: The Local Party Organs in Industrial Decision Making. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1969. 416 p.

65. Harrington M. Socialism: Past and Future. New York: Bantam, 1972. 336 p.

66. Markovic M. The Contemporary Marx. Nottingham: Spokesman Books, 1974. 217 p.

67. Hollander P. Soviet and American Society. A Comparison. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1978. 496 p.

68. Knight R. Why Workers Want to flee USSR // US News and World Report. 1978. Vol. 84. № 21. P. 51–60.

69. The Dynamics of Soviet Politics / Ed. by P. Cocks, R. Daniels, N. Heer. Cambridge, Mass: Harvard University Press. P. 338. ; Bauman Z. Socialism. The Active Utopia. London: Routledge, 1976. P. 92.

70. Armstrong J. Ideology, Politics and Government in the Soviet Union. Ibid. P. 84.

71. Schapiro L. The Communist Party of the Soviet Union. London: University Paperbacks, 1970. 631 p.

72. Nove A. The Soviet Economic System. London: Allen and Unwin, 1978. 318 p.

73. Conquest R. Industrial Workers in the USSR. London: Bodley Head, 1967. 359 p.

74. Gripp R. C. The Political System of Communismю Ibid. P. 139.

75. Schnitzer M., Nordyke J. Comparative economic systems. Cincinnati: South-Western Pub. Co., 1977. 544 p.

76. Hazard J. The Soviet System of Government. Chicago: University of Chicago Press, 1968. 275 p.

77. Campbell R. The Soviet – type Economies. New York: Pergamon Press, 1974. 370 p.

78. Wilczynski J. The Economics of Socialism. Principles Governing the Operation of the Centrally Planned Economies in the USSR and Eastern Europe under the New System. London: George Allen a. Unwin, 1977. 295 p.

79. Ryavec K. Implementation of Soviet Economic Reforms: Political, Organizational, and Social Processes. New York: Praeger Publisher, 1975. 360 p.

80. Gripp R. C. The Political System of Communism. Ibid. P. 50.

81. Nove A. The Soviet Economic System. Ibid. P.

82. Pallet J., Shaw D. Planning in the Soviet Union. London: George Allen a. Unwin, 1981. 250 p.

83. George V., Manning H. Socialism, Social Welfare and the Soviet Union. London: Routledge a. Kegan Paul, 1980. 212 p.

84. Nove A. Political Economy and Soviet Socialism. London: George Allen a. Unwin, 1979. 249 p.

85. Nove A. Political Economy and Soviet Socialism. Ibid. P. 24.

86. Wilczynski J. The Economics of Socialism. Principles Governing the Operation of the Centrally Planned Economies in the USSR and Eastern Europe under the New System. Ibid. P. 211.

87. Campbell R. The Soviet – type Economies. Ibid. P. 238.

88. How the Soviet System Works: Cultural, psychological and social themes / eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. 2nd ed. New York: Vintage books, 1961. 312 p.

89. Lewiz R., Rowland R., Clem R. Nationality and population change in Russia and the USSR: An evaluation of census data, 1897–1970. New York; Washington; London: Frederick A. Praeger Publishers, 1976. 456 p.

90. Lewiz R., Rowland R., Clem R. Nationality and population change in Russia and the USSR: An evaluation of census data, 1897–1970. Ibid. P. 295.

91. Woroby P. Effects of urbanization in the Ukraine // The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. 1973/1977. Vol. 13. № 35/36. P. 51–115.

92. Krawchenko B. Social change and national consciousness in XXth century Ukraine. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, in assoc. with St. Antony's College, Oxford, 1987. 333 p.

93. Inkeles A. Social Change in Soviet Russia. Ibid. P. 152.

94. Matthews M. Class and society in Soviet Russia. London: Penguin, 1972. 366 p.

95. Edele M. Soviet society, social structure, and everyday life: Major frameworks reconsidered // Kritika. 2007. Vol. 8. № 2. P. 349–373.

96. Fitzpatrick S. Ascribing class: The contribution of social identity in Soviet Russia // Stalinism: New directions / ed. by S. Fitzpatrick. New York; London: Routledge, 2000. P. 20–46.

97. Depretto J.-P. Stratification without class // Kritika. 2007. Vol. 8. № 2. P. 375–388.

98. Teckenberg W. The Social Structure of the Soviet Working Class. Toward an Estatist Society? // International Journal of Sociology. 1981–1982. Vol. XI. № 4. P. 1–163.

99. Lane D., O'Dell F. The Soviet Industrial Worker. Social Class Education and Control. Oxford: Published by Martin Robertson & Co. Ltd., 1978. 167 p.

100. Mitchell R. J. Ideology of Super-Power: Contemporary Soviet Doctrine of Internationaol Relations. Stanford: Hoover Institution Press, 1982. 159 p.

101. Sawer M. Socialism and the New Class: Towards the Analysis of Structural Inequality within Socialist Societies. Bedford Park, 1978. 83 p.

102. Rigby T., Millar R. Political and Administrative Aspects of the Scientific and Technical Revolution in the USSR. Canbera Univer. press, 1976. 105 p.

103. Laqueur W. The Fate of the Revolution. Interpretations of Soviet History. Ibid. P. 34.

104. Brzezinski Z. Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era. London: Harmondsworth, 1978. 334 p.

105. Brzezinski Z. Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era. Ibid. P. 173.

106. Ryavec K. Implementation of Soviet Economic Reforms: Political, Organizational, and Social Processes. Ibid. P. 209.

107. Dunmore T. The Stalinist Command Economy. The Soviet state apparatus and economic policy 1945–53. Ibid.

108. Dunmore T. Soviet Politics, 1945–53. London: Basingstoke, 1984. 167 p.

109. Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. London: Penguin, 1970. 448 p.

110. The Impact of World War II on the Soviet Union / Ed. by S. J. Linz. Totowa: Rowman & Littlefield Publishers, 1985. 312 p.

111. Millar J. R. The Soviet economic experiment. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1990. 297 p.

112. Fitzpatrick Sh. Stalinism: New Directions. London: Routledge, 2000. 400 p.

113. Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / Пер. с фр. Москва: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.

114. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991 / Пер. с англ. Москва: Вагриус, 1994. 510 с.

115. Dobb M. Soviet Economic Development Since 1917. London: Routledge, 1972. 528 p.

116. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. / Пер. с итал. Москва: Международные отношения, 1990. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв, 1941–1964. 632 с.

117. The Impact of World War II on the Soviet Union. Ibid. P. 150.

118. Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. Ibid. P. 286.

119. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991. Там же. С. 312.

120. Верт Н. История советского государства. 1900–1991. Там же. С. 301.

121. Munting R. The Economic Development of the USSR. London; Canberra: Groom Heim, 1982. 228 p.

122. Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. Ibid. P. 293.

123. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв, 1941–1964. Там же. С. 323.

124. Боффа Дж. Там же. С. 324.

125. Armstrong J. Ideology, Politics and Government in the Soviet Union. Ibid. P. 70. ; Berliner J. The Innovation Decision in the Soviet Industry. Cambridge (Mass.); London: MIT Press, 1978. 561 p.

126. Krylov C. A. The Soviet Economy: How It Really Works. Lexington (Massach.): Lexington Books; Heath and Company, 1979. 257 p.

127. Nove A. The Soviet Economic System. Ibid. P. 227.

128. Верт Н. История советского государства. 1900–1991. Там же. С. 300.

129. Dunmore T. The Stalinist Command Economy. The Soviet state apparatus and economic policy 1945–53. Ibid. P. 147.

130. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2 т. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв, 1941–1964. Там же. С. 322.

131. Berliner J. S. Soviet Industry from Stalin to Gorbachev. Essays on Management and Innovation. Gower House et al., 1988. 327 p.

132. Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. Ibid. P. 322–368.

133. Khrushchev and khrushchevism / Ed. by M. McCauley. Houndmills et al., 1987. 391 p.

134. Filtzer D. A. The Soviet wage reform of 1956–1962 // Soviet Studies. 1989. Vol. XLI. № 1. P. 88–110.

135. Nove A. An Economic History of the U.S.S.R. Ibid. P. 357.

136. McAuley A. Economic Welfare in the Soviet Union. Madison, 1979. 269 p.

137. Filtzer D. A. The Soviet wage reform of 1956–1962 // Ibid. P. 95.

138. Filtzer D. A. The Soviet wage reform of 1956–1962 // Ibid. P. 104.

139. McAuley A. Economic Welfare in the Soviet Union. Ibid. P. 151.

140. Kaser M. Soviet economics. London: Routledge, 1970. 311 p.

141. Giddens A. The Glass Structure of the Advanced Societies. London: Hutchinson univ. library, 1973. P. 249. ; Bergson A. Productivity and the Social System: The USSR and the West. Cambridge (Massachusets): Harvard University Press, 1978. P. 12.

142. Katsenelinboigen A. Studies in Soviet Economic Planning. New York: White Plains, 1978. 229 p.

143. Millar J. R. The ABC's of Soviet Socialism. Ibid. P. 64.

144. Society and Politics. Ed. by R. G. Braungert. New Jersey: Syracuse Univ. Press, 1976. 368 p.

145. Neuberger E., Duffy W. Comparative Economic Systems: A Decision – making Approach. Boston: Allyn & Bacon, 1976. 354 p.

146. Neuberger E., Duffy W. Comparative Economic Systems: A Decision – making Approach. Ibid. P. 236.

147. Millar J. R. The ABC's of Soviet Socialism. Ibid. P. 105.

148. Fisk M. Ethics and Society. A Marxist Interpretation of Value. Indiana univ.; The Harvester press, 1980. 268 p.

149. Wiles P. J. Economic Institutions Compared. New York: A Halsted Press, 1977. 365 p.

150. Heilbronner R. L. The Making of Economic Society. New Jersey: Englewood Cliffs, 1980. 436 p.

151. Yanowitch M. Social and Economic Inequality in the Soviet Union: Six Studies. New York: Sharpe, 1977. 197 p.

152. The Soviet Union. / Ed. by Davies R. W. with the assist. of Denis J. B. Shaw. London: Allen & Unwin, 1978. 191 p.

153. Technology and Communist Culture: The Socio-cultural Impact of Technology under Socialism / Ed. by Fleron F. J. New York: Oxford University Press, 1977. 429 p.

154. The Soviet Economy: Continuity and Change. / Ed. by Bornstein M. Boulder (Colorado): Westviev press, 1981. 381 p.

155. Nove A. The Soviet Economic System. Ibid. P. 228.

156. Nagy C. J. Political Parties and System Flexibility. Washington: Univ. press of America, 1981. 246 p.

157. Porket J. Industrial Revolutions and Participation in Management in the Soviet – type Communist System // British Journal of Industrial Relations. 1978. Vol. l6. № 1. P. 73–79.

158. Millar J. R. The ABC's of Soviet Socialism. Ibid. P. 61.

159. Friedgut T. H. Political Participation in the USSR. Princeton (New Jersey): Princeton univ. press, 1979. 353 p.

160. Giddens A. The Class Structure of the Advanced Societies. London: Hutchinson univ. library, 1973. 336 p.

161. Bluhm W. T. Ideologies and Attitudes: Modem Political Culture. New Jersey: Englewood Cliffs, 1974. 245 p.

5.2 Українське радянське повоєнне робітництво в роботах істориків діаспори

162. Атаманенко А. Українські інтелектуальні співтовариства в західній діаспорі: спроба типологізації // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип 4. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 193–209.

163. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. Київ: Либідь, 1991. 512 с.

164. Субтельний О. Україна: історія. Там само. С. 421.

165. Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр. // Український історик. 1972. № 1–2. С. 27–42.

166. Гаєнко Ф. Соціалістичне змагання // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. У 11 т. / Гол. ред. В. Кубійович. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 2000. Т. 8: Перевидання в Україні. С. 2965–2967.

167. Гаєнко Ф. Соціалістичне змагання // Там само. С. 2965.

168. Гаєнко Ф. Соціалістичне змагання // Там само. С. 2967.

169. Юренко О. П. Іван Майстренко: життя, наукова і публіцистична спадщина // Укр. іст журн. 1999. № 6. С. 112–121.

170. Майстренко І. Більшовицький бонапартизм. Женева, 1948. 175 с.

171. Майстренко І. Кризові процеси в совєтській економіці. Мюнхен, 1955. 123 с.

172. Майстренко И. Национальная политика КПСС в её историческом развитии. Мюнхен: Сучасність, 1978. 223 с.

173. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Мюнхен: Сучасність, 1979. 259 с.

174. Юренко О. П. Іван Майстренко: життя, наукова і публіцистична спадщина // Там само. С. 119.

175. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Там само. С. 187.

176. Майстренко І. Спробуймо заглянути в завтрашній день // Діялог. 1983. Ч. 9. С. 5–15.

177. Майстренко І. Спробуймо заглянути в завтрашній день // Там само. С. 15.

178. Винар Б. Економічний колоніялізм в Україні. Париж: Націоналістичне вид-в в Європі, 1958. 186 с.

179. Винар Б. Українська промисловість. Студія Совєтського колоніялізму. Париж–Нью-Йорк–Мюнхен: Перша Українська друкарня у Франції, 1964. 397 с.

180. Винар Б. Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964). Мюнхен; Нью-Йорк, 1965. 115 с.

181. Винар Б. Економічний колоніялізм в Україні. Там само. С. 133.

182. Винар Б. Українська промисловість. Студія Совєтського колоніялізму. Там само. С. 284.

183. Винар Б. Там само. С. 287.

184. Винар Б. Там само. С. 317.

185. Коропецький І. С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. Київ: Либідь, 1995. 240 с.

186. Соловей Д. Політика ЦК КПСС у плянуванні розвитку промисловости та промислових кадрів на Україні. Нью-Йорк: Пролог, 1960. 108 с.

187. Соловей Д. Фінансовий визиск України. Детройт: Вільна Україна, 1965 58 с.

188. Кононенко К. Колоніяльний визиск – основа совєтської індустріялізації. Нью-Йорк: Пролог, 1965. 29 с.

189. Кононенко К. Україна і Росія. Соціяльно-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. Мюнхен: УТГІ, 1965. 535 с.

190. Соловей Д. Політика ЦК КПСС у плянуванні розвитку промисловости та промислових кадрів на Україні. Там само. С. 15.

191. Соловей Д. Там само. С. 17.

192. Соловей Д. Там само. С. 44.

193. Кононенко К. Україна і Росія. Соціяльно-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. Там само. С. 441.

194. Винар Б. Українська промисловість. Студія Совєтського колоніялізму. Там само. С. 100.

195. Винар Б. Там само. С. 100.

196. Bilinsky Y. The second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. New Jersey–New Brunswick, 1964. 539 p.

197. Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Там само. С. 205.

198. Субтельний О. Україна: історія. Там само. С. 438.

5.3 Проблемно-тематичні напрями в сучасній російській парадигмі

199. Пихоя Р. Г. Советский Союз: История власти. 1945–1991. Москва: РАГС, 1998. 736 с.

200. Трофимов А. В. Советское общество 1953–1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика. Там же. С. 110.

201. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 128 с.

202. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. 1995. №1. С. 3–33.

203. Корнев В. В. Кризис исторической науки в России // Кентавр. 1994. №4. С. 87–94.

204. Кузищин В. И.: 1) О некоторых принципиальных положениях методологии истории // Новая и новейшая история. 1996. №3. С. 84–87. ; 2) Кризис исторической науки. Что это такое? Актуальные проблемы теории истории. Материалы «круглого стола» (12 января 1994 г.) // Вопросы истории. 1994. №6. С. 81.

205. Логунов А. П.: 1) Кризис исторической науки или наука в условиях общественного кризиса: отечественная историография второй половины 80-х – начале 90-х гг. // Советская историография. Москва: РГГУ, 1996. С. 447–487. ; 2) Трансформация образа отечественной исторической науки в середине 90-х гг. XX в. // Россия в новое время: историографический образ и проблема интерпретации: сборник докладов I–V научных конференций. Москва: РГГУ, 1998. С. 98–121. ; 3) Отечественная историографическая культура: современное состояние и тенденции трансформации // Образы историографии. Москва: РГГУ, 2001. С. 52.

206. Хмылев Л. Н. Проблемы кризиса современной отечественной исторической науки // Историческая наука на рубеже веков: материалы Всерос. конф. Томск, 1999. Т. 1. С. 47.

207. Кузищин В. И. Кризис исторической науки. Что это такое? Актуальные проблемы теории истории. Там же. С. 81.

208. Корнев В. В. Кризис исторической науки в России // Там же. С. 93.

209. Степанов М. Г. Основные тенденции развития постсоветской исторической науки (1990-е – начало 2000-х гг.) // Там же. С. 248.

210. Трофимов А. В. Советское общество 1953–1964 годов в отечественной историографии: политика и экономика. Там же. С. 96.

211. Хмылев Л. Н. Проблемы кризиса современной отечественной исторической науки // Там же. С. 47.

212. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Там же.

213. Ковальченко И. Д. Там же. С. 5.

214. Симония Н. А. Что мы построили. Москва: Прогресс, 1991. 432 с.

215. Волкогонов Д. Семь вождей. Галерея лидеров СССР. В 2-х кн. Кн. 1. Владимир Ленин, Иосиф Сталин, Никита Хрущёв. Москва: Новости, 1995. 496 с.

216. Хуторской В. Я. История России. Советская эпоха (1917–1993). 2-е изд., перераб и доп. Москва: ФАЗИС, 1995. 196 с.

217. Козлов В. А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущёве и Брежневе (1953 – начало 1980-х гг.). Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. 416 с.

218. Кудров В. М. Советская экономика в ретроспективе. Опыт переосмысления. Москва: Наука, 1997. 301 с.

219. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. В 2-х т. Т. 2. Москва: Алгоритм, 2001. 760 с.

220. Кожинов В. В. Россия век XX-й. 1939–1964. Москва: Алгоритм, 2001. 402 с.

221. Пыжиков А. В. Хрущёвская «оттепель». Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 733 с.

222. Аксютин Ю. В. Хрущёвская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. 2-е изд., испр. и доп. Москва: РОССПЭН, 2010. 622 с.

223. Полынов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. 512 с.

224. Лейбович О. Л. Реформы 1953–1964 гг. в контексте отечественной модернизации: Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 23.00.01 «Теория и история политической науки» / Уральский государственный ун-т имени А. М. Горького. Екатеринбург, 1995. 43 с.

225. Бордюгов Г. А., Козлов В. А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. Москва: Политиздат, 1992. 352 с. ; Советское общество возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. Т. 2. Апогей и крах сталинизма / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. Москва: РГГУ, 1997. 761 с. ; Экономика России в XX веке: итоги, уроки, перспективы / Под ред. А. А. Дёмина, Н. В. Раскова. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1997. 226 с. ; Российское государство и общество. XX век / Ред. кол.: С. А. Байбаков, А. И. Вдовин, В. А. Корецкий. Москва: Изд.-во, Моск. ун-та, 1999. 560 с. ; Административные реформы в России: история и современность / под общ. ред. Р. Н. Байгузина. Москва: РОССПЭН, 2006. 645 с.

226. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта: В 3-х т. Москва, 1991.

227. Пихоя Р. Г.: 1) Советский Союз: История власти. 1945–1991. Там же. ; 2) Москва. Кремль. Власть. 1945–2005: в 3-х томах. Т. 1. 1945–1964. Москва: Новый хронограф, 2009. 456 с. ; 3) Под знаком Сталина. Москва: Русь-Олимп, 2009. 256 с.

228. Галицкий В. П.; 1) Вражеские военнопленные в СССР (1941–1945 гг.) // Военно-исторический журнал. 1990. №9. С. 39–46. ; 2) Верните деньги // Военно-исторический журнал. 1991. №8. С. 28–31. ; 3) Венгерские военнопленные в СССР // Военно-исторический журнал. 1991. №10. С. 44–55.

229. Конасов В. Б., Подольский В. М., Терещук А. В. Неизвестная страница истории: немецкие военнопленные в СССР. Москва: Рарог, 1992. 58 с. ; Конасов В. Б., Терещук А. В. К истории советских и немецких военнопленных (1941–1945 гг.) // Новая и новейшая история. 1996. №5. С. 54–72. ; Конасов В. Б.: 1) Гриф секретности снят: К истории немецких военнопленных в СССР. Вологда: ВГПИ. 1991. 56 с. ; 2) К вопросу о численности военнопленных в СССР // Вопросы истории. 1994. №11. С. 187–189. ; 3) Политика советского государства в отношении немецких военнопленных (1941–1956 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Ин-т военной истории МО РФ. Москва, 1998. 32 с.

230. Кнышевский П. Н. Добыча. Тайны германских репараций. Москва: Соратник, 1994. 144 с.

231. Галицкий В. П. Верните деньги // Там же. С. 29.

232. Конасов В. Б. Политика советского государства в отношении немецких военнопленных (1941–1956 гг.). Там же. С. 19.

233. Конасов В. Б. Там же. С. 24.

234. Захарова О. Д. Эволюция рождаемости в России в XX веке. Москва, 1993. 278 с.

235. Захарова О. Д. Эволюция рождаемости в России в XX веке. Там же. С. 38.

236. Ваксер А. З. «Чудо» возрождения, или История без чудес // Нева. 1992. № 11–12. С. 321–345.

237. СССР и холодная война / под ред. В. С. Лельчука, Е. И. Пивовара. Москва, 19995. 312 с.

238. Симонов Н. С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управления. Москва: РОССПЭН, 1996. 336 с.

239. Зубкова Е. Ю.: 1) Общество и реформы 1945–1964. Москва: Россия молодая, 1993. 200 с. ; 2) Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Москва: РОССПЭН, 1999. 229 с.

240. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Там же. С. 72.

241. Попов В. П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы // Отечественная история. 2001. № 3. С. 72.

242. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Там же. С. 83.

243. Пыжиков А. В., Данилов А. А. Рождение сверхдержавы. 1945–1953 годы. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. 319 с.

244. Волынцев В. А. Экономическая политика СССР в 1945–1953 гг. и её влияние на уровень жизни населения страны: Дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский педагогический государственный ун-т. Москва, 2002. 175 л.

245. Молодчик А. В. Государственная социальная политика СССР и уровень жизни советского населения в 1929-1953 гг.: Дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 / Московский педагогический государственный ун-т. Москва, 2004. 322 л.

246. Попов В. П. Сталин и советская экономика в послевоенные годы // Там же. С. 72.

247. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. Там же.

248. Ханин Г. И. Экономическая история России в новейшее время. Новосибирск, 2008. 320 с.

249. Ханин Г. И. Советское экономическое чудо: миф или реальность // Свободная мысль – XXI. 2003. №9. С. 18–24.

250. Волынцев В. А. Экономическая политика СССР в 1945–1953 гг. и её влияние на уровень жизни населения страны. Там же. С. 28.

251. Молодчик А. В. Государственная социальная политика СССР и уровень жизни советского населения в 1929-1953 гг. Там же. С. 298.

252. Клинова М. А. Уровень жизни городского населения РСФСР (1946–1991 гг.) в отечественной историографии. Екатеринбург: изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2014. 353 с.

253. Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. Москва: Курсив, 1995. 608 с.

254. Петраков Н. Я. Русская рулетка: экономический эксперимент ценою 150 миллионов жизней. Москва: Экономика, 1998. 286 с.

255. На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе. Москва: Политиздат, 1990. 447 с.

256. Клопов Э. В. Годы застоя // Вопросы истории КПСС. 1990. №4. С. 18.

257. Касьянов В. С. Политика реформ во второй половине пятидесятых – первой половине шестидесятых годов: историко-политический анализ:

Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.01 «История общественных движений и политических партий» / Российская академия управления. Москва, 1992. 21 с.

258. XX съезд и его исторические реальности. Москва: Политиздат, 1991. 416 с.

259. Баранова В. И. Исторический опыт разработки и реализации социальной политики СССР в 1953–1991 гг.: Дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 / Московский педагогический государственный ун-т. Москва, 2005. 439 л.

260. Казанцев Б. Н. «Неизвестная» статистика уровня рабочего класса (1952–1970) // Социологические исследования. 1993. № 4. С. 3–14.

261. Григорьева А. Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953-1964 гг.: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2003. 19 с.

262. Плискевич Н. М. Утопизм и прагматизм российского реформаторства // Общественные науки и современность. 1998. №1. С. 13–26.

263. Шестаков В. А. Социально-экономическая политика советского государства в 1950-е – середине 1960-х годов: Дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 / Ин-т российской истории РАН. Москва, 2006. 418 л.

264. Шестаков В. А. Социально-экономическая политика советского государства в 1950-е – середине 1960-х годов. Там же. С. 268.

265. Архангельская Н. О. Проблема определения типа социально-экономических отношений советского общества 1960-1980-х годов: Дис. … канд. философ. наук: 09.00.11 / Московский государственный областной ун-т. Москва, 2008. 171 л.

266. Архангельская Н. О. Проблема определения типа социально-экономических отношений советского общества 1960–1980-х годов. Там же. С. 158.

267. Архангельская Н. О. Там же. С. 162.

268. Чугаенко Ю. А. Трудовой потенциал рабочих Украины и его использование (конец 50-х – середина 80-х годов): Автореф. дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Российская академия управления. Москва, 1994. 39 с.

269. Чугаенко Ю. А. Трудовой потенциал рабочих Украины и его использование (конец 50-х – середина 80-х годов). Там же. С. 31.

Наукове видання

Н Е Ф Ь О Д О В
Дмитро Валерійович

РОБІТНИЦТВО УРСР ПОВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ (1946–1965 рр.) В ІСТОРІОГРАФІЇ

Монографія

Формат 60×84$^{1}/_{16}$. *Ум. друк. арк.* 17,7. *Тираж* 300 пр. *Зам.* № 534-475.

В И Д А В Е Ц Ь І В И Г О Т О В Л Ю В А Ч
Товариство з обмеженою відповідальністю фірма «Іліон».
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1506 від 25.09.2003 р.